KERESZTURY DEZSŐ

„S mi vagyok én...”

KERESZTURY DEZSŐ „S MI VAGYOK ÉN. . .”

KERESZTURY DEZSŐ

„S mi vagyok én...”

ARANY JÁNOS

1817–1856

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST 1967

R 2

41.563/1
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1967 év A 7289 sz.

© Kereszturi Dezső, 1967

I

„LENNI KÖZÖNSÉGES EMBER"

Amikor Arany, 1846-ban, a *Toldi* megkoszorúzásakor kilépett a nyilvánosság elé, teljesen ismeretlen ember volt. Egy évvel azelőtt kapta meg *Az elveszett alkotmány* a Kisfaludy Társaság huszonöt aranyát. A Társaság óvatos titkára, mielőtt még közzétették a díjnyertes szerző nevét, megkérdezte a nagyszalontai esperest, ismeretes-e ez a név egyáltalán a városkában. Az élő irodalomban kitűnően tájékozott Petőfi tehát joggal írhatta a *Toldi* költőjét üdvözlő versében:

Ki és mi vagy? hogy így tűzokádó gyanánt,
Tenger mélységéből egyszerre bukkansz ki.

Csodálkozása még csak növekedett, amikor arról értesült, hogy a nagyszalontai másodnótárius közel jár a harminchoz. Ő akkorra már a fiatalok vezére lett; nemzedékének nagy része már húszéves korában fellépett. Hat évvel volt fiatalabb Aranynál; s az idősebb barát ezt 1847. május 27-én kelt, negyedik levelében némi kedves iróniával kénytelen volt tudtára is adni: „Bizony szép, illik így tenni bátyáddal! Hiszen te még csak 24 éves vagy, s én már har... har... uram Jeszusz, segélj kimondanom! harminc." Petőfi*nek*, a márciusi ifjúság annyi mindenben példás szóvivőjének világraszóló alkotópályája tragikus szépségű végén túl volt már, amikor annyi idős lehetett volna, mint az irodalom országos színpadán éppen fellépő Arany. Ezzel a költőnótáriussal pedig életének első három évtizedében látszatra alig történt más, mint a legtöbb közönséges emberrel.

Erről a tenger mélységében lejátszódott korszakról ma sem tudunk sokkal több lényegeset annál, amit ő maga mondott el róla, az emlékezés mécsesével hajolva az elsimult örvények fölé. 1855-ben Gyulai Pál számára írt, puszta adatközlésnek szánt, de önkéntelen kis remekléssé kerekedett önéletrajzi levelét sokkal elevenebb hitelességgel egészítik ki a költeményeiben elszórt személyes visszaemlékezések, mint a kortársak feljegyzései s a tudós kutatás adatközlései; még ha az életrajz írója számára nélkülözhetetlenek is ez utóbbiak. Petőfi üdvöz-

letére írt válaszversében már a későbbi művekben annyiszor megcsodált tömörséggel fogalmazta meg a szülőhelyére, övéi sorsába visszakényszerült lélek legmélyebb élményét:

Akartam köréből el- kivándorolni:
Jött a sors kereke és útfélre vágott,
S midőn visszafelé bujdokolnék, holmi
Tüske közül szedtem egynehány virágot.

Jöttek a búgondok uti cimborának,
Összebarátkoztunk, összeszoktunk szépen:
Én koszorut fűztem, ők hamiskodának,
Eltépték füzérem félelkészültében.

Végre kincset leltem: házi boldogságot,
Mely annál becsesb, mert nem szükség őrzeni.

Érdemes odafigyelni a két vers közti nagy különbségre. Milyen más ez a forró lelkesültséget szerénységbe, a felszakadó személyességet képekbe záró válasz-költemény, mint az a másik – a Petőfié. Abban a vezérszellem úgy emeli maga mellé társul az új költőt, hogy mindjárt a nagy közös cél szolgálatára rendeli. Ebben a felfedezett költőtárs inkább csak visszatekint addigi életére, s elfogad valamit abból, amit a sorsából is folyó szerep diktál. Különösen figyelemre méltó az a sajátságos sorsélmény, amely kifejezésre jut Arany versében. Erejére és mélységére oly jellemző, hogy a kép, amelybe itt öltözik – a tüske közül szedett pár virág – végigkíséri Aranyt pályáján s az *Epilógus*-ban már-már kísérteties távlatot nyerve, a költő egész életének jelképévé növekszik. A nekibuzdulásnak és visszahőkölésnek, az „elkivándorlás" vágyának és a „visszafelé bujdoklás" kényszerének, végül a „házi boldogság" védő bensőségében újra meg újra megnyugvást találó lemondásnak ezt a hullámmozgását, amely oly fájdalmas kikerülhetetlenséggel tér vissza Arany életében: ez a három évtized tette törvényszerűvé.

A nép százados szegénységének világában született 1817. március 2-án, Nagyszalontán. Apja, György, ötvenöt éves volt, anyja, Megyeri Sára, negyvenötödik évében járt akkor. Tíz gyermekük közül, nyomorúságos viszonyaik közt, csak kettő maradt életben: a legidő-

sebb, Sára, s a legfiatalabb, János. A fiúcska egyetlen igazi tartalma volt öreg szülei kihűlő életének. Nyilván nemcsak azért, mert a gyerek „vézna, ügyetlen volt testi dologra", hanem azért is, hogy okossága fegyverével kitörhessen a fojtogató nyomorúságból, mindent elkövettek taníttatása érdekében. Apja még „inges", tehát három-négy éves korában megtanította – hamuba írt betűkön – olvasni. Amikor tehát, hat évesen, a szegény kisgyerekek ruhája, az ing mellé gatyát kapott, s felkerült az iskolába, már híre, tekintélye támadt: a tanító elsőnek tette az osztályban. A mintadiák gyorsan előrejutott, a nyomorúságban élő, váltóláztól gyötört fiúcska újra meg újra elveszítette az előnyt. 1831 tavaszán, szülei elöregedésére, édesapja megvakulására hivatkozva, mégis sikerrel folyamodott a segédtanítóságért. Tizennégy éves korától kezdve tehát maga tartotta el magát.

Dísztelen diákládája, amellyel 1833 őszén Debrecenbe indult, s amelyet őriz még a nagyszalontai Arany Múzeum, nem lehetett túlságosan tele. A díszes, új homlokzat mögött zömöken kotló, százados dohú ókollégiumban ingyenes szállást kapott: egy szobában nyolcadmagával. Otthonától elszakadva, egyszerre szinte egészen elveszítette tájékozódó képességét: elirtózott a „coetus"-tól; a gyenge tanulók közé került; kevés pénze elfogyott, otthonról nem kérhetett. 1834 tavaszán Kisújszállásra ment tehát, ideiglenes tanítónak, hogy eszközt keressen tanulmányai folytatására. Debrecenbe visszatérve a jelesek közt hatodik lett. Társadalmi és anyagi segítséghez is jutott: Erdélyi tanár úr rábízta kislánya tanítását.

Nyilvánvaló, hogy mindenkit meglepett, amikor hirtelen-váratlan arra határozta el magát, ami látszólag legtávolabb esett egyéniségétől: 1836 februárjában „minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül" – ahogy Gyulainak írta – felcsapott színésznek; odahagyta a kollégiumot, „soha vissza nem térendő". A debreceni társulat azonban két hónappal belépése után feloszlott, s ő kénytelen volt egy gyorsan összeverbuvált vándorcsapathoz csatlakozni. A komédiások cigánynyomorát megosztva, eljutott Mármarosszigetig. Onnan, anyagilag, lelkileg teljesen összeomolva, gyalog tért haza.

Szalontán kétségbeesett nyomor várta: az egykori istállóból lett lakásban haldokló édesanyja, vak édesapja. Csak régi jó hírének köszönhette, hogy a tékozló fiút mégis befogadta a község: 1836 őszén megtették korrektornak: a rektor után következő tanítónak. Eltemette édesanyját. Öröksége felét neki engedve, nővérénél helyezte el édes-

apját. Munkába temetkezett; oly sikerrel, hogy – a kortárs tanúsága szerint – „tanítósága a szalontai gimnáziumnál új aerát nyitott". Családra gondolt. A főbíró alkalmasabb állást ígért: leköszönt hát a korrektorságról. Az állást azonban a főbíró kortesének fia kapta. Így került Arany a kislány nevelőjeként s a fiuk barátjaként a szalontai „görög-város" egyik legtekintélyesebb kereskedőjének, Rozvány Józsefnek házába. A Rozvány-ház adott társadalmi keretet annak a vonzalomnak is, amely egy szalontai ügyvéd árvájával, Ercsey Juliannával véglegesen összekapcsolta életét. 1839 őszén írnoknak választották meg a városházán; a következő tavaszon másodjegyző lett; nem sok fizetéssel, de viszonylag rendes lakással. Ősszel tehát megtarthatták az esküvőt. Úgy érezte, vége vándoréveinek. Feladta vágyait, s megkereste helyét kötelességei és lehetőségei, rokonai és embertársai között; feltette magában: „nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más." A feltétel persze csak időleges lehetett: a legyűrt lélek mindegyre érvényesülést, utat keresett. A negyvenes években új hullámot vető országos reformmozgalmak a szalontai másodjegyzőt sem hagyták érintetlenül. 1846 tavaszán *Az elveszett alkotmány*-nyal megnyerte a Kisfaludy Társaság díját.

Az a három évtized, amelynek tengermélyéből 1846 végére a *Toldi* kiemelkedett, a költő fejlődésének világosan körülhatárolható első korszaka. A pályaképek ilyen korszakokat bemutató fejezetei elé általában „a felkészülés évei" címet szokás írni. Hogy az alkotótehetség lappangásának ideje Arany esetében a megszokottnál hosszabbra nyúlt, magyarázhatja körülményeinek sok nehézsége, lassan kibontakozó egyéniségének tétovasága, sok csalódása s a közszereplés kockázataitól riadozó óvatossága. Az ő tehetségére is illik azonban Berzsenyi tömör formulája: „fojtva erősödik, mint a puskapor és harag." A felgyűlt s visszaszorított erők valóban úgy törtek ki belőle, ahogy Petőfi látta: „tűzokádó gyanánt". Bizonyos, hogy a készülődésnek ebben a kifelé eseménytelen, befelé nagyon is gazdag korszakában szerzett meg csaknem mindent, amire később szüksége volt. Egyénisége teljesen kialakult: a következő évtizedek legfeljebb külsőségekben faragták, csiszolták, mállasztották, lényegében meg nem változtatták. Akkor érték az egész életére kiható, jellemét és költészetét döntően befolyásoló első nagy élmények; akkor gyűlt össze

emlékezetében a műveihez felhasznált álom és élettapasztalat, a dúsgazdag nyelv alaprétege; akkor alakult ki erkölcsiségének és ízlésének értékrendje.

Az ő esetében nem beszélhetünk mégsem valamilyen tudatos felkészülésről, a hivatás célratörő szenvedélyéről: amit tétovázva, habozva megszerzett, akkor még inkább csak ösztönös, el-elhomályosodó célú törekvéssel szerezte meg. Ezért látszik alkalmasabbnak, jellemzőbbnek a választott cím. „Lenni közönséges ember": mennyi sajgó értéktudat és kesernyés lemondás van ebben az Arany egész eltemetett fiatalságát annyira jellemző elhatározásban! S mily tiszteletreméltó érettsége a tapasztalatnak és türelemnek! Nem tagadta meg az eszményeket, amelyekért bontakozó fiatalságában hevült. Csak úgy gondolta – méltó lehetőségektől megfosztva – le kell mondania személyes megvalósításukról. Mivel megismerte és elfogadta létének határait, meg tudta találni és becsülni az emberi értékeket abban a mélyvilági elhagyatottságban is, amelyben – átélte s tudta – oly sok volt a vidékies kicsinyesség s a névtelen nagyság.

NAGYSZALONTA

Minden költő sokat merít ifjúkorának benyomásaiból. Aranynak szinte sorsává lett szülőföldje: „kis hazája a nagy hazában."

Harmincnégy évig élt, igen rövid megszakításokkal, Nagyszalontán, de kapcsolataiban, emlékeiben, érzéseiben és álmaiban élete végéig e hely lakója maradt. Oda fűzték a vérség és hagyomány szálai, ott éltek ősei és rokonai; ott született; ott folytak gyermekségének és ifjúságának napjai. Megzavartan, megverten és elhagyatottan oda menekült vissza, miután feladta tanuló terveit, s miután művészálmai fonákjukra fordultak. Szülőföldje visszafogadta: oklevél nélkül s a rossznéven vett kaland foltjával terhelten is hivatalviselő lett; városszéli szegényparaszt-gyerekből a helybeli értelmiség megbecsült tagja. Szalontán s Szalontáról nősült; ott születtek gyermekei; ott állta meg a dicsőség első próbáit, Petőfi forgószelét. A forradalom idején az ő *Nemzetőr-dal*-át éneklő otthoni nemzetőrökkel együtt bírta ki Aradon az osztrákok ágyútüzét; s amikor a forradalmi belügyminisztérium tisztviselője lett, családját otthon, a rokonok és barátok körében hagyta. Mikor ez a vállalkozás is kudarccal végződött, újra Szalonta nyújtott neki menedéket. Gesztről oda járt haza Tisza Domokos nevelője; Nagykőrösön is odafigyelő érdekkel s odahúzó vággyal élt a gimnázium tanára. Sógorával állandó gazdasági kapcsolatban állt. A vele folytatott levelezés mindvégig, még Pesten is, tele van szalontai hírekkel, gondokkal. Leveleiből érezni a meghatott örömet, amikor arról az arcképről esik szó, amelyet 1856-ban szülővárosa rendelt híres fiáról Barabásnál. A pesti nagyember is szeretettel őrizte, ápolta a rokoni, baráti kapcsolatokat; egyebek közt Rozványékkal: Betti, a holtig kedves tanítvány s mindig szívesen várt vendég, az Arany-család nőtagjainak állandó levelezőtársa maradt. Juliska lányát Szalontára adta férjhez 1863-ban, s ott temette el 1865-ben. Kis birtokát sokáig megtartotta ott, s később sokkal nagyobbat vásárolt helyette; régi barátait, amikor tehette, igen előzékeny feltételek mellett, komoly kölcsönnel segítette.

Jól ismerte s kellő helyükre állította természetesen azokat a mozza-

natokat is, amelyek elválasztották a „darázsfészek"-től. Szilágyinak írt leveleiben változatlanul ez a kép tűnik fel: „Pöff és puff; civódás, mint quondam, cannibalismus, mint quondam." Nyilván megjegyezte a sebeket is, amelyeket önérzete kapott: hogy a főbíró beugratta, s pácban hagyta, hogy – bár Szalontán nem, de az országos törvény szerint – a „nemtelenek", tehát a közjogokból kiszorítottak közé sorolták. Szülővárosa sem volt jobb az átlagnál. A reform szelében ezt kellett feljegyeznie: „ami pedig ezt a Szalontát illeti: igen előhaladt – az adósságcsinálásban, a költésben jövedelem nélkül, a civódásban személyes érdekből, a sokfelé húzásban és sokféle húzásban: szóval mindenben, ami a közjót agyonüti, vagy lassú méreggel elsorvasztja." Azt sem feledhette el soha, hogy a forradalom idején, olyan eszközökkel, amilyeneket *Az elveszett alkotmány*-ban leírt, a volt főjegyzőt, Toperczer Ödönt választották meg helyette képviselőnek: – mikor 1861-ben újra jelölni akarták, ezzel hárította el a megtiszteltetést: „Azóta öregbedett tapasztalatom, és megtanultam: ki-ki a maga szerepében." Emlékezett rá, hogy 1849-ben, mikor bujdosni indult, egy paraszt így suhintott utána: „Szökünk, uram, szökünk?" Barabással megfestetett arcképének avatóünnepére nem ment el: irtózott tőle, hogy közlakomákon szembe tósztozzák. Amikor a *Toldi szerelme* megjelenése alkalmából a szalontaiak deputációt akartak meneszteni hozzá, ez elől is kitért: „Hagyjátok a deputatiót akkorra, majd ha minister – vagy legalábbis szolgabíró leszek." Az elszakadás egyre világosabb lett előtte is: „Annyi uj tárgy, annyi ismeretlen arc, annyi változás, hogy minden percben éreznünk kell: e város nem hazánk többé, idegen látogatók vagyunk benne" – írta sógorának 1859-ben, hazalátogatására emlékezve. Ilyen emlékekkel tele vannak más, nemegyszer verses megnyilatkozásai is. A Juliska házasságával újraerősödő valóságos kapcsolatok 1865-ben végleg megszakadtak: az emlékkő, melyet Pestről küldött lánya sírjára, „ábrándjainak záróköve" lett.

Legalábbis így érezte. Pedig az ábránd éppen akkor kezdett igazán nagyra növekedni. Ahogy a valóságos kapcsok vékonyodtak és szakadoztak, úgy gazdagodott, mélyült, tündériesült a szülőföldnek vágyból és emlékezésből szövődő képe. 1853-ban, Nagykőrösről, ezt panaszolta Szilágyinak: „Magam feje után nem hagytam volna én oda csendes Ermenonvillemet, de a tanácsadók, azok a tanácsadók!" 1857-ben így folytatta egy sógorának küldött levélben: „Csak mégis

jobb emberek vannak Szalontán!" S már három évvel azelőtt az *Epilógus* feljajdulását előlegezi egy Tompának írt levelében: „Semmit sem óhajtok inkább, mint szegény szalontai kunyhómat, hol megint olthassak procul negotiis." S jó két évtizeddel később, amikor már valóban semmi értelme sem lett volna élnie a hazaköltözés lehetőségével, a margitszigeti magány felszabadult érzelmi viharában, mint egy elsüllyedt földrész emelkedett ki lelke mélyéről a szülőföld látomása: s ebben oly szívszorító humorral fonódott egybe a dalt szülő „független nyugalom" vágya a „kedves sírra" szálló fájdalmas sóvárgással, a múlt ködéből felfénylő ifjúság emléke az anyaföldbe visszahullás törvényében megnyugvó bölcseséggel.

Szalontáról maga írta: „te a meleg szív vagy nekem". Idővel egyre inkább olyasvalami lett Arany számára, mint ami a képzelet, a boldogság országa volt a romantikus költőknek. Mintha Mörike Orplidját álmodta volna meg a maga vigasztalására az a magyar költő, akiben „mindig volt valami vaskos, reális", s aki csak akkor tartotta igazán jónak a költészetet, ha az „nem a valót, de annak égi mását" mutatta meg. Az a mód, ahogy szülőföldje igazi képét a maga vágyai s emlékei varázsában megszépítve, álommá, költészetté szűrte-formálta, egész életművére jellemző.

Így formálta át, tette emberi értelemmel teljessé s a jellegzetesen magyarnak minősülő táj mintájává az otthoni földet.

Nagyszalonta és vidéke nem az ott élők helyi hazafisága által lett „nevezetes", hanem a költő műveiben. Akadt eközben elég dolga a megszépítő képzeletnek! Mert a városka a valóságban egyike volt az Alföld lapos, poros, első látásra elcsüggesztően kietlen paraszttelepüléseinek. Széles, csorda- s kondaterelésre szánt, kövezetlen utcáit nagyrészt alacsony, vályogból vagy még romlandóbb anyagból hevenyészett, bár szigorú, magas palánkokkal elkerített házak szegélyezték. Arany ottlétekor úgy tűnhettek fel, mint egy hosszabb időre szánt tábor sátrai a keletiesen tágas, csak nagyjából rendben tartott, gémeskúttal ékes piactér körül. Így alakította ezt ki a célszerűség és szükség a hadak, árvizek, futótüzek járta területen. Emeletes ház nem volt; az iskola és a városháza sem magasodott ki a szegényes környezetből: Rozvány György primitív aprólékosságával hiteles rajza egy-egy kissé tágasabbra méretezett parasztházként ábrázolja őket a palánkkal kerített, fátlan közös udvar két szélén. „Disznairól hajdanon-

ta, konyafülü nyájról": jelölte meg később a költő szülőföldje hírének hordozóját. Fényes Elek ugyanezt írja 1839-ben. Ebben is kicsinyített mása volt Szalonta annak a Debrecennek, amelyet Petőfi így jellemzett 1847-ben: „Ha porba vagy sárba akarsz fulladni, csak ide jőjj, itt legkönnyebben célt érhetsz; de az orrodat jól befogd, mert különben mielőtt megfulnál, a guta üt meg a szalonnaszagnak miatta." Nem lehetett sokkal paradicsomibb Szalonta környéke sem: a róna, amelyre – ismét Petőfi szerint – „fáradtan ugyan, de mégis eljön a délibáb". Tehát a megszépítő képzelet is csak álomlábon jut el oda. A vidék egyhangúsága máig keveset változott. Leginkább abban, hogy a Kölesér patak és a Körösök árterületében sokkal kevesebb a kiöntés, a nádas, a berek, s szárazabb a rétség.

Arany tizenkilenc éves koráig nem is látott más vidéket. Az erdélyi hegyek, amelyek közt rossz emlékű vándorszínész útján járt először, messze, a láthatár szélén kéklettek. Közvetlen közelről az Alföld-széli lapos világot tapasztalta meg; ott játszott, madarászott gyerekkorában, ott tett igazságot, mért földet, kocsizott zörgő parasztszekéren hivatali útjain másodjegyzőként, s hurcolkodott, az ekhós szekeret gyalog kísérve, amikor Kőrösre vitte családját. Nagykőrös vidéke is legfeljebb ha árnyalatokban különbözött a Szalontáétól. Ebből a tájból – lélekben legalább – később sem igen lépett ki. A költeményeiben felidézett vidékek ábrázolásában is valami olyanszerű hitelt akart elérni, mint történeti epikájában. „Festései" legszebbjeiben is mindig az élő, személyes tapasztalat hatott, keresett kifejezést, megörökítést. Nem alföldi színezetű tájképei ezért is mindig kulisszaszerűek kissé – kivéve a pestieket, amelyeket ugyanúgy átjárt a személyes élmény melege, mint a szűkebben hazai földről festetteket. Ilyen tájakban játszódik le csaknem mindig igazán szívéhez nőtt műveinek cselekménye. Jellemző, hogy ezeken a tájképeken az ember áll az előtérben: legfeljebb az ünnepélyes, romantikusan vagy klasszikusan stilizált tablókat festő meg az emlékeit idéző költő műveiben találunk kivételt.

Jól megfigyelte, s ha kellett, bátran ábrázolta is e vidék sivatagi elhagyatottságát. *Az elveszett alkotmány* így kezdődik:

Éj vala hát, a kanász kalibája felé terelé már
A röfögő tábort, cifrán adtázva hol egyik,
Hol másik karimás orrút, főleg pedig ősi,

Furcsa szokása szerint az *urát* tisztelve szitokkal;
Jámbor földmüvelők, honi kátyúkban felakadván,
Marhabaráti doronggal üték a bünös lovat, ökröt,
Emlegeték Istent, Krisztust, a szenteket olykor...
Ott egy öreg jobbágy ballag haza úri dologról,
Évei számát s a törvény-tiltotta botokból
Csak vagy húszat emelve legörnyedt hátagerincén
Őhajdúságának egész napi úri kegyéből.
Szemközt pár süheder lovagol s a puszta felé tart,
Gondosan elrejtvén, ha fölösleg pányva, kötőfék,
S ilynemü ártatlan több eszköz volna kezöknél...
Távol egy agg vándor siet a faluvéget elérni,
Vállán csizma, butyor; húsz éve tapasztal az isten-
Adta, keresve falut, várost kerülve, az utban;
Sok honi bort megivott, kenyeret megevett s *jutalomkép*
Megtanulá e szót: keszenem ... Légy büszke, Magyarhon!

A kietlenség ilyen kegyetlen leírása nemcsak korai műveire jellemző: a környezetnek ezek a kiábrándító elemei ott vannak az érett művész legkiegyensúlyozottabban költői alkotásaiban is: egyszer a részvét, a humor szivárványszíneivel fellazítva, másszor egyszerű természetességgel, mint az élet zokszó nélkül elfogadott tartozékai, gyakran azonban mint az életfájdalom, az elhagyatottság, kitaszítottság érzésének sugallói. Mennyi szegénységet szépít tündéri otthonná a költő életöröme az olyan udvarházak bő életében, mint a nagyfalusi Toldikúria, az öreg Rozgonyi vendégszerető háza, vagy a *Családi kör* békés életképe: mindegyik voltaképpen egy-egy tágasabbá, ünnepibbé tett szalontai parasztporta. S milyen életfájdalom örvénylik az olyan képek mélyén, mint *Az elhagyott lak*-ról vagy a *Bolond Istók* csőszkunyhójáról festett: ezek is tele a személyes élmény forró hitelével. A *Bolond Istók* csőszkunyhójával kapcsolatban maga a költő utalt rá, hogy a kép elemeit gyermekéveinek emlékei, a lakássá alakított Kölesér utcai istálló motívumai adták:

Füstös vityilló gunnyaszt egyedül
Puszta közepén, mint egy vén banya,
Ki gomolyagba töpörödten ül
S élére áll födetlen kóc haja;

Két aszu kar az oszlop kétfelül,
Melyekre lebókol a csősz tanya:
De mellyik tartja egymást: oszlopok
A kunyhót? vagy *viszont*, kétes dolog.

S hogy már korai műveiben ott van a táj iszonyata is, az a kísérteties légkör, amely balladáiban fejlődik majd ki teljes művészi erejében, de amely annyira jellemzi egész költészetét, bizonyítsa egyetlen részlet 1848. jan. 21-én, a közelítő forradalom hajnalán kelt *Télben* című versének végéről. Kihűlt szobájának nyomorúságában derült, virágos tavaszi napokról álmodik a költő; vad förgeteg „kotorja szárnyát" a házon, s ő a „hold- vagy hóvilág" derengésében észreveszi a kinti valóságot:

Országut ... hol az most
A mezőt borító tenger hólapályon?
Itt-amott ha látszik ut nélkül bolyongni
Egy magányos lábnyom.

Az is elvész egyszer:
Két sarut találni s emberlábat abban;
Erdőn farkas ordit; a sikon esik, fú
Mindig vastagabban...

Az Alföld századokon át úgy tűnt föl az irodalomban, mint a keleti elmaradottság, a mocsárláz, a „morbus hungaricus" helye. Az 1840-es évek folyamán a romantikus szabadságvágy, a reformkori népiesség, nem utolsósorban Petőfi költészetének hatására megváltozott ez a szemlélet. A sívó pusztaságból a szabadság földje, a magyar betegség melegágyából az őserejű, romlatlan magyarság bölcsője, kiröpítő fészke lett. De ahol Petőfi sas-lelkét szárnyaltatta, ott Arany földi otthonának értékeire eszmélt. Ifjúkori tájélményei hűséges és mély nemzeti érzésének hordozóivá erősödtek. 1848-ban *Az Alföld népéhez* intézett „előhangja egy el nem készült költői beszélynek" így foglalta össze ezeket az elemeket: a tejjel-mézzel folyó rónaság édes gyermekei rózsává pirított fehér cipót esznek, vad lovaik lába nem állja a patkót, mindenütt csak a kék vagy csillagos eget látják, azt szeretik, mert alatta úgy érzik, ők is az égben vannak; szeretik „a puszták ha-

vasát", a fehér gulyákat, „a puszták tengerét", a délibábot, a méneseket, amelyek akkor igaziak csak, ha napi járóföld a kerületük, az egyenesre szántott szép sík földeket, s a zöld vetést, melynek szélehossza nincsen.

Tájképeiből hiányzik mindenféle helyi elfogultság. Ha, önkéntelenül, az otthoni mintájára kerekítette-színezte is ki a jellegzetesen magyarnak érzett táj képét, soha nem adott ennek olyan politikai hangsúlyt, mint Petőfi. A Tisza általuk lett egy időre jellegzetesen magyar folyóvá. Érdemes összevetni e folyóról s partjairól festett képeiket. *A Tisza* s *Az Alföld* Petőfi fontos politikai versei közé tartozik. Aranynál hiányzik ez a politikai szín. A *Bolond Istók* első énekének 1850-ben keletkezett alföldi tájképei mintha egyenesen fonákjára akarnák fordítani a szabadság jelképévé nőttetett, végtelen róna látomását. A mély válságából lassan kilábaló költő később, 1856-ban, szinte kiengesztelő, ellensúlyozó részletként írta hozzájuk azt a tiszai tájképet, amelyet külön is megjelentetett; hitet téve így is a „divatját múlni kezdő" hazai föld mellett. Ez a hiteles látványt csodálatosan könnyű lebegésben feloldó panoráma a valóságot szinte személytelenül ábrázoló költő remeklése: mintha minden szép alföldi tájkép őse lenne, amelyet csak Markótól Tornyaiig festettek.

A nap hanyatló-félben vala már,
Az égen semmi felhő, semmi rojt,
Csupán ott hamvasabb a láthatár,
Hol a menny széle a földhöz hajolt;
Néhol sötétes lombokat csinál –
Mely a redőtlen éggel összefolyt –
Egy lomha füst, gyér kunyhók vándora,
Vagy messzi utak fellengő pora.

Különben a lég csöndes, néptelen;
Kék távolában itt-ott függ vala
Egy barna szárnyas a híg étheren,
Mint pár szemöldök írott vonala.
A puszta sík volt, mint a kék elem,
Melynek ködében széle elhala;
Alig jegyezte néhol egy csekély domb,
Mely mult csatákról sejtelmes regét mond.

Mint némi földbe szúrt vékony cövek
Tünt fel néhány torony a láthatáron,
De oly kicsiny, hogy a pásztorgyerek
Meglátja, végignézve szalmaszáron.
Majd egy sovány kút, melyből a meleg
Minden vizét kiszürcsölgette nyáron;
Hosszu nyakát szomjan emelte égbe
Féllábon álló, ostoratlan géme.

Nyugatra lenge-sásas zöld lapály
Terült a lassan mélyedő Tiszáig,
Hol szőke csorda látszott, az apály
Vizében állva térdig, vagy bokáig.
Innen ezüst-szín, túl-részen homály
Borítá a víz tükrét fele-tájig, –
Túlparton egy halász ül, andalog:
Fejérlik a hal, melyet néha fog.

Folyam mentében itt-amott egyes
Vén fűz sötétlő körrajza veté
A sík lapályra hosszú és hegyes
Árnyát, minő torony-épületé.
Igy a világost az árnyék vegyes
Rónája váltogatva követé;
Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
A gyep s homályos fényt kap a sugártul.

Majd a nap is leáldozék. Haránt
Fektette a fodor habú Tiszára,
Mint búcsú-jobbot, rezgő sugarát,
És mintha még egy kis ideig várna,
Szélesen, hosszan, aranyhíd gyanánt
Ingadozék ott lángszinű sugára –
Aztán vakító ragyogással ége
A falu szélső ablakán, és – vége!

Legott sűrűdni kezde a homály,
Terjedve lassan, ámde biztosan,
(Mint a vakság, midőn a tudomány
A hatalomnak ellenére van: –)
Majd egy betyár tűnt el szilaj lován,
Majd varjú rebbent fel csoportosan, –
Majd, földre hullott gyér csillagokul
Csikós-gulyásnak esti lángja gyúl.

Ez Aranynak egyik legszűzibb tájképe: mozgalmasságát is főként a roppant, személytelen természeti erőktől kapja. De ebben is ott van azért a vad természetet tájjá formáló ember élete, munkájának nyoma. A földművelő ősök vérbe, ösztönbe ivódott emlékezése, vagy a mezei gazdálkodásból táplálkozó otthoni társadalom hatásai, vagy a szűkös határait a belátás és együttérzés erőivel megnemesítő erkölcsiség sugalmai tették-e: bizonyos, hogy Aranyhoz az emberlakta vidékek álltak igazán közel. Nem a tengerek vagy a havasok – amelyek látására egyébként is legfeljebb ha vágyakozott –, hanem a termékeny, megművelt föld. Földmívelő nép fia volt, üdülést az ültetésben, oltásban talált maga is; érthető, hogy ez az élménykör öltött testet költészetében. Számkivetésnek, fogságnak érzett pesti életében, öregen is arra vágyott, „hogy megint ültessek, oltsak", s a vásárban megpillantott gyékényes, abroncsos alföldi szekér láttára úgy tűnt fel „holtig sajgó" érzéssel teli képzeletében az ország, mint egy „nagy mezei jószág".

Az emberi táj személyes kapcsolatokkal gazdag teljességéhez hozzátartozik a történelem: a domb, mely „mult csatákról sejtelmes regét mond" s a nyarak, melyeknek „uj sebei a régiekre fájtak".

Az Alföld népéhez szóló vers tágas-színes tájképe is a történelmi emlékeket felidéző strófákban kapja meg igazi távlatát: a téres pusztákon ellenség járt, a vetést török s tatár lova taposta le; ami vadul termett, csak arra volt jó a bujdosónak, hogy hosszabb kín után haljon éhen; a gyávák megfutottak, a bátrak elhulltak a zsíros földeken, egész hadat temettek el a testhalomba; mikor a délibábon kívül már minden elhagyta a perjés parlagot, a hírmondónak maradtak távoli sziklatetőkre vándoroltak; így őrizték meg mégis az alföldi magyarság csíráját.

Másfél százada – különösen Szalontán – még senki sem tudta, hogy az Alföld, a történelem nagy arénája, a régészek kimeríthetetlen kincsesbányája lesz. A gyermek és ifjú Arany tudatát alig formálhatták a történelem látható emlékei; olvasmányaiban sem igen találkozott a helyi történelemre vonatkozó adatokkal. Hogy a kor képzeletében s tudatában szinte történelem nélküli alföldi táj tele van a múlt szólásra bírható, kézzelfogható emlékeivel, már az érett költő tapasztalata lehetett. Idevágó élményeit is az eleven valóságból merítette, s bár történelmi tájékozottsága később nagyon is kibővült és elmélyült, az élő hagyományból felszárnyaló ihlet mindvégig fontos eleme maradt képzeletvilágának, jellemzője látomásteremtő alkotó módszerének. A tetétleni halmon állva, 1855 tavaszán, tetten érte s az önmegfigyelés és költői ábrázolás valóságidéző mágiájával meg is örökítette azt a folyamatot, melynek során a gulyával népes, kanászkürttel hangos síkság látványa mozgalmas, tágas történelmi látomássá növekszik.

Az Alföld népéhez szóló versben a „futás" híréről is szó esik. Ez magára Szalontára vonatkozik; annak történetében két futás is mármár végzetes jelentőségű volt. Az első 1598-ban történt; ekkor adta át Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Váradot a töröknek; s ez feldúlta a vidéket. Az elhagyatott pusztaságra telepített – s Bocskaytól együttes nemességet nyert – hajdúk később megvették Szalontát földesurától, a Toldi családtól; s miután Bethlen Gábor 1626-ban megerősítette őket nemességükben, újra felépítették a megromlott várat, a „szabad hajdu fészek" védőbástyáját. A Rákócziak pártján állottak; II. Rákóczi György idején 1658-ban, mikor a második, a nagy futásra indultak, maguk égették fel várukat a török előtt. Ennek a harcos, bátor vércsemúltnak emlékeként magasodott ki az egykori „kulcsos mezőváros" annyiszor elpusztult s újrarakott alacsony házai közül a Csonka-torony. Ott „nyult a felhőkbe" a szinte csak porból rakott viskók közül – mint nyugati városok századok viharait megállt kőépületei közül a katedrálisok – siratnivaló szegényességgel, viharvert büszkeséggel az a „rongyos vigyázótorony", ahogy a Magyarországot leíró Fényes Elek jellemezte. A torony, a „testhalmok" és „templomhelyek", a „Gyilkosrét" és a „Strázsahalom" körül pedig még eleven hagyományként mondták el az egykori hajdúdicsőség emlékezetét őrző történeteket. A környék kivételesen gazdag lelőhelye volt a történelmi népmondák gyűjtőinek:

élő dalként jegyezték fel ott a Rákóczi-nótát még 50 éve is. Arany maga is jól ismerte ezeket. „Nem felnőtt koromban hallottam, tehát fel sem jegyezhettem semmit", írta ugyan 1880-ban a helyi mondákat gyarló költészettel feldolgozó Rozvány Györgynek, de műveiből, főként a *Toldi szerelmé*-ből, kedves csokorra való telnék ki e hagyomány virágaiból.

Persze nem egy költő nevelődött fel a Szalontáénál nagyobb és színesebb múlt emlékeinek fény-árnyékában, anélkül hogy azok befolyásolták volna képzeletvilágát. Aranyt nem is a képzelet izgalmai kapcsolták főként a múlthoz. Édesapjától hallotta a környék mondáit „zsenge gyermekkorában"; s az öreg Arany György csak egyike volt a híres mesélőknek. A hajdúmúlt e megidézői is megfeddhették egyszer-másszor a mesét kérő gyermekeket: „nem mese" volt az sem, amiről ők beszéltek, hanem az életük közvetlen érdekeit érintő nehéz jogi harc egyik argumentuma. A hajdúk katonanépét katonaerényeikért s hű szolgálataikért tették nemessé az erdélyi fejedelmek. Természetes, hogy e „rebellis" fejedelmek adományát nem ismerte el az Erdélyt gyarmatai közé kebelező Habsburg-monarchia. A szatmári béke után a váradi püspökség igyekezett felújítani régi birtokjogait; aztán Eszterházy nádor vette zálogba a hajdúságot 1745-ben, s jóllehet a hajdúk lóra szálltak szolgálatában: Mária Terézia mégis Eszterházy hercegnek adta községeiket, köztük Szalontát is. Azóta folyt a végeláthatatlan per az egykori kiváltságok visszaszerzéséért. Ilyen per nyelte el az Aranyok egykori, nem túlságosan nagy jószágát is. A család ugyan a Szilágyságból került Szalontára, de az ő nemességük is afféle hajdúnemesség volt, I. Rákóczi György adománya s a közös jogfosztás áldozata; ezért is beszélt a költő oly méla humorral a „kézbe kivont kardú" nagyfalusi hajdúk „tört cimeré"-ről. Személyes érdek táplálta tehát főként azt a történelmi élményt, amely már gyermekkorában összefűzte a maga közösségével.

De mégsem valamilyen osztálygőg megnyilatkozása, vagy a magát nemesi látszatokkal díszítő dzsentrivilág feltörekvőinek hazug előkelősködése volt, hogy a család – főként Arany László – később is e nemesi hagyományra hivatkozott. Hiszen ha nem érezte volna méltatlannak magához a költő, a velejáró címmel és ranggal viselhette volna a ráerőltetett Szt. István-rendet. Valami más fészkelődött ebben: az őslakosság jogának tudata és makacs önérzete; az egykor szabadok igényének fenntartása az áruló szolgák megalkuvása után

is. A jogfosztott közösség tagjai nem tettek le arról, hogy birtokaikat „néhai eleik és régi ősök érdekével nyert fejedelmi adomány után... emberemlékezetinél is régebbi időktől fogva birják, attól senkinek semminemü adózást vagy szolgálatot nem tesznek". Ez a nemzedékek szakadékait áthidaló szolidaritás, az ősi, köztudott és emlékekkel hitelesített közösségi jog is sugalmazza majd később Arany gondolatait a történelmi hitelről.

S nyilván ez a valóságnak érzett vágyálom is jelentkezett már legkorábbi epikus terveiben. „Ha én valaha népies eposz irására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak; ...a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, miképpen szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is." Ezt 1847. február 28-án írta Petőfinek, távol még a forradalom viharától; s ebben a szemléletben egyforma erővel nyilatkozott meg az őskor boldog egységét, az osztály nélküli társadalom aranykorát visszaálmodó romantikus nemzeti érzés meg a maga igazát történelmi érvekkel is megtámogató, jogfosztott plebejus szenvedélye.

A magyar történelemnek a fiatal Arany gondolatvilágában kialakult képe semmiképpen sem volt idillikus. Még a hajdúdicsőség emlékezete is megtelt ijedelemmel, kegyetlenséggel, az emberfenevad dühöngésének nyomaival. A halott szájában kizöldült a búzaszál; s aki annak kalászát megette, maga is meghalt: a kísérteties látomás szinte jelképe lehetne ennek a történelmi élménynek. Vér, szenvedés, iszonyat, hullahalmok közt, futva s az üldözőre vissza-visszacsapva, éhen-szomjan védték a hazát az ősök: ezt érezte s ábrázolta. Arany nem jutott el a múlt kényszerű barbárságának átélésében és megmutatásában addig a tragikus nagyvonalúságig, ameddig Móricz Zsigmond, de ennek is tanítója lehetett volna – talán volt is – a megtörhetetlen nyers erő, a pusztíthatatlan népi szívósság megbecsülésében. Ennek figyelembevétele nélkül nem lehet helyesen érzékelni és értékelni Arany történelmi alakjainak nagy részét, főképpen Toldit.

Ez a „kis haza" világában gyökerező borús-reális színezetű történelmi érzésvilág fejlődött később a „nagy haza" sorsát is kemény radikalizmussal megítélő tudattá abban a történelemszemléletben, amelyet senki világosabban s a népnek is érthetőbben nem foglalt írásba, mint ő a *Nép barátja* idevágó közleményeiben. S ennek forrásai fakadnak fel elevenítő erővel a nagy eposzoknak az egész nép sorsát felidéző látomásaiban. De ezekben ott vannak már a nemesi történetszemléletnek azok az elemei is, amelyek a „népit" a „nemzeti"-be emelik-ötvözik.

Én pedig kijártam, és én ültem sokszor
A kis domb süvegjén, ott az ér-oldalon,
Melynek neve ma is, mint régen, Testhalom.
Oda járt ki hozzám a beszédes Monda,
Mellyel már bölcsőmet ringatá Szalonta.

Így emlékezett vissza a költő gyermekkorának e döntő benyomásaira egy 1853-ban keletkezett s *Tájkép* címet kapott töredékében. Ebben a versben Aranynál meglepő közhelyszerűséggel ismétlődik meg a nemesi századok borongó, magyar múltszemléletének néhány olyan lényeges mozzanata, amelyeket régibb költőink Batsányitól Kisfaludy Sándoron és Kölcseyn át Vörösmartyig újra meg újra megfogalmaztak. Ezek is ugyanannak a hagyományos nemzeti publicisztikának anyagából merítettek, amely fölé Arany is előszeretettel hajolt férfikorában, tárgyat, ihletet keresve.

A Petőfinek írt – s Petőfinek egy az alamuszi hajbókolókat vágó megjegyzésére visszatérő – levél előbb idézett helye így folytatódik: „S e nemes vér, minthogy *az egy igaz ur* előtt csuszkálni nem tuda, szolgává kényszeríttetett: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyügzött népe közül *szolgák* s azok lőnek urakká." Ez nem a százados szolgasághoz szoktatott jobbágynép hangja, hanem a leszorított kisnemességé; azoké az ősi, ha kell „hunn" származásukra büszke szittyamagyaroké, akiknek indulatai már ott fortyognak Kézai krónikájában, s akiknek „Ugocsa non coronat"-ját Ady is elkiáltja, amikor e „dac-faj" sűrűjébe veszi be magát az „idegenek" hallalija elől. Persze ez a „paraszt-nemesség", e bocskoros had együtt élt a „szolgává kényszerittetett" jobbágysággal: a paraszt-

mozgalmak vezéremberei nagyrészt innen kerültek ki. Arany is nemegyszer s nem az árulók hangján emel szót a szegény jobbágyok nevében s érdekében. Népiességét döntően befolyásolta a valóságos néphez való élő kapcsolata; főként azonban az, hogy bár a nemtelenek közé sorozták, nem volt jobbágyfiú.

A nép a maga társadalmi, gazdasági valóságában, osztályjellegében akkor sem volt egynemű s országosan egyforma tömeg. Szalonta lakosainak döntő többsége persze a mezőgazdaságból élt – tehát azokhoz a magvetőkhöz tartozott, akiknek igénytelen gubája alatt megőrződött az ősi vér. Fényes Elek 1839-ben 200 nemes családot tartott számon körülbelül 1000 lélekkel: a város lakosságának egytizedét. A társadalom ott is rétegződött tehát. Részben történelmi jogok vagy feltevések alapján. Amikor Bethlen megerősítette a szalontai hajdúkat birtokukban, összeíratta a törzsökös nemesi családokat. Ezek a „Bethlen-catalogisták" mindvégig jusst tartottak a fekvőségekre, s amíg tehették, dézsmát szedtek a vár védelme alá húzódó „nemtelenek"-től. E catalogista-jogokat sem ismerte el teljesen a Habsburg-rend. Kézzelfoghatóbb alapja lett tehát a tagolódásnak a megművelt föld nagysága, a ház, az állatállomány, a vagyon, amely elkülönítette a módos gazdákat a középsorsúaktól, a szegényektől meg a zsellérektől. Legalább így kivált a közparasztságból az a réteg is, amely, kisiparosként, főleg a helybeliek s a közeli vidék mindennapi szükségleteit elégítette ki; komolyabb árutermelésre azonban Arany gyermekkora s ifjúsága idején még csak kezdetleges fokon rendezkedett be.

A költő ismerte a rétegkülönbségeket, de ezek, ahogy a valóságban, az ő szemében sem éleződtek életre-halálra szóló ellentétekké. Nem növelték őket felekezeti vagy nemzetiségi indulatok sem. A lakosság – az elenyésző számú bevándorlóktól eltekintve – teljes egészében a református felekezethez tartozott, s joggal volt büszke színmagyarságára. Fényes a 9640 református mellett 99 görögkeletit, 24 zsidót és 8 katolikust említ. A Szalonta vidékén elhelyezkedő, közigazgatási és gazdasági kötelékekkel is hozzákapcsolódó román falvak hivatalba, piacra járó népe inkább csak azzal hatott a szalontaira, hogy törzsi hajdúönérzetét magyarságának nemzeti színezetével is kiegészítette.

A hajdú-községek elvesztették ugyan egykori szabadság-jogaikat, de nem kerültek azért soha egészen annak a jobbágyságnak sorsára,

amelynek a nemesi hatalom közvetlen kötelékeiben személyesen kellett teljesítenie különféle úrbéri kötelezettségeit. A hosszú pör kiegyezéssel végződött: az egykor nemességet – voltaképpen csak a jobbágyi kötelékekből való szabadulást – nyert szalontai hajdúk jogilag nemtelenné lettek, a gyakorlatban azonban megőriztek némi parasztszabadságot. Szalonta környékén nem volt igazi nagybirtok; az ottani „taksás" jobbágyok tehát nem ismerték az ispánoknak, a hajdúknak s a robotmunkák egyéb intézőinek közvetlen beavatkozását. Az úrbéri szolgálatokat pénzen váltották meg, s a maguk választotta elöljáróság döntött apróbb viszályaikban, tyúkpöreikben. Így hát a feudális kötelmek személytelenül, főként valamilyen adó formájában tűntek fel a közösség mindennapi életében. Ez mégis megadta legalább látszatát a függetlenségnek. A felnövekvő Arany is inkább a szegénység, mint a jobbágyi kiszolgáltatottság horzsolásait érezhette a saját bőrén. Apját „kevés földdel s egy kis házzal biró földmives"-ként, nővére férjét „középsorsu gazdaember"-ként jellemezte. A valóságos, birtokos nemesség életformájával ifjúsága idején közvetlen találkozása alig lehetett; később is kevés. Azzal az egy század lovassággal sem kerülhetett bensőbb kapcsolatba, amely Szalontán állomásozott, s amely számára, Fényes Elek szerint, „a megye tiszti lakásokat tart" a városban.

Petőfi a maga rövid élete folyamán is végiglakta, látogatta, vendégeskedte a nemesi udvarházak és kastélyok egész sorát. Arany talán feleségének rokonsága körében volt kúria vendége, s legfeljebb Geszten, Tiszáéknál élt kastélyban egy ideig; itt is, bár megbecsült, de mégiscsak alkalmazottnak tudott házitanítóként. A kor megyei nemességének, főként a voksával kereskedő-hatalmaskodó kisnemességnek alakjai ott nyüzsögnek ugyan *Az elveszett alkotmány* nehéz, villámokkal teli égboltja alatt a hatalomért folyó tragikus kutyakomédia szereplőiként. De a politikai kannibalizmus e szatírájában – s a vele rokon későbbi művekben is – szükségképpen torzítva, fonák típusaival tűnik fel ez a világ. Olyan elemekkel gazdagon, amelyeket Arany a korteskedés botrányainak Szalontáig elgyűrűző hullámaiból, de még inkább az egykorú közirodalomból ismert. Azokban a műveiben, amelyekben rokonszenvvel ábrázolta a *régi* nemesi világot, a történetíró tárgyilagossága s a nemzeti hősköltemény megálmodójának művészi szándéka vezette tollát; ha pedig élményszerű hitellel akarta felidézni annak légkörét és alakjait, csaknem mindig az egykorú pa-

raszti-mezővárosi élet mozzanatait növelte nagyra, s adott a maga módján kellő történelmi súlyt és távlatot nekik.

Bensőségesebben s talán barátilag ő csak olyan nemesekkel érintkezett, akik már nem birtokuk s a feudális rendben biztosított kiváltságaik jövedelméből éltek, hanem, keresetre kényszerülvén, elvegyültek a honoratior-értelmiség körében. Ilyen módosabb családból származó honoratior-ügyvéd árváját vette feleségül. Honoratiornak azokat az embereket nevezték, akiket a lényegében feudális társadalom értékrendje nem származásuk, hanem műveltségük szerint sorolt be, akik tehát magasabb szellemi minősítésük jogán részesültek bizonyos kiváltságokban. Ennek a rétegnek tagjai akkor még nagyrészt eleven kapcsolatban álltak a szüleiket, rokonaikat magában őrző köznéppel s a hozzájuk hasonuló, velük akkor még akadálytalanul elvegyülő nem diplomás, vagyonosabb kereskedőség s iparosság tagjaival.

Aranyt a szalontai értelmiség felé vezette fejlődésének útja. Ott ez az út könnyebben járható volt, mint azokban a nagyobb városokban, amelyekben az osztálykorlátok sokkal áthághatatlanabbul magasodtak fel. A falusias értelmiség ott és akkor még nem érezte magát idegen, a bennszülöttek közé száműzött úri rendnek; a körülötte levő közösségtől nem szakadt ellenséges messziségbe. A városszéli mélységből jött költő tehát természetes birtokaként hozhatott magával sok mindent gyermekkora élményeiből, tapasztalataiból. Szalontán minden a nyilvánosság előtt folyt: ha akarta volna, sem tudta volna eltitkolni, hol ringott bölcsője. De erre nem is volt szükség. A nagyrészt hasonszőrűek közül úgy emelkedett ki, hogy azok ezt alig vették észre, s ha észrevették, természetesnek tartották. Ő pedig jól tudta s elfogadta az ősi tapasztalatot, hogy a feddhetetlen, vagy legalábbis békés élet a szokástörvénnyel szentesített viselkedési renden alapul. A közösség szemét, amely a feltörekvő gyermek s a kalandból megverten hazatérő fiatalember lépéseit kísérte, a felnőtt is magán érezte. Boldogulásának előfeltétele volt a tartózkodó szerénység, a tekintély és befolyás meglevő rendjéhez való alkalmazkodás. Ott szokta meg, hogy – bármennyi fenntartással, hámba tört daccal, okos-fájdalmas fölénnyel illeszkedik is hozzá – mindig tekintettel kell lennie környezetének véleményére. Ezért is vigyázott élete végéig olyan kényes, nemegyszer túlzó érzékenységgel a maga és hozzátartozói jó hírére.

A szegényparasztságból a polgári életformájú értelmiségbe átveze-

tő felemelkedés útját a maga erejéből, a békés átfejlődés körülményei közt járta meg. Ez döntően meghatározta a népről kialakult felfogását. Egyénisége, világnézete, emberismerete megszilárdulásának évtizedeiben egy zömében paraszti lakosságú városka népe közt élt: maga is tagja volt tehát ennek a személyes tapasztalatból ismert, érzéssel, belátással vállalt közösségnek. Műveltsége, életformája kiemelte ugyan a paraszti közösségből, de nem távolította el tőle. A teljes igazságot mondta ki tehát, amikor ezt írta Petőfinek:

S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék,
Ki törzsemnek élek, érette, általa;
Sorsa az én sorsom s ha dalra olvadék,
Otthon leli magát ajakimon dala.

De tudnunk kell, hogy az a törzs, amelyért s amely által élt, egy vitézi-nemesi hagyományokat ápoló „kulcsos mezőváros" népe volt. Ez a nép nagyjából még az ősi formák között élt; a forradalomig s a jobbágytörvény végrehajtásáig őrizte azokat a „nemesi" jogokat, amelyek különbséget tettek az ősi „catalogisták" s a nemtelen bevándoroltak között. De már megérintették a polgárosodás vágyai és lehetőségei is; hiszen egy növekvő-erősödő kispolgári réteg és némi nyugtalan értelmiség kezdte benne megnövelni befolyását. Mindez fölébe emelte a társadalom legmélyére vagy legszélére szorult, kiszolgáltatott és elhagyatott jobbágy- és zsellérnépnek. De azoknak a pusztaiaknak is, akik a magyar folklór legősibb s legmélyebbre temetett rétegét őrizték: azokat az értékeket, amelyeket majd Bartók és Kodály nemzedéke emel felszínre. Arany ezzel a legmélyebb mélységgel alig-alig jutott kapcsolatba. A pásztortüzek fényét a valóságban is úgy látta: „messziről lobogva tenger pusztaságon"; mellettük ha ült, legfeljebb véletlen vendégként.

Legmélyebben s legerősebben mégis a családi, rokoni kötelékek fűzték a szalontai közösséghez.

Az ősi sejt vonzásköréből nem tudott, de nem is akart kilépni sohasem. Voltaképpen testvértelenül nőtt fel; egyetlen élő nővére régen asszony volt, mikor ő született; a hagyomány szerint szoptatni is segített anyjának. „Más gyermekekkel ritkábban volt alkalmam játszani, természetes, hogy a lélek komolyabb irányt vőn", írja erről

önéletrajzi levelében. E komolyság mélyebb okára is rámutat ugyanott: „én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza; szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak." Ő is nagyon ragaszkodott hozzájuk: rájuk való tekintettel vállalt már gyermekkorában állást; Debrecenből azért is ment Kisújszállásra, hogy ne kelljen terhelnie őket. Hogy oly hirtelen visszatért a színészkalandból, abban döntő szerepe volt a mármarosszigeti gyötrődések idején látott álomnak, melyben halott édesanyja ágyánál állt. „Az a felfogás, amint én Toldi viszonyát anyjával rajzolom, nem annyira objektiv, mint a közönség gondolja" – írta 1853-ban Tompának; ennek az ihletnek nyoma egész költészetén végigkísérhető. Nemcsak tisztviselőnek, de férjnek, családapának is mintaszerű volt; érzései gyengédségében, hűségében s a családfenntartó kötelességtudásában egyaránt. „Élni hivatalomnak, családomnak" adja meg önéletrajzában a „lenni közönséges ember" tartalmát, s ennek az elhatározásnak életre szóló érzelmi hitelességét bizonyítsa itt annyi más dokumentum közül a legismertebb, az *Epilógus* sajgó vágyképet idéző sóhaja:

Csendes fészket zöld lomb árnyán,
Hova muzsám el-elvárnám,
Mely sajátom;
Benne én és kis családom.

A család a szalontai társadalomban is bizonyos fokú érdekszövetség volt természetesen: egyszerre oltalom, erő, bilincs és kötelesség. A nemességet s a vele járó előnyöket Aranynak is csak a családi közösség vívhatta volna ki; s bár hamarosan rájött e per reménytelenségére, mindvégig ott élt érzéseiben és gondolataiban a család ősiségének, az őslakosság tudatának már említett önérzete; ez is hozzájárult a tisztelethez, amelyet Szalontán kivívott magának. De a maga életvitelében is fontos szerepet játszottak a családi érdekkapcsolatok. Gazdasági ügyeinek intézésében sógora volt bizalmi embere. A hivatalnokság, tanárság, igazgatóság, de egy ideig még az akadémiai főtitkárság nyűgeit is azért vállalta, hogy a család megélhetését, emelkedését biztosítsa. Gondosan ügyelt gyermekei neveltetésére s családi kapcsolataik alakulására. Nem utolsósorban ezzel a szorgos, derék családapasággal nyerte meg annyi kortársának nagyrabecsülését s az utódok elismerő szeretetét, de egyik újra meg újra felmerülő fanyalgó,

sőt ellenségessé éleződő vádját is. Azt, hogy nyárspolgár volt, hogy életét paraszti ridegség és kishivatalnoki kicsinyesség jellemezte. Nyilvánvaló: volt oka, tapasztalata elég, hogy az anyagi ellátottságnak legalább arra az egyszerű fokára törekedjék, amely biztosíthatta neki és családjának azt az annyira áhított „kis független nyugalmat". Sokáig azért takarékoskodott, hogy rendes házat, birtokot vehessen Szalontán. Mindez új meg új terhet rakott vállára. Az „elélhetés gondja" magyarázhatja azt a fájdalmas-kesernyés hangulatot, amely a feleségének írt egyetlen versét, az *Oh, ne nézz rám* címűt (Nagykőrös, 1852) oly megrendítővé teszi.

„A kis bogárhátu viskó szentegyház vala": így emlékszik vissza gyermekségének nyomorúságos otthonára. „Végre kincset leltem, házi boldogságot, Mely annál becsesb, mert nem szükség őrzeni": így jellemzi nyugodt révbe futó pályáját a Petőfinek válaszoló versben.

Mint a madár a fészkére,
Szomju vándor hüvös érre,
Mint a gyermek anyaölbe,
Vágyom én e nyájas körbe.

Itt enyelgő kis családom
Közt van az én jó világom;
Künn borong bár a magasban:
Itt örökké csillagos van.

Így oldotta fel, nem sokkal az *Oh, ne nézz rám...* után, az életére, kedélyére oly sötét árnyékot vető életfájdalmat. A sírversekben, amelyeket kőrösiek számára írt – a közfelfogást a személyes meggyőződés hevével erősítve –, a „hű férj, szeretett jó atya" erényeit állította az első helyre. Ez a közismert mély családi érzés hitelesíthette azt a kortársak s aztán az utódok előtt is hosszú ideig minden kétség nélkül megálló okot, amellyel másfél évtizedes hallgatását indokolta: a lánya, Juliska halálán érzett bánat bénító hatását. Leggyengédebb öregkori verseiben unokájának, Szél Piroskának alakja tűnik elénk. Annak, hogy a családi élet, a szülői, gyermeki, vetélytársi érzések s indulatok oly nagy szerepet játszanak műveiben, erős személyes indokai is vannak. Ezen a területen is alakjaiba vitt át sok mindent, amit a maga nevében, személyes lírájában nem juttatott kifejezésre.

s amit a körülötte lassú mozgással áramló s iszapos örvényléssel fel-felkavarodó életben megfigyelt. Innen családképeinek elevensége, melegsége s még a dúlt, szenvedélyes jelenetek ábrázolásában is megmutatkozó diszkréciója.

A család s a szülőföld is ragaszkodott hozzá. Rozvány György feljegyzett egy igen meggyőző idevágó jelenetet. Arany, miután lemondott a korrektorságról s miután az írnoki állást más kapta meg, kenyér nélkül maradt. „1839 május havában Szalontáról elköltözendő volt... Sára nénje... eljött hozzánk tőle elbúcsuzni. Nyári idő lévén, anyám, Sára nénje, Arany és én a tornác lépcsőjének karfájára ültünk, mély szomorúan, szemközt egymással. Jó darab ideig hallgattunk Arany mély búsulása felett. Majd Sára nénje, egy igen okos asszony, ki Aranyhoz oly viszonyban tartotta magát, mintha édesanyja lenne, megszólalt: »kedves Jani fiam! ne hagyj el bennünket. Szalonta eltartotta még gyermekeit... te itt meg fogod találni előbb-utóbb a magad kenyerét...« Mindnyájan könnyeztünk. Majd édesanyám vette át a szót, kérte maradjon – ne hagyja el Julcsáját!... Arany indulatba jött...: »kérem, ne emlegessék Julcsát, ugy fáj, mintha szivemet akarnák kiszakítani. Hogy maradhatnék én e háznál. Pirul az arcom, hogy egypár órai tanításért itten élelmeztessem magamat!«... sok kérés és a nők könnyeire Arany letett lugosi utjáról, s szülőim házánál maradt még vagy egy évig, midőn is jó géniusza őt az óhajtott révparthoz kalauzolta."

Ahogy szülőföldjétől, rokonságától sem szakadt el sohasem. Megható bizonyítéka ennek egyebek közt az a levél, amelyet nem sokkal halála előtt írt apjánál, Szél Kálmánnál nyaraló unokájának az országos tekintélyű nagy ember: „Szeretném, kedves Piroskám, ha Szalontán léted alatt láttál volna valakit a testvérem szegény ivadékai közül s ha különösen Jámbor Sándorékkal váltottál volna egy szives, nyájas szót, hogy ismernék öreg bátyjukat a harmadik generátióban is és jót mondanának felőled."

A KITÖRÉS ELSŐ KÍSÉRLETEI

Van az Aranyról kialakult képnek egy olyan mozzanata, amelyet mindenki a költő megváltoztathatatlan jellemzőjének fogadott el, s legfeljebb a hozzáfűződő hangulat, értékelés alakult az idők folyamán. Nemcsak a nép fiának, de a magyar paraszti természet inkarnációjának tartják, és ilyenként ábrázolják őt azok is, akik költészetének igaz értelmét, s azok is, akik tehetsége béklyózottságának, életműve bizonyos fokú provincializmusának okát látják ebben. Egyéniségének, életfelfogásának kialakulását, tehetsége kibontakozását, töredékeit és eredményeit valóban nem lehet megérteni és helyesen ábrázolni a néphez való viszonyának ismerete nélkül. De tudni kell, hogy ő öntudatra ébredésének kezdete óta kivágyott abból a világból, amelybe beleszületett, s hogy életének nagyobbik felében környezete is mindent elkövetett feljebb emelésére. Abban az éppen csak hogy oldódni kezdő hűbéri rendben, amelynek keretei közt gyermekkora és ifjúsága lefolyt, s abban a jogfosztottságban, amelynek megszűntét még ígérni is alig ígérte már a nemesség visszaszerzéséért egyre kilátástalanabbul folyó per, a testi munkára alkalmatlan, de gyors felfogású és szorgalmas fiúcska számára egyetlen út nyílt az előbbrejutásra: a tanulásé.

Öreg szülei elhatározták, hogy kitaníttatják. A taníttatáshoz szükséges anyagiakat azonban alig-alig tudták előteremteni. A közösség a maga módján támogatta a vállalkozást; ahogy az 1817-es nyomorú évben is a szomszédság kisgyermekes anyái segítettek a leromlott Arany Györgynének az újszülött táplálásában. Az okos fiúcska „szokatlan jelenség gyanánt tünt fel a szalontai nagyvilágban". Az iskolában első lett: „a többi tanítók s a növendékek a nagyobb osztályokból, sőt külső emberek is csodámra jártak – emlékezik vissza erre az időre a költő –, s én nem egy krajcárt kaptam egy vagy más produkcióm jutalmául." E kisiskolás kor egyetlen emléke az a Debrecenben 1823-ban nyomtatott iskoláskönyv, amelyben „az alsó oskolák számára" összegyűjtve megtalálhatta a diák a megtanulandó „deák tör-'sök szókat magyar jelentéseikkel együtt". Első verses bejegyzése,

egy kis közhasználatú diák klapancia ennek elrongyolódott első lapján maradt ránk:

Ha akarod tudni
E könyv kié légyen,
Az Arany Jánosé,
Ki sokáig éljen.

Mint többi könyveit, ezt is nyilván mások segítségével vette meg; pénz alig fordult meg a „kis bogárhátú viskó"-ban. Hogy tellett volna könyvre, amikor még ruházatra is alig jutott! Janikát egy kis irhás bundával adták fel az iskolába, s ezt volt kénytelen viselni hat-hét évig; mindaddig, amíg egy tanulótársa véletlenül tönkre nem tette, s a rektor „egy ócskás téli rokkot" nem ajándékozott neki helyette. Kénytelen volt tehát vele, hogy hamarosan a maga gazdája legyen; már gyermekkorában pénzkereső. Akkor ivódhatott ösztöneibe, idegeibe a félelem a szegénységtől, az a kísérteties szorongás a holnapért, amely mindhalálig elkísérte, s akkor is fel-felhorgadt szívében, amikor megerőltetés nélkül megvásárolhatta volna az egész Kölesér utcát a szalontai iskolával egyetemben. Kisiskolás korában kezdte megtanulni, mit jelent a mások részvétének kiszolgáltatva lenni, a szomszédok segítségére szorulni: oly közösségére, amely jószívű, ha úgy hozza kedve; de elfordul, ha érdeke azt súgja, s amely megkívánja, hogy beleszólhasson annak sorsába, akin segít.

A gyermek Aranyban is megvolt a készség a kitörésre. Már a legkorábbról szóló híradásokban is feltűnik azonban az ő kitöréseire mindvégig annyira jellemző visszatorpanás. „Nem voltam 12 éves, mikor egy apai feddés miatt elkeseredve, világra akartam bujdosni, el is mentem egész a »homokgödrökig« (tudod, hol vannak, Szalonta alatt?), ott iszonyú elkeseredéssel tünődtem sorsom mostohaságán, mindaddig, mig – haza éheztem", írta 1858. máj. 11-i levelében Tompának; s amikor egyszer, jóval később feljegyezte, hogy neki is voltak „vad évei", hozzáfűzte: „a magam csendes módja szerint." Ennek a csendes módnak előfeltételei nemcsak egyéniségében találhatók meg, hanem a környezetben is, amely felnevelte.

Ebben az ősi szokástörvény mellett a kálvinizmus jelölte ki a legfőbb világszemléleti irányelveket. Úgy, ahogy ő találkozott vele, egyszerű, bibliás kereszténység volt ez. Határaiból később is alig lépett

ki jobban, mint amennyire ezt műveltsége s élettapasztalata megkívánta. Bizonyos, hogy ő is átesett a későpubertás világnézeti válságán. Szalontán, már felnőttebb korában, kedves könyve volt Lamennais *Paroles d'un croyant*-ja, ez a szociális vallásosság eszméit hirdető s szervezetét kívánó, Róma-ellenes mű, amelynek Arany készítette, sajnos elveszett „gyönyörű fordítását" Szilágyi István olvasta is.

Világnézeti kérdések mindig foglalkoztatták, a valláséi is. De egyre inkább az őseik hitében megnyugvó, mint a hagyományt elvető lelkek közé vonult vissza. „Örök kételye" akkor, férfikorában már csak önmagára, munkájára, hivatására, nem istenére irányult. Láttuk, milyen határozott különbséget tett „az egy igaz úr" előtt csúszkálni nem tudó ősi vér s az idegenből támadt szolgák közt. Hogy mi volt a véleménye a „keresztyén tivornyáról", a „Krisztus szent vallásával" gazságait leplező egyházról: szenvedélyes haraggal elmondta a *János pap országá*-ban. Ifjúságának kálvinista egyszerűségétől távol állt a katolicizmus nagybirtokos gazdagsága, liturgikus pompája, misztikus szertartásrendje, képzeletgyújtó jelképvilága. A vallás az ő körében főként az erkölcsi szokáshagyomány őrzőjeként és szentesítőjeként volt a közösség szellemi életének részese: az egy igaz úr az emberlét határainak és rendjének tiszteletére, „amaz erős törvény" eleve elrendeltetett állandóságára figyelmeztetett. Az élet nagy erkölcsi kérdéseiben való döntés színhelyévé a lelkiismeretet avatta ez a tanítás. A puritán önuralom-erkölcs s az eleve elrendeltetés inkább átélt, mint tételesen végiggondolt hite már ifjúkorában a költő világnézetének legfőbb jellemzője lett. Otthoni élményeiben kell keresnünk előfeltételeit annak a nagy szerepnek is, amelyet a lelkiismeret mind személyes életében, mind művei lélektanában, konfliktusaiban s ezek megoldásában játszott.

A vallás tanításai Szalontán a századok folyamán nagyjából egyetértésre jutottak a népi babonákkal, hiedelmekkel, szokásokkal. A lét sarkalatos eseményei egyforma erővel mutatták meg ott kegyetlen és derűs arcukat. A mindennapok megszokott korlátai közt is könnyű volt az átmenet a borzalom és a játék, a szótlan komorság és a harsogó nevetés között. Arany egyik legkorábbi emlékében is felötlik a benyomások ilyen ellentéteket egyesítő összetettsége. A lakodalmas nagyszülei ház konyháján sündörögve, halotti prédikációt hallott a mulatók felől. Odalopakodva látta, amint a kemencepadkán álló szónok beszédét olvassa; előtte a dagasztó széklábon deszka, azon lepedő-

vel letakart halott. A szónoklat „telve humorral, nemhogy siránkozást, hanem a legnagyobb kacagást idézte elő, s látszott, hogy a lepedő alatt maga a halott is jóizűen kacag – folytatja a történetet feljegyző Rozvány György. – A tréfás szónoklat végén persze, a halottnak vállalkozott legényt egy veder vízzel leöntötték, kinek is halottaiból feltámadását a közönség nagy hahotázással fogadta."

A mélylélektan kutatói egészen az ilyenfajta élményekig visszanyomozhatnának, azt magyarázva, hogy miért fonódik Arany elbeszélő költészetében olyan felbonthatatlan gúzsokkal, gyökerekkel-ágakkal egybe szerelem és halál, öröm és iszonyat, ünnep és borzalom. De egészen e gyermeki élményekig követhetnék humorának azt a főerét is, amelynek eleven áramai oly időtlen bölcsességgel oldják játékosszép látszattá, derűs megnyugvássá a végzet, a vak törvény rideg embertelenségét.

Ahogy itt a halál játéka az életöröm ünnepébe, úgy fonódtak profán elemek az igazi halál szertartásai közé. A *Bolond Istók* első énekében leírt temetés groteszk látomását nem a torzító képzelet kedvtelése szülte, hanem valóságos gyermekkori emlék sugallta. A kántort, ki „félvállra csapta száját és rikolta", az újszülött ordítására magát elröhögő két tanítványt, a nyakuk közé suhintó pálcát s a káromkodásba fulladó szertartást énekesdiák korában egy cigánytemetésen (amilyenre egyszer tréfás verset is írt), mint a szertartás résztvevője látta. Az effajta nyers élmények döntően befolyásolták a valóságot jól megfigyelő s borús-derűs színekben felragyogtató realizmusát.

De nemcsak a népélet jelenségei, színei és hangulatai éltek s formálódtak szellemében. Gyermek- és ifjúkorának emlékkincseivel együtt vitte-őrizte magában a szalontai nép tiszta, ép és erőteljes magyarságú nyelvét is. Tőle kapta a kifejezés valószerűségére törekvő hajlamot s nyelvérzéke biztonságát. A népnyelvnek erre a szilárd alaprétegére bátran és nyugodtan halmozta fel páratlanul gazdag nyelvkészleteinek később szerzett rétegeit. Ezeknek elemei is visszamutatnak a szülői ház körébe. Édesapja írástudó, olvasgató szegény ember volt; valamit a kor hivatalos, tehát a mindennapi életben is léptennyomon előbukkanó nyelvéhez, a latinhoz is értett. „Többek közt apám, ki diákos ember is volt egy kissé, a latin *Pater nostert* és *Crédot*, csak az egyes szavak értelmét magyarázván meg, betanította, s ez volt produkciómban a legnagyobb csoda": jegyzi fel az önéletrajzi levél.

Ez a csoda csak látványos mutatványa volt a tehetséges fiúcskának. „Mire iskolába adtak, hova mód nélkül vágytam – szól tovább az emlékező –, már nemcsak tökéletesen olvastam, de némi olvasottsággal is bírtam, természetesen oly könyvekben, melyek kezem ügyébe kerültek, s melyekhez inkább vonzódtam: mint bibliai történetek, énekek, a ponyvairodalom termékei." A szalontai „tanpálya" tehát kitűnően indult s úgy is folytatódott. Az önművelés hamarosan környezete fölé emelte a természete s körülményei folytán is magányosságra hajló fiúcskát. Magára utaltságában egyre jobban rákapott az okos és érzékeny lelkek táplálékára: rengeteget olvasott. Könyvfaló szenvedélyét mindinkább áthatotta a hivatás felderengő tudata: „még a grammatikai osztályba alig érve, már nem tudtam nagyobb embert, mint a könyv-, főleg a versírót" – olvashatjuk önéletrajzában.

Amihez hozzájutott, még a kor általános műveltségi viszonyaihoz mérten is mélyen az élő irodalom alatti hagyományrétegekben hányódott-vetődött. Rétegekben; mert volt abban ponyva is, a tanultabbak iskolai emlékeként őrzött klasszikus és régi világi poétai kísérlet is. De mint minden ifjúkori élménye, ennek az elsüllyedt irodalomnak benyomásai is elkísérték egész életére.

A Károlyi-bibliában a régi – sok részében már népi – magyar egyházi nyelv élő hagyományaival találkozott, a népkönyvekben az elkopottan is kedvelt, régiségében is értékelt, vidékivé süllyedt világi szépirodalomével. *Fortunatus*, *Árgyrus históriája*, *Erbia vagy Abules és Agétás szívreható története*, Haller *Hármas históriája* csak kiemelt példái ennek a ponyvára került régiségnek. A népkönyvek anyaga kiegészült azzal a költészettel és prózával, amely ismert egyéniségek nevéhez fűződött. Ezek már akkor is avult nevek voltak; ma alig merül fel egy is közülük a feledés vizeiből. Talán csak a késő barokk magyar történelemszemléletét bőbeszédű, nehézkes, de nemzeti érzésben annál erőteljesebb regényekben népszerűsítő Dugonics meg a XVIII. század végének maradian vidékies nemesi öntudatát kifejező „jóizű" Gvadányi. Vályi Nagy Ferencről, Gáti Istvánról, Etédi Sós Mártonról s rokonaikról még a szakmabeli irodalomtörténészek sem igen sokat tudnak, bár a maguk korában elég széles közönség – éppen az előbb már említett köznemesi rétegek – öntudatát, ízlését fejezték ki. Az iskola századokon át kötelező klasszikusain, Vergiliuson, Ovidiuson, Horatiuson nevelődtek azok is; természetes egyszerűséggel társult tehát hatásuk is ezekével. Az iskolában latinul beszéltek a jó tanulók.

„Cancer edat te!" – a fene egyen meg! ripakodott rá latinul az ócska ködmönét elszakító iskolatársra a kis Arany Jani. A latin volt nem is olyan sokkal azelőtt még az újkori nagy műveknek: Milton *Elveszett paradicsomá*-nak s Osszián*Énekei*-nek közvetítő nyelve Kelet-Európában; Magyarországon is. A gyermek Arany ugyan fordításban olvasta ezeket Tassóval, Voltaire-rel együtt. De azokon az avult fordításokon is, amelyek kezébe kerültek, ott volt még ennek a latinon nevelődött, iskolás régi magyarságnak fakuló színe, növekvő pora.

Tősgyökeres, romlatlan magyarságára és az igaz magyar szívekben, szájakon való népszerűségére volt büszke az az „élő" költészet, amely az iskolai körökben csakhamar elhíresedő ifjú poéta „halomra írt" verseit táplálta-nevelte. Mert nemcsak latinul, de persze magyarul is igen jól verselt korához képest. Alkalmi poézis volt, amit művelt, az ékes stílus iskolai gyakorlata, furfangos tréfacsinálók „priapi" borssal fűszerezett kedvtelése, mulatságok, névnapok, lakodalmak és halotti torok dísze – a mindennapi élet része. Valahol a mélység és magasság közt kavargott, távol a népköltészet teljes névtelenségétől, iratlanságában is határozott, érett poétikájától, de távol az igazi műköltészet egyéni értékeitől, tisztult ízlésű művészetétől is. Áradó jelentéktelenségében a barokk éposz törmelékeit a hivatalnoki lojalitás ragasztotta össze, a rokokó végletekbe vitt formai játéka durva élcelődéssel vegyült, a felvilágosodás kutató szelleme tudákos okoskodássá fajult, Rousseau álmai a „természetes ember" világújító szerepéről a parlagiasság helyi önérzetével teltek meg. Későbbi tanulmányaiban többször szól erről a költészetről: ő jelöli ki helyét a fejlődésben.

Művelői többségükben a kántorok, rektorok, vidéki professzorok köréből kerültek ki. Ezek a gyökeres magyar szellem hordozóinak érezték s tudták magukat. A népköltészetről olyanformán gondolkoztak, mint a magyar nóta rajongó művelői néha még ma is a népzenéről; a modernebb, városias műveltséget pedig Gvadányi „nájmódi"-t gúnyoló falusi nótáriusának szellemében nézték le. E költői provincializmus egyik központja Debrecenben alakult ki. A szalontai partikula a debreceni kollégium fiókiskolája volt. Aranyt is az akkori szalontai rektor, később debreceni igazgató: Kovács Pál ismertette meg a híres debreceni költők: Mátyási, Varjasi, Gyöngyössi János, a rímkovács Kováts József és a főmesterként tisztelt Csokonai műveivel. A költészetet akkor még ő is csak iskolai gyakorlatként s társasági mulatságként művelte. Nem költői eszközeinek tökéletesítése kedvéért

ment tehát Debrecenbe. Iskoláztatásának, társadalmi előmenetelének természetes útja vezette 1833 őszén a kollégiumba. Szülei „papnak szánták" – írja a visszaemlékező.

Debrecen igen jelentős befolyással volt Arany egyéniségének, ízlésének, műveltségének kialakulására.

Nem maga a kollégium. Ennek növendékeként mindössze körülbelül másfél évet töltött Debrecenben, az első félév után egy évnyi 1834 tavaszától 1835 tavaszáig tartó megszakítással. Oklevelet nem adott neki a főiskola; főképpen nem adta meg azt, ami az ilyen tanulmány igazi értéke lehet: a módszeres tanulás gyakorlatának, egy részleteiben és összefüggéseiben végigjárt műveltségi terület áttekintésének képzőerejét. A debreceni „tanpálya" inkább tanulságaival, mint tanulmányi eredményeivel fontos számunkra. Hogy Aranyban is így élt ez az idő, bizonyítják a *Bolond Istók* második énekének varázslatos emlékidéző részletei.

A kollégium azonban évszázadokon át egy egész kis magyar világ szellemi és társadalmi központja volt. A felső Tisza vidéken csak a sárospataki főiskola lehetett – a lényeges dolgokban egyetértő – versenytársa, a Tisza–Duna közének reformátussága előtt azonban az egyetlen minta maradt; hatása átterjedt a Dunántúlra s az újraegyesült ország fővárosára is. Nemcsak a hit, de az általános s főként a magyar műveltség kérdéseiben komoly szava volt. A felvilágosodás szellemében kialakuló korai reformmozgalmak idején, amikor Ferenc császár és a Szent Szövetség abszolutizmusa a gazdálkodás és a nyelvápolás területére szorított vissza minden nemzeti erőfeszítést, a debreceni világ is az egész magyar szellemi életre annyira jellemző kettős arculattal tűnt fel. A felvilágosodás-ellenesség, a rideg ókonzervativizmus ott is kötelező lett. Néhány kitűnő tanár – egyebek közt a zenésznek is kiváló Maróthy György, a fizikai oktatási kísérleteket meghonosító Hatvani István s a Füvészkertet telepítő Kerekes Ferenc – korszerűsítette azonban a természettudományok tanítását. A bölcselet s az irodalomszemlélet is kezdett kilábalni elmaradottságából; Csokonai kortársa s ünneplője, a Göttingát járt, sokoldalú Sárváry Pál nemcsak hogy magyarul tanította a bölcseletet és a fizikát, nemcsak hogy könyvet írt a rajzolás mesterségéről, de szívesen biztatta s ajánlólevéllel támogatta a színésznek álló Aranyt a pályára, és Shakespeare-t állította elébe példaképül. Buday Ézsaiás úgy alkalmazta

a helyi kívánalmakhoz a Ratio educationist, hogy egy enciklopédiai kurzusnak nevezett kétéves tanfolyamot illesztett a tanrendbe.

A műveltség sokoldalúságának tehát figyelemreméltó hagyományai alakultak ki ott: orvosok vitatkoztak a nyelvújítás túlzóival; ott írták az első modern magyar füvészkönyvet; híres nyomda működött a városban; Arany tanára nyomatta ki elsőül 1815-ben a debreceni népbarát felvilágosodás oly jelentős művét, Fazekas *Lúdas Matyi*-ját. Aki kereste, megérezhette tehát ott annak a természet- és népbarát léleknek leheletét, amely a haladás annyi derék, friss szellemi erőkkel rendelkező, nyugtalan lelkiismeretű munkását táplálta. Csokonai – bár akkor már eltanácsolt neveltje volt a „fekete vármegyének" – jogos büszkeséggel mondhatta a somogyi szellemi sivatagban:

Debrecen és Patak
Messze estenek
Ide, hol a Musák
Nem is esmértettenek.

Amikorra Arany a kollégium hatóterébe került, oldódott már valamelyest az ókonzervativizmusnak és felvilágosodásnak az az ellentéte, amely negyedszázaddal azelőtt még megosztotta a szellemeket. Kazinczy harca a maradi debreceniánizmus ellen már a múlté volt, s az egykor kicsapott növendék, Csokonai a helyi nagyságok közt is a főbüszkeségek sorába került: Ferenczy István Csokonait ábrázoló szép karrarai márványszobra 1823 óta a könyvtárt díszítette. De azoknak a régi „bajszos magyaroknak" utódai, akik ellen Kazinczy oly epésen tudott harcba szállni, még mindig éppen azt értékelték Csokonainak a természet gazdag változatosságával változatos művében, amit jellegzetesen debreceninek éreztek, amit pedig még Kölcsey is éppen elvetendőnek, megnemesítendőnek ítélt benne. S e nemesített „fenntebb" új költészet növendékeiként, sőt első tekintélyeiként jelentkeztek éppen Arany diákoskodása idején a felvilágosultan franciás Péczely József debreceni tanár fia, ifjabb József körül gyülekező modernisták, az *Auróra* mintájára szerkesztett helyi diákalmanach, a *Lont* négy kecses kötetének szépírói, poétái.

A békülékenyebb légkör mélyén ott élt és hatott azonban a százados nehéz küzdelmekből merített érvekkel s ellenérvekkel vitázó közéleti tapasztalat. A debreceni kollégium is a mindenkori politikai

hatalom fényében vagy árnyékában élt, s egy tömegeiben természetes nehézkedéssel konzervatív közösségre támaszkodott. A kollégiumot a felekezeti függetlenségért, nemegyszer csupán a türelemért vívott állandó küzdelem és készenlét jellemezte; volt idő, amikor az erdélyi fejedelmektől komoly segítséget kapott szolgálatai fejében, de olyan is, amikor a hívek segítségével egyedül tengette életét a nagyhírű református főiskolák között. Arany diákoskodása idején is főként saját erejére, szupplikáló diákjainak, meg okosan taktikázó vezetőinek ügyességére számíthatott: a kevés vagyonából, alapítványaiból, a hívek adományaiból befolyó jövedelmekre. A hagyományos szellemet ellenőrző, a kollégium életében szavát hallató közösség, amelynek állandó jelenlétét Szalontán megszokta, Debrecenben, Kisújszálláson is ott volt tehát az ifjú Arany körül.

Öreg szüleinek világában első tekintélyként a papot tisztelték. Ilyen volt a légkör a „kis bogárhátu viskó"-ban, mely „szentegyház vala", melyben „soha egy trágár szót nem hallott", ahol „a zsoltárokat, a Biblia vonzóbb részeit emlékezetét meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátította". Egyéniségében – Szalontán, Kőrösön, Pesten egyaránt olyan emlék maradt róla, hogy „szent ember" – mindvégig volt valami ebből a gyermekkori eszményből. A református pap elvben nem más akart lenni híveinél, csak műveltebb, az emberi erényekben kiválóbb. A kollégiumban szigorú élet folyt ugyan: – hajnalban kezdődik a tanulás, ellenőrzés alól nincs kivétel, a csak párosával kimenők felelősek egymásért, este istentisztelet, utána kilenc körül bezárják a kapukat –; ez a szigorúság azonban meg sem közelítette a katolikus papnöveldék hézagtalan fegyelmét. A debreceni kollégium szokásaiban is megmaradt mindvégig valami az ősi önkormányzatból; a diákok maguk voltak felelősek életük, munkájuk mindennapi rendjének megtartásáért. Emellett nemcsak papokat neveltek ott.

A pálya végén hosszú reverenda
Intett felé, vagy olyan kutyabőr,
Minőt nem rejteget az ős gerenda:
Pap is lehetne, ügyvéd, ingenieur;
Bajtársit e pálmák varázsa vonta,
Lett is valami valamennyiből;
Ki mind az iskolát végig taposta,
Lesz az. (Ha más nem, egy falusi „kosta")

Így idézi fel a *Bolond Istók* második éneke azokat a lehetőségeket, amelyeket az iskola nyújtott: a közösség ilyenszerű szükségleteit ellátó értelmiségi foglalkozások nem nagyon széles, de a kor viszonyaihoz képest meglehetősen változatos sorát. A kollégium volt növendékei közt akadt már akkor a sok pap, tanító, jegyző közt politikus, író, művész, tudós, országos hírű nagy ember nem is egy. Arany iskolatársának és szalontai mentorának, Szilágyi Istvánnak pályája is különféle kísérleteken – egyebek közt a bécsi orvostanhallgatóságon – át hajolt vissza a tanárság-iskolaigazgatóság területére, ahová tanulóútjaiból hazatért. Mert ez is hozzátartozik a kollégium körül kialakult világhoz: aki ott diplomát szerzett, *lett* is az valami. Kiterjedt és eleven érdekközösség kapcsolataival összefűződő mögöttes terület küldte újoncait az „anyaiskolába", s fogadta vissza magába, helyet, feladatot s megélhetést nyújtva nekik, a végzetteknek. Volt ebben valami több is a pusztán felekezeti összetartásnál: a századvégi magyar szellemi életben annyiszor kifogásolt „református egyeduralom" nem egy előfeltétele egyebek közt itt keresendő.

A szegény népfi Aranynak tehát komoly kitüntetés, a biztos pálya ígérete volt, hogy bekerült a kollégiumba. Még anyagilag sem járt rosszul: a legszegényebbeknek is sok lehetőségük nyílt rá, hogy „kiússzák a kollégiumot". Mégsem találta helyét. Az első félév lelkiekben, anyagiakban s tanulmányi eredményekben egyaránt lesújtó volt. Ezt sok minden okozhatta. A túl érzékeny fiatalember, „akit szegény öreg szülei, minden vagyontalanságuk mellett, kissé mégis elkényeztettek", kiszakadt az otthoni környezetből. A mintadiák, aki tanítva tanult, aki otthon valaki volt, tanárának egyszerre „alig százötvenedrész gondja" lett, a hátsó sorokból „a tábláig sem ért el szemsugára"; már ezért is elveszettnek érezhette magát a sokaságban. A coetusban nyolcadmagával lakott; csendes visszavonultságra alig maradhatott ideje-alkalma. Azokban a „bravur-csinekben", amelyekről már a szalontai iskolában lakása kapcsán némi rossz szájízzel emlékezik, itt közvetlenül kellett akarva-akaratlan részt vennie. A „tanyázásokról", a tisztelt tanárok „kibőgéséről" a *Bolond Istók* második éneke ironikusan ejt szót; nyilván a magát a jobbak közé soroló diák visszahúzódásának kesernyés érzései színezik oly kietlenné *Az elveszett alkotmány*-ban Debrecenről festett hajnali képet.

Szurdikos utcákból, hol az éjt festékes aráknak
Karjai közt tölté, kimerűl tollas köpönyeggel
Egy vagy két filozóf, szüleiknek *drága* reményi:
Élni sietnek ezek, vásárlani új gyönyörélvet
Pár huszasért s pótlékul adott potom életerőért.
Már ama *jobbak*, kik magukat rég túlmivelék az
Ostoba természet pimaszos szabatú reguláin,
Vetkeztettetnek lefelé, hogy az éji Geschäftek
Lankasztása után elaludják a nap unalmit.
Itt-ott utcaszögön serkennek a városi őrök,
És elballagnak kipihenni az éji virasztást.
Osztoznak zsebelők, csendőrök, az ég adományán,
Majdan a károsnak nagylelkűn visszahozandók
Elsikkadt fejszéje nyelét, hitványka jutalmért.

A környezet képét a megidéző lélekállapota színezi ilyen esetekben derűsre vagy árnyékosra. A kollégiumi éveket „kiúszni" készülő Arany kedélyét nem tehette ennyire fanyarrá pusztán az idegenbe szakadás. Erősen befolyásolta persze a súlyos anyagi helyzet is, amelyről később – 1855-ben, anyagi gondjai megújulásának korában – panaszkodik önéletrajzi levelében; akkorra ez a gond már szinte mániája lett. Nyilván diákkorában kellett átesnie azon a komoly világnézeti, lelkiismereti válságon, amelyről már volt szó. Bizonyos, hogy lelkét nemcsak a kollégiumi órákon alkalmazott erősen formális, nevekhez, évszámokhoz, bemagolható formulákhoz tapadó tanítási módszer riasztotta meg: ettől még kereshette – s a maga módján kereste is – „az egészet", azt a finom eret, „melyen halad a cselekvés, érzet, eszme". Másfelé, mélyebbre mutatnak az elszórt megjegyzések s már akkor az elhallgatások és a tettek. „Mind térjmeg-utca ez, bármerre mész": ábrándult ki a bölcseleti vizsgálódás lehetőségeiből. Hogy pap is lehetett volna, arról csak később s elvétve ejtett szót. Más tájak, célok felé kóválygott egyelőre még határozatlan sóvárgása:

Halvány, sovány alakját hosszu *tóga*
– Mint gyászlobogó a nyelét – fedi;
Nem látszik, hogy nagyon jól menne dolga,
Étvágya is több, mint betöltheti; –

Hagyján az éhség! a test földi szolga:
Lelkét dicsőség vágya kergeti
S mindig valami olyanért sóvárog,
Mit nem tanítnak a tudós tanárok.

A döntő mozzanatról azonban nem a *Bolond Istók* második éneke szól, hanem az önéletrajz: „Nekem nem volt erélyem küzdeni. Kedvem a tanulástól elment, s márciusban Kisújszállásra mentem." A kitörés újabb s nem is egészen sikertelen kísérlete volt ez tehát; elhúzódás a probléma elől, míg valami megoldás nem kínálkozik. Kisújszálláson, jó körülmények közt, helyreáll egy időre egyensúlya. Van keresete, önálló, a szalontaihoz hasonló, csak komolyabb munkaköre, saját lakása, Török Pál, a későbbi pesti szuperintendens személyében olyan főnökre talál, aki barátságába fogadja, s megnyitja előtte könyvtárát. Eredményeket ér el tehát: sokat tanul: franciát, németet s – magyart. „Itt a hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányaimat mindinkább kiegészítém": az önéletrajznak ezt a mondatát élesen világítja meg a *Szépirodalmi Figyelő* egy 1861-ben írt szerkesztői jegyzete: „Az, ki e csillagot ide teszi, oly korban és körülmények közt nőtt fel, hogy *két* magyar nyelvet kellett tanulnia, előbb a régit, aztán az újat." Barátokat, pártfogókat is szerez. „A tanításban példás szorgalmatosságú és épületes, erkölcsére nézve pedig jámbor és feddhetetlen praeceptorunk volt" – szól a Debrecenbe, egyéb ajánlólevelekkel is ellátottan visszatérő tizennyolc éves fiatalember bizonyítványa.

Mindennél azonban most is szinte fontosabbak számunkra a kisújszállási évnek Arany egyéniségére annyira jellemző tanulságai. Bizonyossá vált, hogy az anyagi ellátottságnak valamelyes állandósága nélkül elviselhetetlen számára az élet. Itt figyelhetünk fel először okkal-joggal arra a körülményre, hogy minden nehéz helyzetben szüksége volt valakire, akire támaszkodhassék. Török Pál az első azoknak a barátoknak sorában, akiknek segítségével továbbmozdult életének, pályájának egy-egy holtpontjáról, akikhez a megbecsülés, a vonzalom érzései fűzték, de akikkel versenybe is állt, mert példát adtak neki a cselekvésre, s célt mutattak meg-megtorpanva egymásba gabalyodó, egymást megbénító képességeinek. Kisújszálláson vált egészen világossá, hogy fejlődésének egyetlen komoly lehetősége az önművelés. Már Szalontán elolvasott mindent, amit elérhetett; a félsötétben, mécs-

világnál betűt faló gyerek ott rontotta el amúgy is gyenge szemét. Török Pál jó könyvtárában azonban már válogathatott: a válogatás nélküli habzsolóból kitűnő önművelő lett. Abban a korban szokott rá az önművelésre, amikor ismeretei még nem csontosodtak meg a féltudás állapotában: nem a maga vélt igazságaihoz keresett s gyűjtött tehát érveket, de az ismeret tárgyai érdekelték: maga a valóság. Elméje nyílt, gyarapodott: „Mint testi étkünk nagy részben lemállik, s mi bennmarad, az *más anyagra* válik." Kisújszálláson határozhatta el végleg, hogy nem lesz pap. Ezután szó sem esik ilyesmiről; olvasmányaiban teljesen a szépirodalom felé fordul, s – talán némi előrelátással – már jogi könyvekkel is barátkozik.

Debrecenbe, úgy látszott, egészen kiegyensúlyozott lelkű fiatalember tért vissza. Hamarosan újra a „grádus elejére vergődött". Az ajánlólevelek is megtették a magukét. A professzorok figyelme feléje fordult. Komoly anyagi gondjai megszűntek; Erdélyi tanár úr asztalánál, ahol leckeórái fejében helyet kapott, társasági kapcsolatai és tapasztalatai is gyarapodtak. Iskolai pályájának sínein tehát már nyugodtan futhatott volna a magasabb cél felé. A többre vágyás azonban, melyet később oly fájdalmas gúzsokkal kötözött meg a tapasztalás s a kötelességtudás „holtig viselt cilicium"-a, nem hagyta nyugodni.

A további kitörés útját, a sokoldalú tehetségek szokása szerint, több irányban is kereste: „Majd alabástrom sótartódarabból egy rossz bicsakkal vés szoborfejet", a lakatosinasból országos hírű művésszé lett Ferenczy István dicsőségéről álmodozva; „majd apró válu-festék és ecset kerül napfényre, rajzol keveset", ezen a téren is a *mester* névre áhítozva; majd, bár csak dilettáns módra, „még komponált is". Érdekes, hogy a költői pálya – talán mert iskolai gyakorlatként játszi könnyűséggel verselt, talán mert abban lévén legtöbb ismerete, érdektelennek, vagy igazi magasságait elérhetetlennek vélte – nem tűnik fel a lehetőségek között.

Lehetőség nyílt azonban arra, amire szintén volt vonzalma s tehetsége is: a színészpályára.

Debrecent kezdettől fogva felkeresték az erdélyi színjátszó társaságok színészei; az ott szereplők közt országos nevű művészek egész sorának neve ismeretes Kotsi Patkó Jánostól Dérynén, Kántornén át Megyeriig, Egressyig, Szentpéteriig. 1835-ben egyik szenátor nagy magtárát alakította át színház céljára, s a tapasztalt Fáncsy Lajos vezetésével „jeles szintársaság" szerveződött. Arany maga utal képessé-

geinek arra az erére, amellyel művének legjobb ismerői magyarázták váratlan lépését, hogy felcsapott színésznek: amit megkaphatott, „mind olvasá – nem, *eljátszotta* épen, ugy képzeletben, a szindarabot". A felidézett alakok, helyzetek átéltsége érett műveiben is ennek az „eljátszásnak" bizonyítéka. Annak, hogy volt egyéniségében valami, ami az elképzelt s átélt élet drámai megjelenítésére tört. Bizonyosan hozzájárult elhatározásához az a nemzeti nimbusz is, amely, különösen a hazafias érzésű, műveltebb ifjúság körében körülvette a színészeket. Ezek Magyarországon akkoriban egyszerre voltak hivatva arra, hogy a nemzeti nyelv és erkölcs iskolájának tanítói, s arra, hogy az erősödő politikai mozgalmaknak agitátorai legyenek. Lehet tehát, hogy valóban szunnyadt valami a fiatalemberben az igazi hivatásból; de azért az egész vállalkozás mégis olyan kalandnak látszik csak, amelyben inkább a vágy diktált, mint a tehetség s a vélt érdek tanácsolt a küldetés parancsa helyett.

Vannak, akik felteszik, hogy anyagi remények is vezették Aranyt. Szeretett volna önálló lenni, anélkül hogy átrágja magát a kötelező tárgyak kásahegyein; – bár ő maga igy jellemezte később akkori önmagát: „ő a lenni vagy nem lenni célt nem igy fogá fel: enni vagy nem enni", s hangsúlyozta, hogy „minden anyagi kényszer nélkül" cselekedett. Bizonyos, hogy nem olyan „rugott deák"-ként kérte felvételét a társulatba, mint az előtte nem sokkal ugyancsak színésznek állt Hegedüs Lajos, akkor eltanácsolt kollégista, később a Nemzeti Színház tagja és sikeres darabíró. Nagy tekintélyű tanárának ajánlólevelével jelentkezett az igazgatónál, kiváltotta bizonyítványát, folytatta óráit s ebédjeit Erdélyiéknél. Önéletrajzában is feljegyzi, hogy „magok a tanárok e szokatlan jelenséget, hogy legjobb tanulóik egyike, csupán a művészet iránti vonzalomból... komédiássá akar lenni, a hivatás kétségtelen jeléül tekintették".

Csalódása gyors volt és végleges. Komoly szerepet alig kapott. A kutatás adatai szerint két hónap alatt huszonhétszer játszott, tizenkilenc szerepben; volt inas, katona, favágó, pór, az énekkar tagja s efféle. A színház kulisszák mögötti élete annál inkább kiábrándította, mentől jobban elmerült a szolgai munkák hínárosában, amelyben nem sok lehetősége nyílt a tanulásra, s amelyben „már a puszta bennlét megaláz". A debreceni színészek közt nem érezte tehát jól magát; a bal- vagy jó-szerencse innen is hamar kitaszította. Két hónapig sem gyakorolta magát a rendes társulatban, amikor az feloszlott, s ő egy

hevenyészve összetoborzott vándorcsapat ernyős szekerének bakján vágott neki az igazi kalandnak.

Az események mélyen emlékezetébe véső dtek; egész életét végigkísérték; többször írt róluk. Az önéletrajzi levélben elmondottakat csak elevenítő árnyalatokkal teszik gazdagabbá a máshol olvasható feljegyzések, költemények. „Nekem nem volt mit tennem. Haza öreg szüleimhez, kik belőlem papot vártak? Vissza a kollégiumba, honnan oly magas reményekkel távoztam? Ez mindkettő lehetetlennek tetszett előttem, s így Hubayhoz csatlakoztam, annyi időt sem vehetvén, hogy szállásomról ágyamat és ládámat fehérnemümmel s könyveimmel együtt magamhoz vegyem... Nagy-Károly, majd Szatmár, végre Máramaros-Sziget lőn vándorlásunk eldorádója. Képzeld a nyomort – írta Gyulainak –, padon hálni, kabáttal takarózni s kölcsönkérni ruhát, mig az ember mosat. És ez rajtam történik ... ki un. élelmes ember sohasem voltam, rajtam, kit életemben minden legkisebb csekélység végtelenül affligált. Ha volt is kedvem a színészethez ... végképp elment az e lumpok közt; amellett az öntudat kigyói, szegény apám sanyarú nyugtalansága martak éjjel-nappal... Egy nap hasonló gyötrelem közt álom ért rám – s jó édesanyámat halva láttam ... ellenállhatatlan ösztönt érzék hazamenni ... Hubayhoz fordulék, egy huszast kértem tőle... Egy zsebkendőbe kötém egész vagyonomat, kimentem a piacra, hol nyolc krajcárból egy cipót s egy kevés szalonnát vettem, azzal megindultam, egyedül, gyalog. Első éjt az erdőben töltém oláh fuvarosok tüze mellett, a többit kocsmapadokon – s így végre Szatmáron, Nagy-Károlyon, Debrecenen át, hétnapi gyalog vándorlás után hazaértem."

A színészkaland valóban „fordulópontot képezett" pályáján: ez a kitörési kísérlet igazán szégyenteljes vereséggel végződött. A tanulság életreszóló volt. Az önéletrajzi levél nemcsak a benne megrögzített adatok miatt fontos. Sokkal lényegesebbé teszi a sorain átforrósodó izgalom, amely még az emlékező kedélyében is a mélyáramok bentről felgyűrűző hullámzásaként nyugtalanítja a fékezetten tárgyilagosnak szánt felszínt. A történetet ezek a mondatok vezetik be: „Jelenlegi állásom, hol a külsőre is kell tekinteni, nem engedi, hogy életirásom teljes legyen. Ha meghalok, ám jegyezze fel a biograph – ha lesz. De neked megvallom, privatim! és te nem fogsz visszaélni bizalmammal." S ezek zárják be: „E szakaszát életemnek csupán igy szeretném összefoglalni: Néhány havi sanyaru vándorlás s hányattatás után, mi életé-

ben fordulópontot képez, ugyanazon év nyarán már Szalontán látjuk őt."

A visszaemlékezés e magánhasználatra szánt része lényegesen terjedelmesebb, részletezőbb a többinél, de csak a költő számára lényeges mozzanatokra tér ki: jellemző, hogy az egyébként rendkívül pontos Arany a kitűnő Fáncsy Lajost Fáncsis Lászlóként említi. Ha szégyen volt a színészkaland Nagykőrösön, az volt a pesti nagyemberek társaságában is. Toldy Ferencnek 1857-ben ezt írta róla: „Tudom, hogy mások helyzetemben az efféle kirugásokat *geniestreich* gyanánt árulnák, de engem (hogy szójátékkal fejezzem ki) nagyon genieroznak." Mélyebbre nyilall tehát az emlék; kínosságának oka nemcsak a külső tekinteteket mindig gondosan mérlegelő érzékenység. A *Kapcsos könyv* egyik lélektani vonatkozásban is igen érdekes kis remeke, a *Vándor cipó* ugyanebből az élménykörből merít. A kesernyés-humoros nyitány második szakasza így szól:

A tékozló fiu regéjét
Sokan csináltuk ujra már:
Én nem vagyont, kincset pazarlék,
(Apámnak is lett volna bár!)
Hanem jövendőt, biztos állást
Meg ami erre ut-nyitó,
Légvárak —, ábránd- s délibábért ...
Tanulság: egy vándor cipó.

A versben az első életre szóló csalódás minden lényeges mozzanata együtt van, s ott olvasható a legfőbb, az egész életre szóló tanulság is: nem szabad az elérhető biztosat kockára vetni a bizonytalan ábrándért, legyen az bár mégoly szép, mégoly ígéretes is. Ezt a verset csak magának írta a költő, azért oly varázslatosan megindító borús őszintesége. Nagyobb nyilvánosságot érezhetett talán írása közben maga körül, s azért lett áttételesebb az a másik verse, amelyikben, körülbelül öt évvel e végső vallomás előtt, sok emberi, költői, lélektani részletre kiterjedő figyelemmel s talán ezért is némileg derültebb fölénnyel mesélte el színészkalandját: a *Bolond Istók* második éneke.

Mindez csak adalék persze, az idevágó anyag könnyen növelhető. Mert hiszen nemcsak a dráma, hanem a színház iránt sem szűnt meg soha Arany érdeklődése. Tudunk színjátszó és drámaíró kísérleteiről

Szalontán; drámafordításokkal pályája minden szakaszán komoly elmélyedéssel, nemegyszer önfeledt szenvedélyességgel foglalkozott. A színházi élettel való későbbi kapcsolatai – sajnos – eléggé felderíthetetlenek. Maga nem szívesen s nem sokat beszélt róluk, holott Szalontán is felkeresték színészismerősök – mások közt Prielle Kornélia –, Nagykőrösön is. Ott – ahogy 1859-ben Tompának írta – az egykori „kolomposabb szinészek egyikével," Szákfival, nem restellte felújítani az ismeretséget. De kora első színészeivel – Egressy Gáborral, Szerdahelyivel s másokkal is – jó barátságban volt, levelezett; tagja volt a Nemzeti Színház, az Akadémia drámabíráló bizottságainak.

A színészetről, a drámáról többször is – állandóan! – szó esett munkáinak hol fő, hol mellékmondataiban. Megtalálta ehhez az oly forró anyaghoz is a természetének és viszonyainak megfelelő higgadt távlatot. Egy alkalommal azonban mégis újra komolyan szembe kellett néznie a kísértővel. 1854-ben Arany Juliska és leánypajtásai Nagykőrösön színre alkalmazták és eljátszották Jókai egyik elbeszélését. Juliska szerepléséről ezt jegyezte fel a vendég Jókai: „Bámulatos volt annyi genialitás abban a gyermekben. Ötféle szerepet kellett játszania ... Csupa megennivaló volt." A kislány már előbb, nyilván ifjúi lelkesedésből bejelentette, hogy színész akar lenni, s pesti útjáról is ilyesmivel térhetett haza, mert Arany 1853. december 4-én ezt írta Tompának: „E gyermeknek igen nagy szenvedélye van minden iránt, ami *nem prózai*, s ez nekem nem kevés gondot ad, mert egyfelől azt sem akarnám, hogy műveletlen maradjon, másfelől félek, hogy ábrándozó lesz. ... Meglehet, csak múlékony benyomást tett rá a Nemzeti Színház, de meglehet, örököst. Ezért akarnám én inkább a háztartási gondok felé vonni." Ugyanez ismétlődött meg két évvel később, Kisfaludy *Csalódások* című vígjátékának előadása kapcsán. „Jól játszott ... – írta Arany megint az aggodalmaskodó Tompának –, de most lakol ám a művészi szenvedélyért; pár hét óta ingeket kell varrnia nekem, s ez úgy hiszem, sokkal nekivalóbb foglalkozás, mint a másik." Akkorra már végleg döntött tehát. A színház csábítása maradjon a maga helyén, mint a műveltség motorja, a kedély játékos kedvének alkalmi kielégítője.

A csavargók módjához illő hazavándorlás nem tetőzte s fejezte be szégyenét.

Az érett férfiként és magános öregként visszaemlékező költő lelké-

nek lázas sebzettségét ott érezhetjük azokon a képeken is, amelyek a nagy szökésből hazaérkezett fiú első otthoni élményeit idézik fel. Szalonta nem várta tárt karokkal. A vidéken – a kortárs tanúsága szerint – „a század leggyászosabb évei": olyan nyomorúság tehát, amely gondterheltté, ingerültté teszi a falusiakat. A *Vándor cipó* elégikus, a valóságot könnyek közt csillogó humorral megszépítő befejezése vigaszként csak az anyai szív üdítő sugaráról szól. Ez a sugár nagyon is futó és nagyon is megtört szívből fakadó lehetett. Édesanyja, aki halottként tűnt fel a Mármarosszigetre sodródott s ott végleg kétségbeesett fiú álmában, súlyosan beteg volt, s pár héttel Arany hazatérése után meghalt. Ketten maradtak vak édesapjával, aki nem akart elmenni az elhagyatott viskóból, amelyben együtt élt szeretett feleségével, s amelyben mégis a maga ura volt még.

Ketten valánk ott ... *számra* legalább;
Leszerelt hárfán a két szélső ideg;
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvéből: ifju és öreg.
Én ősz apámmal. Nem magam tehát:
De hol van oly magány, oly bús, rideg,
Mint mikor *ő* ott ült az élet árnyán
S én virraszték *szemének* éjszakáján!

A közösség felől sem igen sugározhatott feléje egyelőre semmi, ami magányának ridegségét enyhíthette volna. Azoknak az írásainak, amelyekben újra meg újra visszatért a hazulról elvadulva elzüllő tehetségek sorsára, egyik fájdalmas motívuma az a káröröm, jobb esetben közöny, amellyel a régi szokásaiban megmaradt közösség kíséri vagy elítéli a köréből kitörni vágyók sorsát. Az egykor segítő, a tehetséget kedvtelve ünneplő ismerősök inkább a foguk fehérét mutatták: „fedd és gunyol rokon, barát". Beteg is volt, leromlott, meghűlt, köhögött; nem valami túlzott hipochondria rémlette fel előtte a közeli halál képét. A vezeklés idején is alig maradt más vigasza annál, amivel mindig is benépesítette csüggeteg magányát: az olvasás. S – érdemes rá felfigyelni – megint csak egy olyan férfibarát, akiben egyetértő társat, támaszt talált, s aki az élet gyakorlati dolgainak intézésében segítségére lehetett.

Ez akkor Pápai István „postaexpeditor" volt, azoknak az iszákossá

züllött érdekes tehetségeknek egyike, akik közül már akkor sok hányódott sárba süppedő sáraranyként a sivár vidéken. Olvasott, világlátott, különös ember volt ez; a hazavergődött fiú útjaihoz hasonlókon próbált ő is kitörni, de erőtlenül visszahullott, s itallal könnyebbítette keserűségét. A maga sorsától félthette a súlyosan megsérült fiatalembert, akinek képességeit, jellemét nagyrabecsülte, s akinek pártfogolásával valami értelmet kapott az ő elhibázott élete is. A minden házba bejáratos postakihordó szívós agitációja s Arany jó híre, amelyet otthoni példás viselkedése újra megerősített, lassan megtörte a jeget.

Az esperes, aki kezdetben úgy tartotta, hogy „Szalontán komédiás nem lesz tanító", végül igent mondott. Az önéletrajz idevágó sorain nemcsak az egykori megkönnyebbülés, hanem a szerény büszkeség visszfénye is megcsillan: „Még azon ősszel megválasztának ún. korrektornak (tanító a rektor után, de több fizetéssel s több önállósággal, mint a többi altanító), jóllehet e hely tavaszig nem lett volna üres, s így kedvemért egyszerre két korrektor lett." De ugyanott olvasható az a nagy kaland mérlegét lezáró mondat is, amelynek rezignáltságánál csak határozottsága súlyosabb: „Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom." Ott is maradt mellette mindaddig, míg – nyolc év múlva, miután szeme világát még visszanyerte – „életét lenyomta önnön súlya"; de azután is. Ahhoz, hogy újra kimozduljon, világokat megrázó földrengésre volt szükség.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Oda tért vissza, ahonnét elindult. Ott folytatta, ahol abbahagyta: az iskolában.

Alig múlt hat éves – miután a mester elsőnek tette az osztályban –, már tanított; tizennégy éves korától kezdve hivatalból is, fizetésért. Ezt tette később is, életének nagyobbik felében. 1839 tavaszán lemondott ugyan a korrektorságról – megint hangsúlyozva: „önkint" –, de a községházán is tanító maradt, csak éppen a felnőtteké. Tudtunkra első nyomtatásban megjelent cikkében a népnevelés ügyéről ezt írja 1841-ben: „... hogy a tanácsháznak kellene lenni azon iskolának, honnan s miben a, bár jól rendezett iskolában, jó tanítók vezérlete alatt, célszerűleg oktatott pór-ifjonc további képeztetését, ismeretei bővülését nyerné, rendet, bal- s előhit legyőzését, hasznos újítástételt volna tanulandó, illetőleg kezdeni merészlendő: úgy hiszem, ez állításom senkiben, ki századunk üdvös szellemétől ihletve van, ellenmondásra nem talál". A *Nép barátja* szerkesztőtársaként országos méretűvé látta maga előtt nőni e népnevelői feladatot. A forradalom leverése után megint csak a tanítás adott kenyeret. Tisza Domokos mellől a nagykőrösi gimnázium katedrájára lépett; aztán, Pesten, szerkesztőként „éneklőből énektanár" lett. Nem méltatlannak, hanem valóban tudós, a tanításban tapasztalt kiváló embernek ajánlották fel a pesti egyetem magyar tanszékét, amikor hozzá fordultak; sajnos, későn. Akik a költészetben a zseniális egyéniség szabad csapongását értékelik nagyra, talán ezért is találtak s találnak Arany műveiben is mindig valami „tanárost".

A szalontai iskola – mint a kisújszállási is – a debreceni kollégium kicsinyített mása volt; oda visszatérve már saját diákélményei nyomán is jobban tudta, hogyan s mit kell tanítani: nem azt s úgy, hogy a diákok elfanyalodjanak. Jól tudta, mi folyik sok rossz iskolában; bizonyítja ezt az a gyilkosan valószínű kép, melyet *Az elveszett alkotmány*-ban Rák Bende iskoláztatásáról festett. A visszaemlékező kortársak szerint az ifjú Arany példás tanító volt; s ha e visszaemlékezésekből elhagyjuk a nagy ember emlékének kijáró rajongást, akkor is bizonyos, hogy türelemmel, valóságérzékkel, komoly tudással, sze-

mélyisége teljes latba vetésével végezte munkáját a szalontai partikulában. Maga előtt is bizonyságot akart tenni róla, hogy az a keserű végű színészkaland csakugyan kényelmetlen emlékű tévedés volt csupán. De még inkább igazolni kívánta a közösség előtt, amely visszafogadta, hogy méltó a bizalomra, hogy nincs felőle kibeszélni való, hogy elfogadta hozzátartozói világát, s beilleszkedett szokásaik rendjébe.

Mindarra, amiről nem mondott le végképp: olvasmányaira, tanulmányaira, kísérleteire, amelyekkel – „inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaimat létesítendő" – azért tovább is foglalkozott, megint csak – mint oly sokáig még – a késő est gyertyafényű magánya maradt szabadon. Bár Szalontán sem lehetett azért egészen egyedül. Igaz, hogy a paraszti élet rendjéből inkább csak bizonyos szokásokat, beidegzettségeket s főként ifjú emlékeket tartott meg: közvetlen rokonságában tehát aligha talált szellemi társaságot. De nyilván voltak olvasottabb emberek azért abban a körben, amelybe tartozott: a szalontai értelmiség törekvőbb, nyíltabb értelmű, világot járt tagjai között. Maga említ egy bizalmasabb körben folyt beszélgetést, melyben „Bánk-bánt elébe tevé Stibor-nak"; ha ezért „illőn ki is nevettetett", a beszélgetés mégiscsak az őt annyira érdeklő irodalmi tárgyakról folyt. S ne feledjük: Szilágyi István is ehhez a körhöz tartozott.

Az igazi polgárság nélkül kialakuló magyar polgárosodás történetében igen fontos szerepet játszott ez a réteg. Joggal nevezhetjük, ahogy öntudatosabb tagjai maguk is nevezték: értelmiségnek. Arany közéjük tartozónak érezte magát. Némi önirónával, az értelmiségellenesek szólamait látszatra elfogadva, így vonultatta fel csoportjaikat *Az elveszett alkotmány* Védegyleti Gyűlésének seregszemléjén:

> Úri parasztok, azaz kutyabőrtelen értelem aljas
> Emberi: ügyvédők, tisztek, papok, orvosok és föld-
> Mérők, kik hálátalanul nem rettegik édes
> *Anyjokat* is lánccal terhelni naponti kenyérért;
> Végre zsidók, lesikált állal, hagymás *faluszájak*,
> És a kanászoknál szigorúabb sorsu tanítók.

Zsidók helyett írhatott volna görögöket, örményeket, rácokat vagy akár németeket is, hiszen nyilván a kereskedőkre, pénzemberekre akart utalni említésükkel. Szalontán is „görög város"-nak nevezték

azt a csinosabb, módosabb házakból álló részt, amelyben a nagyvárosok kereskedőnegyedeinek szegényesebb, szalontai, kisvárosi változatát láthatjuk. A korai kapitalizmus kialakulásában Magyarországon is nagy szerep jutott az idegeneknek, akik a hagyományos hazai megkötöttségektől függetlenebbül vállalkoztak-kényszerültek e „szabad" pályára, s akiket családi hagyomány, országos összeköttetés vagy nemzetközi kapcsolat, nyelvtudás, szakértelem és tapasztalat egyformán segített a boldogulásban. A szalontai Rozványok jellegzetes képviselői voltak ennek a rétegnek.

A görög eredetű család a XVII. században Macedóniából települt át; az első Rozvány 1710-ben kapott bolthelyet Szalontán. Rozvány József, Arany házigazdája, szegényen kezdte, de ügyes kereskedőként igen szép vagyont gyűjtött; nemcsak a régi üzletet virágoztatta fel, hanem házat, telkeket, birtokot is szerzett, s részt vett az iparosítás oly kezdeti vállalkozásaiban, mint a gőzmalmok létesítése. Felesége, Christian Persida, egy orosz katonatiszt unokája s egy görög kereskedő leánya volt. A legidősebb fiú, az Arannyal egy napon született András, folytatta apja mesterségét, de „szegény catholica lányt" vett feleségül; a fiatalabbik, György, jogot végzett, részt vett a szabadságharcban; a honoratiorok közé nőtt, megszerezte a közjegyzői irodát, s a civilizatorikus helyi fejlődés egyik fő mozgatója, szülővárosának mozgékony újságírója s érdemes történetírója lett. A harmadik gyermek, Erzsébet, a költő tanítványa, Bersek József honvédezredeshez ment férjhez. Az Arannyal egyidős nemzedékben tehát befejeződött a család beolvadása; Ercsey Sándor ugyan még 1857-ben is úgy írt a kereskedő Rozvány Andrásról és Csáky Gyuriról, mint „a görögök"-ről, a magyar polgári értelmiségi körökben azonban nyilván éppúgy nem érezték már őket idegeneknek, mint annyi más hasonló társadalmi helyzetű és ugyancsak nem „törzsökösen magyar" származású társukat a Sináktól a Basilideseken át a Semmelweisekig.

A társasági helyzet, a parasztitól és nemesitől egyaránt eltérő műveltség, viselkedés, öltözködés, a polgárosulás eszményei szerint kialakuló életforma vágya s közössége fűzte ezt a típust egyre jobban össze az értelmiség olyan tagjaival, mint az ügyvédek, tisztek, papok, orvosok és földmérők, faluszájak (tehát jegyzők) és az oly szigorú sorsú tanítók. Ezek között sem igen sokkal volt kevesebb az idegen vagy nemtelen származású. S ezek sem pusztán valamilyen álmodozó, lelkesült hazafiságból álltak a magyar függetlenségi mozgalmak szol-

gálatába, hanem, főként ott, ahol komolyabb magyar tömegekre kellett és lehetett támaszkodniuk, érdekből is. Gazdasági, társadalmi, politikai emelkedésük záloga volt, hogy azzal a népelemmel tartsanak, amely nálunk akkor a polgárosuló fejlődésnek legtöbb jövőt ígérő törekvéseit hordozta. A társadalom alakulásának természetes törvénye szerint, erőltetés nélkül olvasztotta tehát magába akkor még, az asszimiláció e korai szakában, a hozzá húzókat. Ezért is jutott olyan fontos szerephez e korai értelmiségi körökben a tanultság, a szokás, a viselkedési formák, a nyelv s a történelem megtanulható s az érzület átérezhető nemzetisége: a magyaros műveltség.

Az átlag műveltsége nem volt túlságosan magas. A java réteg azonban friss szellemi erőkkel rendelkezett. Művelődésünk kitűnő munkásai – a forradalomnak és a szabadságharcnak is jelentős közharcos tömegei – kerültek ki e jegyzők, kereskedők, papok, mérnökök és tanítók világából. Származásuk elválasztotta őket a nemességtől, műveltségük megkülönböztette a parasztságtól; de már ifjú korukban, nemegyszer külföldi útjaikon, megkapták a művelődés lázát, és környezetük mozdulatlanságát a szellemi világ sugalmaival tették mozgalmasabbá. Közülük került ki Szalontán is a kaszinó tagsága, amely – persze a maga kicsinyeskedésektől nem mentes módján – a reformvággyal átitatódó vidéken a haladás minden törekvő elemét egyesítette egy időre.

Figyelemreméltó, hogy Szalontán csak egy kaszinó volt; nyilván ezért is érezte jobban magát Arany segédjegyzőként ott, mint később tanárként Nagykőrösön, ahol állásával járó rangja szerint az ízlésétől és értékrendjétől annyira távol álló külön „úri" kaszinóba kellett beiratkoznia. Szalonta társadalmának megfelelően, alakulóban levő értelmisége is egységesebb volt. Abból a körből került ki Arany szalontai társasága. Egy Szilágyi István neve napjára szerzett tréfás versezet epilógusában megörökítette annak a férfikompániának alakjait, amelynek alkalmi tagja lehetett: az ünnepelt rektor mellett említi Csere József kántort, Pécsi Lajos fűszerest, Zwickel József chirurgust, Rozvány András, Zsugovics Demeter boltost, Papp Imre üvegest s Fekete Mihály esküdtet. Figyelemreméltó e társaság nemzetiségi és foglalkozásbeli összetétele. Mert Arany nem poharazó barátokat talált köztük; ilyeneket nem is keresett soha. Ennek a rétegnek műveltebbjeitől kapta tanultságának, viselkedési kultúrájának igen lényeges elemeit, az életformájának társadalmi kereteit meghatározó társasági

szabályokat. De köztük találta meg csekély számú politikai szövetségesét is.

Igen jellemzők ebben a vonatkozásban 1848-as követté jelölésének s választási kudarcának körülményei. „Az értelmiség őt fényes sikerű irodalmi működéséért – jegyezte fel a történetet Rozvány György – városunk dicsőségének tartotta... feleslegesnek tartottuk az értekezleteket, zászlókitűzést, sőt még a legártatlanabb korteskedést is mellette. Csalódtunk... A szolgaság jármából csak az imént felszabadult nép – parancsszóra – iszonyúan kiabálta (ellenjelöltjének nevét) a neki nehezen kimondható Toperczer név helyett a Topócsit... Mi néhányan, akik ott maradtunk, csak azért szavaztunk le Aranyra, hogy az ajánlásra törvény által kívánt tíz névnek a választói lajstromban nyoma legyen. Ezek nevei: Kovács Gáspár és Szász György E. Gyarakról, Popovits Demeter román lelkész és Márkovits József román tanító Oláh-Homoródról, Poynár Illés román lelkész és Pap Tógyer, Dávid Koszta közlakosok Madarászról, Ladányi Gedeon tanár, Károly Sámuel orvos, Birizdó József ügyvéd, ifj. Balogh János birtokos, ifj. Bajó János jegyző, Molnár István elöljáró-tag és én, Rozvány György ügyvéd Szalontáról, Zay István tiszttartó Sarkadról." Még ha feltesszük is, hogy a román értelmiség képviselőit a velük egy felekezethez tartozó Rozvány György szervezte Arany szavazói közé: az együttes összetétele akkor is igen sokat mond a költő társadalmi hovatartozásáról.

Egyelőre azonban még csak a Rozvány-házban folyó nevelősködés elvállalásánál tartunk.

Két évnyi korrektorkodás annyira helyreállította tekintélyét, hogy továbblépésre gondolhatott. 1839 januárjában tehát, bár fizetésemelést ígértek neki, lemondott tanítói állásáról. Leköszönő levelében két indokot említ. Az egyik a későbbi örök panaszt előlegezi. „Nem érzek magamban erőt, hogy egy ilyen terhes pályán halálomig megmaradhassak, hogy azt mindig egyforma kedvvel és szorgalommal folytathassam." A másik ok konkrétabb: a tanítóság minden percét igénybe veszi, pedig „gazdálkodás nélkül, mint házas ember, ki nem jöhetek, nőtlenül maradva pedig még mindig csak ott leszek, ahol most vagyok".

Huszonkét éves lett éppen; a helyi szokás szinte előírta s a maga természete is azt tanácsolta, hogy megnősüljön. Jelöltje is volt: 1839-től

számítja egy 1869-ben Karlsbadban, nyilván a nevezetes évfordulóra, feleségének szánt, sajnos, töredékül maradt versében „lelki frigyét" Ercsey Juliannával. Vezető állásra végzettség nélkül nem számíthatott az iskolában. A főszolgabíró írnoki állást ígért; ez jobb előmenetel lehetőségével, saját lakással, a „rendes emberség" körülményeinek jobb elérhetésével biztatott. A főbíró szavát szegte, ő hoppon maradt. Szerencsére otthonra talált Rozvány Józsefnél. A görög boltos társai az akkoriban is divatos intrikák egyikével akartak borsot törni a tekintélyes – és hiteles mérleggel mérő – kereskedő orra alá; Arany, akit paskvillus írására szerettek volna felbérelni, visszautasította a rosszízű megbízatást. Ezt nem tudva, pusztán nevelői jó híréért bízta a házukba már bejáratos fiatalemberre Rozvány József tízéves leányának, Erzsébetnek nevelését. Amikor a fiatalember jellemes viselkedéséről hírt adott, akkor nevezte a titkot eláruló mészáros „szent ember"-nek Aranyt. Ezt a nevet mindvégig megtartotta a családnál.

A Rozvány-ház, ahol a két fiúval egy szobában lakott, nem volt palota, de Szalontán az ápolt polgári otthonok közé számíthatott; rangos helyen állt: a város közepén, a főtemplom mellett. Arany nemcsak otthont, hanem nyugalmat is talált benne. „Atyám, anyám s bátyám nem a háznál levő boltban folytatták napi munkájukat – írja erről a visszaemlékező Rozvány György –, én magam is távol voltam iskoláim folytatása végett. A több lakrésszel bíró háznál csak a nagynénénk s kis nővérem voltak rendesen otthon. Arany ... szabad idejét, nyugalmas csendben, tanulásra használta fel. Tanult oly szorgalommal és kitartással, minőt én senkitől nem láttam s nem is hallottam. Ő volt, ki házunknál utólsó oltotta el a gyertyát és első gyujtotta meg." Nevelői munkáját ott is éber lelkiismerettel, találékony okossággal látta el: kis növendéke számára készített tanterve kiváló nevelő érzékről s gondról tanúskodik. A háziak szeretetteljes megbecsülése mindenképpen hasznára vált: először volt családtagként kezelt részese olyan kitűnő rendben tartott polgári otthonnak, amelyben sok világlátott ember fordult meg, s amelyben „az a világot és az egész emberiséget szeretettel keblére ölelő vidám kedélyű ember" lehetett, akire a „morózusnak látszó" pesti nagyemberről szólva, oly szeretettel emlékszik vissza az egykori lakótárs.

S főképpen hasznára volt a ház okos és céltudatos asszonyának barátsága. Christian Persida annak a kemény akaratú, tiszteletet parancsolóan szorgalmas, nagyvonalúan takarékos polgárasszony-típus-

nak megtestesítője volt, amelynek annyi család köszönhette a múlt század folyamán felemelkedését. Ismerte a világot, amelyben élt: szorgalmának, szervezőképességének, okos számításának eredményét a közvélemény, ha irigyelte is, megbecsülte. Igen valószínű, hogy a műveiben feltűnő katonás nagyasszonyok nem egy vonását róla mintázta a költő. A fiatalember azonban nyilván azért volt leghálásabb neki, mert a maga ügyévé tette s mindenképpen támogatta azt a törekvését, hogy Ercsey Juliannával kötött „lelki frigyét" valóságossá tehesse. A Rozvány család emlékezete szerint, ismerkedésük is ott történt. Rozványné nagyon pártolta az ügyvéd árváját, kinek nagyapja esperes volt Szalontán, s akit jómódú rokonai neveltettek. A lány szinte anyja helyett anyjaként tisztelte „szivéből imádott kedves Nénjét"; halálakor ezt írta: „mint fiatal árva leánynak, kinek semmije nem volt, pártfogóm és oltalmazóm a mások bántásai ellen, amikor jót tehetett velem, azt gyakorolta is... Nem halhatott volna meg valakim, akinek elvesztése mélyebb fájdalmat üthetett volna sebzett lelkemen." A világ dolgaiban jártas, okos asszony meg tudta mérni a házasság mellett szóló érveket, s amikor áldását adta a fiatalokra, a szalontai közvélemény egyetértését is kifejezte ezzel.

A Kölesér utcai kis parasztházban született s a félbemaradt tanulmányokkal, oklevél nélkül hazamenekült Arany számára mind társadalmi, mind gazdasági vonatkozásban emelkedést jelentett ez a házasság. A lány tekintélyes családból származott; nagyapja, apja, ügyvéd fivére is a helyi honoratior nemességhez tartozott. Arany nem számíthatott különösebb előmenetelre, de arra építhetett, hogy kettejük örökrészét összesítve, a „gazdálkodással" valamelyes tisztességes mellékjövedelemre is szert tehet. Az árvalány részéről sem volt azonban oktalanság a törekvő, talentumos, a köztiszteletet hamarosan visszaszerzett fiatalembernek nyújtania kezét.

Különösnek látszhatik egy költő házasságának történetét ilyen mozzanatokkal kezdeni.

Az ő esetükben azért kell így eljárni, mert, mint annyi cselekedete Aranynak, házassága is a közösség egyetértésével történt. S ez az egyetértés fontos volt neki. Tévedne, vagy ferdítene persze, aki az ő egybekelésüket ezért érdekházasságnak nevezné. Kétségtelen, hogy vonzalmuk alapja szerelem volt, s bizonyos, hogy ez a vonzalom életük folyamán csak mélyült, erősödött. Egymásra találásukban tehát döntő szerepet játszott az érzés. Mindketten a házasulandók korába-

sorába került, csinos, formás, kedves fiatalok voltak. Rozvány így írja le Juliannát: „Szép, szőke, piros arcu, egészséges, gömbölyű testalkatú és szép lelki tehetséggel megáldott hajadon." A költőt így jellemzi: „Ép testalkotású, jól fejlett ember volt, közepesnél valamivel magasabb. Csontszerkezete, kidomborodó izmai viszonylagos erőt mutattak alkatával. Mint férfi, erős, szabályosan két oldalra hajló, végén csinosan felhajló bajuszával, az erős termetű férfiak sorába volt vehető."

De ugyancsak Rozvány utal Arany egyéniségének olyan vonásaira is, amelyek akkor nyertek határozott keménységet: „Midőn pedig Juliskája iránti szerelme felgyulladt – ekkor már lényének legerősebb része, a *jellem* volt nála engazsirozva. Ekkor ismét más gymnastikát kellett neki gyakorolni: a *plátói szerelmet*, mondhatnám *reménytelen szerelmet*..." E reménytelenség oka nem a szerelem viszonzatlanságában volt, hanem a költő anyagi nehézségeiben. Az ő szerelmük nem lehetett „kacér, frivol" még gondolatban sem. De nem lehetett hangos sem. Nem a kisváros szokásrendje tette ezt főként lehetetlenné, hanem a szerelmesek természete. 1861-ben így emlékezett vissza erre Arany:

Én is szerettem: (oh, ez édes emlék
Szivemre most is oly enyhitve ömlék!)
De halkan, zaj ne'kül ... mint a virág
Egymásra hajlik és hangot nem ád
Midőn felpattan illatos pora
S elönti a kéj boldog mámora...
Nem kiabáltam a természetet,
Csak érzém, mit szivembe ültetett.

A lelkiekben is sok rokon vonás, az ízlés, erkölcsiség azonossága kötötte össze őket: a szerelemről más, hagyományosabb felfogásuk volt, mint az akkoriban divatba jött szerelmes költőknek: viszonyuk értelmét nem egyéniségük hangsúlyozásában, a szokások elleni lázadásuk szenvedélyességében, a nyilvánosság előtt lejátszódó érzelmi parádéban látták: boldogságukat egymás boldogításában keresték. A „lelki frigy" kötésének harmincadik évfordulójára írt emlékvers is azért maradt tán félbe, mert ami azután következett, túl intim, túl „szokványos", „költőileg" még egy magánhasználatra szánt versben is szegényesnek látszott.

Árva voltál, én szegény:
Nem volt messze olyan össze-
Illő pár a földtekén.

Érdemes utalni itt egy rejtőzködve vallomást tevő könyvbejegyzésére. 1876-ban egy joggal elfeledett író, Belényesi Gábor *Rózsi és Bózsi* című beszélyében ezeket a sorokat húzta alá: „Az életharc rám nézve nagyon kemény volt, s szivem mélyében meg vagyok győződve róla, hogy ha nőm nem áll vala oldalam mellett, minden bizonnyal vereséget szenvedek." Ilyenféle lírai bejegyzésekkel más összefüggésben is találkozunk: nem egy levél, megjegyzés, de egész élete azt bizonyítja: itt is Ercsey Juliannáról volt szó.

Sok minden előlegezheti már az elmondottakban a feleletet arra a gyakran feltett kérdésre: miért nincs Aranynak szerelmi lírája? Természetesen csak erre. Mert más kérdés: a szerelem Arany költészetében. Ez utóbbiról később lesz szó, akkor, amikor a szerelmet ábrázoló műveivel találkozunk. Ezek azt bizonyítják, hogy az emberi életnek ez a talán leggazdagabb élményrétege, ez érzés sorsformáló ereje rendkívüli árnyalatossággal jelentkezik Arany költői világában.

De személyes szerelmi lírája valóban meglepően szűkszavú, töredékes. Miért?

A költészetét magyarázók általában kétfajta felelettel szolgálnak. Egyik feltevés szerint a költő „paraszti szemérmessége" az ok. A másik magyarázatot körülbelül így lehetne összefoglalni: Ercsey Julianna túl egyszerű, színtelen s kezdetleges egyéniség volt ahhoz, hogy a költő ihletője, szerelmének mindvégig életben tartója legyen. Arany tehát – bár nem kereste – elfogadta egy-egy méltóbb nő ihlető befolyását, s mert mindig vigyázott, hogy ne adjon okot semmiféle aszszonyi panaszra, pletykára, fel-fellobbant érzéseit csak rejtetten, áttételesen juttatta kifejezésre. Mindkét magyarázatot az efféle „pofon-megoldások" fővonásai jellemzik: éppoly erőszakosak, világosak és egyértelműek, mint a pofon, s általában éppoly keveset oldanak meg. Arany esetében ez a kérdés is csak első látszatra egyszerű; a valóság az ő összetett, a nyugodt külső mögött mélységes ellentmondásokat rejtő személyiségének megfelelően: bonyolult, árnyalatos.

A szemérmességet legfeljebb valamilyen legendás parasztság legendás jellemvonásának lehet minősíteni. A valóságban ez is szoros összefüggésben van a társadalmi szokástörvényekkel, a nemzeti, föld-

rajzi, gazdasági viszonyok megőrző s változtató erőivel. Az, hogy a népköltészet egyik legvirágzóbb területe általában a szerelmi tárgykörű költészet, s hogy ezt nem mindig a patyolatfehér tárgyak s kifejezések jellemzik, legalábbis elgondolkodtató. Igaz, hogy a népi szerelmi líra nagyon is személytelen; mindig általános értelmű jelképekkel beszél. De Arany költői természetének nagyon is megfelelt az effajta áttételezettség: a népköltészetnek ezt a területét is jól ismerte, a belőle merítő műköltészet java termését nagyrabecsülte, eszközeit, tanulságait saját költeményeiben is felhasználta. Ha akart volna, írhatott volna ilyen típusú szerelmes verset, személyes ihletűt is, eleget; írt is néhányat. Helyesebb nyomon járunk, ha meggondoljuk, hogy a házastársi versek a népköltészetben inkább a tréfás, sőt goromba válfajokban tűnnek fel: szerelmes alig akad. Ahogy a természet, a népélet rendje is mindennek megszabja a maga idejét: a szerelemét is. Az idevágó népdalok zömében a legény szól a leányhoz, vagy a lány a legényhez; férjek és feleségek általában az élet derűs vagy komor jeleneteiben egymáshoz tartozó társakként, a családi élet szerepeiben, epikus jellegű versekben jelennek meg.

Aki Arany szerelmi életében s töredékes, áttételes szerelmi költészetében paraszti-népi vonásokat keres, leginkább még ilyen irányban kereshet. Bár tudni kell, hogy a szerelmesi kapcsolat házastársi kapcsolattá alakulásának ez a puritán, tárgyilagos változata, amely az Arany házaspár viszonyát is jellemezte, a XIX. század első felének polgári világában szinte még szigorúbb formák közt ment végbe. Arany egy – a kor kategóriái szerint – polgári körülmények, szokások, erkölcsi elvek szerint nevelt lánynak udvarolt, a kisvárosi-polgári szokásrend szabályai szerint. Amikor elérkezett az ideje, s amikor a körülmények lehetővé tették, megházasodott. Érzései azontúl a családjáé voltak.

A félremagyarázásra bizonyos mértékig maga is okot adott.

A lírára biztató Petőfinek ezt írta 1847 szeptemberében: „Bár családi életemben a boldogabbak közé számítom magamat, ez a boldogság mégsem olyan, hogy kitörő örömét versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. Aztán meg e boldogság is csak viszonylag, a családi életet illetőleg létezik, azonkívül, ha az élethez mérjük, merő boldogtalanság és nyomorúság." Ezt a vallomást csak olyan magyarázó kicsinyelheti le, aki a családi érzéseket kisebb jelentőségűeknek minősíti a szenvedélyes, rendkívüli,

problematikus szereleméieknél. A családi érzések viszont Arany lelkivilágában különösen fontos szerepet játszottak. Természetes, hogy megfelelő környezetben magukhoz hasonítottak minden rokon jellemű érzést, tehát a szerelmet is. Jellemző, hogy leggyengédebb versei közül is kitűnnek mélységes személyességükkel, melegségükkel a leányához, Juliskához s unokájához, Piroskához írottak. Érdemes elgondolkozni azon, hogy családi érzéseiről szóló versei közt is mennyi a töredék. „Nagyon fáj – nem megy", olvashatjuk a Juliska emlékezetére kezdett vers feljajduló jegyzetében. Ebben a töredékben egyébként – s ez különösen figyelemre méltó! – két legnagyobb s legszentebb fájdalma fonódik egybe: a hazája s lánya elvesztésén érzett.

Arany a szerelemben sem volt holdvilágosabb, mint másban. Ismerte a szerelem testi-lelki örömeit; tudta: „nem epe a mézes hetek ifju méze", s nemegyszer ábrázolta teljes hitellel a szerelem észvesztő, pusztító hatalmát. Az e körbe tartozó dolgokat éppúgy nevükön nevezte, mint az élet egyéb nyers-darabos jelenségeit; ha kellett, tréfásan, játékosan, ha kellett, keményen, fájdalmasan. De mindig ott és akkor, ahol és amikor helyénvalónak tartotta. „Priapi" szövegeket nemcsak a hímkompániák itt-ott előforduló találkozói alkalmából írt. Tiltakozott, s nem négyszemközt, Shakespeare szalonképessé simítása ellen, s érezhető passzióval ismételte meg magyarul Arisztophanész nem éppen finnyás leányszobákba való, egyértelmű szójátékait és nyílt durvaságait. Elképzelhető tehát, hogy – amint a bennfentesek körében makacsul őrzött szóbeszéd tartja – nemcsak mindenkinek való szép verseket írt asztalfiókja számára, hanem szókimondóan nyers erotikájúakat is. Ilyenekből azonban legfeljebb egy-két alkalmi vers néhány sora maradt ránk; Voinovich sem tett említést róluk sehol. De ha voltak is ilyenek a budai villában elégett, rejtegetett kéziratok közt, csak azt bizonyítanák, hogy a költő a természetes erotikájú dolgokat nem megvetendőknek tartotta, hanem, kora ízlésének megfelelően, magánügynek. Az sem okvetlenül kötelező, hogy egy költő szerelmes verseinek tárgya, ihletője személyesen is megnevezhető, valóságos lény, vagy éppen a polgári tisztesség eszményképe legyen. A világ szerelmi lírájának legszebb darabjai közül nem egy jött létre puszta ábrándként vagy éppen méltatlan viszonyok gyümölcseként. De arra, hogy Arany másutt keresett valamilyen – bármily áttételesen kifejezésre jutó – pezsdítő-vigasztaló érzelmi kalandot, semmi bizo-

nyíték sincs. A *Bolond Istók* második énekének Klárcsi-epizódja – amelyben a tisztaszívű Istók így búcsúzik az őt légyottra hívó kacér kis színésznőtől: „Késő van, instállom" – az efféle pletykák kedvelőinek egyik csemegéje. De akár valóságos történetet idéz fel, akár kitalált mese, mindenképpen annak bizonyítéka, hogy Arany már kalandos ifjúkorában is „az olcsó kegyet megutálá, mint borban a legyet". *Az elveszett alkotmány* ide-húzó kínos-groteszk emlékfoszlányai, jelenetei, de az egész életművében, bár hangsúlyozott epikai személytelenséggel ábrázolt mozzanatok is ugyanezt erősítik meg. A *Kapcsos könyv* versei közt olvasható *Mária! Bűneid meg vannak bocsátva* a nagyszívű öregember bölcsességének, „szívmoráljának" a szabályt erősítő megnyilatkozása.

A Rozvány Erzsébethez kapcsolódó feltevések inkább csak a Rozvány család büszkeségével diktált-őrizett hagyományra támaszkodnak; s csak annyi igazság lehet bennük, hogy Arany egyes nőalakjainak, főként Rozgonyi Piroskának megmintázása közben élénken maga előtt láthatta egykori kedvenc tanítványának szép alakját, nemes jellemét s főként szomorú sorsát. Ha volt ott a barátságnál, kedves jó tanár s tanítvány érzelmi kapcsolatánál forróbb vonzalom, ilyen aligha nem csak Betti szívében támadhatott, akinek boldogtalansága indokolttá tehette, hogy a hozzá nem való s csak szótartó büszkeségből vállalt férj mellett eszménnyé magasodjék egykori mestere, a „szent ember". A Tisza Lajosnéval, Hollósy Kornéliával, Wohl Jankával kapcsolatos feltevések nevetségesek. A Tisza Domokos anyjával váltott levelekben csak a pletykaéhes rosszindulat láthat többet a gyermekét imádó anya s a tanítványát szerető tanár közös tárgyra irányuló lelki kapcsolatánál. A Hollósy Kornéliához szóló vers ihletője a hazaszeretet; a Wohl Jankának írott játszi emlékvers pedig ugyanolyan szójáték-ötletre épült rögtönzés, mint a „mondacsok", „szószszenetek" legtöbbje.

De Ercsey Julianna nem is adott sem okot, sem alkalmat efféle kalandra. Szépségét, kedvességét, odaadó gondosságát mindvégig megőrizte: utolsó, öregkori arcképéről is finom vonású, nyílt és okos szemű asszony néz ránk: a gondok csak elmélyítették, nem keményítették meg tekintetét. Lányszívének szerelme ugyanúgy alakult át a feleség és anya szívében családi érzéssé, mint férje szívében az ifjúkor „zománcos-tiszta érzelme". Olyan értelemben, mint Júlia Petőfinek, nem volt múzsája, munka- és szereptársa férjének. Erről Arany szót

is ejt 1847. II. 8-án Petőfinek írt levelében: „Az én nőm se nem fest, se nem zongoráz, se nem öltözik tizszer napjában: de Petőfit olvas, jó anya s jó magyar gazdasszony." Annak az ellenérzésnek, amellyel az Arany családban jó ideig Júlia iránt viseltettek, ennek második házassága mellett, főként a költő-feleség szerepéről s általában a női hivatásról vallott eltérő felfogás volt az oka.

De Aranyné a maga körén belül hozzá illeszkedett-nőtt Arany növekedéséhez: az Akadémia palotájában levő főtitkári lakásban is, bár puritán, de a hivatal tekintélyének megfelelő szellemi és házirend uralkodott. Az „elélhetés gondjait" együtt viselték; a különben bohém Rozvány a fiatalasszonyról is a teljes tisztelet hangján mondja: „A háztartást oly gondos takarékossággal vezette, hogy férje, szerény fizetése mellett... sohasem jött pénzzavarba, ...nyugodtan foglalkozhatott szellemi munkáival." Ha Arany okos és szerető házastárs volt, az volt felesége is. Családi perpatvarról még az effajta pletykák kedvelői sem tudnak hírt adni az ő esetükben. Aranyné tudta, ki a férje; szerelme odaadó gondossággá növekedett; örömmel szentelte magát nagyember férje gondviselésének. Az a tartózkodó szerénység, mellyel a magát rejtegető géniusz mellett élt, s amellyel sem feleségként, sem özvegyként sohasem kívánt magának akár társadalmi, akár anyagi előnyt biztosítani, különösen rokonszenves vonása egyéniségének.

Ercsey Julianna nem lehetett műveletlenebb a fiatal Arany látókörébe eső egyetlen lánynál sem. Értelmes volt, tanulékony, szerény modorú, a maga világában finom ízlésű. Arany így is közeledett hozzá: udvarló figyelmességei szellemi természetűek voltak. Rajzokkal, versekkel kedveskedett a lánynak. Voinovich Géza még látta a figyelmességnek e jeleit, amelyeket a szerető kegyelet megőrzött, Budapest 1945-ös ostroma azonban elpusztított. Így írja le őket: „30-ban az akkor dívó társasjáték kérdéseit és feleleteit írja le gyöngybetűivel egy füzetbe, s utolsó lapjára egy verset rejt; lemásolja Vörösmarty *Tulvilági kép*-ét, Garaynak *Lánykám szeme*, Bajzának *Éjfélkor* című költeményeit néhány más szerelmes verssel együtt... egy füzetben, melynek maga festi színes borítékját, ráírva: Koszorucska őszi virágokból, 1838–39-ben, újévi köszöntőképpen kis koszorut fest, benne rózsa, tulipán és hajnalka közt ott a nefelejcs; pirossal írja a füzér közepébe egyszerű jókívánságát: Boldog új évet!!! s alá neve kezdőbetűit... Leírja Schiller *Harang*-ját Szenvey fordításában s egy

kis francia vígjátékot, *La Peyrouse* címűt." Figyelemreméltó, hogy ezek a versek nem a régi, gyermeki, ifjúságát körülvevő költészetből, hanem az újból valók. Az akkor modern romantikus stílus szellemében készültek ránk maradt eredeti udvarló versei is: azt bizonyítják, hogy még nem egészen a saját hangján szól ugyan, de olyan társaságén, amely a műveltek közé sorolja magát. Ha tehát főleg megbízható élettársat, házias leányt keresett is magának, semmi esetre sem olyat, mint alig néhány évtizeddel előtte Berzsenyi Dániel, aki tudatlanságban vette feleségül asszonyát, abban tartotta meg haláláig, s ezt büszkén emlegette is.

Egy mozzanatról azonban – mely egyébként Arany egész életét, pályáját, művét olyan mélyen jellemzi – nem feledkezhetünk meg, ha a feltett kérdésre teljes feleletet keresünk. Az a fiatalember, akiben akkor már „lényének legerősebb része, *a jellem* volt engazsirozva", figyelt a közvéleményre. A férfi, aki „nagy volt férfijellemnek", olyan nőt választhatott feleségül, aki „nagy volt női jellemnek": a szerelem mindkettőjükben családi érzéssé s kötelességtudássá alakult tehát. De mindezek mélyén ott hatott a költő lelkében az a gyermekkorától beléidegződött erkölcsiség, amely a lelkiismeret nyugalmát tette a legfőbb emberi értékké s az a keserű próbákon szerzett tapasztalat, amely azt tanácsolta-parancsolta: ahol a becsület s a lelkiismeret engedi, jobb kitérni, mint megütközni. Arany azért felelt már ifjúkorában a világ durva, sokszor csak zavaró érintésére elzárkózással, mert túl érzékeny természettel született, s keserves tapasztalatokat szerzett már gyermek- és ifjúkorában. Lelke nyugalmát féltő riadozása, hajlama a néma kitérésre később még csak nőtt. Ezért tudta oly szívszorító hitelességgel felidézni az „elbujdosó erényt". Ezért vágyott „kunyhóba és vadonba" az Akadémia palotájából. Futott, zárkózott a szenvedély – minden szenvedély! – elől, melynek fellángolását, pusztító viharát s oly sokszor: sorvasztó parázslását és kietlen kihamvadását: csak alakjaiban szerette – s merte igazán – megmutatni. Kalandot sem vére szavára, sem ihletforrásként nem keresett. Feleségéhez, a családanyához, aki gonddal, fáradozással teljes életében a segítőtársat s a védő otthont jelentette, nem tudott szenvedélyes szerelmes verset írni. Az 50-es évek parttalan szerelmi „daláradásából" tüntetőleg is kivonta magát. Nem tudott s nem is akart rendelésre, receptre érzelegni. Személyes lírája, mentől jobban megöregedett, annál inkább csak olyankor lett igazán teljes és hiteles – kevés, a szabályt erősítő kivételtől el-

tekintve –, amikor a magány kínjairól, az elszigetelődés roncsolásairól énekelt, nagyrészt rejtőzködve, csak saját magának.

1839 őszén a szalontai másodjegyző „végső elgyengülésre jutván" s a tüdőbeteg írnok is teljességgel munkaképtelenné válván: a főjegyző arra kérte Aranyt, járjon be hozzá segíteni. Így lett, mint Bolond Istók, „jegyző helyett is ő *a tollas*". 1840 tavaszán, amikor a főjegyző lemondott, az egyik szomszédos faluból hozott új „öreg nótárius" mellé „kis nótárius"-nak választották meg. Ezzel nemcsak tekintély, hanem fizetés és lakás is járt. Az a lakás nem volt nagy, de az általános viszonyokhoz mérten tisztességes: két szoba, konyha, mellékhelyiségek, udvar, istálló, kis kert is; ahogy az akkori kisvárosokban szükséges és szokásos volt. A házat rendbe hozták: „kitakarításáról Arany nénje, a jólelkű Jámborné éppen ugy gondoskodott, mintha saját gyermekét házasítaná. A szobák bebútorozását pedig Arany megtakarított kis pénzecskéjéből és Juliska kis hozományából ismét jólelkű asszonyok eszközölték... szerényen, de tisztességesen..." idézi fel a kortárs az ifjú házasulandók körül szíveskedő-segítő kalákát. 1840. november 19-én tartották az esküvőt: Arany huszonhárom éves volt, felesége huszonegy. Hamarosan megjöttek a gyerekek: 1841. augusztus 9-én született Juliska, 1844. március 24-én László.

A fizetéséről szóló híradások közt némi eltérés mutatkozik: sógora, Ercsey, valamivel kevesebbre teszi mint Rozvány. Bizonyos, hogy nem volt nagy, de okos beosztással elégséges a megélhetésre s nagyobb számos egykorú értelmiségi családénál. A terménygazdálkodásból élő városban szokásos és érthető módon főként „természetbeni"-ekből – lakás, kert, legeltetési jog mellett 12–16 köböl búza, 8 alja-gabona, 6 szekér széna, 6–8 öl tűzifa, 20 font faggyúgyertya, 8 hold szántatlan föld – állott. A pénzt tehát nagyon meg kellett nézni, de nyomorogni nem kellett: „Pénzünk ugyan nincs, de búzánk termett annyi, hogy szükségtől nem félhetünk s éhen legalább meg nem halunk egy évig, s ez paraszt-költőnek elég. Borunk is lesz hozzá való" – írta Petőfinek 1847 őszén. Ezért is szánta rá magát oly nehezen az utazásra; vagy akár a legszükségesebb vásárlásokra, amire tehát készpénz kellett. Kiküldetéses útjai is a legpuritánabb körülmények közt folytak le, néhány fennmaradt költségszámlája szerint, fillérekre is tekintő takarékossággal. Szalontán idegződött belé egész életére szóló erővel a megélhetés gondja. „Hogy jelen körülményeid közt hozzám

nem farsangolsz, azt igen jól teszed... Légy takarékos a fösvénységig, néhány nap múlva ketten lesztek, néhány év múlva többen lehettek, s nem tartok nagyobb vétket, mint midőn családfő »két marokkal szórja gazdagságát«. Mert sajátját tékozolni mindenkinek joga van, de nejét s gyermekeit megfosztani senkinek sincs." Ezt nyilván nem azért írta 1847 őszén Petőfinek, hogy elhárítsa annyira óhajtott látogatását, hanem azért, hogy figyelmeztesse azokra a kötelességekre, amelyeket magára nézve is áthághatatlanoknak tartott.

Ezen a téren is találkozhatunk azzal a különös, a valóságot személyes tapasztalatai s kedélyvilága szerint átformáló szemlélettel, amely annyira jellemzi életének más alapvető kérdéseivel kapcsolatos megnyilatkozásait is. Tagadhatatlan, hogy ötvenéves koráig nem volt olyan vagyona, jövedelme, amely biztosíthatta volna neki és családjának a gondtalanságot. De az is tény, hogy komoly anyagi nehézségei szegény ember korában sem lehettek. Nincs a kortárs-költők között egyetlenegy sem, akinek körülményei az övénél ebben a vonatkozásban is rendezettebbek lehettek volna. Szalontán házat, kertet tudott szerezni. Ott 1864-től kezdve három évig kétszáz hold körüli birtok „földesura" is volt; bár ez több gondot okozott neki, mint örömet. Juliska halála után hamarosan túl is adott rajta.

Szükséget sem Nagykőrösön, sem Pesten nem látott. Az Akadémia főtitkára megengedhette magának, hogy jó előre elhárítsa az esetleg neki szánt s méltatlannak érzett nemzeti ajándékot. Egész életfelfogására rendkívül jellemző akkori állásfoglalása.

1870-ben Karlsbadban hallott a tervről, s azonnal levelet írt Csengery Antalnak: „Henszlman indítványa kb. jó volt: »*érdemes* íróknak (nemzeti) *jutalmul* ennyi s ennyi.« Az országgyűlés alamizsnát dob, szegény vagy *elszegényedett*(!) íróknak, gondolom olyanoknak, akik azt a minisztertől *kérik*, vagy elfogadják... Nem kell mondanom előtted: mire volt szükség. Pár ezer forintnyi nyugdíj megszavazására, oly elsőrangú íróknak, kik nem *elszegényedtek*, hanem mindig szegények voltak, s azért az irodalom mellett valami (sokszor heterogén) *mellékkeresetre* szorultak, mely idejök nagy részét, munkakedvüket stb. elrabolja; azonban öregség vagy betegség miatt óhajtanának nyugalmasb napokat élni, tehát a mellékfoglalkozástól szabadulni; de nem tehetik, mert az *tisztes* fenntartásukra elkerülhetetlen... Nem »pro domo *mea*« beszélek: nagy kérdés, hogy e pártvilágban *az amolyat is* elfogadnám-e? de bántott az irodalom e pellengérre állí-

tása. Tehát a magyar nemzet ad íróinak is egypár fillért, ha minden *mellék* foglalkozásra képtelenek, ha rosszul spekuláltak, ha mindenüket megitták: de becsületes, igazán érdemes irónak, kinek teszem ezer frja van, s ugyanannyiért gépi dolgot végez, nem ad másik ezeret, hogy nyugalomban, vagy még talán hivatásának élhessen!"

Persze hogy mégiscsak s főképpen magáról szólt: sorai közül ma is kiérezhető az izgalom forrósága s a keserű fájdalom.

Amikor meghalt, az örökséget többre becsülték százezer forintnál: ez akkor igen komoly vagyonnak számított. 1865-ben ezt írta leányának: „Ha kincseket nem is, annyit szereztünk mégis, ami megmentene a koldulás szégyenétől." Miért merül fel mégis állandóan, még az utolsó évek folyamán is mindegyre az „elélhetés gondja", miért nem tudja odahagyni a terhes, fojtogató hivatalt még jó tíz esztendeig, s miért zárul a *Tamburás öregúr*-ban festett önarckép ezzel a kétségbeejtő strófával:

Gyakorold is, amit valaha tudtál,
Hasznát veheted, ha nyomorba jutnál;
Ha kiülsz, Öregem! vele utfélre,
Hull tán kalapodba egy-egy fillérke.

Pofonegyszerű felelet erre a kérdésre is elhangzott már: takarékosságában, a koldussorstól való félelmében – eszerint – paraszti ridegsége, kishivatalnoki kicsinyessége, örökké gyanakvó óvatossága nyilatkozik meg. Azt gondolom, a magyarázat ez esetben is összetettebb. Nyilvánvaló, hogy Arany vállalta a paraszti-kisvárosi élet vastörvényeit. Van tehát életében és egyéniségében sok kispolgárinak minősíthető elem. De oly korban élt, amelyben a tulajdon, jövedelem, megélhetés előfeltételei s értékrendje óriási változáson ment át: a rosszul számító, meggondolatlanul élő gazdag családok egész sorát láthatta valóban koldusbotra jutni. Nagyon jól tudta, mit jelent a paraszttársadalomban a föld, a kibontakozó korai kapitalizmusban a pénz. S tudta, mit jelent a környezetnek, a hivatalnak, a politika s a gazdasági élet egyre személytelenebb s könyörtelenebb befolyásának kiszolgáltatva lenni. Mit különösen a komoly tömegbázis nélkül felnövekvő értelmiség körében, mit a „tolla után élni" kénytelen író számára; főként ha ez mindennél többre tartja az írásaiban és cselekedeteiben megnyilatkozó erkölcsi függetlenséget, a lelkiismeret nyugalmát.

A körülményeinek s természetének leginkább megfelelő megoldást tehát így alakította ki: az ember éljen meg hivatalnoki munkájából, hogy a költő független maradhasson. A hivatalnok viszont legyen mindenben mintaszerű, hogy megbízhatóságával váljék nélkülözhetetlenné, s hozzáférhetetlenségével is feddhetetlen legyen. Egész életében azért hivatalnokoskodott, mert ott talált aránylag legnagyobb védettséget. Végül már olyan szükséglete lett a hivatalnoki munka, amelyhez rögeszmeszerűen ragaszkodott. Aprólékos pontossággal ügyelt minden elszámolásra s arra, hogy a hozzáférhetőségnek még csak árnyéka se érje. Inkább több munkát vállalt a kötelezőnél, s maga végzett el sok mindent abból, amit nyugodtan másra bízhatott volna. Mentől öregebb lett, annál nehezebben tudta nélkülözni a hivatalviseléssel együtt járó biztos jövedelem megnyugtató érzését. A szabadságharc leverése után ezért is vállalt – kitéve magát a nemzeti érzésű közvélemény megvetésének – írnokságot „Haynau szolgabírájánál"; a Pestre költözésre ezért határozta el magát oly nehezen; s az Akadémián is ezért hordozta oly sokáig, végleg fölöslegesen is a „csörömpölő láncot lábain" – ahogy hivatali munkáját már 1847-ben jellemezte Petőfinek írt egyik levelében.

A lélektan jól ismeri egy-egy gondolat, érzés, hangulat szinte kényszerképzetté növekvő beidegződését. Olyan emberekben, akikben az élénk képzelet aggodalmas óvatossággal, az élettapasztalat sérülékeny érzésvilággal párosul, gyakran találkozunk ilyesmivel. Arany egyéniségétől nem voltak idegenek ezek a makacs téveszméket mindegyre megújítva hordozó érzelmi görcsök. De ne feledjük el: látott apa nélkül maradt árvákat elzülleni, látta, milyen siralmasan ütöttek ki az ilyesféle – akár jelentős írók árváinak megsegítésére is kezdeményezett – társadalmi megmozdulások, s tudta, mi várhat a vagyontalan öregekre, még ha derék gyermekeik vannak is. Fizetése, legalábbis élete első felében, éppen a legszükségesebbre volt elég; ezért keresett ő is, mint körében mindenki, mellékjövedelmet. Ő mindig olyat, ami összeférthivatali tisztességével: kertészkedést, gazdálkodást, hivatali, írói, tanári különmunkát; amikor lehetett: a pénzbefektetésből származó hasznot, haszonbért, kereskedői nyereséget, kölcsönkamatot. Könnyen meg is kapta ez utóbbiért – főként azoktól, akik Szalontán hallottak a „kihelyezett" pénzekről, vagy használták is azokat – az „uzsorásság" vádját, ahogy az anyagiasságét is megkapta takarékos életmódjáért.

Holott a nyugdíjtalanság korában csak olyasmivel igyekezett családja anyagi biztosítottságáról gondoskodni, amiért a környezetébe tartozó ügyvédek, kereskedők s más szabad foglalkozásúak elismerést kaptak. A „kölcsönüzletek" egyikéről egyébként így számol be Rozvány: „Arany, midőn összes műveinek kiadását eladta, nagyobb összeghez jutott. Ebből elhelyezett 10 ezer forintot egykori tanulótársa, szalontai Pápai Ferencnél. Ez a Pápai, ismeretes lévén azon körülményemmel, hogy egy rokonom melletti szerencsétlen kezesség vagyonomat megrendítette, ő maga ajánlotta fel nekem Arany tőkéjét... Arany pénze tehát néhány évig nálam volt. Ekkor meg én jutottam tudomására, hogy szalontai Kenyeres János ... az uzsorások kezébe került, én szólítottam meg... hogy az Arany pénzét neki átadhatom ... E pénzt végre Kenyeres örökösei fizették vissza Arany örököseinek... Arany ... a törvényesnél mérsékeltebb kamattal is megelégedett."

Tíz évig szolgálta városát mint másodjegyző.

Főnökei általában passzív, kényelmes emberek voltak, már csak azért is szívesen rábíztak mindent, amit csak lehetett. Világosan olvasható, gyöngybetűs írása kezdettől fogva nevezetes volt; gyorsan, pontosan, a lényeget egyszerűen áttekinthető módon fogalmazott: jegyzőkönyv-vezetőül is ő bizonyult a legalkalmasabbnak. Amit nem ismert, annak alapos tanulmánnyal utánajárt; jogi könyveket már régebben forgatott, most megtanulta az általában használtakat: az apróbb, a tanács elé tartozó vitákban, pörökben bíráskodott is. A 10 000 főnyi lakosú város hagyományos ügyintézése akkor kezdett az új termelési formákkal kapcsolatos feladatok egész sorával bővülni. A kisvárosi társadalom összetétele sem volt egészen egynemű. A városi tanácstól függetlenül működött a nemesek elsőfokú bírósági szerve, a hadnagyi szék, ahol a választott főhadnagy és a székvezetőség folytatott eljárásokat. S bár az egész város református volt, a maga körében önálló alkotmányos életet élt az egyház is, élén a presbitériummal. Arany mindhárom testület jegyzője lett; a helybeli nemesek maguk közül valónak tartották; nyilván ezért is szólították „nemzetes jegyző úr"-nak. A tárgyalásokon hamarosan kitűnt józan ítéletével, fegyelmezett, tekintélytartó modorával, nyelvtudásával: a város, a hadnagyi szék, a paraszt-polgárság s a nemesség is egyre gyak-

rabban küldte el ügyeinek képviseletében ahova kellett: Nagyváradra, Debrecenbe; Bécsbe is.

Azzal, hogy az inges, városszéli parasztfiúcskából a város esze lett, nemcsak társadalmi helyzete, de az emberekhez, az élethez való kapcsolata is megváltozott. A város életének közepére került; beleláthatott sok olyasmibe, amiről azelőtt legfeljebb sejtelme lehetett. A tanuló ifjúnak s a tanítónak is találkoznia kellett emberekkel, szokásokkal, indulatokkal s korlátokkal; a hivatalbeli felnőttnek állást is kellett foglalnia, még ha ez az állásfoglalás eleinte inkább csak tanácsadás formájában nyilatkozhatott is meg. Kicsiny világ volt Szalonta, de annak, aki odafigyelt embereire, apróbb-nagyobb csetepatéira, nagyreményű vállalkozásaira s kicsinyes lehetőségeire: tükrözte az egész ország életét. Ott is, hova – még 1848-ban is – „csak későn, csak nagy néha téved a hír szózatának egy múló visszhangja; hol nincsen jelen, csak múltban él az élet", megvolt azért annak a lehetősége is, hogy a helyi viszonyokat össze lehessen vetni az országos nagy mozgalmakkal. Mindez rendkívüli mértékben próbára tette, befolyásolta Arany fejlődését. Közéleti munkájának ez az első korszaka alakította ki s szilárdította meg egyéniségének újabb lényeges vonásait.

Bebizonyosodott, hogy nemcsak szellemiekben, de a gyakorlati életben is mindent meg tud tanulni, s óriások munkáját képes zaj nélkül elvégezni.

Ezért is lett mintatisztviselő. Nemcsak iratait köröztették követendő példákként főnökei, hanem rá is bízták magukat, sőt – ami 1849-ben egzisztenciáját, talán életét mentette meg – nyugodtan vállaltak érte teljes hivatali s politikai felelősséget. Egyszerre tiszteletet parancsoló s szívszorító látvány hivatali iratainak mintaszerű gondossága, tömege és sokfélesége. A tisztviselői pályatér, amelyen élete lefolyt, inkább csak tágasságában, összetettségében és jelentőségében növekedett később: az Akadémia főtitkáraként is ugyanolyan körültekintéssel, aprólékos pontossággal, kínos felelősséggel és – saját keze írásával végezte munkáját, mint aljegyző korában.

Annak ellenére, hogy az idő s a mostoha körülmény – helyenkint nagyon erősen s minden rendszer nélkül – válogatott-pusztított belőlük, ránk maradt hivatali iratai terjedelemre nézve jóval meghaladják költői műveit. Vannak köztük nagy számban a hivatalos tényked-déssel kapcsolatos típusszövegek – az elszámolásoktól kezdve a marhapasszusokon át az egyéni minősítésekkel kitöltött űrlapokig –, van-

nak teljesen személytelenek – térképek, szabály- és törvénytervezetek, hivatalos levelek –, de olyanok is, amelyekben írójuk is megjelenik mint tanú, magyarázó, bíráló vagy bíró; vannak egyszerű tanácsi jegyzőkönyvek, de vannak a magyar szellemi élet egy-egy területéről értékelő képet nyújtó áttekintések; s vannak a személyes megindultságot tárgyilagos ábrázolássá fegyelmező eleven tájképek, beszámolók, alakrajzok: olyan iratok tehát, melyekben már sok nyoma, sőt teljes jelenléte érezhető az irodalomszervező, a tudós, sőt a költő állásfoglalásának, személyes, formáló beavatkozásának. Annak bizonyítékai tehát, hogy Arany sohasem tudta teljesen különválasztani hivatali munkáját életének mélyebb rétegeitől, alkotó tevékenységétől.

A kutatók régóta figyelmeztettek egy-egy költői motívum forrásvidékére ez iratok közt; az egész iratanyag áttekintése után kétségtelenné válik, hogy a tisztviselői, tanári, szerkesztői, igazgatói s főtitkári gyakorlat rendkívüli mértékben gazdagította Arany írói életművét: a kettő ismerete nélkül egyik sem érthető teljességgel. A költő számára sem. Már Szalontán megszokta, hogy azt, amivel foglalkozik, „tüzetes studium tárgyává tegye". Így vizsgálta meg nemcsak az elvégzendő gyakorlati tennivalókkal kapcsolatosan, hanem társadalmi, erkölcsi vonatkozásaiban is a maga helyét és szerepét mindjárt a szalontai községházán. Megfigyelései lényegét a nyilvánosság előtt is összefoglalta abban a cikkében, amelyet Yeandor álnévvel jegyezve tett közzé a *Társalkodó* 1841. júl. 14-i számában. A látszatra igen higgadt hangú írásban felgyűlt feszültség ki-kipattanó szikrái azt bizonyítják, hogy a megválasztatása óta eltelt másfél évben megtapasztalhatta új foglalkozásának nehézségeit.

A nép világi vezetőinek, a jegyzőknek helyzetét vizsgálva s a felnőtt nép emberségben és közműveltségben való nevelésének lehetőségeit mérlegelve, illúziótlan véleményt mond mind általában a népről, „mely önjavát annyi esetben átlátni képtelen", mind általában a jegyzőről, ki „üres idejét ... ivással, dohányzással tölti, a nem üreset, szükségtől hajtva, szántásvetésre használja ... s nem fog időt szakítani, hogy birákuraimékat oktassa, rendre szoktassa". A jegyzők szabad választásáról és elbocsátásáról lesújtó képet fest: a nép „vajon szabadon fogad-é akkor, midőn ... szétnéz, de egyedet, jegyzőnek *alkalmasat* nem ismerve, de nem is tudva, mit tészen *alkalmasnak lenni*, tanácsot kér, s a tanácsadó ... valamely teremtvényét, vagy tudományos, sokszor katonai vagy más pályán, s erkölcsileg

is hajótörést szenvedett rokonát, ismerősét tolja rá; – vagy ... valamely jómadár s szájas borhős bukkanva rá ... miután tehetségit ... előtrombitálja, teljesíthetetlen ígéretekkel, valósíthatatlan szabadságmunkálási tervekkel magát ráhízelgi; elődje fizetését ... bárminként megnyirbálva elfogadja s több ily csábszereket használ." S a szabad elbocsátás, „mire a népet ... megrögzött balítéletei, szokásihoz való ragaszkodás vagy valamely hivatal-koldus s aljas célból áskálódó egyed, vagy ... földesúr, tiszt, közbirtokos stb. személyeskedése bírták, mondhatnók: kényszerítették"! A javaslat, amellyel a jegyzőket függetleníteni szeretné a helyi hatalmasságoktól, s megszabadítani a bevett korrupciótól: hozzáértő s hozzáférhetetlen testületre bízná ennek a népnevelésre oly fontos kérdésnek megoldását.

Neki azonban egyedül s egymagában kellett megtalálnia népnevelői hivatása megvalósításának s függetlensége biztosításának eszközeit!

Szalonta történetírói gyakran kénytelenek foglalkozni azokkal a nemegyszer vérre menő összecsapásokkal, amelyek a város „nemtelen" bevándoroltjai s az ősi juss jogán tőlük dézsmát szedő „catalogista-nemesség" közt dúltak. Anyagi s illetékességi viták folytak a városi tanács és a református presbitérium között is. Arany munkálkodásának idején ezek az ellentétek észrevehetően csökkentek. Mindhárom csoport vezetőségében nemcsak jegyzőkönyvvezető „tollas" volt ő, hanem tanácsadó is: nem részrehajlás tehát a békesség megnövekedésében az ő jótékony befolyását látni. Ez a kiegyensúlyozásra törekvő hajlam s az egymással élők békés együttműködését szolgáló józan belátás később is mindig feltűnik Arany állásfoglalásaiban, cselekedeteiben, ha vitázó, de hozzá mégis közel álló ellenfelek ütközőterébe kerül. A szalontai hivatalviselés idején bontakoztak ki egyéniségének ezek az összetevői is. Ott szerezte meg az érdekek higgadt összeegyeztetésében szükséges taktikai tapasztalatot, amelyet oly sokszor s szerencsésen alkalmazott Pesten is, főként szerkesztősége idején. De itt kereshetjük előzményeit annak az okos hajlandóságnak is, amellyel vállalta az abszolutizmus éveiben kialakult nemzeti érdekegyesítés politikájában és munkájában a ráeső részt, mindaddig, amíg ez szellemi, erkölcsi integritását, lelkiismereti függetlenségét nem érintette.

Ezt a függetlenséget már Szalontán is magatartásának annyira jellemző kétarcúságával s jellemének e kétarcúságban is mindvégig érvényesülő következetes egységével biztosította.

Ismerte az embereket, s közelről ismerte a szalontaiakat. A társadalmi nyugtalanságok, a politikai feszültségek sűrűsödése idején, élete egyik nehéz szakaszában, 1845. aug. 1-én, ezt írta Szilágyinak: „Én elszigeteltem magam tőlük." Hogy ez nem valami végleges szakítást, belső emigrációt jelentett, bizonyítja mindjárt a következő mondat: „Családomnak, hivatalomnak élek." Nem tudott s nem is akart kiszakadni környezetéből. Életének külső körülményei olyanok voltak, mint a hozzá hasonló tisztviselőkéi, értelmiségiekéi. Ahogy *Bolond Istók*-beli alteregójáról írta:

Mellesleg olt fát, burgonyát kapál,
Hizlal malackát, csak könyvet nem olvas,
Birákkal a közügyben elpipál...
Bucsuztató verset ha irogat
Embernek gyászost, disznónak vigat.

Nem vonta ki tehát magát a társasélet elfogadható megnyilatkozásaiból sem; részt vett bennük, maga is megülte a névnapokat, ünnepeket. Szolgálót tartottak ugyan, de felesége, ha kellett, megfejte a tehenet, s nem tűrte, hogy más főzzön a családra.

Megtartotta azonban a távolságot, amelyet hivatala is megkívánt. „Beszéde kevés volt. Sohasem mondott többet, mint amennyi szükséges. Soha indulatba nem jött, hevesebb szavakra soha ki nem tört" – jellemzi egy kortársa; s azt írja, az utcán járók csak „rideg, mozdulatlan, komoly arcvonását" látták. Részrehajlatlansága, fitogtatás nélküli rátartisága az alamuszisággal s pökhendiséggel szemben egyaránt higgadt férfiassággal nyilvánult meg. A kortársak kiemelik megvesztegethetetlenségét. Egy „hires, hatalmas nő, ki minden ügyeiben maga járt el, s kitől a hadnagyi szék, a tanács rettegett", mikor Arany elintézte kérését, így mondott köszönetet: „Azon felül is köszönöm". A fejüket gyanakodva felütő tanácstagok így hallhatták a nyugodt, gyors visszakérdést: „Kérem, nemzetes asszony, magyarázza ki magát: *min felül* köszöni? mert ha *azon felül* köszöni, akkor *azon alul* ajándéknak kell lenni." Az asszony megszégyenülten adott magyarázatot. Gyakran említik higgadt bátorságát is. Feljegyezték

az 1848-ban Szalontán kiképzett huszárezred egyik nagybirtokosfi hadnagyának esetét. A fiatal tiszt foghegyről pimaszkodott a hivatalában levő költővel, végül „kardja markolatára csapott: de Arany hirtelen elébe állott, mereven mint egy szobor, csak a szemét szegezte rá. A hadnagyocska ki nem állhatta a merev nézésnek varázshatalmát", kirohant a városházából; s később megengesztelte Aranyt.

E rendületlenül csendes felszín alatt is ott élt azonban mélységes csüggedéseivel, indulatos felhorgadásaival az a kedély, amelyről maga írta meg, hogy „minden legkisebb csekélység végtelenül affligálta", s amelyet nemegyszer csak az okosság, „a jellem engazsirozottsága" tartott kordában. A szalontai „darázsfészek"-ben vált megváltoztathatatlanul beidegződött szokásává, hogy nehéz, kiúttalan helyzetekben elnémult, azt az elvet követve, amelyet ő maga fogalmazott meg 1850 Szilveszter-éjére írt versében: „és szóljon az, hogy hallgatok." „Egy tanácsbeli tag egyszer azt kérdé Aranytól: hogy lehet az, hogy nemzetes jegyző úr szájából soha egy adta-teremtettét nem hallunk? – Arany felelé: Nem szokásom! – Hát ha nagyon megharagszik? – Akkor hallgatok! – De ha nagyon-nagyon megharagszik? – Akkor még jobban hallgatok!" Ez a sokszor idézett anekdota valóban jellemének, magatartásának, a társadalomhoz való viszonyának egyik legsajátosabb mozzanatára utal. De csak az egyikre.

Szalontai baráti körének tagjai gyakran megemlékeznek humoráról is. Nemcsak arról a keresetlen, ingujjra vetkőzött közvetlenségről, amellyel a „hímkompániák" nyersebb szórakozásaiban részt vett, nemcsak „humorának virtuozitásáról", amely miatt társai nemegyszer „huncut eszét" is megcsodálták, hanem arról a bölcs, tréfás fölényről, amellyel hivatalában igazított el nehéz ügyeket s oldott fel feszült helyzeteket. Ő maga „igen ritkán nevetett s hangos kacajban sohasem tört ki: de ha valami különös, komikus eset által a nevetésre indíttatva lett, oly jóízűen s egész lelkéből tudott nevetni!" – írja erről Rozvány. Különösen egy vonását emeli ki humorának: „Humoros beszédjének tárgya nem a jelen vagy távollevő személyekre volt irányozva – lévén nagyon óvatos valakit meg nem sérteni –, hanem a helyzet komikumára, ezt genialitásával nagyon ki tudta zsákmányolni, annyira, hogy a bizonyos illető a beszédet végighallgathatta volna megsértetés érzete nélkül." Ez persze Arany humorának csak egyik rétege. Pályájának követői látni fogják, hogyan tör át újra meg újra a derűs, senkit sérteni nem kívánó felszínen a szatíra, a

harag, a kétségbeesés humorának vulkáni lángja-lávája; s látni fogják, mint oldódik a gyilkos életfájdalom a bölcs mosoly könnyek közt kibomló szivárványszíneibe. A humor is egyik eszköze volt abban, hogy elviselje a tűrhetetlennek látszó körülményeket, hogy fölébe kerekedjék a gúzsoknak, amelyek megfojtással fenyegették. Ez is oka lehet annak, hogy humorának minden árnyalatát a valósághoz kapcsolódó tárgyiasság, a megtapasztalt élet jelenléte jellemzi. Hiányzik belőle a játékos elme önmaga sziporkázásában gyönyörködő hiúsága. Annak a nagy szellemnek védekezése s kiáradása, aki megkereste s elvállalta helyét s szerepét a közönséges emberek között, gazdag maradt a kietlenségben, emberséges akkor is, amikor kétségbe kellett esnie viszonyai embertelenségén.

A *Társalkodó*, amelyben Arany számunkra oly fontos cikke a népnevelés ügyében megjelent, a „fontolva haladók" újságjának, Széchenyi főorgánumának, a *Jelenkor*-nak volt melléklapja. Nem afféle szépirodalmi melléklet, bár, főként kezdetben, arra is szolgált, hogy az olvasóknak a napi híreken s a szorosabban vett mozgalmi publicisztikán kívüli olvasnivalóval is szolgáljon. Hetenkint kétszer jelent meg, s a kor általános műveltségének jó színvonalán mozgott. 1832–37-ig Bajza József szerkesztette, már akkor az Athenaeum-kör határozottan érvényesített szellemében. Amikor Helmeczy Mihály, a *Jelenkor* szerkesztője összekülönbözött a megcsalt reményeik miatt rá joggal neheztelő szövetségeseivel, maga vette át ennek a melléklapnak szerkesztését is. A közéleti érdeklődés növekedésével együtt nőtt a *Társalkodó*-ban is a reform általános kérdéseivel foglalkozó írások terjedelme, súlya. Helmeczy – nyilván ezzel is hangsúlyozni kívánva lapjának országos elterjedettségét s kapcsolatait – minden vidékről közölt olyan cikkeket, amelyeket tekintélyesebb helyi emberektől kért, vagy amelyeket beküldtek neki. Miután, régi szokása szerint, nyugodtan belejavított még jelentős írók munkáiba is, valószínű, hogy Arany álneve mellé is ő tette oda zárójelben a kiegészítést: (Szlntáról, Biharbul). Ezeknek a cikkeknek írói a vidéki értelmiség köréből kerültek ki: orvosok, mérnökök, gazdatisztek, tanítók, lelkészek, jegyzők szóltak hozzá a vitatott kérdésekhez; legtöbbször foglalkozásukat is megjelölték nevük mellett. Arany cikkének hangja azt bizonyítja, hogy a politikai agitáció zajos küzdőteréről szívesen lépett hátrább az elvi jellegű vizsgálódások körébe. Oda, ahol a „kiművelt emberfők" igyekeztek józanul szembenézni az elodázhatatlan reformok kérdéseivel. Javaslata a centralisták alkotmányreformjainak szellemével tart rokonságot. Ez is egyik oka, előfeltétele annak, hogy később majd, az abszolutizmus éveiben megtalálja helyét az akkor előtérbe s azután hatalomra került egykori centralistáknak a megváltozott viszonyokhoz alkalmazott, illúziótlan nemzetpolitikai rendszerében.

Hogy azonban a politika infámis erőinek működése már előbb is

érintette, és sokkal hevesebb visszahatást is váltott ki belőle, bizonyítja Rozvány emlékezéseinek egy részlete. Arany egy 1839-ben keletkezett fulmináns hangú antiklerikális versének keletkezéséről számol be. A vegyes házasságokban a nem katolikus féltől megkövetelendő reverzális kérdésében a harmincas évek derekán országos visszhangot vert, sőt a külföldig gyűrűző vita keletkezett Lajtsák nagyváradi püspök és Beöthy Ödön Bihar megyei képviselő között. Az 1839-ben lezajlott képviselőválasztások alkalmával a püspök éles hangú pásztorlevéllel avatkozott be a Beöthy ellen folyó küzdelembe; ez „erős dialektikával válaszolt". Arany mindkét levelet lemásolta Rozvány József részére; mélységesen megbotránkoztatta a Szalontára is kiterjedő „lelkiismeretlen vesztegetés, s ennek lélekfurdalás nélkül való elfogadása". A választás előtt egyik nap „éjfél után három óra tájban, mély álmomból engem felrázott, s mondá: olvassam el ezt. A versnek címe volt: Krisztus papjai. Elolvastam. Megdöbbentem. Ennél megrendítőbbet, nagyobbszerűbbet, fulminánsabbat mindekkoráig sem a magyar, sem a külföldi irodalomban nem olvastam". A verset Rozvány András néhány példányban leírta, s másnap Rozvány György átadta a szöveget a Beöthyt támogató ifjúság jeleseinek, köztük Csengery Antalnak, a centralisták egyik oszlopának, aki később méltó tanulmányban emlékezett meg a „római jellemű", a reformmozgalmakban s a szabadságharcban is igen jelentős tisztségeket viselő Beöthy Ödönről, s aki oly nagy szerepet játszott később Arany sorsának alakulásában. Hogy a vers azonos-e az 1848-ban közzétett *János pap országá*-val, még megvizsgálandó kérdés: mindenképpen bizonyítéka Arany közügyek iránti szenvedélyes érdeklődésének; annak, hogy visszavonulása a közönséges emberek világába nem volt egyértelmű az országos dolgok iránti közömbösséggel, s annak is, hogy Petőfi csóvája elégséges gyúanyagot talált Arany lelkivilágában. Az egész országot sarkaiból kivetni készülő földrengés lökései Szalontán is érezhetők voltak – a segédjegyző költő is érezte őket.

Újabb történetírásunk 1831-től, a Zemplén, Abaúj, Szepes, Gömör és Sáros megyében kitört nagyarányú parasztfelkeléstől számítja „a nemzetegyesítő reformmozgalom" kibontakozását. Nem indokolatlanul. Az a félszázados erjedés, amely a francia forradalommal párhuzamosan Európa-szerte megkezdődött, amely Magyarországon is megmozgatta azt a XVIII. század végén férfikorába lépő, vagy esz-

mélni kezdő java réteget, amelyet a Martinovits-pörrel – a példával, „hogy rettegjen az ország" – visszaszorítottak, s amely a természeti s társadalmi fejlődés szükségszerűségével mégis újra meg újra felkavarta az országot: az erjedés a tevékeny reformok korszakába lépett. A jakobinus mozgalomból, amely egy maroknyi értelmiség próbálkozása volt a nemzeti függetlenség s a társadalmi átalakulás kivívására, az egész országot átható nyugtalanság, egyre öntudatosabban megfogalmazott program s mind nagyobb tömegeket megmozdító, cselekvésre serkentő szervezkedés lett.

A harmincas évek: a *Hitel*, *Világ*, *Stádium* „hármas piramid"-jának, Kölcsey csodálatosan felívelő s tragikusan megtört politikai-költői pályájának, az *Országgyűlési Tudósítások* megindulásának, Kossuth elfogatásának és kiszabadulásának, az igazi hivatására talált Vörösmarty főműveinek, a Kisfaludy Társaság, a Nemzeti Kör megalakulásának, a Pesti Magyar Színház felépítésének, a Kritikai Lapok s az Athenaeum harcainak, a parasztmozgalmak erősödésének s az első munkásmegmozdulások feltűnésének, sok nagy jelentőségű közlekedési s ipari alkotás s megannyi más vállalkozás létrejöttének, elindulásának kora. Annak a csodálatos tavasznak előkészülete, amely a termékenyülés, növekedés viharos lázában kibomolva, új arculatot készült adni a százados elmaradottságban tengő, félgyarmati sorsban tartott országnak. S amelyet, hogy „kiesett az évből", majd oly jogos keserűséggel siratnak el a katasztrófát túlélt nemzedék örökre sebzett lelkű jobbjai.

A félszázados ár-apályban egyre erősödő reformmozgalmak magyarsága roppant dilemmák közt haladt előre.

A fejlődés Európa-szerte mind gazdasági, mind társadalmi, mind politikai téren szétfeszítette a hűbéri formákat. Az iparosodás, a tőkés gazdálkodás, a harmadik rend forradalma s a szívós polgári törekedés lényegesen átalakította már a vezető államok szerkezetét nyugaton, amikor nálunk még a komoly reformtervek elgondolása s bármily szűk körű nyilvános megvitatása is kockázatos volt, s az elnyomottak fokozódó nyugtalanságának fel-felcsapó lángocskáit is eltaposta az éber rendőrállam. A fejlődést természetesen azért itt sem lehetett feltartóztatni: a gyarmattartók és elnyomók Magyarországon is szükségszerűen nevelték fel megdöntőiket.

A világgazdaság fellendülései és válságai itt is érezhetők voltak. A szaporodó népesség helyet, megélhetést kívánt, a növekvő igények kielégülést kerestek, a termelési viszonyok átalakulóban voltak. Ipar-

nak, kereskedelemnek jobb közlekedésre, több hitelre volt szüksége. Az osztálytagozódás régi alapjai, jogigényei egyre kétségesebbekké lettek. A hagyományos rendek magukban is mind jobban megoszló rétegeiből s táborai közt nálunk is előretört a polgárság. Pontosabban: az a társadalmi konglomerátum, amelyet valóságos városi polgárokból, vállalkozó kedvű kézművesekből, ügyes pénzemberekből, a kapitalizálódó gazdálkodás és iparosodás előnyeivel élni kívánó birtokosságból, meg annyi más, a nagyon is megkötött régi életformákat lerázó elemből hordott össze az a társadalmi áramlás, amit a kor – nyugati mintára – szívesen nevezett „polgárosodás"-nak, egyelőre még inkább szükségleteire, vágyaira, szándékaira, mint elért eredményeire utalva.

A küzdelem egyszerre folyt a nemzeti függetlenség kivívásáért meg a gazdasági és társadalmi átalakulásért. Az arcvonalak újra meg újra áthatották, erősítették, akadályozták egymást. A nemzeti függetlenségért folytatott évszázados harcba, amely állandó erővel ismételte meg a történelmi érveket, modern elemként vegyült a gazdasági átalakulásért kezdett küzdelem, amely nem a „volt", hanem a „leendő" Magyarország érdekeit hangsúlyozta. A nemzetállamnak az a koncepciója, amely a nagy forradalommal lezáródott francia fejlődés példájára, nyelvében éltette a nemzetet, a százados széttagoltságban elmaradt, sok nyelvű Magyarországon azonnal létrehozta viharos ellenzékét is az ébredő nemzetiségek körében. Az iparosodás, vasút, hajóépítés, kereskedői vállalkozás növelte ugyan a hazai termelést, s erősítette a kapitalista kezdeményeket, de a pénzügyi, kereskedelmi függést is a fejlettebb osztrák gazdaságtól, s felnevelte a munkások érdekeit védő korai sztrájkmozgalmakat. A mezőgazdaság modernizálódása s a napóleoni háborús konjunktúra egy bizonyos szintig emelte ugyan a birtokos nemesség életszínvonalát, de még jobban a felemelkedni, vagy egyáltalán csak emberibb módon élni kívánó jobbágyi parasztтömegek forradalmi indulatait.

Ezek elől a nemesség és magas papság nagy része a gyarmattartó Habsburg-hatalom védelmébe igyekezett húzódni. Csak idővel vette észre, hogy a nemzetiségi, társadalmi nyugtalanság szítói közt, a taktikai szükségesség mértékében, a kétkulacsos védelmező is ott van. Kölcsey így fogalmazta meg ezt: „Köztünk ... népérdek név alatt legalább három különböző érdek él, miket egymással megegyeztetni, egymásba olvasztani még nem tudunk: a nemesség, a polgárság és a

parasztság érdeke... Harmadik a maga kiterjedésében még soha ki nem mondatott, s mindaddig, míg az első ezt lenéző pártfogás helyett együtt küzdő testvérnek fel nem veszi: mindaddig az udvar oly csodálatos színt vehet magára, mintha e harmadikat az első ellen ő védené." Nyilvánvaló, hogy a széthúzó erők kintről s bentről egyaránt szított harcában csak akkor kaphatott határozottabb s értelmesebb irányt a nemzeti fejlődés, amikor a politikai hatalomban részes rétegek világosan látó csoportjai felismerték, hogy a nemzeti függetlenségért vívó erők csak a társadalmi reformért küzdőkkel egyesülve számíthatnak sikerre. Ezért került a jobbágyfelszabadítás s a nemzeti érdekegyesítés kérdése a harmincas évektől kezdődően a politikai küzdelem főhelyére s a nemzetiségi kérdés a fejlődés legveszedelmesebb válságmozzanatai közé.

Ahhoz, hogy az elmaradt, még a maga igazi esélyeit sem ismerő, töredékes szellemű, zavart keltő s visszahúzó erőkkel teli társadalmat célirányosan lehessen megmozdítani, mindennél előbb valamilyen egyetértő közvéleményt kellett létrehozni. Ezért növekszik meg egyszerre a közírói szándékú munkák száma, ezért hatja át a szépirodalom egészét a nemzetpolitikai ihlet, a célzatosság. Szükségszerű jelenség, hogy a kor legjelentősebb magyar politikusai a kor legjelentősebb publicistái is, s fellépésüktől kezdve máig lényeges szereplői irodalmunk történetének. A magyar író mindig is jobban be volt zárva népe világába, mint a nyugat-európai: most újra lényeges szerepet kap a nemzeti politika előfeltételének, a „közértelmiségnek" megteremtésében, kialakításában. A Széchenyi kezdeményezésére országszerte megszerveződő kaszinóknak, társaskörnek tartalmat, tevékenységüknek irányt, egyetértésüknek növekvő súlyt, főként az az olvasó-írogató értelmiség adhat, amelynek egy kis, nagyszalontai sejtjéről már volt szó. Ezért válik egyre fontosabbá az országos mozgalomban. Ma már társadalomtudományi közhely, de akkor friss tapasztalat lehetett, amit Lenin így fogalmazott meg: „Az értelmiséget éppen azért nevezik értelmiségnek, mert a legtudatosabban, a leghatározottabban és legpontosabban tükrözi vissza és fejezi ki az osztályérdekek és politikai csoportosulások fejlődését az egész társadalomban."

Ennek az értelmiségnek szóvivő rétege az irodalmi élet területén döntő szerepet játszott.

Szoros kapcsolatot tartott a társadalmi mozgalmakkal. Bennük keresett és talált növekvő tömegbázist az íróknak az a köztársasága, amelyet 1832-ben így jellemzett egyik legerélyesebb szelleme, Bajza József: „Nagyobb, népesebb, tiszteltebb, szabadabb respublica világ elejétől nem volt, mint az iróké ... Ezen státus politikája szavak, gondolatok s észrevételekben áll inkább, hogysem tettben ... Az egész sereg filozófusok, teológusok, történetírók, matematikusok, filológusok, költők és szónokokra stb. oszlik, kiknek megint mindnyájuknak különös törvényeik vannak ... A vétkeseknek legnagyobb büntetésük a gyalázat s a jó név elvesztése, mely annyi, mint más státusokban halálra ítéltetni ... A hírt és dicsőséget a publikum osztogatja ... Halhatatlanságot csak az idő adhat ... Eltörleni ezen respublikát a föld minden hatalmai sem bírnák; s fenn is fog maradni világ végéig".

Ebben a meghatározásban legalább olyan fontos a respublika rendíthetetlen önbizalmának, mint sokszínűségének hangsúlyozása. Nem sokkal előbb, 1830. okt. 25-ről keltezett Észrevételeiben a conversations-lexikoni pörhöz Bajza ezt írta az egyébként általa is becsült gr. Dessewffy Józsefnek: „Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindenkinek, egyenként és együtt, értem; de értem viszont azt is, s igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelékek csak a polgári kör határáig nyúlnak s ott, hol az irói respublika kezdődik ... ezek megszakadnak. Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget, s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok térdet és fejet hajtani, nem semmi auktoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak. Jaj akkor a magyar literatúrának ... ha felette mágnási kény diktátorkodik." Ez az öntudat komoly eredményekre támaszkodott. A következő évben már ezt írhatja Bajza a függetlenül bíráló, látókörének tágasságával és bírálatának igazságos keménységével oly nagy érdemet szerzett *Kritikai Lapok* vezérszavában: „A kiadó örömmel ... látja azt, hogy a magyar irók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni. Óhajtaná, hogy e pártok szelleme el ne szunnyadjon ... Az ellenkezés és küzdelmek, a forrás köszörüli az elméket, erőben tartja a lelket, s mit szendergő béke s nyugalomban tengés husz év alatt nem tehetne, azt a vélemények háborúi, irói párt s vetekedés két-három év alatt képes eszközleni."

Az a néhány év, alig egy évtized, amelyben a reformmozgalom döntő szakaszába lépett, valóban azelőtt szinte századnyi erőfeszítést igénylő eredményeket ért el. A politikai közvélemény-alakítás hagyományos helyeinek, a megye- s az országgyűléseknek zárt falain messze túlra is elhangzanak az ott történtek hírei. Mellettük más fórumok alakulnak, s ezeken olyanok is komoly szóhoz, vezérszerephez jutnak, akiknek a politika hivatalos arénáira nincs belépésük. A gyorsan felnövő fővárosban folyóiratok, hírlapok egész sora lép a színre, egyre izgatottabb közönség figyeli, olvassa őket. Írói csoportosulások szerveződnek s állnak sorompóba, új társadalmi erők képviseletében, új célok szolgálatában. A magyar színészet, félig-meddig működvelő kezdeményeit kinőve, remekművek s eredeti magyar drámák előadásaival szolgálja a fejlődést. Kibontakozik a magyar nemzeti zene első virágkora; a társasági zenélésben a verbunkos muzsika tör az első helyre; megszületnek az első nagysikerű magyar daljátékok: dallamaik kiáradnak az utcai tüntetők körébe is. Az építészek, festők, szobrászok munkája fokozódó erejű nemzeti hangsúlyt kap.

Köztudomású, hogy amikor az átalakuláson munkálkodó erők a politika hagyományos küzdőtereiről visszaszorultak, azok, akik nem „művelhették kertjeiket", teljes szenvedéllyel a nyelv művelésére vetették magukat. A megújuló világ új mondanivalóinak egyenértékű kifejezésére alkalmatlannak, nehézkesnek, avultnak, vidékiesnek érzett magyar nyelvet akarták megújítani. A harmincas évekre elült a nyelvújítás nagyon is politikai fogantatású és célzatú vihara: Kazinczy politikai okossággal is teli békeszerző tanulmánya az irodalmi hagyományőrzők és újítók igazságát már 1819-ben ugyanúgy rendelte alá a nemzeti fejlődés főérdekeinek, mint valamivel később a politikai küzdőtér vezető szellemei a társadalmi harc haladó erőinek frontjait. A Tudós Társaság tekintélyes szakemberei kialakították az egységesítő szabályokat; a nagy írók az alkotások kohójában élő ötvözetté olvasztották az előbb még vitázó elemeket; a közélet fórumain, a folyóiratokban, hírlapokban s az iskolai oktatásban összecsiszolódott s a társadalmi élet része lett a megújított magyar nyelv. Szerszámaik helyett újra teljes erővel mondanivalóikra figyelhettek az írók respublikájának tagjai. Közéjük akkor, láttuk, nemcsak a szépirodalom művelői tartoztak. Az egységesülő nemzet egésze kezdett élni nyelvében és irodalmában.

Egységről azért inkább csak a keretekre s a legáltalánosabb célokra

tekintve beszélhetünk. Az irodalomnak, s ami ennek körén belül hamarosan mégis az első helyet szerezte meg a közérdeklődésben, a költészetnek legalább három főrétegét meg kell különböztetnünk. A legmagasabb rangú, az európai változásokra figyelő, a megújulás motorjaként fel-felbúgó, a nemzedékek változásával arculatát váltó elit-irodalom igen hosszú időn át csak egy vékony, művelt, lényegében haladó szellemű réteg törekvéseinek kifejezője volt: a tizennyolcadik és tizenkilencedik század fordulóján a legjelentősebb magyar írók állandóan visszatérő s nagyon is indokolt panasza szól a részvétlenségről, a fojtogató elszigeteltségről, a társadalmi magányról. Teljességgel a műveltebb köztudat alatt, a személytelen szóhagyomány mélyáramaiban élt – százados, sőt évezredes örökséget őrizve-folytatva, az egyéni érzést, gondolatot a közösség élményvilágába olvasztva s ezzel mélyítve-hitelesítve – a nép költészete: az a réteg, amely felé csak a nemzeti eszmélkedés erősödése idején fordul a figyelem. S a kettő között hányódott-vetődött a régiség részben ponyvára, részben kollégiumok, parókiák, udvarházak könyvtáraiba került irodalma, meg a paszkvillusoknak népszónokok, verselő-éneklő-anekdotázó vidéki papok, urak, tanítók, jegyzők száján, kéziratain továbbélő hagyománya: az a félig társasjáték, félig irodalom, amely Arany ifjúkori olvasmányainak is zömét szolgáltatta, költői gyakorlatának egészét táplálta.

Mindhárom rétegnek szerepe lesz a nemzeti irodalom új korszakának kialakulásában. Legfontosabb természetesen a fejlődés irányát megszabó, feladatait vállaló, terheit hordozó első rétegnek. Erre vonatkozik, amit Bajza az írók pártokra, felekezetekre szakadásáról oly örvendezve mond. Nemcsak a három nagy nemzedék: a Kazinczyé, a Vörösmartyé és a Petőfié találkozik ez évtizedek vitáiban, műveinek halkuló visszhangjával, érett férfiszavával s harsány első kiáltásaival. E nemzedékek pártjai is tovább viszik, vívják, vagy kezdik a maguk küzdelmeit. Batsányi *Poétai munkáji* – művének összegezése – 1835-ben jelent meg. Kazinczy fölött 1832-ben mondott emlékbeszédet Kölcsey, s *Eredeti munkái*-nak kiadása akkor kezdődött el. Berzsenyi 1833-ban foglalt széket *Poétai Harmonisticá*-jával az Akadémián, ugyanabban az évben írta észrevételeit *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól*. Kisfaludy Sándor 1844-ben halt meg, s 1833–38-ig maga rendezte sajtó alá még mindig népszerű műveit. 1831–36: a *Kritikai Lapok* oly fontos fél évtizede; 1837–43: az *Athe-*

naeum-é, Bajza, Toldy és Vörösmarty folyóiratáé, a magyar romantika fő orgánumáé; ez ad helyet már Tompa és Petőfi verseinek is. 1834-ben indul hódító útjára a Bánk bán. 1841-ben kezdi meg harcát a konzervatív *Világ* és Kossuth *Pesti Hírlap*-ja. 1844-ben indul a fiatalok fő orgánuma, az *Életképek;* de még egyre jelennek meg különféle zsebkönyvek is: ez az almanach-líra fénykora. A maradi szellem nem egy azóta méltó feledésbe süllyedt vitairata, könyve is akkor látott napvilágot. 1830-ban írta Kölcsey *Zrínyi dalá*-t, 1838-ban *Zrínyi második éneké*-t: a nemesi Magyarország legvégletesebb szenvedéllyel s legvéglegesebb érvénnyel megfogalmazott költői halálosítéletét; 1836-ban Vörösmarty a nemzethalál rémével dacoló rendületlen helytállás parancsát, a *Szózat*-ot. A magyar irodalom másolóból, fordítóból eredetivé lett. A kritikus még egy ideig, a bírálat szabadságának biztosítása érdekében, részben igyekezett megőrizni névtelenségét. A névtelenség félhomályából teljes felelősséggel lépett elő azonban az író, akinek személyes tulajdona, de személyes kockázata, felelőssége, romlása vagy dicsősége lett a mű.

1830-ban tehetsége és szervező képessége teljes kibontakozásának idején, meghalt Kisfaludy Károly. Barátai gyűjtést indítottak, hogy kiadhassák összegyűjtött műveit, s felállíthassák emlékszobrát. A kiadás megindult, a szobor: Ferenczy István műve, odakerült a Múzeumkertbe. Az igazi emlék, a szellemi örökség élő továbbfejlesztője azonban az a társaság lett, amelyet a baráti kör 1836-ban az ő nevével alapított, s amely 1841-től kezdve, működését az egész irodalomra s az egész országra kiterjesztette.

Lelke Toldy Ferenc volt. Fáradhatatlan szorgalommal, minden részletre kiterjedő figyelemmel s élénk képzelettel megáldott, az irodalom jelentőségét és feladatait komoly felelősséggel s európai látókörrel megmérő szellem. Tevékeny férfikorában is megőrizte érzelmes ifjúsága lelkesültségét. A tapasztalat úgy józanította meg romantikus szívének hazafiságát, hogy nem homályosította el nagy eszményeit. Arannyal sok rokon vállalkozás és közös munka szálai fűzték össze.

1835–1861-ig a Tudományos Akadémiának titkára volt, 1836-ban ő kezdeményezte a Kisfaludy Társaság létrehozását; ennek igazgatója is lett 1860-ig. Mindkét hivatalában tehát Arany elődje. De elődje s aztán társa is abban a munkában, amelyet irodalmunk történetének, gyakorlati szervezésének, az ízlés nevelésének, a szépirodalom szakmai megvilágításának, a mindújra feltűnő provincializmus le-

küzdésének területén Arany is vállalt. A maga zajtalan módján az új, Petőfi s Arany műveivel fémjelzett irány segítői, propagálói közé tartozott. Petőfi radikalizmusával s Arany túlzottnak minősített népiességével szembefordult ugyan; mert hiszen mindvégig hű maradt ahhoz, amiért a nagy triumvirátus tagjaként Bajzával és Vörösmartyval sorompóba állt; s szíve mélyén, ízlése szerint azt érezte s ítélte irodalmunk aranykorának, amelyet főként Vörösmarty művei népesítenek be. De kezdeményezője és segítője volt az egykorú szellemi élet rengeteg fontos vállalkozásának; az abszolutizmus korában legfőbb szervezője s okos őrzője irodalmunk folytonosságának; a legnehezebb időkben fenntartott *Új Magyar Múzeum*-a (1850–1860) Arany folyóiratainak kissé akadémikus előfutára. Aranynak nemcsak tanácsaival, hanem műveivel is segítségére volt: a kutató nagykőrösi tanár irodalomtörténeti koncepciójának kialakulása elképzelhetetlen „irodalomtörténetírásunk atyjának" munkái nélkül; de a magyar hősmondakörök rekonstruálásával s folytonos biztatásaival, tanácsaival, könyveivel erősen befolyásolta Arany epikus terveinek alakulását is. Sok mindenben nem értettek egyet: Arany epigrammája, amelyet 1880-ban „Toldy sírjára" írt, inkább csak a mindig munkára kész „lelkes öreg" buzgalmát méltatja. Bizonyos azonban, hogy mindvégig nagyrabecsülték egymást.

Sokkal több közös gondolatban és vállalkozásban találkozhatott volna Arany a Kisfaludy Társaság másik nagy építőjével, Erdélyi Jánossal. A világ, amelyből eredtek, csaknem azonos volt. Erdélyi három évvel volt idősebb Aranynál; jobbágyszülők fiaként küzdötte fel magát mint a sárospataki kollégium diákja, mint udvarházakban élő nevelő a reformpárti értelmiség legjobbjainak sorába. Huszonöt éves korában a Tudós Társaság levelező tagja; négy évvel később, 1843-ban a Kisfaludy Társaság titkára lett, s az maradt 1849-ig. Elméleti munkáival, népköltési gyűjteményével, de költeményeivel is Petőfi s Arany előfutára, Arany öntudatosítója, a népi-nemzeti irodalom koncepciójának alapvetője volt. A Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglalója, *A népköltészetről*, felszabadító hatást tett Aranyra. A szabadságharc idején együtt radikalizálódott az eseményekkel; *Respublika* címen szerkesztett lapjának Arany is munkatársa volt. Világos után bujdosnia kellett; 1851 végétől haláláig, 1868-ig a sárospataki kollégium tanáraként működött.

Arannyal őt is a fenntartásokkal kísért megbecsülés szálai fűzték

össze. Arany elismerte Erdélyi nagy érdemeit az új, a népi, majd népnemzeti irány öntudatosításában, diadalra vitelében; népről s nemzetről rokon élményeik voltak; mindketten főként a Herder művei nyomán nagyra növő idevágó irodalomból merítettek. Erdélyi, a hegeliánus, egyre erősödő történetbölcseleti irányban fejlesztette tovább ezeket az indításokat; Arany, a költő, sokkal közelebb maradt a szakma gyakorlati kérdéseihez. Erdélyi 1856-ban, Arany *Kisebb Költeményei*-t ismertetvén szívesen s becsülettel ezt írta: „Addig, addig szürkült, hogy megvilágosodott." A részletekben azonban félreértette a költőt, s mikor ez, bár csak magánlevélben, nagyon is érzékenyen reagált, Erdélyi megbántottan elhallgatott.

De ez már egy jó évtizeddel később történt. A pályatérre kilépő Arany igen sokat köszönhetett Erdélyi Jánosnak; nemcsak azt, hogy Erdélyinek nyilván szerepe volt annak a pályázatnak kitűzésében, amelyen a *Toldi* jutalmat nyert, s hogy erről éppen ő értesítette a költőt. A Kisfaludy Társaság céljainak és munkakörének kijelölésében és propagálásában, ezen belül a népiesség ügyének előbbre vitelében különösen nagy része volt a népből jött, a népért szót emelő fiatal férfinak.

A Kisfaludy Társaság 1841-ben „magyar szépirodalmi intézetté" alakult, s céljául „a magyar szépirodalom emelését s általában a műizlés nemesítését" tűzte ki.

Tudós- és szépirodalom közt addig nálunk nem volt szokás különbséget tenni. A régiségben világszerte elmosódott e két terület közti határ, hiszen még a költészet művelőit is azzal becsülték meg hosszú századokon át, hogy tudósoknak nevezték őket. Az a felismerés, amit a görög bölcselők pedzettek, s amit a reneszánsz humanista költői s esztétikusai újraélesztettek, az ti., hogy a költészetben az emberi szellem a megismerés és alkotás sajátos céljait követi, és a tudományéitól megkülönböztetendő eszközökkel él, a tizennyolcadik században kezdett teljes erejével hatni. A gyakorlat s az elmélet egymást erősítve növekedett: a reneszánsz gondolkodóinak megfigyeléseit egyformán tovább fejlesztették az ész és az ihlet költői és elméletírói. A modern tudomány egyre jobban körülhatárolta a maga kutatási területeit, s meghatározta tapasztalati, kísérleti módszereit: a költészet számára óriási területeket tett így szabaddá. Az addig magánosan álló ormok, más összefüggésekben számon tartott szi-

getek egyetlen hatalmas, sok vonatkozásban ismeretlen, feltáratlan kontinenssé egyesültek: a szépirodalom sajátos világává. Ennek közepén a költészet állt, de határai távolabbra terjedtek. A szépirodalom művelőinek tábora megnövekedett, gyakorlata egyre sokrétűbbé vált, műfajai önállósultak s egymásbavegyültek, forrásvidéke mind nagyobb, tápláló mellékáramai mind gazdagabbak lettek; növekvő tekintéllyel kezdett kibontakozni a kérdéseivel foglalkozó tudomány, az esztétika. S mind nagyobb súllyal jelentkezett közönsége is, a különféle árnyalatokban kialakuló, a szellemi és politikai életre is egyre nagyobb hatást gyakorló polgárság, vagy – főképpen Közép- és Kelet-Európában – a polgárságot helyettesítő, polgársággá alakuló nemesi, honorátior, értelmiségi rétegek. Széchenyi „Honnunk szebblelkű Asszonyinak" ajánlotta a *Hitel*-t. Ösztönszerűen, de öntudatos szándékkal is ahhoz a réteghez fordult, amelyet nem főként tudománnyal, hanem a szív, a kedély érveivel lehetett s kellett a nemzetiség és polgárosodás ügyének megnyerni. De a szépirodalom nemcsak a nőknek készült. Az emelkedő reformmozgalommal együtt az irodalom is egyre jobban kilépett a nyelvápolás határai közül: a nemzeti lélek ébresztője, a nemzeti közérzület nevelője kívánt lenni. A megújult nemzet mind nagyobb tömegekben felsorakozó tagjaira pedig főként a költészet, a szépirodalom eszközeivel tudott és akart igazán hatni.

A szépirodalom önállósulása, tekintélyének, hatásának megnövekedése erősen befolyásolta mind művelőinek, mind bírálóinak, mind az irodalom történetíróinak öntudatát, értékrendjét, szemléletmódját. Tudományos Akadémiánknak is voltak – s nem is kis számmal – író tagjai, s volt „széptudományi" tagozata is. Abban a keretben azonban, a nyelvművelés parancsa mellett, főként a literatúra régi fogalma érvényesült, amely szerint az író a maga mesterségének, a nyelvnek, a költészet szakmájának és bölcseletének tudós művelője. Toldy is, Erdélyi is költőként csak kezdték pályájukat, s hamarosan továbbléptek az esztétika s az irodalomtörténet felé. De igen figyelemreméltó, hogy mindkettejük tudós művében is a szépirodalom nyomult az érdeklődés, a vizsgálódás homlokterébe. Toldy nagy irodalomtörténeti rendszere nem szakított ugyan teljesen a régi „literatúra" fogalmával, amelybe századokon át minden belefért, ami Magyarországon tudós irodalomként létrejött. A főhangsúlyt mégis a nemzeti szellemű költészetre vetette. Erdélyi irodalomtörténeti tárgyú

összefoglalásaiban a nemzeti jellem s a korszellem mellett egyre határozottabb helyet foglalt el az esztétikum, ennek is egyéni s népi-nemzeti színeződésű sok változata.

A műveltségnek, tudósságnak a költő képzetéhez is szorosan hozzáfűződő vonásait nálunk először Petőfi „a természet vadvirága" vetette el teljes következetességgel. A körülötte támadt botrányoknak s az általa kijelölt új szerep divatba jötte után kialakult nem egy visszásságnak ez volt egyik fő forrása. Arany sokkal többet megőrzött a költőszerep hagyományos vonásaiból: a szakmai műveltség, a „studium" kezdettől fogva nagy szerepet kapott művében. De mindvégig költőnek, szépírónak tartotta magát. Irodalomszemléletének tengelyében is a szépirodalom állt.

A Kisfaludy Társaság hamarosan a fejét mind határozottabban felemelő korai magyar értelmiség irodalmi fellegvára lett. Alapítói s tevékeny tagjai: Bajza József, Csató Pál, Czuczor Gergely, Erdélyi János, Fáy András, az első igazgató, Péczely József, a debreceni *Lant* szerkesztője, Jósika Miklós, az egyetlen báró-tag s az első elnök, Kölcsey Ferenc, Toldy Ferenc, Tóth Lőrinc, az első jegyző, Szalay László, Vörösmarty Mihály. A névsor első látásra jelzi azt, amit a Társaság növekedése, táborának, munkakörének kibontakozása tettekkel és művekkel is bizonyít: nem egy nemzedék, hanem egy öntudatosodó társadalmi réteg hozta itt létre a maga fórumát. A Tudós Társaság, a Tudományos Akadémia anyagi alapjainak megteremtésében, létének biztosításában, társadalmi s politikai rangjának emelésében komoly szerepe volt a magyar főnemességnek és főpapságnak: ez a réteg több mint egy századon át nem is adta ki ott kezéből a vezetést. A Kisfaludy Társaság nem kívánta s nem is tűrte ezt a vezetést. Kiválása azért persze nem szült ellenségeskedést az Akadémiával. Vezetőinek nagy része tagja, tisztségviselője volt ennek is. Ez a jó viszony, ez a személyes összeszövődöttség a Társaság megszűntéig, 1950-ig megmaradt.

A külön szerveződés nyilvánvaló okát, feltételét – láttuk – a szépirodalom önállósodásában lehetett megjelölni.

Első feladatai közé sorolta tehát a maga világának áttekintését, tartalmának, rendjének meghatározását. Nemcsak alapszabályokat fogalmazott meg s léptetett életbe, hanem megkezdte a szépirodalom s a vele együtt önállósodó új tudomány, az esztétika elvi kérdéseinek vizsgálatát, az esztétikai kategóriák, a stílus, a műfajok elméletének és műhelytitkainak ismertető elemzését. Felismervén, hogy a szépiro-

dalom nagyobb körre s mélyebb élményrétegre fejthet ki hatást, igen nagy gondot fordított a közvetlen s széles körű társadalmi kapcsolatok megszervezésére. Rendes és pártoló tagjait az egész országból válogatta össze, nemcsak az anyagi, hanem a társadalmi háttér megteremtése érdekében is. Nyilvános gyűlésein szépszámú és művelt közönség előtt személyesen is szerepeltette az írókat. Pályázataival egyformán törekedett az irodalom tárgyainak, műfajának gazdagítására, új írók megszólaltatására. Munkájának, törekvéseinek és eredményeinek ismertetésére Évkönyvet jelentetett meg.

Törekvéseit a nemzeti érdekegyesítés politikájának jegyében alakította ki: mindazt a maga körébe igyekezett vonni, amit a reform szolgálatában hasznosítható jó minőségként elfogadhatott. Nem törekedett egyetlen stílus uralmára: nem teremtett „iskolát". Az a stílus, amelyet „idealrealizmus" néven sajátjaként propagált, elég tágas volt ahhoz, hogy magába foglalja kifejlett romantikánk és kibontakozó korai realizmusunk minden érdemes változatát. A Társaság arra törekedett, hogy a magyar költészet három fentebb jellemzett rétegét is termékeny csereviszonyban egyesítse. Hogy a régi magyar irodalom feledésbe merült, vagy méltatlan változatokban züllő-kallódó műveit újra hozzáférhetővé tegye, Toldy mint szerkesztő, könyvsorozatot indított. Hogy a nép élete és költészete iránti érdeklődést kielégítse, de még inkább, hogy az irodalmi megújulásban annyira szükséges népi forrásokat megnyissa, a Társaság kiadta Erdélyi János három kötetes *Népdalok és mondák* c. gyűjteményét. S hogy a provincializmusra hajló írókat és olvasókat a régi és modern világirodalom elméleti műveivel és klasszikus szépírói alkotásainak példájával nevelje, megindította a *Széptani remekírók* és a *Külföldi regénytár* című sorozatokat. Elveiben, céljaiban s kezdeményeiben ott van tehát mindannak csírája, ami majd a levert forradalom és szabadságharc utáni évtizedben lassan újra induló irodalmi életet erősítve kibontakozik.

A szalontai csendben készülődő Arany is a Társaság vonzásába kerül: ennek gondolatkörében eszmél, ennek hívására indul meg, ennek felfedezettjeként lép ki az irodalmi életbe. Nincs abban semmi meglepő tehát, hogy ő lesz majd az 1859-ben újjáéledő Társaság igazgatója, újjászervezője.

„Pár évig meg is álltam fogadásomat. Az uj, a kedves viszony, melybe léptem, elzárt, boldogított. Hírlap is alig fordult meg kezeimben.

Szándékom volt gazdaság után látni, melyhez nem bírtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácsháznál. Csak az est – a késő est volt az enyém, s azt oly boldogul tudtam eltölteni." Így jellemzi az *Önéletrajz* a „nem olvasni"-fogadalom utáni éveket. Az oly boldogul eltöltött késő est órái azonban nyilván akkor sem csak szemlélődéssel teltek. Kortársak visszaemlékezései utalnak olyan munkákra is, amelyek igényesebbek voltak a *Bolond Istók* második énekében méla öngúnnyal említett búcsúztató verseknél. Amikor nekibuzdulva, újra munkához lát Arany, olyan olvasottságról tesz bizonyságot, amit alig szerezhet meg egy hivatalában s magánéletében teljesen feloldódott kispolgár. Leveleinek, munkáinak egyes utalásai azt bizonyítják, hogy bár csak megfigyelőként, változatlanul érdekelték az országos események. 1841-ben megjelent cikkét nem írta volna meg s nem úgy, ahogy megírta, ha nem olvassa a kor legjobb újságját, a *Jelenkor*-t s melléklapját, a *Társalkodó*-t. Mint az egészséges fa törzsén, ha lemetszik ágait, apró hajtásokban kitör az életerő: benne is minden készen állott a növekedésre, s egyelőre rejtetten s határozott cél hiányában is szünet nélkül folyt képességeinek sarjadása.

Felszabadító indítást, valamelyes célt és irányt, jellemző módon, ismét egy világban jártas, tevékeny, gyakorlatias szellemű férfibarától kapott. 1842-ben Debrecenből, ahol a poétikai osztály tanáraként működött, Szalontára került Szilágyi István. Aranynál két évvel fiatalabb volt, de a Kisújszállásról visszatért költővel egy osztályba járt. A legényember hamarosan Aranyék kosztosa, a hallgatag másodjegyző „asztali társa" lett; az is maradt csaknem két évig. Az új szalontai rektor példázatos képviselője volt annak az értelmiségnek, amely Arany egyéniségét, világnézetét s művét is – ahogy mondtam – oly döntő módon befolyásolta. Módos polgáremberek fiaként sokkal gondtalanabbul tanulhatott Aranynál: gyorsabban s biztosabban lépett előre pályáján. Sokfelé tájékozódott: filozófiát, jogot, teológiát tanult, járt egy ideig a bécsi orvosi egyetemre, aztán, mivel érdeklődése egyre határozottabban a magyar nyelv, irodalom és történelem felé fordult, Pesten egy időre Horváth István tanítványa lett. Már debreceni diák és tanár korában „ismételve koszorút nyert" a Kisfaludy Társaság költői pályázatán, s „az Akadémia, éppen Szalontán léte alatt, száz arannyal jutalmazá nyelvtani munkáját".

Az ifjú költői kísérletek kora elmúlván, nyilván átlátta, hogy tehet-

sége inkább csak reproduktív. Mindkettőjükre rendkívül jellemző Arany 1845 végén írt levelének Szilágyi pályaválasztásáról szóló passzusa: „Hogy az orvosi pályát félbehagyta, igen jól tette: ha állandóul pap nem lenne, még jobban tenné. De hát mi? ugye? – Biz ez kérdés mai világban. Felelnék: Professzor ohne Papság." 1845-ben elment tanárnak Mármarosszigetre: ott is szépen előrehaladt a pályán, az ottani szellemi élet vezetője, a város büszkesége lett. A professzort ábrázoló arcképén szép szál, magyar ruhás, okos tekintetű, nyugodt, szellemével tekintélyt tartó férfi áll előttünk. Arany, bár távolra szakadtak egymástól, mindvégig tiszteletben s szeretetben tartotta. „És az Iza partján ama hű barátot": sorolta a Petőfinek írt válaszversben bemutatott kincsek közé; „maradok mindvégig szerető barátod" írta levelei végére nagyember korában is. Önéletrajzában híven jellemezte a nagy szolgálatot, melyet neki Szilágyi tett.

„Barátom, később asztali társam, tehát mindennapos vendégem lévén, természetes, hogy a társalgás legtöbbször irodalmi tárgyakról folyt. Ő minden könyvet, ami szeme elé akadt, hozzám hozott, kéretlen, sokszor tukmálva, ellenemre. Majd a görög tragikusok fordítására unszolt, melyeket akkor a Kisfaludy Társaság kezdett kiadni (s így állt elő egy *Philoktetes)*, majd dolgozatait olvasta fel, s kérte ki róluk véleményemet, majd angol nyelvtant hagyott nálam, mely nyelvet akkor ő nem értett, kuriózum gyanánt." A nyugtalanul kereső, tevékeny, csupa kezdemény rektor nemcsak könyveket hozott. Be is vonta barátját munkáiba. Az Akadémián díjat nyert dolgozatát, a *Magyar szókötéstan*-t átdolgoztatták vele a bírálók. Ő Aranyt is megkérte, nézze át, s Arany – ahogy a buzgó szerző később a költő fiának megírta – „nemcsak átolvasta, megbírálta, hanem saját kezűleg másolta le a sajtó számára". Önálló munkásságra is biztatta a költőt: ötleteket adott bizonyos, akkoriban sikeresnek ígérkező tárgyak feldolgozására; figyelmeztette az érdekesebb pályázatokra; közlésre is alkalmasnak ítélt munkáját igyekezett elhelyezni.

Másodlagos szellem lévén, Arany elé is lefordítani érdemes műveket, utánozható mintákat állított. Nem újság, hogy a nagy alkotók a maguk területén az önművelés csodái. Arany azonban olyan autodidakta volt, akiben az önművelődés szenvedélyes szorgalma nem mindig párosult határozott céltudattal, de – különösen szalontai néma évtizede idején – mindig a módszeres iskoláztatást be nem fejezett, diplomátlan ember némi bizonytalanságával, óvatosságával. Szilá-

gyi abban erősítette meg, amire úgy is hajlott: abban, hogy a klasszikusoktól kell tanulnia. A klasszikusok követéséből nem lett üres klasszicizálás, utánzás; ez az önállóságot kereső géniusz érdeme. Szilágyi és a maga klasszikusait olvasva, Arany saját igazi útjára lelt.

Ilyenszerű kapcsolatuk egészére jellemző egy 1854-ben lejátszódott kis epizód. Szilágyi Szenczi Molnár Albertről írt tanulmánya kapcsán azt kérdezte: „Nem jó volna-e ebből egy magyar Faustot csinálni?" Arany így felelt: „Nem teszem, 1-mo mert nem vagyok Goethe, 2-o mert ha Goethe volnék, sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet *eredeti*." A *Bolond Istók* második énekében is az eredetiség az újra írni kezdő hős legfőbb vágya: „Sajátjából – mint pók a maga szőtte fonált – ereszti, amit tolla bír." Mindjárt kezdetben volt tehát Szilágyihoz fűződő kapcsolatában valami az egyéniség jelentkezéséből, magakeresésésből, öntudatosodásából. Már akkor is ösztönt érzett, „keresni a nehezet, még mulatságból is". Sikeres, könnyű kézzel, tájékozott szorgalommal dolgozó barátjában egyszerre tisztelte az elért eredményt, s kereste a vetélytársat, aki felébresztette szunnyadó önérzetét, akivel összemérhette erejét. Már akkor is, mint később, a legnagyobb pályatárssal együtt szárnyalva, „versenyben égtek húrjai". „Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól", írta barátjának – az egyetlennek! – 1845-ben a rejtett utalást *Az elveszett alkotmány*-ról. S minden hangsúlyozott elégedetlenség ellenére is mily örömmel küldte el „Io Paeant!" kiáltva gratuláló lelkes hívének az ironikus szeretettel mentegetett első koszorús mű részletes ismertetését!

De addig még a lázas készülődés, a „magán időtöltésként" is teljes erővel zajló forrongás éveit kellett átélnie. Hogy ezalatt mivel foglalkozott, nagyrészt Szilágyinak írt leveleiből tudjuk. Neki írt, ha jólesett „okos emberrel – legalább levélben – beszélgethetnie". Felfrissítette, kiegészítette a maga körében nagyon ritka tágasságú nyelvtudását: a latinhoz s némethez megszerezte az angolt, ismerkedett a göröggel, franciával, olasszal, spanyollal; hivatali gyakorlata közben románul is megtanulta azt, amire szüksége volt. Olvasmányait – Szilágyi tanácsát is követve – főként olyan művekből válogatta, amelyeket a hagyomány s a bíráló legjobbak véleménye kiválónak minősített: „csak, csak classica litteratura!" írta elő maga számára is a mértéket. Barátjától is ilyen könyveket kért, lehetőleg eredetiben, s ilyenek meglétéről számolt be büszkén.

De olvasott moderneket is; idegen nyelvűeket főként nyelvgyakorlás céljából; magyarokat részben azért, hogy irodalmi ismereteit ne csak a világirodalmi nagy hagyomány értékeivel bővítse ki, részben azért, mert a megzajdult közélet egyre nagyobb hullámokat vert Szalontán is.

Az 1846-ban megalakult Kaszinóba járt a *Pesti Hírlap*, a *Jelenkor*, a *Budapesti Híradó*, a *Magyar Gazda*, a *Debrecen–Nagyváradi Értesítő*; ő külön társaságban a fiatalok szépirodalmi fő orgánumait, a *Pesti Divatlap*-ot és az *Életképek*-et is olvasta, később előfizetett a komoly, kritikus s ezért rövid életű *Szépirodalmi Szemlé*-re. Az ország egyre jobban beleszólt életébe; s bár újra meg újra elöntötte a magány, az elhagyatottság, a társtalanság érzése, a megáradt világ örvénylése mind erősebben vonzotta-sodorta. 1843 nyarán a nemességükért Eszterházy ellen vívó községek megbízásából Pesten s Pozsonyon át Bécsbe utazott: ez nyilván nemcsak „egy kevéssé szélesíté látkörét", hanem megéreztette vele azoknak az országos mozgalmaknak széljárását, amelyek hamarosan teljes nyerseségükben s vadságukban csaptak össze szűkebb hazájában is. 1845-ben zajlott le Biharban az a tisztújítás, amelynek botrányos jelenetei az ország határán is túlzengő visszhangot vertek.

„A tisztváltozás igen nagy szemeket nyitott; az értelmiség itten a konzervativizmus mellett nyilatkozott... Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom." 1845. augusztus 1-én Szilágyinak írt levelében így adott pontos képet a közélet mozgalmaihoz való viszonyáról. A kép hátterében nemcsak Szalonta, pontosabban: nem főként Szalonta sejthető, hanem Bihar megye, amelyben mint cseppben a tenger, ott van az egész ország.

Az 1844-i országgyűlés megmutatta, hogy a kormánynak a lényegtelen részletkérdésekben tanúsított taktikai engedékenysége nem volt képes az ellenzéket leszerelni, de azt is, hogy a növekvő reformpárti erők csak szervezetlenségük s céljaik végső tisztázatlansága miatt nem tudtak kellő súllyal érvényesülni. A kormány tehát, hogy jó előre biztosítsa a következő országgyűlés nagyobb lojalitását, a megyékben lépett fel. Adminisztrátorokat nevezett ki, főként azért, hogy ezek a kormány szándékai szerint befolyásolják a tisztújításokat s ilyen módon a követeknek majdan adandó országgyűlési utasításokat.

Bihar az ellenzéki szellemű megyék közé tartozott: Beöthy Ödön ottani nagy szerepéről volt már szó. A Partium és a keleti Felvidék birtokos nemességében elevenen élt a függetlenségi hagyomány és a felvilágosodás öröksége; nemcsak Batsányi és Kazinczy nőtt ki ebből a világból. Kölcsey is; s ebben nevelődött Madách. E kettő: Arany ifjúságának legnagyobb hatású magyar mestere s férfikorának legnagyobb felfedezettje. Mindkettő rokon szellem, egy rokon szellemű közösség képviselője volt. Az udvarházak tele voltak írogató férfiakkal; a nemes ifjak főképpen ezen a területen találkoztak a művelt jobbágy s féljobbágy ivadékokkal. Az az értelmiség, amelyről már többször szó volt, a politikában is mind határozottabban jelentkezni kezdett.

1842-ben az érmelléki református papság kezdeményezésére a közgyűlés szavazati jogot adott a bevett felekezetek nem nemes papjainak; ugyanezt a jogot kiterjesztették a nem nemes ügyvédekre is, „mert az értelmiség kizárása a közügyekből a státus kárára volna".

Tisza Lajos, a megyébe a helyi tisztviselők közül kinevezett adminisztrátor, természetesen azonnal visszavonatta ezt a statutumot. A tisztújítást egyébként is a legcsalfább csalafintasággal s a legerőszakosabb erőszakkal hajtotta végre. Kortesei, biztos szavazói jó előre megszállták a megyegyűlés termét; a megyeház udvarát katonasággal rakta meg, s hogy teljesen bizonyos legyen az eredmény, végül is közfelkiáltásra támaszkodva hirdette ki az állások betöltését. Az ellenzék nem nyelte le szótlanul a botrányt: a *Pesti Hírlap* részletes tudósításokban szellőztette, Kemény Zsigmond és Wesselényi Miklós az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ban, az európai liberális baloldal egyik fő orgánumában ismertette az eseményeket; a december 15-i véres megyegyűlésen pedig feltűntek a lázadás és a terror eszközei, az ólmosbotok s a szuronyok is.

Érthető, hogy az a kicsi és kialakulatlan értelmiség, amelyet érdekei a megyében s Szalontán is egyelőre az uralkodó hatalom erősebb szárnyának befolyása alá vontak, a konzervativizmus mellett nyilatkozott. Tette ezt annál is inkább, mivel a konzervatívok hírverésében nagy szerep jutott azoknak a jelszavaknak, amelyek felelőtlenséggel, felforgatással, az elszabadult tömegindulatok felszításával, tehát az értelmiség körében amúgy is érezhető bizonytalanság, sőt válság felidézésével vádolták a liberálisokat. A független értelmiségiek – ilyenek főképpen az anyagilag önálló birtokosság körében akadtak –

nagyon is szétszóródtak, magukra maradtak. Hogy Kölcsey szavai országos visszhangot vertek, s hogy némasága is sokak néma keserűségét növelte, köztudomású; de a gyakorlati politikától a különcségig visszavonuló Madách is, aki később teljes lélekkel vállalta s az elnyomás idején is híven őrizte a radikális 48-as eszményeket, elég népes és értékes típust képviselt.

Aranyt nemtelen volta elszigetelte a gyakorlati politikától. Társtalanságát szülővárosában is teljessé tette erkölcsi értékrendjének érzékenysége. Aki oly ritka szigorúsággal ítélte meg a szeme előtt kibontakozó pártviszályok szennyes gyakorlatát, elszigetelte magát nemcsak e harc szereplőitől, de a valóságban túlságosan lelepleződött, kortes-jelszavakká züllött eszméktől is. Csakugyan: abban a megyében alig találhatott elvrokonokat, s joggal érezhette, hogy „különös fogalmai vannak a szabadelvűségről", ha összemérte a maga elvi szépségű szabadelvűségét a körülötte fel-felhabzó kisnemesi-kispolgári szabadelvűséggel, amelyben oly kusza vegyületben keveredett a türelmetlen sznobság, az „aki lelke van!"-hazafiság a szélházi világpolgársággal, s még az „olcsó elvek"-hez sem volt elég „elszántság áldozatokra".

Elégedetlensége oly fullasztóvá, felháborodása oly égetővé nőtt, hogy utat kellett találnia. Így kezdte hát „minden előleges terv nélkül" írni *Az elveszett alkotmány*-t. „A darab eredetileg nem volt a nagyközönség elé szánva – számol be erről az *Önéletrajz* –, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszúságomat, mire más terem nemigen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz." Ezt „a rá nőtt, mindinkább szélesedő költeményt" is úgy írta, mint akkor jóformán valamennyi munkáját, minden cél nélkül, „amint éppen a pillanat szeszélye hozta magával". De a százával öntött hexametereknek ez az alaktalanul kavargó áradása mégis mű lett: első összefoglalása mindannak, ami a tétován megmozduló költőben forrt: döntő állomás írói pályáján.

AZ ELSŐ KÍSÉRLETEK ÉS AZ ELSŐ MŰ

Azt gondolom, ha minden megmaradt volna, amit élete első három évtizedében írt, köteteket tölthetnénk meg vele. De csaknem minden elszórt, elpusztított vagy elpusztíttatott: véletlenül megmaradt darabokból, törmelékekből, visszaemlékezéseinek, mások feljegyzéseinek utalásaiból következtethetünk csak arra, amivel kísérletezett, amit megírt, amin ízlése, alkotóereje a maga gyakorlatában is növekedett.

Átlapozá még a phantasia
Első szülöttit, de elébb tüzet
Gerjeszte borzalmas *auto da fé*-nek,
S egymás után röpült belé az ének.

Még ha nem fogadjuk is el teljes értékű életrajzi forrásnak a *Bolond Istók* második énekét, Arany hajlamát, hogy megunt vagy gyengének ítélt műveit tűzre vesse, meggyőzően jellemzi e részlet. Van teljes értékű tudósításunk is ily égetésről. Rozvány egyszer megkérte, „mutatná meg írott költeményeit. Ő sóhajtva mondá: nincs egy se belőle, mindnyáját megsemmisítettem". Mikor Nagykőrösre költözött, két színdarabjának kéziratát azzal adta át sógorának, hogy azokat ne mutassa meg senkinek, ha akarja, olvassa el, de azután azonnal vesse tűzre; ez, sajnos, meg is történt.

Arany nem tartozott a bohémek közé: sokan feljegyezték, hogy mindenére gondosan vigyázott; e pontos rendszeretet nélkül nem lehetett volna mintahivatalnok. Hogy első korszakának írói munkáival ily nemtörődömséggel, vagy inkább mostoha szigorúsággal bánt, nem magyarázza csupán a kemény elhatározás: lenni közönséges ember. A szalontai környezet sem lehetett persze nagyon biztató. „Fájdalom, a mi népünk sajátságos fogalommal bír a »poétás« ember iránt. E névhez oly fogalmat köt, melynek szinonimuma: »nincs ki a négy kereke«, ... sőt e dicsőséges nevet annyira profanálja, hogy példabeszédképpen az állatokra is használja: »poétás, mint a Megyeriné malaca«", írja erről Szalonta későbbi történetírója

s megjegyzi, hogy egyébként a szalontai nép „midőn Aranyt, mint községi jegyzőt közvetlen érülközésből felösmerte, emberi emlékezet óta senkit sem tisztelt annyira, mint őtet". Tehát a jegyzőt, nem a költőt! Szilágyinak maga Arany is ír erről 1847-ben: „*Toldi*-t veszettül akarnák elolvasni *nyilvánosan*, de nem teszem... Általában a szalontai kritikától félek. Ahol *János vitéz*-re elmondják: az is bolond, aki az ilyet kinyomtatja, ott *Toldi* nem várhat kedvező fogadtatást. Akarnám, hogy mindenütt elolvassák, csak itt ne."

Jó ideig csak magánidőtöltésül foglalkozott az irodalommal, ónos tagjait próbálgatva, szellemi tornaként keresve a nehezet, ahogy öregkorában készítette az élvezettel versbe szedett angol nyelvtani szabályokat vagy játékos fejtörőket. Ilyenfajta játékos rögtönzésként rhatta alkalmi verseit, tudását mérő próbaként fordításai egy részét, jelenet- s jellemformáló ösztönét s elméleti elképzeléseit egyaránt foglalkoztató drámakísérleteit. Gondolt arra is, hogy jövedelmét egészíthetné ki effajta alkalmi munkákkal. A kedélye mélyéig felkavaró ihlet viharától – mert ilyeneket is átélt – tartott azonban: különösen addig, amíg meg nem találta azt a hangot, kifejezési formát, stílust, amit teljességgel a magáénak érezhetett. A poézisnek azt a népszerű formáját, amelyben a debreceni kisvilág híressége lett, mindinkább kinőtte, s avultnak érezte; az akkor éppen divatos, félromantikus, félbiedermeier költészetet a maga „elöl-hátul csinos" műdalaival, selyp modernségével, fontolva haladó politikai frazeológiájával, görögtüzes rémségeivel – bár megmutatta, hogy tud annak nyelvén is szólni – elutasította még a klasszikusok közt is válogató, mind határozottabb ízlése. „Minél több új francia, angol, német s ezekből kompilált magyar beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Hamletet és Shakespeare-t hozzá" – magyarázza meg Szilágyinak az előbb már idézett felkiáltást, hogy csak klasszikusokat érdemes igazán olvasni. „Az örvény ragad!" – utal ugyanott a megvetett és veszélyesnek érzett „dagály-tenger"-re.

A legfőbb ok mégis, úgy gondolom, az a kedélye mélyéről mindegyre feltörő reménytelenség, amelyet csak erősített az ifjúságában átélt népi kiszolgáltatottság tapasztalata, a kálvinista elrendeltetéshit, a maga vágyainak hajótörése. Saját felelősségének vámpír árnyaitól rettegve, alig mert életre-halálra kockázatot vállalni; sohasem bízott egészen tehetségében, még kevésbé sorsa csillagában. Természetéből hiányzott a maga érvényesítésének, a merész vállal-

kozásnak ösztöne, a nyíltszínre lépés bátorsága. Céltudatossága legtöbbször csupán rejtőzködve nyilvánult meg. Műveinek nagy része rajta kívül álló indítéknak köszönhette létrejöttét; nem egyről mondhatta volna el, hogy „rádisputálták". Elismertetésükért, sorsuk későbbi alakulásáért általában kisujját is alig mozdította. Főműveinek kiadására nagyrészt barátai beszélték rá, s csaknem mindig kétkedve bocsátotta őket útjukra.

Nemegyszer hosszú időre megbénította a jelentéktelen kudarc is, ha az a maga kétségeivel találkozott. A „való skeletonja", a megváltó álom s az alkotó szenvedély értelmét szétmaró reménytelenség végigkísérte egész életén. *Az elveszett alkotmány*-ban felidézi Arany az Idő malmának képét: a Kölcsey *Vanitatum vanitas*-hangulatában megnyilatkozó aktuális keserűségnek ezt az epikai tárgyilagossággal örökös érvényűvé tett látomását. A garat „hősöket és nyomorú koldusokat egyre sodor le... porhamu lesz mind, ami van e földön". A szellem minden alkotását is – a foliantokat, melyek „eletették a zseni szerzőket". Ez a gondolat egész életét végigkísérte. Hogy nem pillanatnyi ötlet volt e látomás itt sem, bizonyítja, hogy még Rák Bende is „a mindenek elmúlásának" fuvalmától érintve rendül meg végre önbizalmában. Arany jónak is tartotta a képet; a bírálatnak az Idő malmát kifogásoló részéhez ezt írta: „Ez az öt sor jó az egészben!" A látomás személyes ihletettségét bizonyítja, hogy azt a részletet, amelyben a költő készülő műve máris a mindent elnyelő garatba hull, az önéletrajz is idézi:

> Ott jön az én könyvemnek öt első éneke is már...
> Ó jaj! a mélybe zuhant, honnét pora jeltelenül fog
> Hullani majd az örök feledékenységnek ürébe.

Költői nyelvének, verseinek fénye nagyon is árnyékba borította prózáját.

Azt a feltevést, hogy ez nehézkes, csikorgó, „fanyelvű", egyaránt erősítették a maga idevágó, túlságosan is ironikus-szigorú nyilatkozatai, meg az a hiedelem, hogy az elmúlt századfordulótól kezdve kifejlődő új magyar próza impresszionisztikusan lebegő, villódzó, tősgyökeresen tömondatos, már-már akusztikus htelességgel természetutánzó változatai az igazi magyar stílus mintakiépei. Általánosan elfogadtatták e tételt Riedl nagy hatású könyvének idevágó ítéletei.

Holott Arany prózája, legalábbis tiszta formájában, egyenrangú a vele egy korban kifejlett közhasználatú magyar prózával, változatosságában s tartalmasságában nemegyszer gazdagabb, célratörő logikájával keményebb, szerkezetesebb is annál. Meghatározó jegyei Arany életének első három évtizedében alakultak ki.

Bizonyos, hogy lényegesen befolyásolta prózai stílusának alakulását hivatalnok volta. A műveiben továbbélő életanyag s a feldolgozott tárgyak egyes motívumait a kutatók megtalálták már, s még megtalálják majd hivatali irataiban. Fontosabbnak látszik ennél a fogalmazásnak az az állandó gyakorlata, amely hivatali munkájával együtt járt. Tudvalevő, hogy a magyar hivatali nyelv éppen Arany másodjegyzőségének idején kezdett modernizálódni, bővülni; a régi, latinos magyar stílus körmondatos terjengését, darabosságát a német formulák tükörfordításainak elterjedése az aktuális követelményeknek megfelelőbbé tette ugyan, de a régi, megszokott, némi patinát is kapott latinos-barokkos kancelláriai stílusnál még magyartalanabbá, feszesebbé, értéktelenebbé is. Arany ügyiratai, jegyzőkönyvei hamarosan nemcsak gondos kiállításukról, tisztán olvasható írásukról, hanem világosságukról, érthetőségükről lettek híresek. Ép nyelvösztöne, higgadt valóságérzéke, irtózása a bőbeszédűségtől, példás szövegezővé tették: „Az a gyönyörűséges instántia, amit ő ír meg, hát még a jegyzőkönyvek, amiket ő tesz fel!", így dicsérték a szalontai tanácsházán, mikor még alkalmazva sem volt. Ma is szembeötlenek erényeik, különösen, ha más hasonló, egykorú szövegekkel vetjük össze őket. Arany egyéniségére oly jellemző módon feltűnik már ezekben is az a távolságtartás, mely a személyes jelenlétet, részvétet csupán úgy érezteti, hogy a tárgyilagosan ábrázolt valóságot nagyon finom, személyes jelzőkkel, árnyalatokkal, megbúvó reflexfényekkel eleveníti meg. Ennek különösen szép példája az 1848-ban dühöngő szalontai tűzvészről írott jegyzőkönyve.

A hivatalos gyakorlat azonban szükségképpen otthagyta nyomát nem hivatalos fogantatású prózáján is. Mindvégig érezhető rajta valami hivatalnoki pontoskodás, feszesség, hangsúlyozott tárgyilagosságra törő általánosság, szabványszerűség. Az életbeli árnyalatokat is valamilyen fogalmi rendszerbe igyekszik kényszeríteni, a latinon nevelődött iskolai stilisztika bonyolultságot kedvelő körmondatait – egyéni, vidéki színeződéssel – még tájszavakkal is megzsúfolja, s már legkorábbi írásaiban, aláhúzva külön is hangsúlyozott

kifejezésekkel súlyosbítja. A jegyzőfogadás visszásságait így foglalja pl. egy mondatba a népnevelésről 1841-ben írt cikkében: „Tudja már az öregbíró, mert tapasztalta, hogy az ökröt *szemre-főre* megnézve, vagy egy jó magyar szóval *megszemlélve:* minél *jutalmasb* áron megveheti, annál jobb; e hasonlatból indulva, *megszemléli* a leendő jegyzőt, s ha azt elegendő kültulajdonokkal *felruházva* (a magyar zsinóros nadrág s hájas vagy legalább hosszú csizma is a *ruházmányok* közé értve lévén) – találja: *megfogadja* mégpedig *jutalmas áron* (olyképp ti. hogy azon jövedelmi ágból, mely a jegyző fizetését az illőség legalsó fokára emelendette volna, borra és zsebbevaló is *jusson*) és mintegy árcsökkentési úton." De csak a mondat faktúrája nehézkes, zsúfolt: a látvány, melyet felidéz, a maga ironikus-szatirikus árnyaltságában is, vagy azzal igazán teljessé téve: egységes; a nagy bíráló realista ébredezésének és öntudatosodásának nyomát mutatja. Ilyen az egész írás, amelyből való. Rajt van a hivatali iratok merev zománca, de egy-egy tömör kép eleven erejében, szatirikus célzatosságában, a stílussal is figurázó parodisztikus hajlamban ott érezhető már *Az elveszett alkotmány* költője. Az egész cikk pontos helyzetismeretet tükröző józanságában, ítéletének kemény erkölcsiségében, érdeklődésének erős közéleti irányulásában pedig a *Nép barátja* majdani publicistája.

Némi árnyéka e hivatali stílusnak levelein is érezhető. A Szilágyi Istvánnak írottak is – a szalontai „közönséges ember"-korszakból csak ezek maradtak fenn – sokban emlékeztetnek még a későbbi, tisztviselői udvariassággal fogalmazott hivatalos levelekre: a lassan mozduló tanítvány beszámolói közös dolgaikról, az elvégzett leckékről s a sokasodó olvasmányokról. De mennyi éles rajzú, kezdetben félkomoly, később mind keserűbb hangulatú kép villan fel bennük a szalontai környezetről, s mily szépen egészítik ki ezeket a költő bensőséges családi életéről s szegényes életkörülményeiről írt derűsjátékos híradások Szalontáról: „Casinónkról én írok, de ön a világért se írjon; ezek az emberek ellenei a nyilvánosságnak, vagyis a kürtölésnek. – Annyi való, hogy közelebb bál volt, s egy Várad vidéki földesurat, kit *kilökni* elég erélyesek nem voltak – kitörültek a casinói tagok névsorából, emiatt akart a casinó fel*bomlód*ni! de már talán megmarad, legalább egy *ángárián*, mert azt előre letette az új vendéglős, aki magyar, *aki lelke van!* egész a bárányfürtös gubásságig. Az 1846-os télről: „Körmöm fázik, mert azon egyetlen szobámban,

melyet fűttetek, gyerekeim csevegnek. A fa szűk, nem mint Mármarosban; telünk használhatatlan, egy nap eső, másnap fagy, megint hó, megint jó idő, megint sár, megint árvíz. Szekereink nyugalomban, szánaink kemencében vannak. Isten, adj vagy telet vagy nyarat." A Petőfivel s később Tompával folytatott levelezés pompás virágzásának minden csírája ott feszül már benne. S ott van szomszédságában a korszerű szépprózа minden lehetősége.

„Egy falusi beszélyem némi tetszéssel fogadtatott az *Életképek*ben" – emlékszik vissza Arany három novellisztikus kísérletének egyikére. Ezeket közvetlenül *Az elveszett alkotmány* tőszomszédságában írta. Elsőül az *Egy egyszerű beszélyke* jelent meg, 1846. márc. 28-án. A másodikat, *Herminá*-t ugyanazon év augusztusában, a harmadikat, a *Szerelem és egyéb* címűt szeptemberben tette közzé az *Életképek*. A két novellát nevével jegyezte, a harmadikat, talán mert a „Humoristica" rovatba sorolt „parodisztikus rajz" volt, Karakány Jónás álnévvel. Mint szépirodalmi művek ma már olvashatatlanok; de komoly figyelemre méltó emlékei Arany kísérletező, kezdő éveinek. A két novella teljességgel a kor divatos rémromantikájának szellemében készült; mintha a költő – szinte rendelésre – csupán azért írta volna őket, hogy megmutassa: amit a kor divatos novellistái tudnak, tudja azt ő is.

Csak a kortárs elbeszélőkkel egybevetve mérhetjük meg az ő elbeszéléseit helyesen. A cselekmény bonyolításának érdekességében, a képzeletet felcsigázó hihetetlen jelenetek eleven rajzában, de a realisztikus részletekben sem marad el Arany kortársai mögött. Az elbeszélések motívumaiban, erkölcsi világuk egyes elemeiben, a bennük megnyilatkozó sorsfelfogás végzetszerűségében a kutatók joggal keresték s lelték meg Arany későbbi műveinek előzményeit. Az *Egyszerű beszélyke* tele van a népies légkör lecsapódásaival; a *Hermina* azt bizonyítja, hogy volt érzéke a témák aktuális politikai érdekének kihasználására: ez a történet az akkor Magyarországon is nagy visszhangot vert lengyelországi forradalmi megmozdulásokhoz kapcsolódik. Az elbeszélések stílusa, lélekrajzuk fejlődése arról tanúskodik, hogy Arany kellő gyakorlattal ezen a területen is eljuthatott volna a költeményeivel egyenrangú remekekig. A harmadik munka, a *„parodisztikus rajz"*, úgy hat, mint az első kettőnek paródiája. Bizonysága szerint Arany ugyanolyan hamar kinőtte ezt a divatos prózát is, mint az egykorú költői divatokat. Csaknem egyidőben e

paródiával írta Szilágyinak Jókai *Bűntársá*-ról: „Nekem ugy tetszik, mintha a költő rémes éjfelen, lepedős kísértet alakban üldözné az olvasót, rettegve maga, rettegtetve mást. Én nem hiszem, hogy a költészet célja a hajmeresztés legyen."

Ekkor már a *Toldi*-n dolgozott. Annak sikere eldöntötte, hogy nem lesz prózaíró. Vitatkozni ma már nem érdemes azon, mekkora kárral járt mind Arany, mind irodalmunk fejlődésére, hogy szépprózai művet nem írt többet, hogy nem vett részt a XIX. század reprezentatív műfajának, a regénynek kialakításában. Félbemaradt kezdeményei, későbbi töredékei, a feladat nagyságát, a magyar szépprózа esélyeit pontosan felismerő ítélete, de az értekező prózájában, leveleiben mindvégig ott lappangó lehetőségek mind azt bizonyítják: komoly szerepe lehetett volna ezen a területen is.

Láttuk: minden eszköze megvolt rá, hogy a siker jó reményével induljon el. Hogy kellő élességű szem, forró szenvedély, jellemformáló erő segítette volna útján, bizonyítják olyan epikai művei és töredékei, amelyeknek anyagát a körülötte forrongó-alakuló életből, célzatát a kor mozgalmaiból merítette: *Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*, a *Bolond Istók* s más töredékek. Hogy a történelem látványának felidézésére, a lélek válságainak, a sors komikus és tragikus játékainak ábrázolására volt ereje, tanúsíthatják olyan művei, mint a *Buda halála* vagy a *Toldi estéje:* mindkettőben ott van a történelmi regény sugalma is. Pontosan tudta: merre vezet a század reprezentatív műfajának útja.

„A prózai elbeszélés elhányta cafrangjait. Hajborzasztó kalandok, csuda meglepetések vagy teóriák személyesítései helyett a legjobb úton látszik lenni a lelkiállapotok, az élet, különösen a magyar élet cselekvény általi festéséhez. Nem tagadhatni, sok még itt a sekélyes, a félszeg-felfogásban a kellő mélység, kivitelben a biztos kéz hiánya: de maga az irány éppen az, melytől beszélyirodalmunk jóravaló kifejlését várjuk", írta – a maga figyelemre nagyon is méltó későbbi beszélytöredékeivel egyidőben – a *Koszorú*-t bevezető „*Irodalmi Hitvallásunk*"-ban. Amikor pedig maga volt kénytelen a *Koszorú* részére elbeszéléseket fordítani, a Gyulai Páltól kapott német nyelvű s nem is éppen művészi fordításokat bemutató orosz elbeszélés-gyűjteményből biztos kézzel választotta ki Gogol remekét, *A köpenyeg*-et, a XIX. század világirodalmi nagy realizmusának úttörő-mintaadó művét.

Hogy mégsem lett regényíró, abban egyformán jelentős szerepe volt egyéniségének és körülményeinek.

Láttuk, milyen körültekintő, bizalmatlan, óvatos természetté nevelődött. Láttuk azt is, hogyan s miért fordult, egészen magára hagyott önművelőként, a remekírók felé. Ezeknek alkotásaiból az állt igazán közel hozzá, ami versben szólt. A kötött forma, erről meg volt győződve: ihletőbb és fegyelmezőbb erejű a prózánál, jobban segíti a „művészi nyugalom" állapotának – vagy legalább látszatának – kibontakozását; – s jobban megállja a divatok hullámverését, inkább dacol az idővel. Self made man létére: sohasem tudta kora társadalmát, amely pedig oly idegbetépő izgalommal érdekelte, azzal a fölényes tárgyilagossággal szemlélni, amelyre – úgy gondolta – szüksége van az epikai ábrázolásnak; ha ilyen tárgyhoz nyúlt, abból csakugyan vulkáni kitörés támadt: olyan iszonyú mélységek örvénylettek fel, amelyektől maga is megrémült. A regény a forrongó új társadalom forrongó, alaktalan műfaja volt, tele személyes vállalkozással, a bizonytalan kísérletek kockázatával; minden belefért, és mindennek az ellenkezője is. A regény – úgy látszott – maga a mulandóság, a politikai-társadalmi alku vagy veszély vadona. Hogy Arany képes legyen például Eötvös József merészségére – aki teljes elfogulatlansággal mert és tudott egymás közvetlen szomszédságában wertheriánus énregényt, a kor legforróbb kérdéseit felbolygató társadalmi regényt és aktuális példázatú történelmi regényt írni –, elképzelhetetlen. Azt pedig, hogy óvatos „kenyéríró"-ként divatos olvasmányokat írjon, költői rangján alulinak tartotta.

Döntő szerepe volt a szépprózai kezdemények abbamaradásában annak a körülménynek is, amelyről szó esett már: pályáját a belső erőknél sokkal nagyobb mértékben alakították külső impulzusok. Szüksége volt arra, hogy szükségesnek érezze magát, s ha munkájának értelmét láthatta, szívesen fordult abba az irányba, amelybe hívták-küldték. A *Bolond Istók* második énekének végén csak ihletének egyik összetevőjére utalt a visszaemlékező: „de írva nem majmolja senki olcsó fogásait vagy a kor divatát. Csupán a belső ösztönt követi s lesz jó avagy rossz – de eredeti". A másik, kintről ható összetevőre a Szilágyinak 1847-ben írt híres nagypénteki levél mutat rá. Ez tele van ugyan epikai tervekkel, a népiesség, a népeposz problémáival, de benne olvasható egy, az Aranynál oly gyakori félig bosszús, félig büszke hangon szóló mondatokból is: „Erőnek

erejével *eredeti iróvá* tesznek." Az irodalom emberei, a szerkesztők, bírálók s főleg Petőfi az annyira áhítozott népi epikust üdvözölték, biztatták benne, s ő megfogadta tanácsukat. Az igazi magyar elbeszélő költészet megteremtésére vállalkozott. Később, az elnyomatás, majd a nemzeti önállósulás reményének feltámadása idején úgy érezte: a nagy történelmi epikát várja tőle a nemzet. Ezt fogadta el tehát a maga hivatásszerű feladatának. A megszállottak konokságával s az adott szavukhoz mindvégig ragaszkodó erős jellemek hűségével: erre áldozta élete legfőbb erőfeszítéseit.

Első, „tengermélyi" korszakának legkevésbé komolyan vett áramlása sajátságos módon éppen az eredeti költészeté volt.

Sem sekély, sem erőtlen ér nem lehetett ez egyébként. De úgy látszik, Arany részben ezeket az írásait tartotta a legkevesebb figyelemre méltóknak, részben legkevésbé a nyilvánosság elé valóknak. Olyan versei, amelyeket csodagyermekként s aztán is, az élő hagyomány formái közt, mintegy a szűkebb, a produkcióban személyesen is részt kérő közösség hangjának megszólaltatójaként „halomra írt", csakugyan nem váltak különösebben ki a már jellemzett Debrecen vidéki kántor- s diákpoézis átlagából; szerzőjük nem is törekedett ilyesmire. Olyan verseit pedig, amelyekben személyes érzései kezdtek személyes hangon megszólalni, teljességgel magánhasználatra szánta; hajlandóságát, hogy – már akkor! – elzárja őket, csak erősíthette szemérmessége s könnyen sebesülő érzékenysége. Azokat a verseket, amikor eljátszották pillanatnyi szerepüket, elszórta; csak egy-egy gyűjtögető ismerős hagyatékából került elő közülük néhány. Ezeket egy ideig féltve őrizhette, s amikor úgy érezte, idejüket múlták, elpusztította, mint Bolond Istók a „K...csihoz" írott versek csomóját: „átfutja egyenkint a leszakított lapot, s bedobja égő társihoz".

A *Bolond Istók* második énekében fejlődésének pontos rendjében sorolja fel a fantázia tűzre vetendő „első szülöttit":

Az első zsenge »Kis Tükör« modorban
Nyolcéves gyermek dadogása volt;
Haladva, Csokonait vette sorban,
»Légy-pókcsatáról« vig eposzt dalolt;
Majd irt »Regét« is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt:

Kovács műasztalos remekbe *szépen*
»Rakott« riméből is tesz tüzre épen.

Ránk e régi világú sokféléből nem sok maradt. Egy Dévai Bálintnak, hajdani praeceptorának írt, a barokkosan antikizáló devóciót csokonais, gyengéd dalszerűséggel párosító s még ékes prózai ajánlással is megszerző üdvözlő vers egy részlete:

Kívánom hivataljának
Izes gyümölcsét vegye
És ne a búnak bánatnak
Keserű tejét egye.
Zafir kövek ragyogjanak
Maga s párja karjain,
Piros rózsák fakadjanak
Lábok minden nyomain.

Maradt azután egy nyers humorú cigánybúcsúztató; egy Szilágyi Istvánnak s egy Borbély Pál szalontai főjegyzőnek írt névnapi köszöntés: mindkettő egyszerre baráti üdvözlet s az alkalmat, a személyeket, de magát a versszerzőt s az egész költői-társasági versszerzést is nyers férfitréfálkozással megcsipkedő paródia. Maradt egy Gabuz Istóknak készült emlékvers töredéke. Hosszú bujkálás után előkerült egy falusi ugrató-gúnyoló anekdotát a méltatlan faluvezetők szatírájává formáló kis elbeszélő költemény is, *A dévaványai juhbehajtás*. Ezt a hagyomány neki tulajdonítja. Ha – amint újabban bizonygatják – nem az ő munkája is, fontos emlék. Hitelesen őrizte meg az egykori Debrecen vidéki népszerű költészet egyik elbeszélő műfajának, a népies-tréfás epikumnak formai s tartalmi jegyeit. Arany költői eszközeinek forrásvidékét keresve, ezt a réteget általában figyelmen kívül szokták hagyni. Pedig mindvégig szívesen merített belőle, s igen termékenyen használta fel mind anyagát, mind indításait. Népiessége, de egész kifejlett költészete egyoldalú megvilágításba kerül, ha ide nyúló gyökereit nem értékeljük kellőképpen. *Az elveszett alkotmány* legalább derékig ebben a folyamban áll. Aranynak nemcsak egész pályáját végigkísérő tréfás verseiben, de legnagyobb igényű műveiben is ott vannak e nyelvi-költői világ színei, *A nagyidai cigányok*-ban s az Arisztophanész-fordításokban éppúgy, mint a *Széchenyi*

emlékezeté-ben, a *Buda halálá*-ban vagy az *Őszikék* keményebb darabjaiban.

Igaz, hogy ebből a maga módján szintén ősi világból már debreceni diákkorában kezdett kinőni. A Kisfaludy Sándor regéi meg a németes korai balladák nyomán elnépszerűsödő pakfon-romantikára éppoly gunyoros-humoros iróniával tekint vissza öregkorában, mint az akkor már gyakorlatban ismert egykori modernizmus más árnyalataira. *Bolond Istók* máglya-fogásainak sora az „ódakor", a Vergilius nyomán pattogó hexameterek, a „nem ismert bűnökről" szóló szatíra s a „Priap-vers" után így folytatódik:

Most látszik, a következő darabból,
Hogy már az ujabb nyelvben otthonos,
Mert *rény* a virtus, *hullám* lett a habból,
S a dal rövid, elől-hátul csinos:
Hanem hiába! oly *eszményit* abból
Nem tud kinyalni, mint Császár, Kunoss;
Mindig marad – ha a fejére áll is –
Őnála valami vaskos, *reális*.

A visszaemlékező nem később kialakult ízlését, ítéletét vetítette viszsza e kezdeti korba. A nyelvújítás eredményeit a maguk helyén értékelte s fel is használta ugyan Arany, de a maga módján nem szűnt meg kifigurázni, pellengérre állítani, sőt élesen elítélni túlhajtásait. A nyilvánosságra már kilépni készülő férfi nem érezte az uralkodó ízlésformákat a maga ízlésével még csak rokonnak sem! A „vaskos, reális", ezek a némileg ironikusnak szánt jelzők költői természetének alapvonását jellemzik, de hangsúlyozzák az akkor divatozó eszményítés gyakorlatától magát elhatároló különállását is.

Másképpen kapcsolódott nemzeti romantikánk nagy költőihez. Hogy Vörösmarty gondolatvilágát, költészetét ismerte, s hogy az ő magas ihletésű nyelvén is tudott szólni, annak nemcsak *Az elveszett alkotmány*-ban adta tanújelét, hanem érett férfikora verseiben is. A romantika Shakespeare nyomán induló drámaírásához – talán Katonához – látszanak kapcsolódni drámai kísérletei is. Ezekből a minden valószínűség szerint verses drámákból, sajnos, semmi sem maradt ránk. Ercsey másokra hivatkozva, említ egy *Endre király* című ötfelvonásos színművet, ez éppúgy a magyar történelmi dráma hatását

jelzi, mint annak a két drámának egyike, amelyeket Ercsey elégetett: *A Perényiek. A cigány mint báró* című vígjátékát állítólag elő is adták a szalontai műkedvelők. Voinovich látta még *Themisztoklész* című, Bulwer egyik művéből merített tragédiatervét, mely – úgy írja –„nincs hijával sem hatásos jeleneteknek, sem drámai életnek".

Bizonyos, hogy legnagyobb hatással ebből a körből Kölcsey volt rá. Kibontakozó költői világának elveiben, ízlésének irányulásán, de megmaradt írásai javán is ott vannak e nagyra becsült előd szellemének visszfényei.

A Kölcseyéivel rokon motívumok egész sorát látjuk feltűnni sok munkájában. Az *Egyszerű beszélyke* hősnőjének megformálása közben, úgy látszik, feltűnhetett Arany emlékezetében Kölcsey elbeszélésének, *A vadászlak*-nak hasonló sorsú főalakja, sőt az a P. J. is, akinek védelmére beszédet írt Kölcsey. A *Vanitatum vanitas* ihletésének nyomait nemcsak *Az elveszett alkotmány*-ban, de a *Gondolatok a békekongresszus*-ra eszme- és formavilágában is megtaláljuk. Arany „hellenizmusának" hazai példaképei közt bizonyosan ott volt a görög szellem természetes fejlődését a miénkkel oly keserűen összevető bölcselő. Legmélyebb hatást azonban a népjellem s a népköltészet nemzetformáló szerepének az a tanítása tette rá, amelynek alapelemeit Kölcsey Herder műveiből merítette, de amelyeket annyi nehéz ellentmondással, annyi mély érzéssel és jellemedző tapasztalattal alkalmazott a hazai valóságra. Mennyi rokon húrt érinthetett Kölcseynek a nemzeti hagyományokról írt tanulmánya Arany lelkében! Azt olvashatta ott, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni"; megtalálhatta annak a gondolatmenetnek csíráját is, amely másfél évtizeden át ott alakul leveleiben, hogy aztán teljesen kifejtve, olvashassuk a *Naiv eposzunkról* szóló tanulmányban. A „magyar karakteri szentimentalizmusnak" abban megírt jellemzését magára nézve is teljes érvényűnek érezhette. Nép és nemzet eszményeinek magas pátoszú, romantikus kultusza elkísérte egész életén: bírálatain, de a *Kapcsos Könyv* versein is nem egy vonást találhatunk, amit Kölcseynek, ennek a legnagyobb rokonnak szellemujja vont.

A menyasszonyának írt versei közül ránk maradt kettőben a kezdő költő itt-ott már jelentkező egyéni találatait még teljesen elfedik a Csokonai, helyenkint Vörösmarty, de főként Kölcsey szellemében, stílusának jegyében fogant s megfogalmazott kifejezések.

Ha keblemből titkos sohaj kiszálla,
Rokon kebelhez utasíthatám.
Ha elmém egy arany jövőn megálla,
Reményem napja még mosolyoga rám.
Sorsom még néha gúnyolót találа
Bennem, midőn tört sajkám biztatám.
Gyakorta feltünt a partok iránya,
Volt a küzdő hajósnak céliránya.

S nem szabad megfeledkeznünk arról a példáról, amellyel Kölcsey a közéleti, sőt a politikai érdeklődés, ihlet és állásfoglalás érvényesítését nemcsak érdekévé, de erkölcsi kötelességévé tette a költőnek. A Krisztus papjairól szóló vers példája ezt bizonyítja. A *János pap országa* nyilvánvalóan később nyerte el végleges formáját; azon már ott érezhető Petőfi hatása s főképpen a magára lelt Arany keze nyoma. De annak a korai, elveszett versnek tárgya, keletkezésének körülményei, a benne kifejezésre törő politikai szenvedély és erkölcsi felháborodás azt bizonyítja, hogy Petőfinek nem kellett felráznia Aranyban a közéleti költőt.

Érdemes egyébként elgondolkozni azon a hasonlóságon is, amely Kölcsey legtragikusabb hazafias versének, a *Zrinyi második éneké*-nek és *Az elveszett alkotmány*-nak befejezése közt megfigyelhető. Igaz, hogy Kölcsey jóslata, hogy „más hon, más szózat" és „más keblü nép" áll a méltán megsemmisülő magyar nemesség helyére, zordabb, félelmetesebb szükségszerűség átélésének jegyében fogant, mint azoknak a „kicsinyeknek s együgyüeknek" *Az elveszett alkotmány* végén feltűnő csapata, „akiket a megye népe még ki nem ismert sem hangjokról, mint a harist, sem pávai tollukról". De Kölcsey verse egy küzdelmes élet s egy roppant konvulziókban kiforrott nagy költő végső számvetése, Arany munkája pedig egy bár sok mindent átélt és megtapasztalt, de mégiscsak pályája kezdetén s az eljövendő forradalom előszelében felérző léleké.

Egy ideig úgy gondolta: műfordítóként szerez majd nevet.

A Szilágyinak írt nagypénteki levél is, amelyben az eredeti íróvá erőltetésről szóló mondatot írta dicsekedő panasszal Arany, tele van fordítói tervekkel; az idézett mondat kiegészítő fele így hangzik: „s a fordítás hátrább marad". Lehetett ebben egy kis magyarázkodás,

önigazolás is, hiszen a megmozdító mentor kezdetben mintha inkább fordítónak szánta volna barátját. De Aranynak ekkor már lényegesen nagyobb véleménye volt erről a feladatról is, mint kortársai legtöbbjének. „De én azért tudom – folytatja a magyarázatot –, mi különbség van a fordítás és műfordítás között, s ez utóbbit stúdiummá *tenném*, ha tudnám, ha körülményeim kedveznének, ha alkalom volna, ha ... ha ... stb." Pedig akkor már komoly stúdiuma, sokrétű gyakorlata volt ebben a munkában. Ez lappangása korszakának legtevékenyebb költői területe; lehet, hogy terjedelemben is legnagyobb; nevelődésében mindenképpen a legtermékenyebb. Fordított ő iskolás korában, s később is, azért, hogy tanulja, gyakorolja a sorra meghódított nyelveket. Fordított azért, hogy a különös nehézségeket legyőzve: megfeszítse, próbára tegye erejét. Szerepelt tervei közt, hogy mellékkeresetként, pénzért vállal fordítói munkát. Legfontosabbnak mégis az látszik, hogy ezen a területen találkozott az egyéniségét felszabadító, tehetségét nevelő mintaköltőkkel, s hogy ezek műveinek fordítása közben az írói munka szakmai titkaiig hatolva tanulta meg a mesterség fogásait.

Legelőször, úgy látszik, latinból fordított. Főként a régi magyarság literátus műveltségű embereinek két példaköltőjétől: Vergiliustól és Horatiustól. „Virgil *Aeneis*-e pár könyvét lefordítám (rég eltéptem)" – olvashatjuk az *Önéletrajz* Kisújszállásról szóló részletében. *Az elveszett alkotmány*-nak az antikos költői motívumok és modor zsigereiig ható paródiája, még inkább azonban a *Zrínyi és Tasso* közt vont – s az egész klasszikus époszi közvagyont megmozgató – összehasonlító párhuzam azt bizonyítja, hogy alaposan ismerte Vergilius egész művét. Fordított is belőle; sajnos, ezek a fordítások elvesztek; annyi maradt belőlük, amennyit Remete József *Aeneis*-fordításáról írt bírálatába felvett: néhány sor. Az is költői sorsának ironikus fordulatai közé tartozik, hogy ő, aki ifjúságában a Vergiliuson nevelődött, a nagy római műveit másoló, vulgarizáló költészet leggyilkosabb kifigurázói közé lépett, érett férfikorában egy a Vergiliuséhoz nagyon is hasonló költői magatartás és módszer iszonyú erőfeszítést kívánó és reménytelen magányra ítélő szolgálatát vállalta, amikor egy eposzellenes korban a magyarság Aeneisét akarta megírni. Zseb-Horatiusát még színészkalandjára is magával vitte; a vátesz és a szerelmes költő verseinek magyarításával egyaránt próbálkozott. Korai latin olvasmányai közül „Justint, Curtiust, Liviust, Eutropiust, Svetoniust" sorolja fel.

A rómaiak költészetét később is tisztelte ugyan, de másodlagosnak tartotta: inkább a nehezebbet, az eredetibbet, az egyéniségéhez, ízléséhez közelebb állót kereste, tehát: a görögökét. „Homert is elővettem ottan-ottan – írja az *Önéletrajz* a 36–40 közti olvasmányokról –, küszködvén a nyelvvel, melyből alig tudtam többet, mint az iskolában tanulhattam." Aztán már Szilágyi buzdítja, hogy vegyen részt a Kisfaludy Társaság Szophoklész-kiadásában: „így állt elé egy *Philoktetes*". „Óh, bár egy görög Szophoklészt kaphatnék! Ad vocem! Homert tanulom, *Ilias*-t eszem": kér s jelent egy Szilágyinak 1846. febr. 22-én írt levél. Hamarosan eredetiben olvassa görög kedvenceit: főképpen Szophoklésznek a világtörvény és szabadakarat, sors és emberség küzdelmét felidéző tragédiáit s Homérosz tejjel-mézzel folyó, aranyfényben fürdő eposzait. Ettől – tudtunkkal – nem fordított ugyan, de mélyen hatott rá mint felszabadító, nevelő, a természetes, mindenkinek érthető, naiv költészetre példát mutató népénekes – ahogy akkor még ő is elképzelte a görögök nagy mesélőjét. Plautusnál kezdettől fogva többre tartotta Aristophanészt, akinek rakoncátlan zsenialitása először kezdi majd 1872-ben megolvasztani másfél évtizedre befagyott költői erét. Fia feljegyezte, hogy utolsó éveiben is legkedvesebb olvasmányai közé tartoztak görög klasszikusai, s az fájt neki legjobban, hogy szemének romlása ezeknek olvasásától fosztotta meg. Mert „görögöt, angolt mástól hallva, meg sem tudta volna érteni. Hiszen ezeket a nyelveket csak a *szeme* által ismerte".

Németül jól tudott; már Kisújszálláson „Schillerig vitte". De ezt a nyelvet inkább csak közvetítőül, később már csak segítségül használta más, akkoriban főként görög és angol művek megismerésére. Lehetett ebben szerepe az erős német befolyásra itthon is kialakult érzelmes-romantikus ízlésnek, amelyet ki nem állhatott; lehetett politikai németellenességének, melyet egész élete folyamán legfeljebb tárgyilagossággá fékezni, de teljesen levetni nem tudott. De úgy gondolom, hogy a német költészet szellemével sem tudott soha igazán rokonságot találni; a *Nibelung-ének*-et a népi hangúnak minősített nemzeti hősköltemények egyikeként becsülte, s Goethének is inkább csak balladái érdekelték. Jelentéktelen német költőktől fordított később olyan verseket, amelyekben a maga mondanivalójáról szólhatott idegen köntösben.

Az olasz költészetet is főként a nemzeti éposz hangját keresgetve-próbálgatva látogatta meg. Tassóból, Ariostóból ezért fordított rész-

leteket. Rendkívül érdekes és fontos *Dante* ódája; ez látszatra magánosan áll eredeti költeményei sorában. Valójában többet mond Arany elképzeléséről a géniuszról általában, mint Dantéról – akinek *Pokla* egy sajátságos aktuális irodalmi szatírára ihlette, a *Kis Pokol*-ra, 1852-ben. A nagy olasz epikusok megismertetésében, tekintélyük elismertetésében komoly része volt szerkesztőként is.

A franciát is inkább csak közvetítő nyelvnek, vagy a tájékozódás segítőjének használta. „A franciában *Télèmaque* és *Florian* után Molière-be kaptam ... s Crébillon rémdrámáival gyötörtem magamat", számol be a kezdetekről az *Önéletrajz*. Szilágyinak írt levelei szerint Voltaire-t és Victor Hugót is olvasott, kevés elragadtatással. Szilágyi ismerte Lamennais *Egy hivő szavai* című utópista, de akkor igen radikálisan klérusellenes művének Arany által készített „igen szép fordítását". „Kedves könyve lehetett"; ezt azzal bizonyítja Szilágyi, hogy Arany „az eredetiből szemelvényeket írt". Molière-t jól ismerte, a teljes magyar Molière létrehozásában komoly szerepe volt, de a francia mester hatása elenyésző az angoléhoz képest. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a komoly hatást sem, amelyet a század második felének világhírű francia folyóiratai, különösen a *Revue des deux Mondes* tettek esztétikai nézeteinek alakulására; sajnos, főként konzervativizmusukkal.

Angolul Shakespeare kedvéért s – mint Kossuth is börtönében – Shakespeare-ből tanult. Először nyilván őt is az a forgószél csapta meg, amely a nagy északi szellem művei körül egész Észak-, Közép- és Kelet-Európában felkavarult. Shakespeare itt, amellett, hogy a már nagyon is mesterkéltnek, természetellenesnek érzett franciás ízlés elleni lázadás egyik főérve lett, a nemzeti öntudatra ébredést, a sajátos nemzeti színjátszások, drámairodalmak kialakulását is nagyban elősegítette. Kisfaludy Károly az ő kezét fogva emelkedett ki a „sok haza-pufogatás" s az együgyű színi hatás kulisszahasogató fércművei közül; a *Bánk bán* elképzelhetetlen nélküle. Ezért buzdította a derék Sárvári professzor színésznek álló tanítványát: „Csak Sekszpirt, Sekszpirt, domine!" Szilágyitól egyebek közt egy angol nyelvtant kapott: „S én addig forgatám ez utóbbit – idézi fel e kezdeti rajongás néhány mozzanatát az *Önéletrajz* –, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem *Hamlet* magánbeszédét ... hogy kedvet kaptam a német Shakespeare-t összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala: egy debreceni vásár meghozta nekem

János király és *II. Richard* olcsó stereotyp kiadását ... és nemsokára *János király* magyar jambusokban szólalt meg."

Shakespeare attól kezdve nem hagyta nyugodni. Szilágyinak írt levelei tele vannak az idevágó tervek s munkák híreivel, s ott folytatódnak azok Petőfivel, Tompával s később a Pestre invitáló barátokkal váltott levelekben meg a Kisfaludy Társaság igazgatójának hivatali irataiban. Hamarosan belevág a *Nyáréji álom*-ba (a későbbi *Szentiván-éji álom*); ezzel elégedetlen; de „darabos" fordításának készülte közben már nemcsak az angol nyelv magyarban megismételhetetlen egytagú szavaival, hanem a „tömött stíllel" is birkózik. A *Windsori víg nők*-et is szeretné magyarul adni a Nemzeti Színháznak, de „Lemouton Milike kivágta". S amikor e jelentéktelen, túlbuzgó pesti fordítónő munkáit megbírálná, nem „a kritikusi irígység" ingerli, hanem az, hogy szolgálhatna az ügynek, mert „Shakespeare-n igen sok studiuma van már". Szilágyit biztatta: adják ketten a magyar Shakespeare-t; nyilván Petőfivel is szó esett erről köztük. A feladat a levegőben volt. Egressy, a szervezőnek is kitűnő színész, a képességeket és lehetőségeket helyesen felmérve, azt javasolta, hogy a három legalkalmasabb: Arany, Petőfi, Vörösmarty készítse el az annyira fontos nagy felszabadító-példamutató angol minden drámájának magyar fordítását. Ebből „a közbejött politikai viszonyok miatt néhány töredéken kivül csak annyi lőn, hogy nevem ... a Petőfi *Coriolan*-ja címlapjára került". A stúdiumokból azonban sokkal több lőn: a rokon szellemnek egész életre szóló, Arany egész életművét átjáró termékenyítő hatása.

Olvasott persze egykorú angol írókat is. Szilágyinak 1845 végén ezt írta: „Shakespeare-t és Byront egészen bírom, Bulwertől 7, W. Irvingtől 1, Boz Dickenstől 2 kötetet." Aztán: „Gondolja meg, mire vetettem fejemet. Nem dicsvágyból, hanem – nevessen rajta – nyereség kívánásból ... írtam Nagy Ignácnak, hogy ha kell, fordítok a *Regénytár* számára akármely – általa kitűzendő – angol regényt." Ebből a „kenyérírói" vállalkozásból nem lett semmi. De az angol költészet hatása nem szorítkozott a Shakespeare-ére. A teljes Shakespeare mellett Byront „birta egészen" Arany, s nem véletlenül.

Byronhoz való viszonyát nem világította meg eléggé az eddigi kutatás. Pedig a megtermékenyülve felgyulladó szenvedély s az elhárítva menekülő ijedelem küzdelme, amely ez egyszerre felrázó s meghökkentő, ihlető s visszarettentő géniusszal való találkozásait jellemzi, az

Arany alkotóműhelyében lejátszódó legizgalmasabb s legtanulságosabb színjátékok közé tartozik. Az egész Európán végigcsapó byronizmus, amely a magyar reformnemzedékek sorát tette lázassá Széchenyitől Petőfiig, Arany lelkivilágát azért nem fordította ki sarkaiból, mert oly korban érte, amikor már megtanulta, hogy – mint annyian kortársai közül – „eszével zsarnokoskodjék szívén". E demiurgikus szellem mégis ott áll minden olyan műve bölcsőjénél, amelyben korának visszásságát akarta feldúlt lelkének darabokra tört – tehát torzító – tükrében megmutatni: *Az elveszett alkotmány*-tól a *Katalin*-on, a *Bolond Istók*-on át *A nagyidai cigányok*-ig. De Arany újra meg újra megrettent az indulatok szennyesen-véresen felörvénylő árjától. Hosszú időre félre is tette Byront, s csak akkor szólt róla újra, amikor már, kellő higgadtsággal, „hajótörött lángelmének" nevezhette. Fordítani is készült munkáiból; Szilágyi számára *Parisiná*-t, Nagykőrösön a *Sardanapal*-t. Félbehagyta őket. Lassankint angolból is csak azokat a kisebb verseket fordította le, amelyekkel a maga meg nem írt verseit helyettesíthette. Ilyesmit fordított Moore-tól, Burnstől. Jellemző, hogy ezeket a fordításokat versei összegyűjtött kiadásaiban a sajátjai közé sorolta be.

Ott keresett helyet egyetlen teljes Byron-fordításának is, *Az új görög dalnok*-nak. Keletkezése dátumául 1848-at írta alá, holott 1845-ben készítette, s a Szilágyinál megmaradt szöveget csak 1853-ban, némileg átsimítva, engedte közzétenni. 1848-ban írt verseiből 1856-ban jóformán semmit sem vehetett fel kisebb költeményeinek gyűjteményébe. Byron verse ezeket a kimaradottakat helyettesítette. S akkor a vak csendből csak a holtak hangját figyelő sebzett szív számára és nevében még többet mondott ez a vers a haza állásáról, mint lefordítása idején, a „szolga nép közt, láncokon piruló" fiatal férfi számára és nevében:

Hát csak sirassuk jobb napunk.
S piruljunk. – Holtak őseink.
Add vissza, föld, kebeledből
Spártai elhunyt hőseink!
A háromszázból *hármat* adj:
És Thermopylaenk ujra nagy!

Szilágyinak csak röviden írt a vers mondanivalójáról: „Engem e vers megkapott ... angolul olvasva s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy Önt is meg ne ragadná." Arra kérte, hogy a gyengének tartott fordításból is „próbálja kipréselni azon érzéseket ... Mert ez óda – vagy elegico-óda – vagy micsoda, igen szép". Aztán a fordítás nehézségeiről szólt: „Az angol nyelv jobbadán egytagú szókból áll ... Mi pedig egytagú szavainkat is addig ragozzuk, mig négy-öt tagú nem válik belőlük, s innen a nehézség angolból szót szóval, sort sorral, mértéket mértékkel és rímet rímmel visszaadva fordítani."

Pedig e vers sokkal több fordítói műhelytanulmánynál. Horváth János, aki elsőül ismerte fel jelentőségét, megmutatta benne Arany egyéni, költészetének legmélyebb erét jellemző tulajdonságait. Azt, hogy ez „elegico-óda" – melyben „mintha nemcsak a tűz, hanem az árnyék is lobogna" – „mind szemléleti, mind gondolati anyagát nézve tömöttebb, gazdagabb, kifejezésében is szűkszavubb, feszültebb" a hagyományos és akkor aktuális magyar hazafias költészetnél. Azt, hogy Arany hallgatag költőisége, „ha egyszer valami ok vagy alkalom szóra bírja, az ihletélmények oly gazdag tartalékából tud meríteni, minővel a pillanatok impresszionistája nem rendelkezik". Azt, „hogy az ő lírai különlegessége e költeményével rokon": érthető tehát, hogy ennek felszabadító, inspiráló hatása egész sor későbbi költeményén érezhető. Azt, hogy már a fiatal Arany számára is: „a költői nyelv nem dísz ... hanem a gondolatnak a lehető legnagyobb mértékben alárendeltje". Azt, hogy „stíluselve már nem a romantikusoké, hanem ugyanaz, mint Petőfié (kiről ekkor még alig tud valamit), csakhogy oly asszu koncentráltsággal, milyet az üde épségű Petőfi nem ismert. A »nem lírikus«, a »műfordító« Arany éppen a lírában üt meg új hangot, s éppen fordításban. Ilyenre, legalább a korábbi magyar költészetben példája nem volt, s benne inkább Byron, de még inkább a maga tanítványának látszik, mintsem bármily korábbi magyar költőének. A görög és angol klasszikusokkal foglalkozó Arany e versben együtt találta érdeklődése mindkét tárgyát, együtt ebben az angolul írt, de a klasszikus görögség emlékeit siratva evokáló költeményben."

Byron keze nyoma, példájának hatása ott van *Az elveszett alkotmány*-on is.

Tőle vette a mottót: „Oh, thou world! Thou are indeed a melan-

choly jest." Angol példára, Milton *Elveszett Paradicsomá*-ra utal a mű címe. Ha úgy tetszik, ez is kétértelmű: nemcsak az epikai hagyomány parodizálása van benn, hanem az is, hogy az alkotmánnyal elveszett az infámisok Paradicsoma. Néhány távoli klasszikus mellett azonban mégis Byron, ez a teljesen aktuális költő adhatott példát arra a szabadságra, amellyel Arany a maga közvetlen környezetét a szatíra, az irónia áttételeinek segítségével megtámadta, a pamfletet a nagy költészet rangjára emelte, a kor életét: rögeszméit, hitványságát költői tárggyá, a hétköznapi nyelvet a költői kifejezés eszközévé tette. Ő adhatott példát a hagyományban nagyon is elkülönített műfajok, stílusok, magatartás- és ábrázolásformák merész egybekeverésére. Ha *Az új görög dalnok* „elegico-óda, vagy micsoda" volt, *Az elveszett alkotmány* sem szabályos vígeposz, hanem „csak olynemű alantjáró humoristico-satirico-allegorico-komikus valami". Főképpen azonban a személyes ihletettségű tárgyilagosságnak arra a képekkel, jelképekkel beszélő módjára szabadíthatta rá Byron Aranyt, amely annyira jellemzi ennek későbbi költői kifejezésmódját. A harag, a szenvedélyes felháborodás, a személyes érintettség csak itt-ott sistereg elő egy-egy közbevetett megszólalásban, bár a mű minden porcikáját átitatja. Annak a lírai epikának első, még nagyon is kiforratlan jelentkezése ez, amely Arany érett remekműveit is olyan egyénivé, jellegzetessé teszi.

Maga is ejtett néhány bíráló szót a műről. Ítélete szinte szigorúbb bírálóiénál, s hosszú időre nagyon is befolyásolta méltatóit. „Sajnálom elveszett időmet, melyet *Az elveszett alkotmány*-ra vesztegettem": ezek a Kisfaludy Társaság kitüntetését tudtul adó Toldynak írt sorok nyilván túlzottak; de csak megerősítik az egy évvel előbb, a díj fanyar szájízt hagyó odaítélése után Szilágyinak írt baráti önbírálatot: „az egész valami elnyúló s mint egész, kiállhatatlan valami lőn ... Nincs kerekdedség, nincs kellő emelkedés és elfogyás: epizódjaiért látszik élni".

A történet valóban széteső. Kettős cselekményét: tündér–Armida és garabonciás–Hábor családi viszályát és csodás átváltozását meg Rák Bende korteskedő kalandjait csak lazán fűzi össze az eposzi paródia hangulata. Az égi cselekménynek egyetlen nagyjelenete van: egy népi babonákkal emberiessé tett égiháború. A földi cselekmény abból a néhány kalandból verődik össze, amely Rák Bendét – a magyar Csicsikovnak, Arany soha be nem váltott alkotói adósságának,

ez első vázlatát – végigviszi az egykorú megyei politika néhány színterén. A „magán-időtöltésül" kezdett mű szerkezete világosan mutatja a tervszerűtlen rögtönzés nyomait: a hét énekbe zsúfolt anyag természetes tagozódással legalább tízbe kívánkoznék; a betétek nincsenek kellőleg beszőve, a befejezés csodaszerűen váratlan. Túlzsúfoltság, szabálytalanság, látszólagos henyeség a formában; nehézkesség s hányavetiség, feszesség s szellemes játékosság: stílusbeli zűrzavar ötlik szembe a költemény nyelvanyagában.

A kifogásokat folytatni lehetne: a szédítő körhintában elkerengő alakok túl vázlatosan vannak jellemezve, csak közéleti szerepükben, a kor magánélete, ha megvillan is, csak sablonokban; a láttató ábrázolásmód helyenkint túlhajtottnak bizonyul. Ellentmondás érezhető a költemény mondanivalójában is. A költő magatartása nem egyértelmű: hol teljesen azonosul művével, hol fölébe kerekedve játszik vele, hol közönyösen csak ábrázolni látszik, hol átfült, emelt hangon mondja el mások szájába adott komoly intelmeit. Mintha kétségben akarna hagyni afelől, hogy melyik az igazi véleménye: az-e, amely a Sorsisten malmának szinte már nihilisztikus látványából, vagy az-e, amely a templommá alakult megyegyűlés felemelő apoteózisából sugárzik felénk.

Minderre magyarázatot is lehet keresni. Pályázati határidő siettette az ötletszerűen ki-kiömlő részletek összegereblyézését; a fiatal költő mindent bele akart zsúfolni művébe. Forrongó kedély, rendezetlen tudás, fiatalos mohóság, megunt s aztán sietve bevégzett munka érthetővé teszi, hogy a kényes költő, mikor már túl volt rajta, lezárása után, törvényszerű kiábrándulással nézte a nyakára nőtt művet, s úgy érezte: „újat írni sem idő, sem kedv, ezen pedig csak a tűz segíthet". Az *Önéletrajz* megismétli ezt a Szilágyinak írt ítéletet: „Ha Szilágyi még Szalontán van, kétségkívül tűzbe dobtam volna."

De nem égette el. A 25 arany is „csiklandozta", meg aztán ismeretlenként, kockázat nélkül tehetett kísérletet a jeligés pályázaton: beküldte a művet, s aztán, „meghuszonötödöltetése" után is megtartotta, némileg átsimította, s felvette összes művei közé. Okkal gondolta, hogy mikor megírta, lesz közönsége: „nem kritikusnak, hanem közönséges olvasónak elejétől végig érdekes olvasmány" – írta Szilágyinak. Ebben teljes igazsága volt. A mű anyaga nem kis részben olyan anekdotákból, gúnyrajzokból, helyzetjelentésekből, jogos kifakadásokból és politikai programtöredékekből került ki, amilyenek az

egykorú közvéleményt elsőrendűen foglalkoztatták, népszerűek, vagy felháborítók, de mindenképpen érdekesek voltak.

Ez persze nem magyarázza a költő hűségét: mikor szatíráját felvette összegyűjtött költeményei közé, 1867-ben, izgalmas aktualitása elhomályosodott már. Tudjuk, *Az elveszett alkotmány* főként politikai-erkölcsi ihletből született. A szalontai másodjegyző, minthogy „nem tartozván a kiváltságos osztályhoz ... más tere nem vala", ebben öntötte ki sértett bosszúságát, s ebben mondta el a maga nyelvén politikai hitvallását. Tudni kell azonban azt is, hogy Arany mindvégig csupán művészi tekintetben bírálta művét. Politikai tartalmát soha nem tagadta meg. Aki ismeri egyéniségét és körülményeit, valószínűnek fogja tartani, hogy a maga hallgatással szóló módján a politikai helyzettel való elégületlenségére is utalni akart e minden ízében forradalmi mű újranyomásával, éppen a kiegyezés évében, amikor több mint egy évtizedre elnémult.

A műnek ezt a sokáig lefojtott, lappangó politikai töltését fedezte fel Móricz Zsigmond, s tette a költő írói bátorságának az egész életműre érvényes mértékévé. Azóta nemegyszer úgy tűnt fel *Az elveszett alkotmány*, mint a költő pályájának legmagasabb csúcsa, ahonnan a meghunyászkodás s a meghasonlottság szakadékai felé lejt tovább az út. Arany pályáját így bemutatni nyilvánvalóan egyoldalú szemlélet eredménye. Bizonyos azonban, hogy ha nem olyan zárt, önmagában nyugvó s önmagáért helytálló mű is ez a szatíra, politikai célzata sokkal nyilvánvalóbb és sokkal aktuálisabb, mint Arany bármely más művének. Az ő – Petőfit anticipáló – szavát halljuk Hábor – ritkítva szedett! – mondatából a magyar helyzetről: „Kijavithatatlan rongyot foltozni botorság." Az Erélynek a pártok vétkeit mezítelenre vetkőztető s a méltó feladatokat kijelölő nagy beszéde kétségkívül Arany véleményét foglalja szavakba: a szabadelvűek önző, türelmetlen, minden áldozattól fázó képmutatók; a maradiak csak azért ragaszkodnak a múlthoz, mert sem pénzüket, sem erejüket, de még csak kényelmüket sem hajlandók feláldozni a haza oltárán; a semlegesekben a másik két párt minden bűne megvan. A feladat nem ábrándkergetés; a haza az ember: „tinmagatok, nőtök s az olajvesszőre hasonló gyermekitek"; ezért kell s érdemes erőt, pénzt, észt, vért, ha kell, életet áldozni. A szövegek azt bizonyítják: a költő vezércikket is tud írni. De mondanivalóját már ekkor is inkább a hanggal, a nyelv kezelésével, a formával, a felidézett alakokkal, helyzetekkel, a lepergetett

cselekménnyel: az írói ábrázolással akarja kifejezni. Költeményt ír tehát, bár a maga eszközeivel ugyanúgy a „nagy ügyet" szolgálja, mint, mondjuk, Kossuth vezércikkei. A hatalom észre is vette ezt; a cenzúra – tudósít Toldy – csak hat-hét sort törölt ugyan, a „központi könyvbíráló szék" azonban nem engedélyezte a mű kiadását.

Az elveszett alkotmány első olvasásra úgy tűnik fel, mintha egy fenékig elégedetlen, epével és fájdalommal telt, már-már anarchikus lélek vádirata lenne: csupa negatívum, gúny, rombolás, a tárgyakat, embereket, intézményeket, az egész világot lényegében megtámadó, de önmagát, eszményeit s értékeit, szerepét és művét is kigúnyoló, szétmaró költő iróniája, keserűsége, kiábrándultsága.

Lehet ilyen egy építő szándékú, forradalmi mű?

A kérdés elől ki lehetett térni azzal, hogy valamiféle stílusgyakorlatnak, parodisztikus játéknak vagy egy vérig sértett, epekóros tehetség tévedésének minősítették az eposzt. A körülmények s a mű alaposabb ismerete azonban megtanít, hogy „a satyrának chameleoni árnyalatai" – amelyektől az egyik bíráló, Stettner, úgy el volt ragadtatva, csupán a felszínt teszik játékosan villódzóvá; a lényeg rendkívül komoly. Egy korával és körülményeivel méltán elégedetlen lángelme, de benne s vele egy egész öntudatosodó gazdasági, politikai s ízlésbeli életforma fordul a rossznak, hazugnak, ellenségesnek érzett közállapotok, a régi s új tabuk ellen: megtámadja, leleplezi, felpukkasztja vagy szétmarja azokat, hogy utat teremtsen a maga igazabb világának; ennek első épületköveit és palántáit már le is rakja az újonnan elegyengetett földbe. Láttuk már Arany hajlamát arra, hogy amit, a kor divatát követve, megpróbált maga is „megcsinálni", azonnal parodizálja is, hogy nevetségessé téve győzze le. Az ilyenszerű, alkotó paródia nemcsak az ő fegyvere volt. A nagy átalakulások, kor- és ízlésfordulók jelentős, a korból táplálkozó s arra visszaható műveinek mindenkori kettőssége: a rombolás és építés jellemzi Arany e minden ellentmondásossága ellenére, vagy éppen ezáltal egyértelmű alkotását.

„A nyelv és verselés olynemű, mintha már irodalmunk vaskorában élnénk": Vörösmarty ítélete a lényegre mutatott rá. Az ő aranykoruk fénylő, magas, nem mindenkinek közvetlenül érthető nyelvét s az ő kemény prozódiai vitákban és nagy költők ihletetten gondos gyakorlatában kimunkált hexametereit ez a nyelv és verselés megtámadta, ki is gúnyolta, el is sodorta iszapos áradásával. A magyar régiség

pompáját erősítő homéroszi jelzők itt szétpukkannak; a nyelvújítás stilizált, szép érthetetlenségei nevetséges csinálmányként kerülnek a méltatlan tárgyak pellengérjére; a városi idényszavak s a népies tősgyökeresség éppúgy kifiguráztatnak, mint a szakmai nagykép, az emelkedettség, finomság látszatát hordozó idegenszerűségek. Arany nemcsak a mesterkéltnek érzett nyelvet, de a versformát is megtámadja. Megmutatja ugyan, hogy tud Vörösmarty legszebb hexametereivel vetekedő sorokat írni, de szinte csak azért, hogy annál jobban hangsúlyozza: nem ezt akarja. Tüntetően áthágja a szabályokat, gúnyosan játszik velük, a természetes folyással induló szólamokat váratlanul eltorzítja, feszengőssé teszi a forma megjátszott kényszerével, sőt gúnyosan rá is mutat e játékra; az enjambement-t addig feszíti, hogy már szavakat szel ketté a sor végén. Mintha így akarná leleplezni a forma idegenszerűségét, a magyar nyelvre rákényszerítettségét, azt, hogy természetellenessé gyötri a szólást.

Ami azonban Vörösmarty magas stílusa felől zavar, alászállás, vaskor, az a másik oldalról gazdagodás, termékeny sokféleség, a vértelenedő, sokaktól tisztelt, de kevesektől olvasott klasszikus stílus s a divatos, affektáló kényeskedés és nagyralátó bombaszt után az egykorú nyelv élő gazdagsága. Régiség és újítás, diáktréfák és divatlapok, politikai agitáció és almanachlíra, deákos ékesszólás és piaci tréfák szavai keverednek egymással; Vörösmarty és Kölcsey, Baróti Szabó, Csokonai és Fazekas a hírlapok újdondászaival lépnek kényszerű szövetségre; Byron, Shakespeare és Osszián áll Blumauer mellett; s mindebben egy rendkívüli nyelvérzékű költő bontakozó gazdagságának zavarában édesdeden játszó, magát s a legjobb kifejezést kereső kísérletezése, vívódása, botlásai s remeklései. *Az elveszett alkotmány* szókészletének statisztikája, főként ha a szókészlet érzelmi, értelmi s hangulati árnyaltságát is számba veszi: módszeresen is bizonyítja, hogy a korszak nyelvanyagának egyik leggazdagabb bányája nyílt meg a kutató előtt. Nagyon is szűkre szabja mértékét, aki „pusztán gyűjtött" nyelvnek nevezi *Az elveszett alkotmány*-ét. Ez egyáltalán nem népies nyelv, a pusztai legfeljebb tíz-tizenöt százaléknyi eleme. Elég egy példa itt annak bizonyítására, hogy a nyelvanyag nagy része a régiség elemeivel telített egykorú hivatalnoki-értelmiségi, polgári, újságírói nyelvből van merítve.

Így írja le a reformellenesek egy csoportját:

Földes urak, kiknek tetemes földbirtokaikra
Dédükök elfeledett bűváltozatul *ebet* ölni
S bőrét a szerzett holdak hátára terítni,
Hogy védné azokat harapós prókátorok ellen,
Rögtöni eltörlést javasoltak a nyüg ösiségnek;
Ellenben megavult ügyvédek, régi fiókok,
Szú-likacsolta családszekrények felkutatói,
Ó nevek emberi, volt urodalmak messzire terjedt
Mesgyéin legelők s tengők örök álmu reményben;
Szemrontó firkák halovány rejtélyei titkán
Rágódók s egyebek, tudná a manó lesorolni,
Alkotmány-kidülést, nemzetsírt láttak ezen szép
Aggszerü intézet legutolsó körme-szakadtán.

Ez bizony egyáltalán nem „pusztai" nyelv, hanem a latinos-körmondatos hivatali stílus persziflázsának is remeklés.

Ha a nyelv tükre és kifejezője a társadalomban lefolyó változásoknak: *Az elveszett alkotmány* egyik leghívebb tükre és kifejezője annak a roppant forrongásnak, amely annyira jellemzi a 48-as forradalom felé haladó negyvenes éveket. De az új irodalom nyelve ez szorosabban irodalmi vonatkozásban is.

Vörösmarty bírálata nem puszta ötletként említi azokat az eszközöket, amelyeket az egykorú regényirodalomból kár nélkül kölcsön lehetett volna venni. Arany ezen a nyomon is indult. Még sokkal inkább, mint prózájában, e furcsa hőskölteményben is megkísérelte azt a szabadon csapongó, valóságot és iróniát, személyes lírát és pontos ábrázolást, terjengősséget és lapidaritást, drámai jelenetezést és a gondolatok értekező kifejtését, egyszóval azt az életteli változatosságot megvalósítani, amely az új korszak olvasóközönségének, a polgárságnak kedvenc műfajában, a modern, realista regényben alakult ki. S hogy mily nagy eredményt ért el pl. az élőbeszéd sokrétű felidézésében, céljának megfelelő stilizálásában, de szinte akusztikus megrögzítésében is, bizonyítják pl. azok a beszédek, amelyekkel fő- és mellékszereplőit, tündéreit s korteseit, a védegyleti gyűlés felszólalóit stb. jellemzi.

Szünvén a kacagás, Rőfész foga szert, s puha öklét
Törve: »Alássággal hírűl adom, a honi kelmék

Brünn – vagy, izé... Gácsról«, igazítá arca-pirúltan,
»Még ma megérkeznek, szolgálhatok illemes áron...«
Nagy köhögés jöve rá, s így kénytelen újra leülni.
Singhy barátja pedig könyökét megrántva, susogta:
»Mit gondol koma, bukni akar honi kartona mellett?«
»Ej koma«, válaszol ez »van eszem. Két vég honi mellett
Tízet adok külföldi vagyont szint' oly magas áron,
Végre, bukást mondván, a gyárt buktatni segítek.«
»Már az más« felel a koma, képe simára juháztan.

A regényre emlékeztet az alakok zsúfolt sokasága s az, hogy a műnek nincs sem egyetlen kiemelkedő hőse, sem olyan szoros szerkezete, amely minden részletet magának rendel alá. „Epizódjaiért látszik élni", ahogy szerzője jellemezte. Valóban: a szétrobbantott, kiégetett barokk-romantikus hősköltemény roncsai közt éledni kezd a regény csírája: az önmagában is jelentős, mert a valóság részleteit világosan feltáró epizód.

Aranyt azonban – láttuk – egy másik, a hazai fejlődés sajátosságából fakadó igény kerítette hatalmába: nem a regényt, hanem az igazi nemzeti epikát akarta megteremteni.

A magyar nemzeti hősköltészet hexameterbe öltözött: Vergilius köntösében jelent meg nálunk először a titáni Milton és a ködösborongós Osszián is. Ez természetes: az epikának ez a patetikus, tudós, magas rangú változata volt századokon át a hűbéri társadalmak uralkodó rétegeinek reprezentatív műfaja. A kor a hazai költőktől is nemzeti hősköltemény kívánt. Vörösmarty ennek a hő óhajnak tett eleget: a régi dicsőségével a maga történelmi jogait erősítő magyar nemesség – bár nem olvasta! – büszkén hivatkozott a *Zalán futásá*-ra. Így lett ez a minden ízében romantikus, az egész nemzetet ébreszteni, felemelni szánt mű a nemességé, a választottaké, a születés és műveltség elitjéé. Párducos Árpád alakját még talán elképzelhette a maga elporlott vezéreként az egyszerűbb nép is, de nyilvánvaló, hogy Vörösmarty csodálatos pompájú hexameterei legfeljebb valami magyar nyelvű liturgia érthetetlen varázsával hathattak rá, ha egyáltalán eljutottak hozzá. A nemzetté emelendő jogtalan nép érdekében megújuló világ költői nem használhatták az ábrázolásnak ezt a formáját.

Erdélyi János még csak elvben kifogásolja Vörösmarty művét, új európai indításokra, a népköltő Homéroszra terelvén a figyelmet.

Arany úgy számol le az egész hagyománnyal, hogy kifigurázza, parodizálja, nevetségessé, lehetetlenné teszi. Ott a valóság helyén egy hősibb, harcosabb, sejtelmesebb, pompázatosabb világ képe lebegett fel: a honszerző ősöké. Arany – egyelőre – nem megszépíteni, hanem leleplezni akarja a valóságot. Osszián ecsetjével is – láttuk korábban idézett példákon – vigasztalan alföldi tájakat fest, s ebben a kietlen, gonosz vonásaival jellemzett környezetben ugyanilyen alakokat mozgat: a kényúrivá kövesült nemesi alkotmány haszonélvezőit, kortes-hadnagyokat, szájhősöket, kocsmai daliákat, csalfa kereskedőket, hamiskártyás népvezéreket, gyáva helyzetkedőket: egy helyére, szerepére, kiváltságos életére méltatlan, infámis vezetőréteget.

Elégszer felhívták már a figyelmet rá, hogy *Az elveszett alkotmány* a züllött magyar nemesség legerősebb bírálatainak egyike. De nemcsak a nemesség van itt pellengérre állítva! Különös, kettős irónia fényében tűnnek fel a honoratiorok, a „kapaúnta parasztok" s a kereskedők, iparosok, tőzsérek is, „kik szántani bár sohasem szoktak, sem vetni, az égnek varjaiként bőven táplálkoznak, kiszemelvén a magot, melyet más hinte a barázdaközökre". Az egész egykorú Magyarország tehát, növekvő bürokráciájával, korakapitalizmusával, zilált, „kannibalizmusra" emlékeztető politikai, gazdasági és társadalmi életével.

A költő néha részletezve, gazdagon jellemzi alakjait, máskor egy csokorba fog össze egész füzérnyi arcot.

> Asszonyok is: lelkes buzgalmu leányi e honnak
> (Nem sokan e nemből) honi festésű rokolyákban,
> Legtöbben divatos kelmékben, más honi drága
> Csipkebokor közepett ülvén, mint nyársra feszült lud,
> Tartani páratlan bírálatot öltözetéről
> A bejövő-kimenő minden rangú sokaságnak;
> Szűk-kezü kalmárnők csődöt lehelő piperével,
> Veszta-szüzek, zsoldos katonák ónnal teli karján,
> Peckes mesternők, feszes arccal, gömbölyü testtel,
> Szürke harisnyájú, idegen haju cifra zsidó-nők,
> És *lány-asszonyok*, e *szók* értelmében egészen...

De sohasem elégszik meg a jelenségek puszta szemléletével, nem elégíti ki a tárgyakon elgyönyörködő, azokat változatlannak elfogadó és

tükröztető képzelet játéka. Elégedetlen a valósággal, s azért mutatja meg hitványságát, hogy megváltoztatására hívjon fel. Szociális és politikai célzatú realizmus az övé. Képeinek, ábrázolatainak igazi jelentését az a társadalmi helyzet adja meg, amelyhez, azt feltárva-értékelve viszonyulnak.

Látszólagos pártatlansága, „tisztán" felcsillanó humora egyelőre inkább hangulati, mint világnézeti elem. Az értő fül s az együttérző szív lépten-nyomon kihallja e versekből a bujkáló fájdalom, a jogfosztott érdem s a sebzett nemes érzékenység panaszát. A költő azonban már ekkor jelképekkel beszél. Sors-isten malmának híres leírása pl., a minden dolgok szükségszerű elmúlásának reménytelen képe, Arany személyes lírájával is át van itatva ugyan, de értelme több a személyes kiábrándultságnál, ugyanúgy, mint az alvilág képének is a régi dicsőség leleplezésénél. Ide, a múlt látszatnagyjait lemeztelenítő helyre Armida, a bárgyú maradiság tündére száll le tanácsért; oda, a jövő értelmetlenségét felrémlető kietlenségbe Hábor, a frivol szabadelvűség garabonciása. A költemény jelképnyelvén ez azt jelenti: ne menekülj a múlt s a jövő illúzióihoz: előtted áll a megoldandó feladat. Ugyanez érvényes azokra is, akiknek nevében a költő felszólalt. A „kicsinyek s együgyűek" csak egy pillanatra tűnnek fel az eposz végén, de ott vannak azért mindvégig az egész költeményben. Itt, ebben a szatirikus eposzban, melynek műfaji követelménye, hogy ne legyen nagy, rokonszenves hőse, még nem léphetnek határozottabban színre. De a nép – Kölcsey „új fiai" – már felemeli fejét, s felkészülődik, hogy Arany következő művében erős, nyugodt mozdulatokkal, minden galádságon diadalmaskodva, elénk állíthassa igazi hősét: Toldit.

De vajon helyesen értelmezzük-e a költemény jelképnyelvét? Valóban Kölcsey „új fiai"-e *Az elveszett alkotmány* végén feltűnő „kicsinyek és együgyűek"? Valóban közülük lép-e ki Toldi, hogy erős, nyugodt mozdulatokkal megtestesítse a magyar nép minden galádságon diadalmaskodó hősét? S valóban a nép támad-e fel e csupa erő, csupa naivság „pórsuhanc"-ban, a szó egykori s mai – valóságos. politikai – értelmében? Nem lehetséges-e, hogy csak a messzeség, a történelmi hatás pátosza növeli nagyra, tölti meg olyan jelképes értelemmel e műveket s alakjaikat, amelyre létrehívójuk nem is gondolt? Nem lehetséges-e, hogy a magyarázó, aki a maga és közössége helyét, jellemét kereső költő egyéniségét s pályája összefüggéseit, egységét szeretné megtalálni s megmutatni, nagyon is tárgya részleteihez tapad?

Az elveszett alkotmány termékenyen erjedő zűrzavara s a *Toldi* leszűrt kristálytisztasága, a tétován forrongó ifjúság s a látszatra nyugodt, céltudatos első férfikor e reprezentatív két műve közt, a nyilvánosság elé ívelő pálya kezdetén nagyon is helyénvaló tehát szembenézni a kérdéssel: mi emelte ki a „közönséges ember"-ség lemondó magányába hátrált költőt tétlenségéből, mi vitte-vonzotta útján, miért vállalta mégis a nyilvános szereplés kockázatait; tudta-e, mire készül, mit vállal?

A görög dráma, főként a legremekebben szerkesztett tragédia, az *Oedipus király* varázsának, hatásának, művészi erejének egyik fő titka, hogy a néző már a játék kezdetén tudja, miről lesz szó. Nemcsak a szereplőket ismeri, de történetüket is. Arra figyelhet tehát, hogyan mutatkozik meg a történetben a hős sorsának példázata: hogyan ölt alakot a hős életét irányító végzet; hogyan feszül szembe ezzel a szűkölő, szíve szorongásán erőt vevő ember erkölcsi ereje, bátorsága, hogy „akaratába vegye fel kényszerűségét". A nagy példa követésre csábít. Arany indulásánál is érdemes megkeresni azt az erőt – egyszerre eszményt, társadalmi valóságot és ihlető-bénító élményt –, amely életének és művének, egész pályájának alakulását, értelmét meghatározta.

Ő maga is hitte ilyen embernél hatalmasabb erők beavatkozását az egyének, közösségek életébe. A fátum, amelyről azt írta, hogy református embernek hinnie kell benne, nem csupán a világirodalmi nagyepika eszköztárából került műveibe: személyes élete fordulatainak idején, nemzete válságos óráiban-éveiben maga is érezte, hallotta a sors kerekeinek percenését, „amint egybevágnak". Valami fel nem tartóztatható sodrás látomásáról, sejtelméről, az elsodortatás érzéséről, ijedelméről nemegyszer szólt; legdrámaibban talán a „remények éve" idején, abban az 1861-ben keletkezett ódájában, amelynek a *Magányban* címet adta:

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza...
Mint mélybe indult sziklagörgeteg:
Élet? halál? átok vagy áldás lesz? – Ah,
Ki mondja meg! Ki élő mondja meg!...
Vár tétován a nép, remegve bölcse,
Vakon előtte kétség és homály.
Idő, szakadna bár méhed gyümölcse...
Ne még, ne még – az istenért! – megállj.

Hasonlóan szorongó-reménykedő várakozás, a vissza már nem fordulhatás érzésének hasonló feszültsége érezhető azokban a nyilatkozatokban is, amelyek pályakezdésének két döntő eseményével kapcsolatban ránk maradtak. *Az elveszett alkotmány* sikere után úgy érezte – olvashatjuk az önéletrajzi levélben – „most már megállapodnom nem lehet"; „február 10-ike – ha szabad törpeségeket óriási dolgokhoz hasonlítanom – úgy rohant meg a kitüntetéssel, mint Macbethet a diadalnap", írta „viszont-üdvözlet"-ében a *Toldi* szerzőjét társává emelő Petőfinek 1846. febr. 11-én.

Akkor már úr volt a maga világában, s megbizonyosodott felőle, hogy képes felszárnyalni – mégis újra meg újra úgy érezte magát, mint akinek szárnyát „rossz emberek elmetélték". Láttuk, hogyan hullott vissza reményvesztetten újra meg újra kísérletei után, hogy kitörjön szűk világából. Az örvény akkor, 1846 tavaszán megint sodorta is, vonzotta is. Kalandvágy, kíváncsiság talán már kevésbé, mint egykor. A maga kifejtése, érvényesítése s a rábízott talentummal való sáfárkodás, de a másokért viselt felelősség kötelességtudása is annál inkább késztette rá most, hogy újra megpróbálkozzék. S az

első igazán döntő lépés után, amellyel a siker útjára jutott, hivatásként fogadta el a szerepet, amelyre tehetsége kijelölte, amellyel a körülmény, az alkalom megkínálta és fogollyá tette. Eleinte váratlan, fényes, királyi öltözetnek érezte – mint Macbeth a fővezérét – a költő köntösét; nem tudta, hogy az később Nessus-inggé lesz rajt.

S ha pályájának ilyen vonatkozásaira eszmélünk, az *Oedipus király*-ból a szerkezeti mintánál erősebb hatással tűnik elénk az antik dráma hősét a modern költővel rokonító párhuzam, Arany is, amikor elfogadta s vállalta sorsa csillagát, olyasmire vállalkozott, ami, vétlen vétkesként, őt magát sodorta egyre tragikusabb ellentmondásokba, összeütközésekbe. De mint a kíváncsiságnak, a kutató értelemnek s az ítélő erkölcsiségnek a maga gyengeségein is úrrá levő antik hőse; ő is végigjárta az igazság kiderítésének útját, s mikor világossá lett előtte is, hogy játékszere csak a végzetnek, ő maga zárta be a kört. Ő is, mint annyi kortársa, úgy érezte, szándéktalanul hibázott, s a tragikus vétséget ő is hajlamos volt „az erény túlhajtása"-ként értelmezni. Arany is újra meg újra szembenézett az életét s művét a maga szolgálatára rendelő-emelő eszménnyel. Mivel ez a valóságban fonákjával lepleződött le, s ő ezen nem változtathatott: nem szemét vájta, de nyelvét tépte ki: költőként elnémult. S amikor mégis meg kellett szólalnia, mint az agg Oedipus Kolonosban, kicsit bőbeszédűen, látszatra csak a maga személyes dolgairól szólt: a lényeget illetően mégis változatlan keménységgel, tisztánlátással, magát végleg az épen megőrzött eszmének áldozván.

De ne engedjünk túlságosan a párhuzam csábításának! Aranyt sem természete, sem körülményei nem tették olyan tragikus megoldásra alkalmassá, amilyent az övével annyira rokon válságokba sodródott Széchenyi István vagy Teleki László választott. Az ő helyzete sohasem volt annyira kiélezett, mint ezeké. A tragikus konfliktusok látványosan drámai, halálos megoldásától világszemléletének, egyéniségének három összetevője óvta meg Aranyt: meggyőződése, hogy minden körülmények közt élni s a kötelesség parancsait „remény nélkül" is teljesíteni kell; minden magát hangsúlyozó fellépéstől irtózó szerénysége; végül s főként humorérzéke.

Ebben a vonatkozásban jelképes értelmű, hogy Madách neki – nemcsak a szakma mesterének, de a rokon szellemnek – küldte el *Az ember tragédiájá*-t, s hogy Arany nemcsak a tragédia művészi értékét ismerte fel, hanem – szembefordulva a művet nihilista pesszi-

mizmussal vádoló bírálókkal – annak pozitív kicsengését, végső értelmét is. *Az elveszett alkotmány* élményvilága, eszmei szerkezete – mutatis mutandis – a maga szűkebb körében majdnem azonos Madách művéével. A részletek kietlen reménytelenségét mindkét műben látszatra csak egyetlen jelenet, illetőleg egyetlen – a deus ex machina szájából elhangzó – mondat ellensúlyozza, oldja fel; ellentmondva szinte a részletekből sugárzó logikus következménynek. S a befejezés mégsem valamilyen értelmen túli életerőhöz való fellebbezés, hanem az emberi küzdés erkölcsi parancsának vállalása s a kiábrándultság tündértestvérének, a reménynek köszöntése.

Persze írt Arany a reményről is végletesen keserű sorokat; de az őt éltető, továbbsegítő reménynek nem is volt semmi köze ahhoz a hurráoptimizmushoz, amellyel annyiszor találkozott, s amelyet annyiszor elutasított. Ha újra meg újra együtt lendült, bukott s reménykedett is kora legjobbjaival, szerepének közéleti jelentőségét a valóságosnál mindig kisebbre mérte; s bár tisztában volt vele, hogy tehetség, műveltség és ítélőerő dolgában kevesen vetekedhetnek vele: sem költői, sem szerkesztői hatását nem akarta összemérni azzal, amely kora politikai vezérszellemeinek műveiből s tetteiből kiáradt. Ezért is választotta a politikus költő és a szép tárgyakról éneklő poéta szerepe helyett egyre inkább azét a nemzeti költőét, aki úgy tölti be hivatását, hogy a nép világában vagy ahogy ő értette egyre inkább: a nemzet hagyományaiban és vágyaiban, nyelvében és ízlésében csírázó szellemi lehetőségeket igyekszik megismerni, erősíteni és kifejteni.

Sohasem érezte magát elég jelentékenynek ahhoz, hogy feltételezze: tettei országos visszhangot verhetnek. „Ugyan!" legyintett, ha ilyesmi szóba került: „Mindenki a maga szerepében!" Amikor az okosság és elvhűség dilemmájában az okosság és fegyelem kényszerének kellett engednie – azzal például, hogy 1867-ben nem utasította vissza a Szt. István-rendet –, a közvélemény rosszallását is inkább a maga lelkiismereti vitáiban idézte érvként, vádként tisztának tudott önmaga ellen; a nyilvánosság előtt néma maradt. Ha szólt, csak szösszenetekben. Az önirónihoz menekült, mint annyiszor előbb s később is. Látni fogjuk: a humor igen árnyalatosan, sok változatban tűnik fel nála. Nemegyszer maróbb, mint a sav, keserűbb, mint az epe. De még akkor is, ha úgy tetszik: a nyugodt kedély derűje, a játékos szellem csillogása ömlik el humoros képein, jelenetein: a felszín alatt baljós mélységek hallgatnak, az örvénylő kín, a visszanyelt panasz mélységei.

Tragikum és humor igen gyakran jelenik meg testvérfogalomként, ugyanazon szemlélet két megjelenési formájaként az ő műveiben is. Önmagát, szerepének válságait mindig ilyen kettős értelmű humorral nézi. Ez is ott van magánya mélyén. Költői elhallgatásából hiányzott minden osztentáció. Ha némasága okát kérdezték, családi mély gyászára, minden erejét lekötő munkájára és erőinek elégtelenségére hivatkozott: „Nem vagyok már a kés, Hanem csak a nyele."

De mi volt hát az a boldogító s lesújtó élmény, a lángoló bizonyosság s a kétségbeejtő tévedés érzésének az a forrása, az a hol ragyogva fénylő, hol rémületesen elboruló gondolat, eszmény, ami a költő életét és művét meghatározó, sorsát formáló jelképként tűnik elénk?

Sokszor, sokféleképpen igyekezett megfogalmazni: naiv egyszerűségű lírai vallomásokban, népszerűen megírt mozgósító cikkekben, méltóságos léptű ünnepi ódákban, epés-dühös szatírákban, a méltóbb múlt példaadó álmait idéző elbeszélő költeményekben és tudós tanulmányokban. Úgy gondolom azonban: legtömörebben, legközvetlenebb őszinteséggel és valósággal abban a harapós epigrammájában villantotta fel, amelyet az 1869-i választásokra írt:

Mely ideálként leng vala
Ifju lelkem elébe;
Majd vértanuként meghala:
A *szent hazának* képe:
Ti vagytok-é, kik most szavaztok,
Szatócsok és részeg parasztok
S megvesztek általa?

A teljesen magánhasználatra írt hét sort akkor jegyezte fel, amikor – a kiegyezés után –, úgy látszott, hogy a nép, melynek nemzetté nevelésére annyi lelkesült, s rejtőzködő erőfeszítést, annyi nehéz férfimunkát áldozott, megteheti önállósuló állami léte felé az első lépéseket. S látnia kellett, hogy a választási hadjáratok lényegében Magyarországon mi sem változott, csak éppen hogy *Az elveszett alkotmány* kortesei, „nemes, nemzetes és vitézlő" választói kiegészültek a „szatócsok és részeg parasztok" tömegeivel. A képzavar határát súrló ilyen képzetzsúfolások, mint e versikében, csak akkor fordulnak elő Aranynál, ha rendkívül indulatos ihlet súgja a mondanivalót. Érthető, hogy e ritka tömörségű s hőfokú szösszenetben ilyennel talál-

kozunk. A költőnek újra – s most már végérvényesen – át kellett élnie, hogy a „szent hazának képe", az, amelyért ő lángolt ifjúságában, s amely „vértanuként meghala" az elnyomó idegen hatalmak csapásai alatt, a valóság zátonyain széthulló eszmény csupán, vagy – a korteskedés gyalázatos piacára vetve – hazug jelkép, csak arra jó, hogy „az értelem, a kaput ellen" uszított új seregek „megvesszenek általa".

A haza képe, amelyet korának legjobbjaival „keblének szentegyházában" őrzött, profanáltatott, s neki e profanációt nemcsak végignéznie, hanem a nemzeti élet legmagasabb fórumára emelve, nyílt tiltakozás nélkül, látszatra fedeznie is kellett. Az addig csak itt-ott megvillanó, vétlen vétek teljes világosságában lelepleződött: az igazság, amit, a végső következményektől szorongva, sokáig nem akart látni, ami elől a hősi nagy múlt emlékei s a jövő illúziói közé menekült, meztelenül állt előtte. Ahogy egy évtizeddel később ugyan, de egész életére utaló „régi panasz"-ként megfogalmazta.

Vagy nekünk már igy is, ugy is
Minden módon veszni kell?
Egy világ hogy ránk omoljon?
Kül-erőszak elsodorjon?...
Vagy *itt-benn* rohadni el?

A hazáról az elmúlt századok folyamán könyvtárakat megtöltő irodalom keletkezett. Ennek ellentmondásokkal telt sokféleségéből elég lesz itt néhány főmozzanatot kiemelnem.

A haza képzetkörében összezsúfolódó tartalmak három vezető fogalom: a terület, a népesség és az állam körül kristályosodnak. E három összetevő a XVIII–XIX. század folyamán, a nemzetállam eszményének uralomra jutása idején döntő szerepet kap. Szerencsés esetben e három körben csoportosítható adottságok, erők egybeilleszkednek: tartós, biztos határokkal körülvett országban egységes nép él a neki megfelelő, önálló politikai, gazdasági, hatalmi szervezetben. A történelem azonban csak ritkán hoz létre ilyen, ezt az eszményt megközelítő állapotot. Terület, nép, állam egyensúlya gyakran megbomlik. Ilyenkor az egészséges fejlődés elemi feltétele, hogy az egyensúly helyreállítása érdekében szükséges korrekciókat

végrehajtsák. Az elmúlt századok folyamán Európa-szerte lejátszódott változások ezeknek a helyreigazításoknak különféle módjait hozták létre vagy tették kívánatossá. A szembefeszülő erők lassú küzdelemmel vagy forradalmi átalakulások útján kiegyensúlyozódtak, vagy megrekedtek az egészséges fejlődést akadályozó hatalmak erőszakának szorításában. Természetes, hogy ezek a nyugat- és keleteurópai változások erősen hatottak a XVIII. században még az egész Európán végighúzódó Habsburg-monarchia életére, rendjére, erjedésére is.

A török hatalom visszaszorítása után a magyar föld a keleti és nyugati nagyhatalmak csatateréből, illetőleg e hadműveleti területek közti senki földjéből viszonylag rendezett körülmények közt élő, bár nemegyszer véres erőszakkal kordában tartott ország nagyjából egységes területe lett. A történelmi határai közt újraegyesített ország állami önállóságát, függetlenségét azonban csak olyan törvények mondták ki, amelyeket a birodalom központi hatalma ha akart, megtartott, ha nem akart, nem tartott meg. A soknépű Habsburg-monarchia újjászervezése, a pusztává lett magyarországi területek benépesítése közben a félgyarmati állapotban tartott országban a nép egysége is mindinkább kérdésessé vált. Amikor tehát a történelmi fejlődés itt is szükségessé tette a hagyományos rend, a túlélt gazdasági és politikai szerkezet megváltoztatását, a kibontakozó magyar reformmozgalom előtt is ott állt a feladat, hogy elvégezze a terület, nép, alkotmány egyenetlen fejlődése következtében szükségessé vált korrekciókat. A felmerülő megoldási lehetőségek mindegyike mély ellentmondásokat, jövendő súlyos válságok csíráit rejtette magában.

A hagyományos rendi alkotmány – amelynek fő birtokosa, a nemesség, a nemzeti szabadságharcok leverése, az összeesküvések vérbe fojtása után, vagy érdekei veszélyeztetettségét látván, mindig újra kiegyezett az idegen uralkodóházzal – biztosíthatta ugyan a történelmi határokon belül a magyar nemzet egységét, de e nemzet törzséül csak a „populus Verbőczianust", a nemesi rendet fogadta el. Ez az alkotmány tehát – amellett, hogy idegen királyt-császárt ismert el uralkodóul – egyetlen, vékony s elmaradt körülmények közt élő rétegnek szolgáltatta ki az ország jogfosztott, szabad fejlődésre tehát képtelenné tett tömegeit. A polgárosuló, felvilágosult értelmiség körében nagy hatást kiváltó francia példa a liberális nemzet-állam kereteiben ígért teljes jogegyenlőséget a demokratikus alkotmányú állam

minden polgárának. Magyar hívei azonban gyakorlatilag nem vették figyelembe az országban élő nem magyar népközösségek jogait: egyszerre kerültek tehát összeütközésbe a minden állampolgár jogegyenlőségét hirdető felvilágosodott, forradalmi liberalizmust nem tűrhető rendi alkotmánnyal, a nemzeti függetlenségi mozgalmakat mindújra eltaposó birodalmi hatalommal s a külön nép voltuk jogán maguknak is önállóságot követelő nemzetiségekkel.

II. Józsefnek – a maga körében s a saját céljai felől nézve valóban roppant – álma is főként azért foszlott szét, mert csak elméletben tudta feloldani területnek, népnek és államnak a valóságban összebékíthetetlen ellentéteit. A francia mintájú, felvilágosodott abszolutizmus elméleti következetessége, a személyes példaadás megindító idealizmusa, de még a kitűnően képzett hivatalnoki gárda szakértelme sem volt elég ahhoz, hogy egységes, egyérdekű, egynyelvű, egyműveltségű birodalommá kovácsoljon össze olyan országokat, amelyek külön birodalmi hagyományokat őriztek, vagy jövő birodalmak álmait szőtték-építették terveikben. Nemcsak az „ősi alkotmányuk"-kal védett kiváltságaikat őrző rendek fordultak tehát József ellen, hanem azok a maguk egyéniségére, rokonságára eszmélő népek is, amelyek a Habsburg-monarchiában nem csupán egy közös nyelv dialektusait beszélték, hanem a maguk egybe nem olvasztható anyanyelveit.

Ezekben a népekben az a másik gondolat és érzésvilág ébredezett s gyúlt ki szenvedélyes lobogássá, amely ott csírázott már az angol és német irracionalisták műveiben, s páratlan mélységű hatással bontakozott ki Herder tanításában a nép hagyományaiban, szokásaiban, jellemében praeformált nemzetről. Nyilvánvaló, hogy a herderiánus tanok és érzületek különösen ott hódítottak, ahol az egységes vagy legalábbis közeli rokon nép csoportjait országhatárok választották el egymástól, s ahol az államában is egységes nemzet vágyai, álmai és tervei csak a valóságos határokat elmosva magukba nyelni hivatott néptengerekre támaszkodhattak. S miután a monarchia központi hatalma a maga békebírói, egyensúlyteremtő szerepének biztosítására nemcsak az amúgy is harcban álló rendeket és osztályokat, hanem egyre inkább az egymás ellen uszított nemzetiségeket játszotta ki: egyre kevesebben bízhattak abban, hogy ezen a területen is megismétlődhetik talán – amiről Széchenyi álmodott alkotó férfikorában – a vértelen forradalmak angol példája.

Herder történelembölcseleti jóslata halálra ítélte a magyarságot, s aki a korszellemben ható erők logikájával gondolta végig a XVIII–XIX. század fordulójának magyar helyzetét – elvben –, alig láthatott más menekülést Herder ítélete elől, mint azt, amelyet a viszonyok radikális, ha kell forradalmi megváltoztatása ígért. A magyar hazát, amelynek igen lényeges összetevői legfeljebb virtuálisan voltak meg, voltaképpen meg kellett teremteni. A terület egységét s az állami függetlenség illúzióját főként történelmi érvekkel lehetett megvédeni; a gazdaság s a nép egészséges egységét azonban csak a jövő álmaival lehetett megtervezni. „A magyarság vára a nemesi állam"; „Magyarország nem volt, hanem lesz"; „Nyelvében él a nemzet": ha csak a reformkor e legáltalánosabb jelszavait idézzük is emlékezetünkbe, s a mögöttük levő hiányosságokra, szakadozottságra, illúziókra gondolunk, meg kell értenünk, miért nevezik a kor történetírói és költői a reformkor, a forradalom és szabadságharc vállalkozását és főként eredményeit „világcsodá"-nak. S az is érthető lesz, miért oly rokon s annyira a kor valóságából merített *Az elveszett alkotmány* és *Az ember tragédiája* koncepciója. Köztudott, hogy ennek a csodának látomása egy tőről fakadt a nemzethalál látomásával: a reformkor magyar nemzeti érzését döntően befolyásolta az a veszélytudat, amely a két expanzív nagyhatalommá szervezkedő néptenger, a germánság és a szlávság közt testvértelen magányban morzsolódó kis magyarság nemzetbölcselőinek, költőinek lelkében nemegyszer a végpusztulás rémületévé fokozódott. Mindebből nyilvánvalóan következik a század egész magyar gondolkodásának s költészetének mélységesen romantikus volta.

Ihletének legfontosabb forrásai, egész életére szóló elkötelezettsége, a nemzeti problematikával teljesen összefonódott hivatástudata szerint Arany is ennek a nemzeti romantikának neveltje és alakítója: költői életművét, esztétikáját ez teszi korának és társadalmának jellegzetes kifejezőjévé. Mindez a pályakép egészében világosodik majd meg igazán; itt elég a fővonásokra utalnom.

Terület, nép, állam kérdéseinek ellentmondásait hosszú ideig – nem tévén ezeket „tüzetes stúdium tárgyává" – érezte, tapasztalta inkább: teljes mélységükben, úgy látszik, csak a kiegyezés körüli viták idején s a kiegyezés utáni évtizedekben ismerte fel s élte át; akkor, amikor már üszkösödő sebekként tűntek fel a tisztábban látók szemében.

Első élményeit, ismereteit e tárgykörből, láttuk, a nemesi jogaiért perlő hajdúvilágban szerezte; ezek nem is igen mutattak túl a zárt egységben élő, magyar voltának és a honfoglalókig visszanyúló ősiségének hitében megingathatatlan Nagyszalonta határain. Azt, hogy az első foglalás s az ősi jog alapján a magyar elemnek jár az országban is az első hely – persze nem a here uraságban, hanem a tevékeny, felelősségteljes, áldozatos hazafiságban –, Arany mindvégig hitte. Ebben is rokona volt Madáchnak, aki a magyar nemzeti közvélemény egyik legegyértelműbb s legerőteljesebb költői összefoglalását alkotta meg erről a kérdésről *A civilizátor*-ban.

Tisztviselőként, a reformkor mozgalmai iránt érdeklődő értelmiségi emberként a táguló láthatárú Arany a centralistákkal rokonszenvezhetett: a demokratikus liberalizmus, a polgárosuló fejlődés érdekében ő is a kiművelt emberfők egyetértő, céltudatos új elitjére bízta volna az alaposan átgondolt, következetesen és egységesen végrehajtott radikális intézkedés jogát. Sokkal mélyebb, egész életszemléletét, költői, kritikusi, szerkesztői munkásságát átjáró hatást tett azonban rá Herder tanítása: ez főként Kölcsey közvetítésével, tehát már nagyon határozott magyar színeződéssel jutott el hozzá, s lett alapja nemcsak népies szellemű műveinek, de egész nép-nemzeti koncepciójának.

Mindezt árnyaló, színező elemként magával vitte abba a forradalmi vállalkozásba is, amelybe Petőfit követte, anélkül hogy ennek koncepcióját az elnyomott népek világforradalmi, plebejus szolidaritásáról követni vagy magáévá tenni tudta volna. A forradalom és szabadságharc forgószele azonban kiragadta a zárt szalontai közösségből, de ha forradalmi közíróként és költőként végig követte is a politikai baloldalt egészen a trónfosztásig, érzületét, gondolatait és tetteit sokkal inkább a nemzeti, mint a társadalmi radikalizmus motívumai határozták meg. Tagadta, hogy a magyarok fellázadtak, a trónfosztást ő is a nemzet ősi királyválasztó jogaival indokolta meg, s a magyarságra támadó nemzetiségek ellen a haza védelmében szólította fegyverbe ő is a magyarokat. Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy az idegenek ellen nem fajgyűlöletből, hanem a veszélyeztetett nemzeti érdek védelmében fordult.

Az 1848-as alkotmánnyal megoldottnak vélte a magyar kérdéseket: ehhez az alkotmányhoz maradt hű szívében mindhalálig. 1861, a „remények éve" idején abban bízott, hogy a nehéz próbákon neve-

lődött nemzet ezt az alkotmányt vívhatja vissza; s ennek keretében méltón bonthatja majd ki a maga szabad, a nép és történelem tartalékaiból felnövekvő műveltségét. Ezért is vállalta az „énektanár" s a nemzeti példa-költő szerepét. Rá kellett azonban jönnie, hogy a nemzet új vállalkozása „erőn felüli" volt, hogy az ő „énektanári" türelme és okossága nem kellett. A *Buda halála* körül támadt hűvös légkörből észre kellett vennie azt is, hogy legnagyobb vállalkozása, a hun trilógia újra s most már végleg reménytelen csalódásba vitte. Nem a kiegyezés némította el: a *Buda halála* volt utolsó jelentős műve, amit – 1862–63-ban! – még hittel írt nemzetének. De némasága a kiegyezés után egyre jegesebb, kietlenebb lett; s amikor azt kellett látnia, hogy az ifjú vezérek nem okosan élni, csak botoran visszaélni tudnak a nem tiszta eszközökkel megszerzett hatalommal, végképpen magába zárult.

Ebben a belső számkivetettségben néhány rejtegetett remekmű született. Ez azonban alig változtat azon a tényen, hogy Arany tehetségén iszonyú roncsolást végzett ez az állapot, hogy hirtelen, összeroppanásszerű megöregedése tele van fojtogató, tragikus árnyakkal. Az *Őszikék* finom színpompája, látszatra derűs humora nem tudja – úgy gondolom: nem is akarja – elleplezni a kivételes tehetségű alkotó, a nagy jellem alkonyának kietlenségét, égető sebzettségét, néma boldogtalanságát. S ezen a boldogtalanságon nincs is csodálnivaló. Rendületlen hűséggel őrizte érzéseiben s eszméletében „a szent hazának képét", költő, nemes érzékenységű, erkölcsi függetlenségét féltve őrző puritán volt, s az ilyen puritánok általában nem boldogok. Még akkor sem, ha erre minden közhelyszerű okuk: zavartalan családi élet, megbecsülés és vagyon megvan is.

II

EGY NÉPI SARJADÉK

Az *elveszett alkotmány* 1846. febr. 4-én kapott koszorút. A hír azonban csak Aranynak volt lényeges. Az irodalmi életben a díjkiosztás nem lett eseménnyé; a Társaság hivatalból érdekelt emberein kívül alig vett róla tudomást valaki. Leginkább talán még Frankenburg, aki feltehetőleg a díjnyertes fiatalembert is meg akarta nyerni, amikor elbeszéléseit és paródiáját közzétette az *Életképek*-ben. Barát, hogy megoszthassa vele kesernyés örömét, csak Szilágyi jelentkezett: ez február 15-én már küldte első „Io Paean"-ját és a biztatást: „Fel! a jövőre nézve; ne hagyjuk a dolgot el. Ily szép kezdetnek nem szabad félbeszakadnia!" Arany szerényen barátja szerepét hangsúlyozta: „Ez nagy részben *ön műve* volt!" Elfogadta a biztatást is. „Ugy véltem, hogy már most megállapodnom nem lehet" – idéztem már az önéletrajzi levelet.

De tovább kellett lépnie; azért is, mert izgatóan fülébe csengtek Vörösmarty joggal bíráló szavai; azért is, mert – ahogy Szilágyinak írta – Szalontán egyesek „azon lovagoltak, hogy a tavalyi többi rossz közt csak kevésbé rossz volt"; azért is, mert úgy érezte, „engesztelő áldozattal tartozik a komikum megsértett múzsájának"; főként azonban azért, mert végre megtalálta magát, s újra tépni kezdte nyűgeit. Szilágyi nyilván a megkezdett út folytatását ajánlotta; mindjárt küldte is a klasszikus példaképet, Pope *Rablott hajfürt*-jét, s hamarosan sürgetve kérdezte: „Mi lesz az új komikum?" Arany 1847. január 31-én ezt válaszolta: „sub judice est: kidolgozzam-e vagy sem." Tele volt nyugtalan tervezgetéssel: fordításai, elbeszélései, ami megmaradt, mind érdekes emléke a küzdelemnek, amelyben legyűrni kezdte a régit, kísérletezett az újjal, hogy abból is elvesse azt, ami nem az ő tehetségének természetére van szabva. A végső döntésben újra kintről kapott segítséget.

A Kisfaludy Társaság ugyanazon az ülésen, amelyen *Az elveszett alkotmány* díját odaítélte, olyan költői beszélyre hirdetett pályázatot, „mellynek hőse valamelly, a nép ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen." Ezt a pályázatot mintha Aranynak találták volna

ki. Egy ideig keringett az első pillanatban megtalált tárgy: Toldi s a róla rendelkezésre álló, a szalontai hagyományban élő vagy Ilosvai ponyvaverseiben megőrzött emlékanyag körül. Aztán, bár csak hivatalán kívül s a családi elfoglaltságok mellett dolgozhatott, jó fél esztendő alatt készen állt a mű: az első igazán szíve szerint való, a *Toldi*. „Vége oct. 23.-án, 1846", írta a kézirat végére. Felküldte a tisztázatot. 1847. jan. 29-én kézhez kapta Erdélyi Jánosnak, a Társaság titkárának 23-án kelt levelét.

Ebből másnap ezt „vonta ki" Szilágyinak: „Egyszersmind van szerencsém üdvözölni önt, mint pályanyertest újra *Toldi*-jával, melynek sorsa éppen a mai ülésben döntetett el, oly kedvezőleg, hogy a díjt méltányosnak lelé az ülés a kihirdetettnél magasabbra tenni, megszaporítani"; s így folytatta: már a maga érzését megfogalmazva „Jólesik a tavalyi keserűre." Szilágyi második „Io Paean"-ja most már nem hangzott el egymagában. A fürge Vahot Imre a *Pesti Divatlap* munkatársául kérte a díjnyertest: „Bírálói kifogyhatatlanok az ön népies költészete, sajátos, eredeti magyarságának dicséretében." Február 10-én pedig megérkezett Petőfi köszöntőverse s 4-ről kelt levele: „Minél hamarabb akarom Önnek tudtára adni azon meglepetést, azon örömet, azon elragadtatást, melyet műve költött bennem." Arany másnap már küldte a választ s a viszontüdvözletet: „Február 10-e ... ugy rohant meg a kitüntetéssel, mint Macbethet a diadalünnep." A tűzokádó feltört a tengermélyi magányból, s pezsegve-forrva örvénylett körülötte az addig zajtalanul sima felszín.

A következő néhány évben több történt Arannyal s körülötte, mint addig egész életében.

1847-ben megjelent a *Toldi*, egy csokorra való vers, két elbeszélés s egy paródia; elkészült a *Rózsa és Ibolya*, *Murány ostroma*, *Toldi estéjé*-nek fontos részei. A sokféle terv, vita, kezdemény közben feltűnnek későbbi nagy vállalkozásainak körvonalai: a magyar versmérték titkának megfejtése népdalsémák segítségével; a magyar népeposz terve, a népiesség elméletének és gyakorlatának stúdiumai. Bár azt írja Szilágyinak: „Én az aestheticát csak érezni tudom valamely műben, kifejezni nem", levelei – a Szilágyinak s a Petőfinek szólók egyaránt – tele vannak olyan eredményekkel, amelyek hosszú s elmélyedt eszmélkedés érett kifejezései. A Kisfaludy Társaság tagjául kéri, s 1848 elején meg is választja. Petőfi barátságával együtt jár, hogy a szervezésben is nagy tehetségű és akkor már nagy tekintélyű

barát bevonja irodalmi hadműveleteibe: figyelmezteti Vahot cseleire, megalakítja vele s Tompával a „népköltői triumvirátus"-t, többször meglátogatja Szalontán: odaviszi magával egyelőre még irodalmi forradalmát, temperamentumát, eszméit, majd ifjú feleségét, s onnan küldi-hozza magával az Arany dicsőségét növelő híreket. Megrajzolja magánhasználatra s hamarosan megrajzoltatja a nyilvánosság számára is Arany arcképét. Részesévé, pillanatok alatt egyik vezéralakjává teszi annak a vállalkozásnak, amely a nagy nemzeti reformmozgalom legmélyebbről legmagasabbra csapó hullámával együtt forr ki a fiatal, a politikában is mind radikálisabb nemzedék munkáiban: a népiességnek. Ez a gyors siker, amennyire túlzottnak látszik, annyira érthető is. Hosszú évtizedeken át felgyűlt erők robbannak ki egyszerre.

1848 a forradalom éve. Arany nem készült rá úgy, olyan beteljesülést kívánó szenvedéllyel, mint Petőfi, de várta. A világ mélyére süllyedt Szalontán is egyre forróbbá, nyugtalanabbá vált az élet; különösen forróvá és nyugtalanná a költő körül. Országos nevű író lett: szerkesztők versengenek érte, híres emberekkel érintkezik, s egyre biztosabb erővel érzi, hogy rá is szerep vár az elkövetkezendőkben. A szalontai egyhangú munkamalomból, mely „csupán csak eltompítja lassanként a lelket s vér helyett phlegmát csinál az emberben", menne ő is Pestre, de persze, mint elmetszett szárnyú „rab gólyá"-ja, most is inkább csak hallja a messze-messze szálló darvakat: a szabadon szárnyalók énekét.

Május 4-én, Petőfi ajánlatára egy, a nép tájékoztatása-mozgósítása végett megindítandó lap szerkesztőjéül választják. A Pestre költözés feltételeit nem látván biztosítottnak, Szalontáról társszerkeszti a *Nép barátjá*-t. Cikkei, versei a forradalom s a szabadságharc ügyével vállalt teljes azonosságáról tesznek bizonyságot. Szalontán egyre nőnek a nehézségek. 1847. ápr. 17-én leég a város nagy része. Terhei elviselhetetlenek. Arany nyugtalansága is. 1848. június 26-án a naivul biztosra vett győzelem helyett megbukik az első szabadnak hirdetett követválasztáson. Mégis teljes helytállással végzi, amit vállalt. Egyebek közt a nemzetőrség ellátását; a szalontaiak az ő *Nemzetőr dal*-át énekelve vonulnak Arad védelmére; velük Arany is. A *Nép barátjá*-t Szalontáról nem irányíthatja: elégedetlenül visszalép a szerkesztéstől. Magánvállalkozásként ad ki a népnek szánt nemes ponyvát. Remény és kétség közt hányódva, többször jár, hivatali s magánügyei-

ben is, Pesten, Debrecenben. Minden ilyen utazás felzaklató élmény. Petőfi fel-feltűnik Szalontán; egy ideig Aranyékra bízza feleségét és kisfiát. Mezőberényből még ír Aranynak, Ugráról halála előtt utoljára köszönti.

„1848 folyamán többször is (háromszor) megfordultam Pesten, s fényét meg kezdém kívánni, mi természetesen elégületlenné tett alacsony helyzetemmel; nevelé az elégületlenséget az is, hogy a zűrzavaros időszak alatt alig kaptam meg valamit jegyzői fizetésemből, a város belügyei mindinkább bonyolódtak, a hivatal a körülmények miatt mind terhesebbé vált. Ehhez járult író barátaim ösztönzése: keressek magamnak valami állomást, mely a központhoz közelebb vigyen, s magam is vágytam ez írói körökkel gyakoribb érintkezésbe jönni. Így tehát, a forradalmi fegyverek szerencséjét is hallván, 1849 tavaszán előbb Debrecenbe, majd Pestre mentem a minisztériummal, mint fogalmazó. Családom egyelőre Szalontán maradt, holmimat eladni és készülve a felutazásra, midőn a hírre, hogy az orosz Debrecen alatt van, búcsút vettem a minisztériumtól, s június végén visszasiettem családomhoz. Nem is foglaltam el többé hivatalomat a belügynél, Szegeden nem voltam, Váradon már csak látogatni." Így foglalja össze az *Önéletrajz* a visszaemlékező szerint legfontosabb mozzanatokat.

A bukáskor ő is „alul bukott". Szalonta augusztus első napjaiban megtelt menekülőkkel. Ott vonultak, a tűzvészből még fel sem épült kisvároson át, Világos felé a szabadságharc fő honvéderejének utolsó csapatai. A költő újra szinte számkivetettként tért haza szülőföldjére. Arról, hogy régi hivatalába visszatérjen, szó sem lehetett. Utóda a jegyzőházból is kiparancsolta; egy hírhedt fösvény házában kaptak bérelt lakást. Az orosz seregek közeledtének hírére Rozványékhoz menekítette családját; maga bujdosni indult. Előresiető sógorát utolérte, neki mondta el orcapirító esetét a paraszttal, aki így méltatta forradalmi érdemeit: „Szökünk, uram, szökünk?" Amikor mintegy kéthetes bujdosás után hazatért, „csaknem földönfutó volt". A rémuralom idején „több héten keresztül egész éjszakákat átvirrasztva, felöltözötten és egy nagy bundát is készenlétben tartva, ő és neje, kisgyermekeik csendes nyugvása közben, várták az elfogatásra megjelenő katonaságot" – jegyezte fel sógora, Ercsey.

A szülőföld azonban megint befogadta, s mint Toldit a nádas, megvédte az üldözőktől. Szalontára Kenyeres Jánost nevezték ki

szolgabírónak, „ki a forradalom előtt, a konzervatív párt égisze alatt már szolgabíró volt, és Aranynak kortársa és barátja. Ez Aranyt felkereste és felkérte, hogy jönne irodájába irodavezetőnek, biztosítván, hogy tőle nem függést kíván, csak baráti viszonyuk folytatását. Arany kényszerhelyzetben lévén, az ajánlatot el nem utasíthatta." Így jegyzi fel ezt a kínos, de Arany szabadságát, talán életét is megmentő epizódot Rozvány, s hozzáfűzi: „Kenyeres szolgabírósága nevezetes arról, hogy az ő járásából politikai vétekért senki sem üldöztetett, sem el nem fogatott." A költő ismét úgy érezhette: megmenekült. A nyugtalanul érdeklődő Szilágyi Istvánnak ezt írta 1850. jan. 19-én: „Egészség és levegő dolgában nem szűkölködünk."

Amit megmenthetett az összeomlásból, azon – félig adósságra – kis házat vett, hogy ne legyenek a bérbe adó rigolyáinak kiszolgáltatva. Lassan, bár egyelőre inkább csak lelke könnyebbítésére, magának, újra határozottabb cél nélkül, folytatta az olvasást s írogatást. Könyveibe vette be magát. A bujdosó Degré íróasztala mellett találta, olvasgatva, munkában. Az irodalom ocsúdni kezdett; Szilágyi István után Gyulai jelentkezett; aztán Tompa, akinek ezt írta: „Mozogjunk, jól vagy rosszul, célra vagy cél nélkül, az most mindegy." Aztán Nagy Ignác írt, s az új *Életképek* munkatársául hívta. Aztán Jókai, aki 1851 közepe táján – miután már előbb álutakon megkapta Arany üzenetét – ezt írta: „Most sem író, sem olvasó közönség nincs. Úgy kell őket egyenként szemen szedegetni össze, hogy csak oly állapotban lehessünk is irodalmunkkal, mint 1847 végén!" Szilágyi Sándornál, aki kaméleonként változtatta a cenzúra előtt folyóiratai címét, 1850. okt. 21-én így ajánlkozott a költő: „Sokféle és talán irodalmunk jelen állapotjában nem haszontalan munkásságot tudnék én egy jó szépirodalmi lap irányában kifejteni, ha az a szépirodalmi lap képes volna engemet havonként legalább 20–25 pengőig biztosítani, hogy ne kellene más, lealacsonyító kézi munkára szorulnom, mindennapi csekély költségem beszerzése végett." Akkorra már a legmegalázóbbtól, a szolgabírói írnokságtól megszabadult ugyan, de, bár megbecsült emberként, mégiscsak házitanítóskodnia kellett Geszten, Tisza Lajos kastélyában; oda barátai szerezték be, hogy az irodalomban legyen kalauza az ifjú, költői hajlamú Tisza Domokosnak.

Ez is csak szükségmegoldás volt természetesen: általában hetekig távol kellett lennie családjától a – bár nem túlságosan nagy, de teljesen bizonytalan – elfoglaltság miatt. Érthető, hogy engedett a család

kívánságának, a rokonok tanácsainak, s igennel válaszolt a nagykőrösi egyháztanács levelére, amikor ez nagyon tisztességes feltételek mellett meghívta az újjászerveződő gimnázium tanárának. Ekkor végleg kilépett szülőföldje védő sűrűjéből. Persze nem azért, hogy a nagyobb lehetőségeket, a főváros közelségét, a műveltebb barátokat, a szabadabb széljárást s függetlenséget ígérő helyen lassanként fuldokolni kezdjen, boldogtalan legyen, s visszavágyódjék Szalonta mégiscsak emberségesebbnek, melegebbnek érzett otthonosságába.

Az új, idegen környezetben életének zajlása elcsendesedett. Az elnyomó hatalom árnyéka még sokáig nem hagyta el: többször újra kezdődött az elszámoltatás a forradalmi évek felől. Munkaereje, lendülete, mely az ötvenes évek elején még oly nagyra növelte költői termékenységét, egyre jobban csökkent. Lírájának virágzása, a *Daliás Idők* – a *Toldi*-trilógia középrészének első változata – *A nagyidai cigányok* meg az első balladák mellett és után elszaporodtak a töredékek. Egyre sűrűbb és dermedtebb lett benne és körülötte a csend. Pestre nem ment, legfeljebb egy-egy kis vidéki kirándulásra, vagy „haza": Szalontára. „Igazi eposzi hős lettem – írta Tompának –, ki szabad akaratból nem működik, s csak addig mehet, ameddig egy felsőbb hatalom bocsátja."

Egy költő pályájának fordulóit kijelölni éppoly kockázatos, mint a történelmi fejlődés korszakhatárait. Hogy 1846 – *Az elveszett alkotmány* díjnyertességének s a *Toldi* megalkotásának éve – döntő fordulatot jelent a költő életében s alkotó munkájában: vitathatatlan. Sokkal több gondot okoz a másik határ megtalálása. Vannak, akik ezt 1849 körül keresik. Mellettük szólhat, hogy a szabadságharc leverésének évét a magyar köztörténelem s az irodalomtörténet is általában döntő fordulóként fogadta el, s az is, hogy ez az év Arany életkörülményeit teljességgel megváltoztatta. De a költő viszonyai nem alakultak át gyökeresen: Szalontán maradt, a régihez nagyjából hasonló életforma kereteiben. Aki a külső körülményekre tekint, a nagykőrösi évek kezdetén sokkal nagyobb változást figyelhet meg: 1851-ben Arany foglalkozást cserélt, elköltözött Szalontáról, az otthonitól erősen elütő környezetbe került. Ez hamarosan éreztette is hatását: életét ott egyre üresebbnek, magát mind magánosabbnak, költői munkáját folyton reménytelenebbnek érezte. Néhány év múlva még egészségi állapota is válságosra fordult.

E válság komoly jelei 1853 körül jelentkeznek. A költő maga „egy 1853 óta tapasztalt fizikai változásra" s életének mind fájdalmasabb ürességére utalt magyarázatképpen. Az előbbinek jellemzői: a megtört kedély, az álmatlanság, a fáradékonyság, az intenzív munkára való képtelenség: lényegükben az utóbbi mozzanat következményei. Életéből akkor is elfogyott a nagy lélegzetű, a személytelen hatalmasságukkal kitűnő művek minden lényeges előfeltétele. 1850–53 első lírai virágzásának évköre.

1852–55 a kisebb elbeszélő költemények s az első nagy balladák ideje. 1852-ben jelentette meg *A nagyidai cigányok*-at. 1854-ben jelent meg – először önállóan! – a *Toldi*, s bár Tompának ezt írta: „Ott állok, hogy az I-ső *Toldi*-ban sem gyönyörködöm többé", 1854-ben átsimítja és megjelenteti a *Toldi estéjé*-t is, „egy hangot a múltból"; csüggedt bizalmatlansággal, mert „most már futunk a népiestől". 1854-ben a két *Toldi* együtt is kijött. 1856-ban jelentek meg – kényszerű nagy kihagyásokkal – a *Kisebb költemények*. A sokszor idézett önéletrajzi levelet 1855. jún. 7-én írta Gyulainak. Ebben megvonta addigi életének mérlegét.

Úgy gondolom tehát, leghelyesebb, ha második korszakának végső határát 1855–56 körül jelöljük ki. A *Kisebb költemények* mintegy lezárja a korszakot, amelynek ihletadó, ihlettorzító és ihletfojtó központi élménye a forradalom és szabadságharc.

Az életnek Arany viszonyaihoz mérten rendkívüli mozgalmassága, a környezet változásai, a költő kedélyvilágának erős átszíneződései a korszak sokrétűségét hangsúlyozzák. Helyénvaló is, ha figyelünk e változatosságra. Ekkor virágzik ki először Arany költészete. Tehetsége ekkor is többfelé keresi útját. De minden változat közben: egy irányba tart. Nyugtalan, bizonytalan körülményei, kedélyének zaklatottsága ellenére: ez életének legboldogabb évtizede. Újra s most már sikerrel kísérli meg a kitörést otthona bozótosából. Ha csak két-három évre s bár baljós fellegek alatt, de szabadon, fel-felujjongva, önmagával s azokkal, akik legfontosabbak neki, egyetértve: fel-felszárnyalhat végre. Teljes lélekkel részt vesz a forradalomban. „A szabadság kezünkben van. Mutassuk meg, hogy megérdemeltük azt", írja a *Nép barátjá*-ban közzétett első cikkében, s mindent elkövet, hogy „megérdemelje azt". Ez első igazi, egyszerre felszabadító s elkötelező, felelős cselekvésre késztető élménye. A forradalom és szabadságharc leveretése éles határként tűnik fel az ő pályáján is. De

inkább csak olyan forduló, amelyen ugyanaz a dallam egyik hangnemből a másikba vált át. „Idomítottak, dresszíroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámba való" – jellemzi magát Szilágyi Istvánnak, 1854. márc. 9-én írt levelében. Bizonyos, hogy a Nagykőrösön eltelt első néhány évben sok minden jelentkezik már, ami az újabb fordulat előkészítője: a lényeget, a költői alkotás forrásait megnyitó élmények, a kifejezés célját és mikéntjét meghatározó szándékok azonban azonosak az évtizednyi korszak egészében.

Arany főképpen azért választotta a „közönséges ember" sorsát, mert megtorpant benne az akarat s az erély, hogy vágyait, tehetségét kibontva, a maga igazi útját járja. De azért is, mert nem érezte, hogy szükség van rá másutt, mint a szalontai tanácsházán. Tengermélyi első három évtizedében – ahogy később is, bénító válságai idején – hiányzott életéből az az állandó, költői felkészülésének és munkájának értelmet, lendületet adó hit, hogy van kinek írnia, hogy az az egyetértő közösség, a nemzet, amelynek szolgálatára szívesen áldozta volna minden erőfeszítését, élő valóság. „Eszmény és való" között az ő érzés- és gondolatvilágában is meglehetős korán felszakadt az a mély szakadék, amely a kor egész romantikus eszmélkedésének és költészetének egyik fő tárgya, ihletője. Arany is, mint annyi kortársa – de mint annyi költő a történelem folyamán másutt s máskor is – kereste azt a hitet, amely annyiszor foszlott illúzióvá, de amely nélkül legfeljebb magának tudott csak énekelgetni, mint a túlcsorduló szívű, vagy a vadon ijedelmében magát nyugtatgató ember. Ezt a lassan erősödő hitet a reformmozgalmaknak a 40-es években radikalizálódva felgyorsuló lendületétől kapta meg. A fejlődés folyamán természetszerűen került a legfontosabb megoldandó kérdések közé a nép, a politika, az élet legfőbb jogaiból s javaiból kisemmizett, nemtelen sokaság felszabadításának s nemzetté nevelésének kérdése. Ennek a feladatnak elvállalásában és megformálásában látta törekvéseinek fő célját az az értelmiségi java réteg, amelyhez a szalontai aljegyző is tartozott. Kétkedését legyőző lelkesedéssel s rendíthetetlen tisztességgel csatlakozott a mind radikálisabbá váló sereghez. Népen is lényegében azt értette, amit azok. Az irónia, amely *Az elveszett alkotmány*-ban elsőül is a véresen-forrón közéleti tárgyat s a kinőtt, használhatatlannak bizonyult formát marta fel savával, a költő szerepének értelmét is kérdésessé tette: a céltalanul fortyogó, indulatait kiöntő Arany akkor még alig bízott a költészet emberfor-

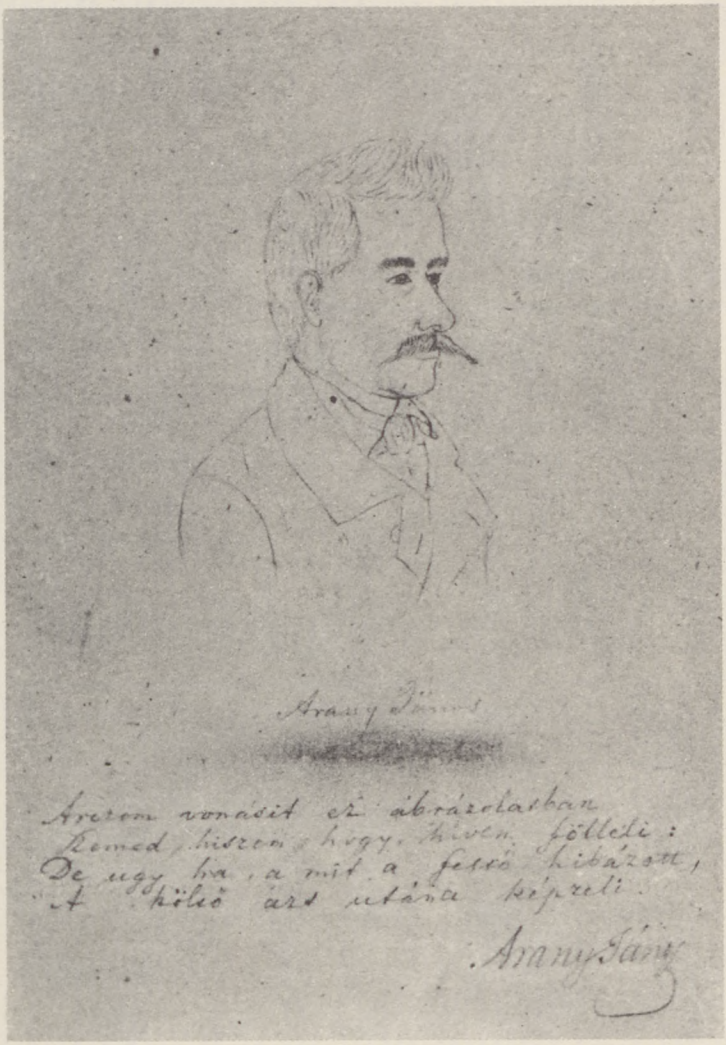

Petőfi Sándor ceruzarajza, 1847.

máló, közéleti hatalmában. A lángoló példakép azonban felperzselte e kétséget. Petőfi ezt kiáltotta feléje: „S az az igaz költő, ki a nép ajkára hullatja keblének mennyei mannáját"; s ő válaszában „népi sarjadéknak" vallotta magát, aki népével él, „érette, általa".

Költői pályájának e második korszakát a „nép költőjé"-nek hivatástudata fogja egybe. A forradalomban és szabadságharcban betetőződő nagy nemzeti mozgalom s a „lángszellem", „korának büszkesége" – úgy érezte – értelmet adott az ő tehetségének is. Megajándékozta a hittel, hogy az emberi természet a társadalmi viszonyokkal együtt megváltoztatható, hogy érdemes a magányba zárult én sivatag-valóságától a közösség érdekeit megtestesítő eszményekhez fellebbezni: bekapcsolta a népmozgalom eleven, magával ragadó világába. A nép költőjének feladatait látta maga előtt s kötelességeit hordta szívében akkor is, amikor a nagy vállalkozás meghiúsult, s a harcokban eltűnt barát legendás fényoszloppá eszményült a pusztulásban. A küldetés hite oly mértékben átfűtötte, hogy az elnyomás első éveiben, igen nehéz anyagi s lelki körülmények ellenére, gazdag termést hozott költészete. Csak éppen, hogy a szívós törekedés, mely kezdetben minden hasadékon utat keresett a romok alól, lassan fáradtságra változott, a lelkesültség ellentétébe fordult, a buzdító hang érdesen gúnyolódó, majd higgadtan szemlélődő, végül halálosan bánatos lett.

Arany első arcképei ez évtized elejéről és végéről keltezhetők. A nyilvánosság elé kilépő költőt s az első termése alapján már országos nevű férfit ábrázolják.

Először Petőfi vetette papírra arcának vonásait 1847 június elején. A szeretettel invitált és örömmel látott barát akkor látogatta meg Aranyékat, s náluk maradt két hétig. Lerajzolta s megénekelte a Csonka-tornyot, s lerajzolta barátját is. Sajnos, őt nem énekelte meg s nem írta le; Kerényinek címzett VII-ik útilevelében inkább a maga érzéseiről szólt s a környezetről, amelyben „a komoly vidámságú családapa", a „vidám komolyságú családanya" s „a két fecsegő, virgonc gyermek" boldog együttesében maga is oly boldog volt. Az idők folyamán kissé megfakult ceruzarajz inkább a szerető figyelem, mint a jellemábrázoló művészet alkotása; Arany maga sem tartotta sikerültnek; jókedvű-komoly aláírása pontosan jellemzi:

Arcom vonásit ez ábrázolatban
Szemed hiszem, hogy híven fölleli,
De úgy, ha amit a festő hibázott,
A költő azt utána képzeli.

Második arcképét, bár a szemérmes falusi ember váltig szabadkozott, ugyancsak Petőfi készíttette el Barabás Miklóssal, 1848 májusában, az *Életképek* számára. A kor népszerű arcképfestője nem tartozik a nagy léleklátók közé, de pontos művei általában jól tükrözik a rajtuk ábrázolt személy kedélyállapotát. Arany arcképe komoly, kerek fejű, borotvált arcú, fiatal férfit ábrázol, dús, oldalt elválasztott hajjal. Száját, mint minden későbbi arcképén, ezen is eltakarja az „erős, szabályosan kétoldalra hajló" bajusz, amelyről házasságának tanúja is megemlékezett, csak éppen, hogy a végén már nem „csinosan felhajló", hanem lazán lefelé ereszkedő. Sejteni engedi inkább – mint a későbbi arcképek is –, hogy a száj telt, érzékeny, finom vonalú. Az erőteljes, de nem túlságosan hangsúlyozott orr fölött középmagas, sima, okos homlok. A szemek vonják főként magukra figyelmünket; egyetlen későbbi arcképén sem ragyognak ilyen mély, friss, töretlen tűzzel a dús szemöldök alól. Az egészen valami arányos felszabadultság, férfias harmónia ömlik el, az önmagával egyetértésben élő ember higgadt bátorsága.

A másik három arckép 1855–56-ban készült, s szorosan összefügg egymással. Az első kettő ezek közül ugyanannak az arcképnek két változata: Barabás a *Hölgyfutár* kiadásában 1855-ben megjelent *Magyar írók arcképalbuma* számára egész sor kőrajzot készített; az arcképek négyesével kerültek egy lapra, Arany Eötvös, Berecz Károly és Lauka Gusztáv társaságában; Barabás nyomán készített metszetet – ahogy ezt Heckenast, a kiadó közölte a költővel – a *Kisebb költemények* 1856-ban megjelent kötete számára Axmann; lehet, hogy már 55-ben, mert a képen Barabás neve mellé csak később – nyilván mivel a kötet csak akkor jelent meg, s mert a metszet némileg eltér a kőrajztól – került az 1856-os dátum. A harmadik az a nagyméretű olajfestésű arckép, amelyet 1856 őszén Szalonta rendelt meg nagy szülöttéről Barabásnál.

Barabás festménye – amelyen először tűnnek fel Arany húsos, érzékenységre s komoly teherbírásra való kezei – asztal mellett ülve, háromnegyed alakban ábrázolja a nagykőrösi professzort, a kor egy

tekintélyes tisztviselő-polgárát. Fekete szalonkabát, kétsorgombos, hajtókás, fehér mellény fedi kissé mereven tartott testét; zárt inggallérjában fekete selyem csokornyakkendő. A borotvált arcot lesimított, dús haj keretezi; a szájat eltakarja a szép rendben tartott varjúszárny-bajusz; a tekintet elfordul a nézőtől.

A kőrajz első benyomásra rokon a festménnyel. Néhány nem hangsúlyozott, de nagyon lényeges vonással azonban eltér tőle. Ott finoman feltüntetett, vékonyabb, de mégis a Kossuthéra emlékeztető szakáll látható a szembenéző arcon. A költő polgári hajtókás kabátot visel, de olyan, nyakkendő nélküli, kihajtott inget, amilyenről Petőfi volt nevezetes. Tudni kell, hogy Aranyt soha máskor nem örökítették meg nyitott inggel, s hogy szakállasan – de teljes, bár nyírott szakállal – csak késő öregkori arcképei ábrázolják. Tudni kell azt is, hogy Arany a nagykőrösi tanárokkal együtt 1852-ben levágatta a nyilván 1848 után növesztett szakállt; önként tették ezt, hogy megelőzzék a néma tüntetésnek minősített szakállviseletet megtiltó rendeletet. A Barabás művét rézbe metsző Axmann, azon túl, hogy kissé hidegebbé tette az arcot s világosabbá a szemet, még egy változtatást eszközölt. A németes kabátot magyaros zekére alakította.

Elgondolkoztató, hogy sem a kőrajz, sem a metszet keletkezésének körülményeiről – a puszta tényt közlő Heckenast-levélen kívül – nem merült fel eddig semmi híradás; Arany László is csak pontosan leírja, de nem kommentálja őket; a többi kép történetéről pedig a költő leveleiből elég részletesen értesülhetünk. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy a költő, de kiadója sem akart semmit papírra vetni arról a veszélyesnek érzett célzatról – amelyet a Kossuth-szakáll, a Petőfi-ing s a magyar zeke kifejezett – s amelyet akkor itthon mindenki megértett. A *Kisebb költemények* kötetéből tudniillik összes nyíltabban politikai célzatú vagy színezetű költeményeit ki kellett hagynia.

A kőrajz az első arckép, amelyen a költő szembenéz; nyugodt, nyílt, figyelmes tekintettel. Az arányos, kerek arcnak a szem ad igazi tartalmat. Ezt minősítette ő maga, szokott félkomoly tréfával „kalmük szem"-nek, s erre emlékezhetett vissza egyik tanítványa így: „Sohase láttam felnőtt embernél oly végtelenül jóságos s oly nagy gyöngédséget kifejező szemeket, melyeket rendszerint valami fátyolféle takart, mint érett gyümölcsöt a hamva, s csak ha valami kedves, tréfás dolgot mondott csendesen, szelíden: akkor villant elő egy pillanatra a belső tűz zsarátnoka, s csodálatosan édes, derült fénnyel ragyogta

be arcát." A metszet Arany leginkább idealizált arcképe; a festménynél, de a kőrajznál is derűsebb, tetszetősebb: ezért is lett talán a legismertebb s legnépszerűbb valamennyi közül. Az elterjedt *Nővilág* is elküldte nagyobb formájú mellékletként előfizetőinek. A festményen távolságot tartó, fegyelmezett férfi néz barna szemével valamilyen meghatározatlan célra. De mintha inkább befelé figyelne: a fájdalmakra, kétségekre, melyek ott hagyták nyomukat a kissé megnyúlt, megvékonyodott, már-már komor arcon.

Az öt arckép a költő e korszakának igen lényeges emléke. Rokonságuk az évtized belső egységét hangsúlyozza, különbségük a kedélyállapot, a magatartás és a helyzet átalakulását. Petőfi rajza a sorsfordító nagy barát megjelenésének s szeretetének emléke. (Petőfi, tudtunkkal, csak a hozzá nagyon közel állókról rajzolt arcképet!) Barabás első portréján a *Toldi* költője tűnik elénk nyílt, nyugodt magabiztossággal. Az 55–56-ból származó három arckép az országos hírével Nagykőrös porában s magánya sivatagában fuldokló férfit idézi fel élete delén. A festmény arcáról-alakjáról sugárzó erély a meghasonlás démonait tartja sztoikus fegyelemben. A kőrajz s a metszet kissé megszépített, derűs nyugalma mélyén valami hiten túli bizalom pihen, mint kristályban a fény. A festményen az abszolutizmus idejének előírásos hivatalnok-eleganciája, a rajzokon a „világcsoda" elkötelező örökségét bujkáló, halk jelekkel bár, de mégis érvényre juttató hűség jelenléte.

Toldi-t – most úgy látjuk – készen várta helye és szerepe reformkorunk kibontakozásának menetében.

A Kisfaludy Társaság, a polgárosuló magyar értelmiség egyik fő fóruma, komoly előzmények, érett megfontolás után fogalmazta meg az új pályatételt: költői beszélyre, a nép ajkán élő történelmi hősről, népies formában és szellemben. Arany, láttuk, a Társaság vonzáskörében kezdett magára eszmélni, sokban ennek neveltje volt. Voinovich Géza gondosan összeállította mindazt, amivel a Társaság a lassan készülődő költő útját a *Toldi* felé egyengethette. Ha az *Évlapok*-ban nem olvasta volna, a hozzá került külön kiadványban bizonyosan tanulmányozta Müller Godofréd 1841-ben díjnyertes pályaművét: Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? Müller azt kívánja, hogy tárgy, szellem a nemzetiség fényében tűnjön fel, mérték és versforma egészen a nemzeti nyelv természete szerinti legyen. Erdélyi János a népköltészet szellemét kereste, s a néppel szolidáris politikai érzületet érvényesítette már Petőfi előtt is mind a költészet aktuális feladatairól kifejtett gondolataiban, mind költői gyakorlatában. A népköltészetről 1842-ben mondott Kisfaludy társasági székfoglalójában Aranynak a népiességről s a nép költőjéről kialakított felfogását igen sokban előlegezte. A sokfelé kezdeményezett népköltési gyűjtés elveinek tisztázása után a Társaság erélyesebb lépéseket tett az addig e téren végzett munka eredményeinek közzétételére; 1846-ban megjelent *Erdélyi Népdalok és mondák* című gyűjteményének első kötete.

A XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmi modernsége, az avultnak érzett hagyományos versforma egyhangúságával szembefordulva, szinte kizárólagossá tette az idegen versmértékeket. Toldy Ferenc erről már 42-ben ezt írta: sajnálatos, hogy „költészetünk legszebb virágai az iskolai neveltetésű férfiak tanulószobáikból a nemzet szabad ege alá ki nem hathattak", de még sajnálatosabb szerinte, hogy „még eddig a nyelvünkben, mint minden nyelvben meglevő *saját mértéket* és ritmust ki nem lestük, nem szabályoztuk". A következő évben így jelezte s bátorította a változtatás erőit: „Egy új for-

radalom küszöbén állunk, melynek iránya elkülöníteni az idegent a sajáttól"; 1844-ben pedig a magyar verstan megújítását sürgette. Mintha *Az elveszett alkotmány*-nak a formát is kifigurázó szerzőjét igazolná: „Az antik sémákhoz nyelvünknek csak teste simul hozzá, nem szelleme." S mintha a nemzeti versidom majdani első törvényhozóját buzdítaná: „A fejlődés a nyelv természetével egyező törvények kihirdetését várja, azoknak mind népdalainkból, mind jelesebb költőink műveiktől elvonását."

A Társaság vezérkara tudta, hogy nemcsak a tárgykört, a felfogást, de a műfajokat is meg kell újítani. Az antik mértékben idegenszerűen zengő-hömpölygő romantikus eposzról kiderült, hogy „nem hathat ki a nemzet szabad ege alá". 1844-ben kitűzték a pályakérdést: Milyennek kellene a korszerű eposznak lennie? A díjnyertes Bangó Péter még inkább csak az antik-barokk hagyománynak azokat az eszközeit vetette el, amelyek *Az elveszett alkotmány*-ban is a műfaj-paródia fő céltáblái lettek: az eposzi machinát, a hiteltelen szellemvilág szerepeltetését, „a tassói angyalokat és ördögöket". Erdélyi azonban már azt kívánta, hogy még megírandó nemzeti eposzunknak ki kell lépnie „a romantika szürkületéből", embereket kell ábrázolnia természetes valóságukban, úgy, ahogy azt Homérosz műveiben láthatjuk, s az „alkotmányos nyelv" helyett a nép nyelvén kell szólnia. Mintha az ő nyilván figyelemmel olvasott szavai is ott visszhangzanának Arany 1846 tavaszán Szilágyinak írt levelében: „Homert tanulom, *Ilias*-t eszem."

Mindennél fontosabbak lehettek a kitűzött célokat megközelítő vagy megvalósító példák. A reformkori irodalmunk legmagasabb rétegét teremtő-hordozó vezérszellemek a letűnt századok öntudatlan népiessége után határozott céltudattal kezdtek a népköltészet felé fordulni. Mind többen tettek kísérletet rá, hogy ellessék s a maguk műköltői gyakorlatában is megvalósítsák a „népdal tónját". Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Vitkovics, Czuczor és mások másmás módon, de siettették a feladat megoldását. Vörösmarty maga is kereste a népies epika útját; „ponyvavers"-nek nevezett tizenketteseivel azonban ugyanolyan romantikus tündérvilágot idézett fel a *Tündérvölgy*-ben, mint a *Délsziget* csodálatosan fénylő-zengő hexametereivel: az egyszerű népiesség nem lehetett az ő teljességének hangja. Petőfi találta meg az igazi megoldást. Bravúros gyorsasággal végigsuhant azon az úton, amelyen a súlyos léptű Arany is végigment.

A suhanc-lángelme 1844-ben szinte egy lélegzetre írta meg a hagyományos nagyeposz paródiáját, *A helység kalapácsá*-t meg a népi elbeszélő költészet egyszerre valóságos és tündéri mintaremekművét, a *János vitéz*-t. Arany aligha követte *A helység kalapácsá*-t, de második művével nyilván Petőfi nyomain is indult: „*Toldi* nagyra nőtt... *János vitéz*-nél nagyobb; megolvastam", írta – amikor már felküldte művét a Társasághoz –, 47. jan. 9-én Szilágyi Istvánnak. Akik rokon motívumokat kerestek a két költő e négy művében, s párhuzamot vontak közöttük, találtak adatot s ellenadatot, megegyezést és eltérést eleget.

E vizsgálódások végeredménye: *János vitéz* felszabadító példa volt arra, hogy van mód a népmesét magas költészetté formálni, hogy az avultnak tartott hangsúlyos tizenkettest meg lehet tölteni eleven élettel, s hogy ez a forma illik igazán a magyar népi tárgyhoz. Észrevettek némi politikai ihlető hatást is: a *János vitéz*-ben, mint a népmesékben, az elnyomott jóravalóság diadalmaskodik. Ez azonban akkor még főleg népmesei szimbolika lehetett. Konkrét politikai töltést az általános fejlődés erőitől kapott a *Toldi* is. Hogy az új műnek – amiről idők folyamán egyre jobban megfeledkeztek – volt ilyen politikai előzménye s visszhangja, Arany maga jól tudta. „*Toldi* fogadtatására igen sokat tett az újság, a demokrácia felé gravitáló közszellem", írta Tompának a *Toldi* új kiadását már lényegesen más szellemben értékelő méltatások idején, 1854-ben.

A negyvenes évek közepén egyre jobban radikalizálódik a változást sürgetők felfogása. Széchenyi már meghökken a vihar kibontakozásán; felelősnek érzi magát érte, hiszen ő vetette. 44-ben a *Pesti Hírlap* Szalay László szerkesztésével a centralisták kezére kerül; Kossuth a Védegylet, a gazdasági szervezés s az egyre radikálisabb politikai mozgalom világában tör előre. 1845-ben megbomlik a Nemzeti Kör egysége; a fiatal értelmiségiek, országos közvéleményt érezvén maguk mögött, már nemcsak az adminisztrátorok ellen tüntetnek, de a felelős nemzeti kormány, a köztehervíselés, a kötelező örökváltság érdekében is. A lengyel nemesség osztrákellenes s a galíciai parasztság nemességellenes felkelése 1846-ban csak fokozza az izgalmat Magyarországon is; Arany egyik elbeszélése, a *Hermina* bizonyítja, hogy elérték ezek a nyugtalanító hírek.

De éreznie kell az irodalom hangjának felizzását is. Vörösmarty hatalmas, bíráló s lelkesítő, kétségbeesés s remény közt is rendület-

len hűségre intő hazafias versei ezekben az években jelennek meg. Nemcsak a Lánchíd s a Nemzeti Múzeum – a nemzeti egység és áldozatkészség e két jelképes vállalkozása – közeleg a befejezéshez, de a nyugtalanok forradalmi láza is egyre magasabbra szökik. A *Himnusz* Erkel dallamával nemzeti imádsággá lesz; a *Hunyadi László* kórusával tüntetők vonulnak fel: „Meghalt a cselszövő!" Eötvös cikkekkel, versekkel, szatirikus színjátékkal és regénnyel támadja a hűbéri világot; *A falu jegyzője* a nép és a nemesi származású értelmiség összefogására buzdít. A *Magyarország 1514-ben* már az osztályforradalom elszigetelődésének veszélyére hívja fel a figyelmet; de Petőfi 46-ban megalakítja a radikális Tízek Társaságá-t, s véres napokról álmodva, kibontja forradalmár-költészetének lobogóját.

Ezt a politikai fejlődést is ott kell tudnunk a *Toldi* mögött. A szakmabeliek az új mű irodalmi értékeit magasztalják: a nyelv szép természetességét, a ritmus magyarságát, a rímelés tisztaságát, a kompozíció kerekségét, a jellemek hitelességét, a felfogás naivságát. Petőfi forgószele azonban a mű politikai parazsát lobbantja lángra.

Toldi-t készen várta helye, s mégis van megszületésében valami elképesztő váratlanság. A változásokat feldajkáló s a legfontosabb erőket egy-egy döntő történelmi pillanatra összpontosító fejlődés logikája hozta létre; de legalább ennyire a géniusz varázslata, aki az ihlet meglepetésszerű bizonyosságával találkozik a történelmi pillanattal, sugárzó valóságú, sugalló erejű műbe foglalja azt, amiről a kor álmodik, s aminek elemei hosszú századokon át alakultak ki a hazai és az európai irodalomban.

Népről, népiességről s ezek összefüggéséről a nemzetiséggel: Magyarországon is, s a reformkor folyamán is igen eltérők voltak a vélemények.

Mai, a különféle szaktudományok módszereivel kialakult fogalmainkkal aligha tudnánk ezt a sokrétűséget éreztetni. A népiesség nem volt akkor pontosan körülhatárolt néprajzi, történelmi vagy esztétikai vizsgálódások tárgya. Hamarosan az erkölcsi magatartást alakító eszmélkedés egyik központi problémája és a politikai harcok legfontosabb fegyvere lett. Nem valami magyar különlegesség mégsem, bár nálunk sajátos és különösen jelentős szerepet játszik. Európai összefüggései nélkül érthetetlen.

Arany később, a reformkor „öntudatra hozó" népiességének ma-

gyar előzményeire visszatekintve, az „öntudatlan" népiesség évszázadokon át fel- és eltűnő áramlatára hívta fel a figyelmet. A természetes, különösebb célzat nélküli érintkezésnek azokat a költői eredményeit érti ő a népiességnek ezen a változatán, amelyek ott jöttek létre, ahol a társadalom mélyén elhelyezkedő rétegek személytelen, íratlan hagyományában öröklődő-alakuló költészet és a műveltebb, fentebb élő rétegek nagyobb igényű irodalma találkozik s egymásra hat.

Ilyen öntudatlan népiesség, ilyenféle „népszerűség" van, mióta van fejlettebb, a „köznép" világa fölé emelkedő műveltség. A társadalmi magasság, ha élni akar, nem szakadhat el teljesen az őt tápláló, eltartó mélységtől. Az együttéléssel, a társadalmi, politikai egymásra hatással, a hatalom érvényesítésének gyakorlatával pedig szükségképpen együtt jár a szellemi világ értékeinek csereforgalma. A latin nyelvű egyháznak, hogy megértsék, világszerte a nép nyelvén is meg kell szólalnia. Nálunk a *Halotti beszéd* a néphez közvetlen egyszerűséggel annak anyanyelvén szóló egyház első ránk maradt emléke. Az ilyen, a néphez – a-nép-nyelvén-szólás nyomait végigkövethetjük a régi magyar irodalomban döntő szerepet játszott egyházi szövegekben, Bornemiszán, Pázmányon át az effélét már öntudatos irodalmi ízléssel kereső Faludiig. Ennek a fejlődésnek emlékeit találhatjuk meg az egyház körül menedéket találó ősi népénekektől a kéziratos énekeskönyvekben megőrzött világi hagyományon át Amadeig s tovább a kántor-diákpoézisig. Mindezt Arany minden életbeli funkciójával együtt tapasztalatból ismerte gyermek- és ifjúkorában, s öntudatos figyelemmel mérte meg érett költőként. Remekléseinek egyik titka, hogy ezekből a forrásokból is teljes bátorsággal és biztonsággal merített. Egészen öntudatlan persze sohasem lehetett az effajta népiesség sem. Főképpen mégis az jellemezte, hogy nem vált semmiféle, esetleg már népuralmi szándékú politikai törekvésekkel is egybekötött, céltudatos mozgalom részévé.

A népi nyelv, tárgykör és kifejezésmód akkor és ott jelenik meg először határozott, tudatos vállalkozások eszközeként, amikor és ahol a középkori egyházi műveltség egyeduralma ellen feltámadnak a legkülönfélébb indítékokból eredő laikus mozgalmak. Ezek készítik elő a világi szellem önállósulását; kezdetben az egyetemes érvényű latin nyelv határain belül, hamarosan azonban azokon kívül: ott, ahol a nemzeti nyelv még egyet jelent a népnyelvvel. Ami a reneszánsz idején lép elénk teljes hatalmasságában és összetettségében:

voltaképpen az egész európai műveltséget mozgató, éltető, mindegyre megújító dialektika. A római birodalmi gondolat s a mindenekfelett álló egy igaz egyház uralmát az egész földrészre kiterjesztő egységes és egységesítő műveltség erői egészülnek ebben ki a helyi hagyományokkal, népi egyéniségekkel, a függetlenségüket megőrizni, erejüket érvényesíteni kívánó kisebb hazák műveltségével. Amikor Dante a „vulgáris elokvenciá"-ról szólt, amikor a reneszánsz írói a „lingua nostra" egyenrangúságáért harcoltak s az élő nyelven akartak – ha nem is a tömegekhez, de az ő valóságos „népük"-höz – szólni, természetes biztonsággal merítettek a piacokon vagy még inkább a csevegő társaságokban használatos nyelvből s a szájhagyományban élő költészetből.

A querelle des anciens et modernes vitáiban – más társadalmi feltételekkel s zártabb körben – hasonló elvek, erők és érdekek álltak szemben. A reneszánsz elismertette a világi klasszikusok egyenrangúságát a bibliával s az egyházatyákkal; a francia vitázóknak a hazai, modern remekírók egyenjogúságát kellett elismertetniük a klasszikus világi auktorokkal. A viták a magyar irodalomig is elgyűrűztek. A reformáció magyarul s a nép nyelvén hirdette az igét; nemegyszer adott így ideológiai tartalmat s igazolást a forrongó nép felkeléseinek. Erdősi Szilveszter János, bár felismerte a költői szólás, a magyar poézis erejét a virágénekekben, a híveket tiltotta erkölcstelenségüktől. Balassi jellegzetesen tudós reneszánsz költészete azonban mégis elképzelhetetlen az egykorú magyar, sőt kelet-európai vulgáris költészet nyelvi, kifejezésbeli készletei nélkül. Latin antikvitás és magyar modernség mérkőzésében nálunk is az élő népnyelv sugalmai és erői segítették győzelemre az utóbbit.

A klasszikusok tisztelete azonban megmaradt a magukra talált nemzeti irodalmakban is. A szűkkörűség, vidékiesség, színvonaltalanság, elzárkózás, az egyéni érdek állandó veszélyében ezek mutatták meg a nemzetek feletti távlatokat, ezek adtak példát a legtágasabb emberi szolidaritás megőrzésére s arra, hogy a műveltség, a kiválóság rangja a legmagasabb színvonal igényére kötelez. Ezek éltették a hitet, hogy van valami, ami kiemelkedhetik az idő hullámverésében: az „ars longa, vita brevis" hitét, sőt bizonyosságát.

A közös emberiségre tekintő s a sajátos, egyéni kezdeményezést megvalósító törekvések dialektikájával rokon erősségű másik ilyen, az egész európai művelődést átható-formáló, „népies" jellegű ellen-

tétpár az erkölcsiség, az életformák értékéről, egészségéről, termékenységéről, emberi értelméről kialakuló felfogások területén lép elénk.

Mivel európai művelődésünk kialakulása közben újra meg újra feltűnnek a civilizációs túlfejlődés veszélyei: az élet igazi erőforrásait eliszaposító dekadencia, a túlfinomultság, a meghajszolt városi, majd nagyvárosi ember kiégettsége, magánya, meghasonlottsága – újra meg újra feltűnik, bár változó formában, a vágy az ősi, egészségesnek érzett életformák után. Hésziodosz még a pásztori-paraszti görög nép természetes munkáinak tapasztalati szabályait és mindennapi, valóságos tennivalóinak naptárát foglalta össze az *Erga kai hémerai*-ban. Az ő nyomain induló Vergilius már inkább a természetes élet környezetébe visszavágyó nagyvárosi rómaiak számára idézte fel a *Georgikon*-ban annak a kertészkedő békének idilli képeit, amelyet, úgy énekelte, vidéki gazdaként ő maga is, de főként a természettel együtt élő nép élvez. Ennek értékeit magasztalta évezredekre szóló tekintéllyel a városi élet zűrzavarából a vidék derűs magányába menekülni vágyó Horatius. Az épebb, egészségesebb élet vágya éledt fel a reneszánsz s a barokk pásztori játékaiban. A nép a boldog idill gyermeki naivságát, illúzióit és jelmezeit adta ezekben kölcsön azoknak a kiváltságosaknak, akik az udvari élet feszes rendjét legalább egy-egy ilyenféle, divatos alakoskodás napjaira igyekeztek a szabad természetesség játékával felcserélni. S azoknak is, akik a lélek felfeltörő nyugtalanságát vélték így csillapítani; hiszen úgy érezhették: az elnyomott, kizsákmányolt nép nem is olyan boldogtalan. Sőt: példakép.

Az ilyen színezetű „népiesség" legmagasabbra csapó s legmesszebb gyűrűző hullámai abban a mozgalomban tűntek fel, amelyet Rousseau nevéhez és rendkívüli hatású jelszavához szokás fűzni: „Vissza a természethez." Ennek az eszmének már nem a birtokon belüliek új ingert kívánó kalandvágya, hanem a hatalomból kiszorultak, első renden a feltörekvő polgárság megnőtt öntudata adott átütő, tömegmozgósító erőt. A „tiszta szívű, derék bennszülött" eszményképe távoli világrészek „természeti népei" felé tágította – s távolította egyben! – a figyelmet. Az egzotizmus azonban – amely a XIX. század elején a Közel-Kelet s benne a magyar nép iránt is felkeltette az érdeklődést – egyre inkább megtelt a kor nyugtalanító erkölcsi, társadalmi feszítőerőivel. Ha a nép ősi életereje valóság: az ő ősi világá-

ban kell megkeresni a megromlott, elfajult, „veszni tért", vagy elvesztésre érett uralkodó osztályok ellen a szövetségest, a megújulás zálogát.

A fejlődés, mentől közelebbről tűnik elénk, annál összetettebbnek látszik. A XVIII–XIX. század fordulóján – a francia forradalom erősítő vagy példát mutató hatására – a felszabadult, megerősödött vagy a hűbéri belső gyarmatosítás ellen támadó, önállóságukat kiviní készülő népek nevelő s mozgósító eszményévé lesz a nemzetállam koncepciója. Ennek kimagasló jellemvonása, hogy nemzeti érzésében és öntudatában egységes néppel kívánja kitölteni a régen soknyelvű állam kereteit. A nemzetiség egyik legfontosabb ismérvének tehát a nyelvet tartja. Felsőbüki Nagy Pál formulája, hogy „nyelvében él a nemzet": európai közhelyt tett népszerűvé Magyarországon. Azért is oly százados hatással, mert reformkorunk politikai téren annyira korlátozott mozgalmaiban a nyelvvédelem és művelés kérdéseire összpontosult hosszú időn át majdnem minden nyilvánosan szóhoz jutható nemzeti erőfeszítés. A nemzeti nyelv egyik legerőteljesebb forrása természetszerűen lett a nép nyelve; különösen Észak-, Közép- és Kelet-Európában. Itt az elidegenedett művelt rétegek körében idegen nyelvek voltak divatosak vagy kötelezők. A nemzeti nyelvek önállósulására két fő mód kínálkozott. Egyik csupán csak az ész, az ízlés és a szükség parancsait követő erőszakos nyelvújításé. A másik a nemzeti nyelv természetes tartalékait, a régi és a népnyelvet felhasználó nyelvművelésé. Irodalmunk mindkét utat végigjárta. Az eredmény olyan megegyezés lett, amelyben a nyelvművelés kapta a döntő szerepet. A népnyelv jelentősége ennek a fejlődésnek során egyre nőtt. Igen lényeges erők munkálkodtak azonban a régi irodalomban kialakult és megőrzött nyelvi hagyomány értékeinek feleleventésén, érvényre juttatásán is. „Népi" és „régi" ezért is fonódott oly elválaszthatatlanul össze megújuló irodalmunk kibontakozásának egész folyamán.

A nemzet nem nyelv csupán. Felsőbüki Nagy Pálnak a gyakorlati politika színterén felhangzott jelszavánál jóval előbb, bár kisebb visszhangot keltve, de mélyebb hatást, sokkal fájdalmasabb vívódásokat kiváltva: megfogalmazódott a súlyosabb igazság. Az, hogy a nemzet erkölcsében, hagyományában, példás hőseiben, közösségformáló szokásaiban, érzésvilágában, öntudatában, magatartásában, egyszóval: emberségében él. Ennek a „nemzeti erkölcsnek", sajátos

egyéniségnek, ennek „az emberiség számára megmentendő, megőrzendő külön színnek" megelevenítésében, őrzésében és kifejlesztésében egyre fontosabb, mert megújító, bővízű forrásként tűnt fel újra csak a nép. Úgy is, mint az a réteg, amely a szokásait, meggyőződését, hovatartozandóságának tudatát oly gyakran váltó felső társadalmi rétegek alá szorulva, a fejlődéstől elzárva, a mélység lassú áramlásában, a történelem viharos változásai közben is megtartotta nemcsak a nemzet nyelvét, hanem sajátosságait is.

Ez a felismerés sem volt valami magyar specialitás. Az önmaguk nemzeti egyéniségét kereső, nemzeti mivoltukat hagyományaikra ocsúdva kifejtő európai népek körében a hazait jóval megelőző folyamatként találkozunk vele. Ami a Földközi-tenger térségében századokkal azelőtt lejátszódott s a reformációk véres háborúiban északon csak csírázni kezdett, az ismétlődött meg – csak éppen számunkra sokkal érzékelhetőbben, hevesebb lángolással s nagyobb hatással – az angoloknál, az északi népeknél, a németeknél, lengyeleknél, az egész szláv világban. Így lett nemzeti üggyé a dán (Vedel), az angol népköltészet (Pepys, Percy), így nőttek mintaszerű remekekké a skót népballadák. Ezért figyelt Herder, a népből feltámadó nemzetek páratlan hatású történelembölcselője, „a népek szavára dalaikban". Ezért keltett oly nagy érdeklődést Vuk Karadzsics szerb hősi énekgyűjteménye. A kiélt, szabályszerű klasszikusok művei helyett egyre inkább az vált sugalló értékké, amiben a „tiszta természet" jutott kifejezésre. A lángelme feladatát abban kezdték látni, hogy úgy alkosson, mint Prométheusz, a fényhozó félisten, s minőségét azon mérték, mennyire tudta a nép géniuszát, a népben szunnyadó alkotóerőt kifejezésre juttatni. Így válhatott felszabadító példaképpé a titáni szabálytalanságában s vérbő realizmusában egyaránt népköltőként ünnepelt Shakespeare.

A népiben is az ősit kereste s becsülte ez a kor, s a régiben is azt, amit naivan természetesnek, valami ősi népi költészet emlékének minősíthetett. Vergilius, annyi század kikezdhetetlen mintaköltője, mesterkélt, tudós utánzóként szorult háttérbe az igazi, hitelesen népi költőként felfedezett és magasztalt Homérosz mellett. Lassankint nem is lehetett igazi, ősiségére s szellemi rangjára tartó nemzet, amelynek nem volt ősi költészete, főként naiv eposza. Ezért adták ki a század elején az orosz bilinákat, az *Igor-ének*-et. Ezért követtek el mindent a németek, hogy előbányászott hősmondáik hátterével hite-

lesítve: a maguk naiv eposzául fogadhassák el a *Nibelung-ének*-et. Ezért fogadták hozsannával az angolok Osszián énekeit; ezért ragaszkodott a romantika világszerte, de különösen északon és keleten ahhoz, hogy ez a rendkívüli hatású hamisítvány legalább forrásaiban eredeti. S ezért lehetett a *Kalevala* az egész finn nemzeti műveltség bibliájává.

Mindez nálunk is erős visszhangot keltett: az általános európai mozgalmak szételemezhetetlenül összevegyültek a nemzeti törekvésekkel. Rousseau romantikát vető felvilágosodása, Herder politikailag is felrázó történetfilozófiája Osszián ködeivel, a magyar előidők színeivel, sugalmaival és a verbunkosok dallamaival telt meg. A magyarság ősinek tudott s romantikus költészetünk kezdetén még nemesi örökségként felmutatott sajátságait, egyéniségének alapvonásait azonban a nemzeti reprezentáció vezetőszerepében megingó nemesség helyett egyre inkább a falvak népében kezdte keresni az új hazafi-nemzedék. Kölcsey nem egyedül tudta úgy, hogy a nemzeti költészet – mely nálunk idegen tüzeken lobbant lángra – csak a nép költészetének forrásaiból újulhat meg igazán, ahogy a természet: szerves fejlődéssel.

Mindazok, akik a felnövekvő nemzeti érzés önérzettúltengésében a provincializmus veszélyétől féltették a megújuló magyar szellemi életet, ennek ellensúlyozását a természetes erkölcsiség s a minden nemzet irodalmában egyformán megvalósítható, tehát követendő, általános érvényű esztétikai szabályok érvényesítésében keresték. A Homérosz személye és műve körül felkavargó európai viták hatása azért volt oly lényeges nálunk is, mert a szakmai, filológiai kérdéseknél fontosabb lett bennük annak tisztázása: hol keresendők az „örök emberi" és az „örök szépség" modern kifejezésének forrásai. S ezek közt a legfontosabbként tűnt fel az ősi egyszerűségét megóvó, az évezredeken át klasszikussá csiszolt közösségi formákat, a „mindenki számára érthető szépségeket" eleven élettel kifejező népköltészet. Erdélyi János a nép költészetében megvalósuló nemzeti klasszicitást kereste és találta meg népdalainkban. Arra buzdította tehát a kor költőit, hogy álljanak be a nép tengerébe, „mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba".

A népies eszméknek és törekvéseknek ezekben a változataiban mindig s mindenütt van valami másodlagos, valami utopisztikus, elvont, vágyálomszerű elem. A nép ezekben mindig valaminek forrása,

érve csak; valami, amire hivatkoznak, támaszkodnak. Képviselőik még akkor is, ha a nép érdekében emelnek szót, a valóságos népen, tehát az akkor még jogtalan, hatalomtalan tömegen kívül álló, vagy legalábbis olyan célokat szolgálnak, amelyek csak részben, áttételesen függnek össze a valóságos nép létkérdéseivel. Nyilvánvaló, hogy politikailag tudatos népiesség ott születik, ahol a nép a maga társadalmi különválásában osztállyá határolódva tűnik fel s olyan rétegekben, amelyek valamilyen érdektől hajtva, fentről, kintről, vagy belőle kiemelkedve, de ennek érdekében fordulnak a nép felé. Maga a nép évezredeken át a valóságban él, s nem valamilyen honvágy, divat, szellemi vagy irodalmi áramlat jegyében szemléli életét.

Ahogy a „nép"-re hivatkozók: a fogalom értelme, tartalma is erősen meg-megváltozik tehát. Mást ért rajt az az író, aki a kötelező mintákul kiszabott klasszikusok ellenében a maga szabad alkotókedvét védi s munkálkodtatja rá hivatkozva. Mást fogalmaz meg benne a nemzeti géniusszal találkozást kereső bölcselő s mást a politikus. Németh János, a „vox populi vox dei" jegyében kért halálos ítéletet a Martinovits-perben éppen a „nép" érdekében összeesküvők fejére. Bizonyos, hogy mást értett népen ő s mást azok, akiknek egyre hatalmasabban előretörő felfogását Táncsics foglalta össze teljes egyértelműséggel 1847-ben – magyarra fordítva a latin jelszót: *A nép szava Isten szava* című munkájában. Ott a „populus Verbőczianus"-ról, a nemességről volt szó, amikor „nép"-ről beszéltek, itt a hatalomból kimaradt országos jobbágyi, paraszti, kisipari szegénység nagy tömegeiről. Közben jó félszázad telt el.

A népiességnek Magyarországon is az a változata tört előre, amelynek tárgya a politikai jogokból kiszorított valóságos nép, célja ennek felszabadítása s hamarosan már: uralomra juttatása volt. Van ennek a plebejus-politikai népiességnek is nagy és eleven európai és magyar hagyománya a rabszolgalázadásoktól a néptribunokon, az elnyomottak igazát a bibliával bizonyító eretnekségeken, a parasztháborúkon át a francia forradalomig, s a magyar jakobinus-mozgalmakig. A francia forradalomban elsodró erővel egyesült egy időre a plebejus radikalizmus a polgári, nemzeti forradalommal, s a XIX. század legnagyobb tömegeket megmozgató eszméjévé lett. A tiszta természet erőivel alkotó zseni-költők helyére hamarosan az elnyomottak nevében szóló politikai, forradalmár-próféta-költők léptek. Ez a szerep vette körül a hivatás aurájával Puskint, ez adott méltó formátumot Burns-

nek, ez emelte képességeinél magasabb polcra Béranger-t, ez tette a század egyik legfontosabb német költőjévé Heinét, nemzeti hőssé Sevcsenkót és Botevet.

Erdélyi János, népiességünk ügyének egyik legfontosabb elméleti és gyakorlati harcosa 1851-ben, visszatekintve a 40-es évek fejlődésére, így jelölte meg a változást: „S ha addig járta a nemzetiség, haza és hazafiság eszméje, de azontul mindinkább kezde fordulni az alsóbb rétegek felé is a honi költészet, s fölvette hitágazatai közé a nép nyomorát, a pórfiu búját; s a szegény nép napi küzdelmeivel összevetvén az évezredes szolgaságot, oly hangok pendültek elő a hazai lírán, melyekben nagy figyelem nélkül ki lehete már venni a század lehét, alapérzelmét." A költő-próféta hivatástudata nálunk is ezzel a fejlődéssel együtt változott. A „látó" Batsányi – bár eljutott a nemesség éles bírálatáig – valóságos társadalmi háttér híján még csak „az igaz nemzeti költő" közösségi feladatainak elvi általánosságait tudta kijelölni. Bár tele volt a jakobinus forradalom eszméivel, valóságérzéke egy „köztársasági alkotmányu monarchiá"-val, tehát a Napóleon ígérte koncepcióval volt kénytelen megelégedni. Kölcsey, Vörösmarty hivatástudatát is döntően meghatározta a nemesi hazafiság; ebből csak lassan – Kölcsey pusztán végső magánya keserű pillanataiban s Vörösmarty is a nemzethalál látomásával viaskodva – tudtak kiemelkedni. A döntő lépést – Erdélyi s mások kezdeményeit továbbvive – Petőfi tette meg. Az ő főként 1846 után kifejlődő költészete lényegében lépett túl elődeinek s kortársainak demokratikus-hazafias népiességén. A nép-nemzeti fogalompárhoz döntő súllyal az „emberiségit" kapcsolta; a magyar reform harcosából így a világforradalom világraszóló hatású költőjévé lett. A nép, amely Széchenyi és legjobb nemzedéktársai romantikus hazatalálásának egyik fő mozgatója volt, amelyre Kossuth és a nemzeti függetlenség ügyét törésre vinni készülő nemzeti értelmiség a nemzeti érdekegyesítés programját alapozta, Petőfi látomásában a minden rabszolganép láncait letépő világforradalom tárgyaként, igazolójaként, harcra mozgósítandó fő erejeként tűnt fel.

Arany életművében a népiesség történelmileg kialakult s egykorú értelmezésének minden változatára találni példát. Ez magyarázza népiességének mélységét, összetettségét, ritka teltségét s bizonyos mértékű ellentmondásosságát.

Barabás Miklós első kőrajza, 1848.

Ha nem volt is, ahogy gyakran emlegették, „maga a nép", annak világát közvetlen, a paraszti nép világából kinőtt, de azzal sokáig együtt élő értelmiségi vezetőember tapasztalásából ismerte. Azt a vidéki értelmiség körében szokásos népiességet, amelyet ő nevezett „öntudatlannak", s amelyben a régi „népies" áramlatoknak annyi eleme élt lesüllyedve, elkeveredve, egy ideig maga is élte s művelte; kitűnően ismerte s jellemezte; anyagából mindvégig bátran merített. Az európai mozgalmak, viták jóformán minden mozzanatáról tudott. A „nép"-re támaszkodó, azt érvként felhozó erkölcsi, esztétikai, történelem-bölcseleti viták hozzá is elható gondolatait, példáit, érveit és ellenérveit „tüzetes stúdium tárgyává tette", költői gyakorlatában kipróbálta, a maga természetéhez s a hazai lehetőségekhez alkalmazta. Nem volt kortársai közt senki, aki ezekben a kérdésekben nála sokoldalúbban érdeklődött, alaposabban tájékozódott s megbízhatóbban ítélt volna.

A forradalom előtt – olyan tájékozatlansággal, amelyben a harmincas-negyvenes évek íróinak nagy részével osztozott – ő is a nemzeti erők egyesítésének szolgálatát várta a népies törekvésektől. A forradalom idején a néphatalom kivívásának döntő nemzeti jelentőségébe vetett hit lett tetteinek és írásainak erkölcsi alapja: ebben azonos volt Petőfivel. A forradalom után, az abszolutizmus fojtogató szorításában, fokozódó elszigetelődése idején népiességének ez a politikai éle tompább lett. Az irodalmi Deák-párt politikai koncepciójának, taktikájának s elvrendszerének vonzásában, meg a Petőfi népiességének erkölcsi és esztétikai örökségét sárba szóró hangoskodóktól elundorodva, de a maga eredeti gondolataihoz is visszatérve: a népi elemet akkor már ő is újra egy nép-nemzeti, klasszikus, költői realizmus összetevőjeként értékelte. Nem valami divatra forgó opportunizmus jegyében, hanem költői természetéből folyó elvszerű fejlődés eredményeként.

A tájékozódás, a felhasznált anyag, az értékelés és a kifejezési formák e sokrétűségében az a széles körű érdeklődés, az az elmélyedő kutatószenvedély, a valóságnak s a költői szabadságnak az a fegyelmezett tisztelete és érvényesítése jutott kifejezésre, amely Aranyt irodalmunk legnagyobb összegezői és legmerészebb kísérletezői közé emeli. Mindent meg mert tanulni, mert mindenből ki tudta választani azt, ami, újjászületve, az ő művét s a magyar költészetet táplálta. Mélység és magasság értékeit is úgy tudta egybeötvözni, hogy – leg-

alábbis a maga körében és művében – feloldotta azokat az ellentéteket, amelyek előtte is, utána is újra meg újra feltűntek a népies és városias irányok harcában.

A *Toldi* váratlan remeklésének személyes előfeltételeit is ezen a területen kell keresnünk. A mű olyan egyszerűnek, átlátszónak tetszik, mint a tiszta forrásvíz. Joggal hasonlították ehhez: valóban olyan. De a forrásban távoli egeket s földmélyi labirintusokat megjárt víz fakad fel: tisztasága nem üresség, hanem leszűrtség. Nem csupán a *Toldi*-ban megnyilatkozó, szorosabban vett költői világra vonatkozik ez. Naiv klasszicitásának, homéroszi derűjének létrehozója az a magatartás, amely régen alakult költőjében, s egy szerencsés történelmi pillanatban szabadon s boldogan megnyilatkozhatott. A *Toldi* átlátszó egyszerűségében is ott van mindannak nyoma, emléke vagy élő valósága, amit az előbb – nagyon is vázlatosan – számba vettünk, s amit Arany a szerencsés nagy ihlet féléber állapotában egybeolvasztott.

Amit ma világirodalmi előzményeiként tartunk számon, az nálunk – Petőfi költészete mellett és után – nagyrészt benne s általa kapta meg összefoglalását és értelmét. Amiről úgy tudjuk, hogy a *Toldi* hazai előzménye, arra inkább ennek ragyogása fénylik vissza: önmagában csak egy-egy véletlen vagy abbamaradt kezdemény. Hajlamosak vagyunk rá, hogy ezt a kivételes alkotást művelődésünk természetes részének tartsuk. Túl gyakran megfeledkezünk róla, hogy azért látszik ilyen természetesnek, mert apáink nemzedékei rajta nevelődtek, mert gyermekkorunk tápláléka volt s mert, bár formálódva-kiegészülve, ott hat gyermekeink lelkében is. Pedig a *Toldi* valóban a lángelme kivételes műve: a kiművelt ösztön biztonságával megtalált legjobb megoldás, Arany elkésve kibontakozó ifjúságának, lelke merész és bizakodó elemeinek, egy életerősen lüktető közösséggel való boldog találkozásának teljes kifejezése volt.

A remeklés magyarázatának csak egyik eleme, hogy a költő hazatalált; pontosabban, hogy a maga biztosan ismert költői világából emelkedett ki. Ilosvai „tővel-heggyel össze"-dobált verses elbeszélése csakugyan jellegzetes terméke volt annak az öntudatlanul népies költészetnek, amelyet aligha ismert Aranynál jobban bárki is kortársai közül. A népszerű, többször – még 1844-ben, sőt 61-ben is – újra nyomtatott ponyvavers egy akkor százéves példánya volt meg neki: *Az híres nevezetes Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história.* Irattatott Ilosvai Selymes Péter által. Poson-

ban, Spajzer Ferencnél feltaláltatik 1746. (A „nagyon kis 8ad rét" füzetet, amely Arany első forrása volt, amelyből a maga énekeinek mottóit, egy-egy sorát, törmelékét vette, s amelybe az egész *Toldi*-ra vonatkozó fontos megjegyzéseit írta, láttam még Voinovich féltve őrzött kincsei között; hagyatékának felszámolásakor veszett nyoma.) A szerzőt és munkáját biztos ízléssel ítélte gyarló fércelménynek. A gondosság, amellyel e sokféle elemből összetákolt versezetet elemeire szedte szét, s az élénk érdeklődés, amellyel később is minden Toldira vonatkozó nyomot, adatot felkutatott, azt bizonyítja, hogy kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonított a történetben a néphagyomány bizonyító, éltető erejének, az „epikai hitel"-nek.

Ezért is örvendhetett, amikor a szalontai nép emlékezetében is talált hősével összefüggő töredékeket. Nem csupán olyanokat, amelyek egy nagy erejű hősről szóló, általánosan elterjedt népmese vonásait ismételték meg azokkal az alakokkal kapcsolatban, akikkel a vidék helyi önérzete büszkélkedhetett. Ilyen falusi magyar Herkuleseket maga is ismert; lehet, hogy egy ilyentől kölcsönözte később egyik tréfás versezete álnevét, Csukat Nagy Andrást. Igazán kedvére az volt, hogy az effajta motívumok Szalonta vidékén magának Toldinak nevével kapcsolódtak össze – mint pl. a malomkő asztalok, amelyeket erről az ottani Kinizsiről neveztek Toldi asztalának –, s még inkább az, hogy néhány helyi történettel – pl. hogy Toldi átrúgja az egyik csónakot a Dunán, s hogy parasztlegények virtuskodó fogásaival rémíti meg a csehet – igen alkalmasan ki is egészíthette Ilosvait.

Toldit Arany kezdettől fogva valóságos, mondai s nem népmesei alaknak tartotta. Ebben is megfelelt a pályatételnek. Mikor Kemény később, 54-ben, ugyanilyen eredményre jutott, a költő örömmel írta Gyulainak: „Azt hiszem, teljesen igaza van... legalább én eleve ugy fogtam fel Miklós gazdát." A kutatás, amely egyik irányban a világ majdnem minden mondakörével és meseterületével összefüggésbe hozta a mondát, még Arany életében be is bizonyította, hogy elemei egy Nagy Lajos főembereként számon tartott férfi emlékezetével fonódtak egybe. A néphagyományt abban is igazolta a kutatás, hogy Arany szülőföldje valaha Toldi-birtok volt. Joggal idézte hát fel hőse körül az otthoni, jól ismert világ képeit: a tikkasztó forróságban fürdő szikes rónát, a falusi parasztnemesi udvarházat, a bujdosóknak otthont adó nádast stb.

Ez egymagában mégsem magyarázhatja meg, miért lett *Toldi*-ból, amelyet *Az elveszett alkotmány* tőszomszédságában, szinte azzal egy lendületben írt, pályakezdő művének teljes ellentéte, a kietlenül gyilkos szatíra után a homéroszi derűben fürdő életkép. Az első és utolsó a maga nemében. A nagy szatíra világát sem ismerte Arany kevésbé, mint az idillét. Ezt sem írta kevésbé a „maga kedvére", mint azt, s abban szinte még sokkal erősebb volt a köztudott dolgokra támaszkodó epikai hitel. De abban egy számára mégis érzelmileg-erkölcsileg idegen világot idézett fel: az aktuális romlottságában, züllöttségében megmért és megítélt nemesi Magyarországot, olyan politikai csetepaté közben, amelyből a költő kirekesztődött, de ki is vonult. Olyan világot tehát, amely mindannak szöges ellentéte volt, amit akár magánemberként, akár hazafiként értékesnek, becsületesnek s hasznosnak tartott.

A *Toldi*-ban viszont az egyenjogúság, az otthonosság, a megbecsülés teljes tudatával és együttérzésével idézhette fel a maga világát. Nem csupán az alföldi tájat, amely a szatírában hideglelős rémeivel, elhagyatott pusztaságával riasztott, s itt egyszerre tápláló, dajkáló, védő otthonná fényesedett. Nemcsak az embereket, akik közt ott nem akadt egyetlen igaz sem, itt pedig a jók s derekak egyszerre a maguk megérdemelt helyére szorították vissza a hitványakat. Főképpen azt a patriarkális világot idézte fel e legkedvesebb művében, ahol – még évtizedekkel később is úgy álmodta-gondolta – „nép és nemzet elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe-java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg éppoly naiv állapotban élt, mint a köznép". Abba a szebb, otthonosabb, emberségesebb régiségbe képzelhette-érezhette vissza magát – s most még a teremtő illúzió súgta teljes igazság hitelével! – amelybe mindig visszavágyott s visszatért, ha a sivatagi jelenből kilépve, „azokkal időzött, akik másszor voltak".

Érthető, hogy ebben a tárgy- és ihletkörben alaptermészetének pozitív, teremtő erői bontakoztak ki. Közhely, hogy a *Toldi* írása közben személyes lírája is utat, kifejezést talált. A vérig sértett mezei nemesifjú haragjában az ő hajdúnemesi sértődöttsége is ott füstölgött: „Én paraszt, én?!" Általában: rendkívül fegyelmezett külseje mélyén féken tartott indulatossága szabadon kirobbanhatott Toldi temperamentumában. Hogy özvegy Toldiné rajzában s főként Miklós fiúi szeretetének gyengéd ábrázolásában sokkal nagyobb részt kért és

kapott a személyes élmény, mint a kívülálló gondolhatná, baráti meghittségben maga a költő is elmondta. A családi érzés, amely még a gonosz bátyához is megbocsátó részvéttel vonzódik, nemcsak azért játszik oly nagy szerepet az egész műben, mert a nagy költői példákban s a naivan népi szemléletet jellemző elemzésekben ez tűnt fel a népi költészetet klasszikussá avató örök emberi tartalomként, hanem főként azért, mert a költő legmélyebb élményei közé tartozott.

Nemcsak Toldi György sorsának jellemzésében: az egész műben megfigyelhető ez a hajlandóság a kiengesztelő, az élet iszonyatát és szép látszatát valamilyen naiv egyensúlyban egymásba olvasztó megoldásokra. Nem robban itt voltaképpen más, mint egy indulatkitörés nyári zivatarja. Itt lehet igazán világossá előttünk, hogy Arany személyes jelenléte nemcsak egyes mozzanatok megformálásában, hanem az egész mű koncepciójában kapott döntő szerepet. A *Toldi*-ban az a cselekmény és az életkép minden mozzanatát meghatározó fő dolog, hogy a méltatlan sorsba kényszerített, szabadságában és nemesi jogaiban: voltaképpen emberi méltóságában megrövidített Miklós megkapja az emberi világ rendjében őt ősi, természeti jogon megillető helyet. Népmesei szimbolika a mondai anyagban: ennyi volna ez? Lírai fogantatása szerint: sokkal több s személyesebb. A nemzeti élet színterén taksás jobbággyá jogtalanított Arany, akit a maga szűkebb, otthoni környezetében mindenki „nemzetes"-nek ismert el, s így is tisztelt, hőse képében megkapja az elégtételt. Legalább művében elvégzi azt a helyreigazítást, amely, minthogy nem forradalmi célú és lángú: nem rázza meg a világot, nem teremt új formát a kinőtt régi helyett, hanem inkább az ősi formát – a patriarkális-archaikus emberi rendet – állítja helyre.

Ezért oly naivan, természetesen boldog világ a *Toldi*-é. Ezért is formálta a tájnak és környezetnek egy alföldi magyar Árkádiát idéző vonásait Arany képzelete, amely hajlamos és képes volt a rideg környezetben is szépet, az igazságtalanságban is igazságtevést álmodni, olyan egyénien elevenné. Azok a sokszor megcsodált lírai kilépések az epikai tárgyilagosságból, amikor az elbeszélő maga is beleszól a történetbe, megszólítja hősét, közönségét, a természet jelenségeit, nemcsak költői alakzatok Aranynál, hanem a lírai együttélés megnyilatkozásai is. Lírája soha többé nem lesz ilyen egyértelműen derűs, fájdalom-, törésmentes.

A *Toldi* Arany legbizakodóbb, legboldogabb műve. A benne kife-

jezésre jutó lélekállapot egyneműsége az ihlet egyneműségéből fakad. Alakjainak lélekrajza főképpen ezért oly egyszerű, minden tépettség, problematikusság híján való. Mintha a tárgy által s a mű világában azt a biztonságot, a „való"-val egybekapcsoló azonosulásnak azt a természetességét kapta volna meg, amelyben azontúl már alig volt része. Annyi fájdalmas, keserű árnyalatot mutató humora itt tiszta, meleg fénnyel ömlik el még a fájdalmas, már-már tragikus helyzeteken, eseményeken is: a természet s az ember dolgain bántódottság, célzat nélkül elgyönyörködő, érett férfiember bölcsessége ez, aki lélekben is hazatalált, s nyugodt, mert biztos abban, hogy a jóravalóság nem a tettek nagyszerűségében, hanem tisztességében nyilatkozik meg igazán, s ezekben ki is vívja a maga méltó helyét. S van még egy mozzanat, amely szándéktalan hatalmával oly varázslatossá teszi az „első" *Toldi*-t: a magára talált, biztos erővel alkotó ember kielégülése az alkotásban, öröme születő művén. A géniusz gráciája ez, a célját biztosan elérő erő könnyű nyugalma. „De hogy a dallásban lelkem átifjodnék – Ó, ha még egy olyat énekelni tudnék!" sóhajtott rá vissza a nemzet koszorús költője roppant remeklései s fájdalmas töredékei közül. Ki merne vitába szállni vele?

Láttuk: jó ösztönű, magában a tárgyban elmerülő önművelőként is azokhoz a példákhoz nyúlt, amelyeknek biztos értékét századok köztudata igazolta. De éppen az ő eszmélésének, ízlése megérlelődésének idején folyt le a világirodalmi klasszikusok átértékelése. A tájékozódásnak ezt a saját csendes műhelyében válogató ösztönét is jellemzi, amit később a nyilvánosság előtt a maga útjának igazolására, naiv eposzunkról elmélkedve kifejtett. „A költészet tágas országában Caledoniától a Gangesig, Ossiantól a Mahabhârâtáig számtalan formája tűnik fel az eposznak, s elszomorító kiskorúságra mutatna (mint nálunk olykor történt) valamely hőskölteméný talpraesettségét egyedül s Virgil formái (sokszor csupán *vers*formái) követéséből határozni meg. A klasszikai epopoeák eme ragyogó naprendszerén kívül még nagyon sok bolygó és üstökös kereng az elbeszélő poézis egén, melyek... mindnyájan kerek egésszé, életműves költői alkotmánnyá hajlandók idomulni." Aranyban is élt a kor és az egyéni alkotóösztön parancsával azonosuló akarat, hogy túlhaladjon a kiélt, alkalmatlan mintákon. De úgy, hogy mégis valami egyszerre új és általános érvényű, eleven és klasszikus rendre támaszkodhassék. Ezt a mintaképet találta meg Homéroszban. Az ő „örökbecsű költeményeiben"

– így írta Szilágyinak 1847 nagypéntekén – „az egyszerűség költői fenséggel van párosulva, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. – Ez lebegett előttem, mikor a *Toldi*-t írtam".

A világszerte elismert, klasszikus értékű homéroszi szemlélet és ábrázolásmód szerencsésen találkozott és kiegészült az örök emberi érzésvilágnak, a mindenkinek érthető egyszerű előadásmódnak azzal a naiv klasszicitásával, amelyet Erdélyi oly nagyra becsült a hazai népköltészetben is. Arany a kettőt mindig együtt, egy lélegzetvételre említette. A neki oly kedves eposzokban megnyilatkozó készség a „kerek egésszé, életműves költői alkotmánnyá idomulásra" – írta – „a népileg naiv elbeszéléseket is kitünően jellemzi, sőt éppen e költői idom az, mely a hagyományos mondákat írás segélye nélkül, nemzedékről nemzedékre átörökíteni képes".

A maga új műfajában a népmesének csak néhány elemét érvényesítette. A versbe fogott népmese nem volt Arany igazi területe; a *János vitéz* tündéri csapongását, a valóság elemeit teljes szabadsággal átképző játékosságát sohasem tudta utolérni; hogy a népmeséből átköltött *Rózsa és Ibolya* – amelyet pedig egy ideig jobbnak tartott a *Toldi*-nál! – semmiképpen sem tartozik jelentős művei közé, hamarosan átlátta. Hozzá a népmonda állt közel. Azt írta róla: „Ez nem annyira *költeménye* a népnek, mint a mese. Az utóbbit ugyanis a nép, *tudva*, mint költeményt hallgatja és beszéli el; míg a mondát, mely mindig valami határozotthoz vagy létezőhöz van kapcsolva, hivő kegyelettel hallgatja s adja tovább. Amaz *eposza* a népnek, ez *történelme*." Jellemző ebben a mondatban is a nép romantikus azonosítása az osztálytalan nemzettel: abban, amit népmondaként ismert, s amit ilyenül elfogadott, annak a népnek történelmét nyomozta, amelyben „mindenki nemes volt". A homéroszi költeményekben is egy ilyen, archaikus nép történelmének költői tükröződését becsülte nagyra ő, aki teljes lélekkel készült már a *Toldi* írása körüli időkben arra, amire alkotó erőfeszítéseinek javát fordította, hogy a magyarság elveszett naiv eposzát újrateremtse.

Azokban a későbbi évtizedekben – látni fogjuk – egyre jobban elvékonyodott, az ő közvetlen társadalmi környezetében pedig szinte teljesen hiányzott egy emelkedő nemzet közvéleményének aktuális sugalma. Ezért is kereste akkor már a terveihez annyira szükséges epikai hitel támasztékait egyre inkább a hagyományban. Amikor a

Toldi-t írta, még joggal úgy érezhette, hogy egy tetterős nemzedék, egy ízlésében, világszemléletében, egész életében megújuló közösség nevében szól. Ez a gyorsan növekedő s előretörő közösség – láttuk – a népben többet látott a politikailag kisemmizett szegénységnél; a nemzeti történelem igazi hordozóját, a magyar jellem őrzőjét és sugalmazóját is benne látta. Népiessége jóval nagyobb igényű az „ingujjra vetkezettek" öntudatlan vagy a vidékies öntudatukba elzárkózók gőgös provincializmusánál: az egész megújuló s megújítandó magyarságot befogadó, sőt azon egy történelmi-forradalmi pillanatra túl is lépő, a polgárosulás szándékaival telített nemzetiséggé nőtt.

Ez az új közösség a maga lassan világosodó eszméinek kifejezőit látta az új nemzedék költőiben, vágyainak megszemélyesítőjét ünnepelte Petőfiben: a „kor lelkét" az ő nyelvén, modorában megidéző lángelmében. A szalontai segédjegyző, amikor a *Toldi*-ra találva magára talált, joggal érezhette volna, hogy rá is érvényes, amit Eötvös József Petőfi *Összes Költeményei* alkalmával írt 1847. máj. 14-én: „Petőfi kitünőleg *magyar*, legkisebb műve is a nemzetiség bélyegét hordja magán – s ez az ok, miért nemcsak, mint sok költőinknél, szavai, de az érzés is minden magyar által megértetik, melyet dalaiban kifejez." Petőfi üdvözlő verse és levele azt bizonyította Aranynak, hogy valóban megtalálta az igazi utat.

Megtalálta azt az ízlésformát, azt a stílust, amelyben úgy fejezheti ki magát, hogy minden értelemmel s érzéssel megáldott magyar ember megértse s „vérévé tanulhassa" azt, amit mond. Hiszen ez az egész nemzedékével rokon előfeltételekből táplálkozik, azonos cél szolgálatában áll. Érvényesülhet benne azonban „az individualizálás elve" is, az, hogy „az embernek magába kell szállnia, s onnan fejteni ki, amit tud". Így biztosíthatta pályája önállóságát már akkor, amikor még valóságosan is együtt szárnyalt legnagyobb kortársával. Ez a személyesség semmiképpen sem szándékolt és magát mutogató: annak a költői természetnek ösztönös közvetlenségű megnyilatkozása, amely a lényeges dolgokban sohasem tudta érzéseit, meggyőződését különválasztani érdekeitől, vállalt feladataitól. Személyes érzésvilága azonos volt közösségéével. Amikor a maga vágyairól: egy lélegzettel annak vágyairól is szólt.

Arany a *Toldi* keletkezése idején, Szilágyinak írva, így értelmezte Petőfi jelmondatát, hogy „a népköltészet az igazi költészet": „legyen

egyszerüen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes – szóval döntessék el a közfal a népi s ma ugynevezett *fennköltészet* közt, és legyen a költészet általános, nemzeti." Ezt a mondatot semmiképpen sem szabad politikai tartalmától megfosztva, pusztán a kifejezés művészi kérdéseire vonatkoztatni. Arany a nemzeti költészet megteremtését elsőrendűen politikai feladatnak tartotta. Műveinek egész sora, számos nyilatkozata bizonyítja ezt. Nemcsak Petőfinek írt levelei s a *Nép barátjá*-nak írt cikkei. „Ily – ti. az előbb meghatározott – értelemben vett nemzeti költészet előállítása lenne egyik hatalmas előmozdítója nemzeti újjáalakulásunk nagy művének", írta például 1847 végén Szász Károlynak. Nincs tehát törés *Az elveszett alkotmány*-ban s a *Toldi*-ban megnyilatkozó közéleti szándék közt, sőt: a *Toldi* írója a megtalált és megformált költői eszközöket használva is biztosabb céltudattal áll az azonos cél szolgálatába.

A *Toldi*-ban Arany megtalálta személyessége tárgyiasításának rendkívül egyéni s rendkívül költői formáját; de megtalálta a természetének megfelelő költői eszközt arra is, hogy a „mozgalom" részeseként: annak érdekében hasson. „S vajon Toldi, a pórsuhanc, ki lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, mindenütt népünk eszményi oldalait tüntetvén föl, nem hangzott-e össze az 1846–47-i évek vágyai s élményeivel?" Gyulai, maga is az egyetértő sereg tagja, a kortárs tanúvallomásával hitelesíti a *Toldi* politikai értelemben is érvényesülő jelképnyelvének hatását. Arany ebben a művében adott példát először arra a költői képes beszédre, amely úgy szól a közös dolgokról, hogy nem merevül-szürkül allegóriává, s úgy őrzi meg a művészi alkotás célzattalan zártságát, hogy nem válik steril magánbeszéddé. Ennek a költőileg is tiszta szimbólumokat teremtő erőnek segítségével alkotja meg később, az elnyomatás idején a maga hallgatva beszélő jelképverseinek egész sorát. Bizonyos persze, hogy ezek igazi, teljes értelmének megvilágosodásához az egyetértő közvélemény is hozzátartozott. A *Toldi* is ilyenből merített, s ilyenhez szólt.

Hogy mit teremtett az elébe került alaktalan, zavaros nyersanyagból, hogy mennyi mindent adott ehhez a maga tehetségének s a kor jól megértett sugalmának segítségével, akkor válik világossá, ha az ő *Toldi*-ját összevetjük az Ilosvaiéval.

A XVI. századi magyar irodalom népszerű műfajának, a verses históriának e termékeny művelője kora átlagos olvasóinak – tehát

nem a művelteknek, de nem is az írástudatlan parasztoknak – írta munkáit. Olyasmiről mesélt, ami népszerűségre számíthatott: egyebek közt híres emberek kalandjairól. Az ő történeteiben is fontosabb volt a művészi értéknél az izgalmat keltő érdekesség. A darabos közvetlenséggel elbeszélt kalandok egyaránt vonzottak csodálatosságukkal és kicsinyességükkel, az idegen messzeség s az ismerősség varázsával. A nagy erő bámulást keltő mutatványait – mint a Herkulesről szóló történetekben – ezekben is ellensúlyozták a furfanggal beugratott vigyázatlanság, vagy a test behemót erejével oly gyakran együttjáró ostobaság felsülései. Ilosvai históriája régibb, ismert történetek érdekes epizódjait is megismételtette Toldival. Nem sokat törődött sem hitelességükkel, sem logikájukkal, sem egységükkel. Hangsúlyozta ugyan, hogy igazat írt, de azt is, hogy „keveset olvasott róla krónikában". Toldija nem igazi tettek, csak üres, kétes vagy groteszk kalandok hőse; voltaképpen egy középkori botránykrónika főszereplője, akit nem a kiválóság, de a falkaérdek és összetartás ment meg újra a megérdemelt, szégyenteljes pusztulástól. Ami történik vele, az indokokat kereső modern értelem számára véletlen, hézagos, nemegyszer értelmetlen.

Arany egyetlen viszonylag összefüggő részletet emelt ki az egymásra hányt kalandok ellentmondó tömkelegéből: Toldi ifjúságának történetét.

Erre volt szüksége annak a hősnek megformálásához, akit példázatos jelképként akart a maguk igazságáért ifjú eréllyel és lelkesültséggel viaskodó kortárstömegek elé állítani. Ezért is hántott le az Ilosvai históriájában szereplő Toldiról minden ellenszenves, félszeg, nevetséges vonást. Amit meghagyott, a faragatlanságot, az idegen, városi környezetben elbátortalanodó nehézkességet, az indulatosságot: azt is a jellem értelmes részévé avatta, az egyéniség gazdagítására, hitelességének s a példázat értelmének erősítésére használta fel. A természetes ember – világszerte a megújulás záloga – a nép egyszerű erényeivel lett a magyarság elhasználatlan ifjúságának hordozójává. A „pórsuhanc", aki származása s erényei révén is joggal tartja magát a cseléd-parasztokénál jobb sorsra, nagyobb hivatásra méltónak: az egész nemzet jobbra valóságának jelképévé nőtt. Nemcsak Arany magános, rideg ifjúságának, de az egész népnek kivertségét, lefojtva erősödő s vad virtuskodásokban kirobbanó indulatát, a gúzsokból szabadulás, a továbbjutás beteljesedő vágyálmát foglalta magába.

A népét, amelyben – a nyugati társadalmak fejlődésétől nagyon is eltérő módon – aránytalanul sok volt nálunk a parasztságba visszasüllyedt nemes és az elvesztett nemesi jogaiért viaskodó olyan félig szabad jobbágy, mint a Szalonta-vidéki hajdúk.

Ezért egyesülnek olyan töretlen természetességgel Miklósban a paraszti s a nemesi vonások. Nem úgy paraszt ő ifjúságában s nem úgy nemesúr öregségében, ahogy ezeket a képleteket a nyugati társadalomtörténészek leírják. Ilyen körülhatárolható, a közösségtől elszigetelődő, külön voltában megjelenő osztály képviselőjeként legfeljebb György tűnik fel, akiben nem nehéz az elnyomó, here életet élő, elidegenedett főnemesség jelképét felismerni.

Toldi György nagy úr volt. Sok becses marhája,
Kincse volt temérdek, s arra büszke mája,
Sok nemes vitéze, fegyveres szolgája,
Sok nyerítő méne, nagy sereg kutyája.
Látogatni jött most negyvened magával,
Renyhe sáskanépnek pusztító fajával,
És a kész haszonnak egy felét fölenni,
Más felét magának tarsolyába tenni.

György maga is elkülöníti magát, édesanyját hidegen köszönti, s „Nem kell!" rikoltja, mikor az hívatná a béresekkel szénát hordó Miklóst. Ez édesanyjával együtt patriarkális, szinte rokoni közösségben él a cselédekkel; az öreg Bencét is csakhogynem családtagként tartják bizalmasuknak.

Van ebben persze valami abból az archaikus népközösségi elképzelésből is, amely Arany költői történelemszemléletét annyira jellemezte, s amelyhez olyan jó mintát kapott a népmesékben. Az egykorú politikai jelképnyelv ezért is egészülhetett ki a *Toldi*-ban zavartalanul a király alakjával, akire a költő nyugodtan ruházta rá a népével ugyancsak atyai közösségben élő nemzeti uralkodó vonásait. A maga költői eszközeivel nemzetét tanítani vágyó Arany tudniillik nem csupán bizonyos nemzeti hibákra és erényekre akarta felhívni mentől több olvasója figyelmét, hanem arra a nemzetpolitikai koncepcióra is, amelyet a mű keletkezése idején a hazai közvélemény haladó csoportjai a magukénak vallottak: a nemzeti erők összefogására. A *Toldi* az érdekegyesítésnek ugyanabban a szellemében fogant, mint a *Talpra*

magyar, még ha politikai végkövetkeztetése, érthető módon, lényegesen konzervatívabb volt is ennél.

De, ismétlem, nem a vezércikk vagy allegória nyelvén, hanem a költészet sajátos eszközeivel szólt. Maga a költő a kompozíció világos és természetesen művészi elrendezésében látta legértékesebb eredményét. Így jellemezte egész költészetét: „Nem egyes helyekért, hanem kompozícióért dolgozom." Méltatói teljes egyértelműséggel tették magukévá ezt az ítéletet. Sokan és joggal hívták fel a figyelmet azokra a szerkezeti elemekre, amelyeket *Toldi*-ja számára is igénybe vett.

Arany tudta, hogy tartalom és forma a jó népi alkotásban együtt születik vagy épül: „A nép sehol sem tanulja formáit; amint a költemény eszméje megfogant: vele terem egyszersmind a belső forma egész teljességében." De ugyanezt olvasta le a klasszikusok műveiről. A *Toldi*-ban nem nehéz a próbák által diadalmas hős minden nép meséiben élő alapszerkezetét megtalálni. Miklós: e mesék „legkisebbik fia"; György: a gonosz bátyák egyike; a farkasok agyonverése, a bika megfékezése, a csehen aratott győzelem: a mesék hármas próbatételeinek párja; a diadalmas befejezés: a mesék boldog vége. Aki azonban nem adja át magát a cselekmény elragadó-boldogító sodrának, hanem odafigyel a kedélyélet rajzának, test és lélek, ember és környezet egymásra hatásának, az egymást emelő-megvilágító epizódok összeszövésének, egyszóval: a költői mesterség alkalmazásának remeklésére, látni fogja, mit tett vérévé kedves remekíróinak tanulmányozása közben is ez a költő, aki Katonában azt csodálta, amihez ő maga annyira értett: „hogy tud oly számítva költeni".

Tudta, hogy műve nem eposz. A *Toldi*-t üdvözlő Petőfinek írt első levelében azt kérdezte, chimaera lenne-e, „ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposzra vetné fejét"? A *Toldi* költői beszély. Ilyennek minősítette Petőfinek írt levelében a *Toldi estéjé*-t is. Ennek műfaji jegyeit így jellemezte abban az 1848. ápr. 22-ről kelt levélben s később *Széptani jegyzetei*-ben: „Hőseinek egyéni jellemet ad ez is, de azt drámailag fejti tovább, a lelkiállapotokat, azoknak fokonkénti fejlődését tüntetvén elő. Eszerint a cselekmény is drámaibb hatású, mint az eposzban. A költői beszély a dráma felé közelít." Mintha a *Toldi* írása közben azok a drámairói képességei, sőt színházi vonzalmai is utat kerestek volna, amelyek ifjúkori kísérletei után, nem találván kellő tért, kihasználatlanul maradtak.

Érdemes ilyen tekintetben végigelemezni a *Toldi* nagy epizódjait.

A tikkasztó alföldi nyár fülledt forróságában ott áll egyedül, elvágyakozása tüzében is főve a vitéznek termett s parasztnak tartott, szálfaerős fiú. „Hé paraszt!" nyilallik szívébe a sértés. Indulatrohamát levezeti ugyan a nyomórúddal végzett roppant erőmutatvány, egész testében-lelkében ott erjed-lázít azonban a megaláztatás. Otthon komisz bátyja üti gúnyos gőgje kését ugyanebbe a sebbe. Most már édesanyjuknak kell közbevetnie magát, hogy elkerüljék a végzetes tettet. A harmadszori sérelem után nem lehet elhárítani a robbanást: a magában zokogó „szörnyű gyermek" bátyjának packázó legényei közé hajítja a malomkövet. A légkör és a lélekállapot mind sűrűbb feszültségeivel telítődő, tömör párbeszédekben ki-kicsattanó, pontos eréllyel felidézett és fokozódó gyorsasággal perdülő jelenetekben egy, ha úgy tetszik, Shakespeare szellemében fogant dráma első felvonása bontakozik itt ki. Az utolsó, a diadalmas befejezést hozó epizód oldottabb szerkezetét is egyetlen drámai történés sodrása tartja össze. Az „ember-sövényű" utca, a Duna szigetén találkozik a két vívó; Toldi visszarúgja a maga csónakját; csak úgy, ahogy tanulhatta, parasztlegény módra térdre kényszeríti a csehet; s mikor ez visszaél kegyelmével, levágott fejét mutatja fel az ujjongó sokaságnak. A végjelenet, mint egy történelmi színjáték minden drámai csomót megoldó finálé ja: az összes főszereplők a színen, a bölcs király, udvaroncai fényes félkaréjában trónolva, jóval jutalmazza a jókat, büntetéssel sújtja a gonoszt.

Mint a részleteket, ugyanolyan szoros, árnyaltságában is világosan áttekinthető, célratörő szerkezet fogja össze az egész kompozíciót. De ez már az elbeszélés szerkezete. A vezérgondolat, hogy méltatlan állapotából kitörve kivívja a maga helyét az ország vitézei között: fokozatosan ébred, alakul s ölt határozott formát a hős lelkében. A sors is lépésről lépésre tereli-segíti e végcél felé; vétlen-vétekbe keveri, elűzi otthonából, megadja a jóvátétel s a nagy próba alkalmát és eszközét: az ország becsületét megmentő párviadalt és a lovagi fegyverzet megszerzésére szükséges száz aranyat. Az elbeszélő formát erősíti, különösebb hangsúlyozottság nélkül, a költő sokszor említett állandó jelenléte, egy-egy magyarázó, együtt- vagy ellenérzését kifejező s az olvasóra is átvivő közbeszólása. Ezt emeli ki a keret is. Az Előhang, amelyben a költő a közemlékezetből mintegy a jelenlevő, figyelő hallgatóság előtt idézi fel hősét:

Mint ha pásztortüz ég őszi éjszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon:
Toldi Miklós képe ugy lobog fel nékem
Majd kilenc-tiz emberöltő régiségben...

S a végső szakasz, amely lezárja a történetet, de ki is nyitja, utalván a hős földi sorsának további fő mozzanataira – köztük arra, ami annyi gondot okozott az első *Toldi*-t trilógiává kerekítő költőnek – s az időt legyőző naiv dicsőségére:

Igy szerette anyját a daliás gyermek,
Szivét nem bántá még nyila szerelemnek;
Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága,
Azután sem lépett soha házasságra...
Nem hagyott sok marhát, földet és kincseket,
Nem az örökségen civódó gyermeket:
De, kivel nem ér föl egész világ ökre,
Dicső hire-neve fennmaradt örökre.

Az utolsó két sor túl nyersnek, póriasnak látszó képét a kor jó ízlésátlagát képviselő Toldy Ferenc nem találta szerencsésnek s az egészhez méltónak. Arany maga is megállt itt egy időre; a kéziraton a következő, simább, a kor műveltebb ízlésének megfelelő változattal cserélte fel a sorokat:

De mig egy csillag lesz a szép magyar égen,
Szép emlékezete szájrul szájra mégyen.

Szilágyinak 46. szept. 6-án írt levelében azonban csak a „kápsa" rímről mondja, hogy mást keresett helyette. Aztán, mint annyiszor javítgatásai közben, visszatért az eredetire. Az ő realizmusának jobban megfelelt az a maga darabosságában, kézzelfogható egyediségében valóságos kép, mint a sima, közhelyszerű általánosság.

Mai olvasó aligha tudja megérezni, mekkora újdonság, a Petőfi annyit kifogásolt „ízléstelen durvaságá"-val rokon merész realizmus tűnt fel a *Toldi*-ban a kortársaknak.

Hogy a kor irodalmi közízlésének milyen szélső határáig ment el Arany a szemlélet és ábrázolás valószerűségében, jól mutatja egyebek

közt az édesen elszunnyadó Toldi szája szélén kicsorduló nyál körül támadt kis vita. Petőfi, aki kapott már elég megrovást effélékért, örült az ilyen fordulatoknak, de tudta, hogy szemet szúrnak majd. Arany azonban nem változtatott ezen a „homéri hely"-en sem; „A *tiszta* szó, melyet én gonddal tettem oda, mérsékel azon valamit", magyarázta meg a testi jegyeket érzékletes valóságukban megragadó, de egy-egy finomító árnyalattal a tisztultabb ízlés szférájába emelő eljárását. A *Toldi*-ban üde érettséggel valósul meg már az az egész életművét jellemző realizmus, amelyhez ő maga illesztette a „költői" minősítő jelzőt, s amely egyaránt merít az élet tényeinek meg a klaszszikus és egykorú példaképek gyakorlatának tapasztalataiból. Ezért nem süllyedt soha abba a nyers provincializmusba, amely ellen fellépése első pillanatától kezdve éppoly „courage"-zsal küzdött, mint a „külföldet külsőségekben majmoló" affektáció ellen.

Ez a finomító, mélyítő, arányosító ihlet és mívesség jellemzi valóságábrázoló művészetének alapformáját, az életképet. Köztudomású, hogy ennek az Európa-szerte s a művészetek minden ágában oly kedvelt ábrázolásformának világában tűnt fel s lett nyugaton is népszerű a Közel-Kelet egzotizmusának varázsával vonzó magyar népies életkép Lenau három cigányától, bakonyi betyárjától Pettenkofen finom, falusi, vásári, harci jeleneteiig; de még korábban s még szélesebb körben is. Petőfi népies életképeinek s az élet jeleneteivel kitöltött tájképeinek ez a romantikus-realisztikus egzotizmus ad világirodalmi hátteret s népszerűséget. Ez teszi korszerűvé Aranyéit is. A *Toldi* valóságos elevenségét pedig első renden ezek a népies életképek sugallják. Soruk egy-egy jellemző tárgy, hang – vendégoldal, malomkődarab, szúpercegés, öblös tarisznya stb. – megvillanó képétől egy-egy bensőséges jeleneten át a nagy tablókig terjed. Bence például, a hű szolga felkeresi a nádasban bujdosó Miklóst; megindultan köszönti, s:

Azzal a hű szolga szemét az ökléhez,
S öklét megtörölte ócska köntöséhez,
Letérdelt a földre, tarsolyát letette,
Ami csak volt benne, sorra mind kiszedte.
Asztalt is teritett, csak úgy hevenyéből,
Az üres tarsolyból, meg a födeléből,
A cipót, kulacsot, pecsenyét rárakta,
Végre két almával a módját megadta.

Akkor elővette csillagos bicskáját,
Megkínálta vele kisebbik gazdáját;
Toldi a jó késsel a cipót fölszelte,
S a cipóval a húst jóizűen nyelte.
S mily örömmel nézte Bence a hű szolga!
Jobban esett, mintha maga falta volna;
Mintha ő is ennék, úgy mozgott a szája,
Néha szinte könnybe lábadt ősz pillája.

Valóságnak és költészetnek, jelenetnek és hangulatnak, képnek és jelentőségnek, mozgalmasságnak és lekerekítettségnek ugyanilyen összhangja jellemzi a Györgyöt vendégelő nagyfalusi „gyászos özvegy házban" kibontakozó sürgés-forgásnak, az elszabadult bika dühöngésének és megfékezésének képét, de a költői beszély minden jelenetének ábrázolását. Nemcsak a népélet mozzanataiból szőtteket, hanem a történelmi légkört felidézni hivatottakat is.

A népi életképeket jóval megelőzve, de jelentőségükből az utóbbiak népszerűsödésével mit sem vesztve terjedtek el világszerte és Magyarországon is a történelmi életképek különféle változatai. Múltunk annyi más érdekes, hősi nimbusszal körülvett alakja közt Toldi is feltűnt már ilyenekben. Arany ismerte ezt a hagyományt, s a *Toldi*-ban kitűnő leleményességgel olvasztotta be a maga költői világképébe. Meg volt győződve arról, hogy a nép életkörülményei, lelkületének fővonásai az előtte letűnt századok folyamán lényegükben alig változtak. Láttuk, úgy hitte, hogy az ősi boldogabb korszakban, „midőn *nép* és *nemzet* elnevezés egy jelentéssel bírt... a naiv elbeszélés határa nem csupán együgyű mesékig, rabló kalandokig terjedt; a nép, mely énekelt, a nép, mely azt hallgatta, egyazonos volt a cselekvő, a hódító, a harcoló nemzettel". Azért is vonzódott a verses költői beszély műfajához, mert ezzel a nép világában eleven történelmi hagyományhoz kapcsolódhatott. Sokszor felhívták már a figyelmet ilyen vonatkozásban *A tetétleni halmon* című, 1855-ben keletkezett versére. Amit akkor, a honfoglalást felidéző eposztervek kibontakozása idején megvalósított a költő: – a múltat a környezetében megtapasztalható élet valóságával megeleveníteni – azt gyakorolta már a *Toldi* írása közben. Toldi úgy csörtet fel a történelem színpadára, mintha a költő valamelyik nagyerejű legény-kortársa lenne, kezdetben ingbe-gatyába,

azután csupa aranypaszománt lovagi ruhába öltözve. A viadal előtt buzgón fohászkodva Istent említi.

Azután igy szóla: »Vitéz, addsza kezed:
Te sem bántál soha, én sem sértettelek;
Ha haragunnál is, egy órád sincs hátra,
S a halálos ágyon ki meg nem bocsátna?«
Erre a cseh nyujtá vaskesztyüs tenyerét,
Hogy összeroppantsa vele Miklós kezét;
Észrevette Miklós a dolgot előre,
S a cseh bátorságát jókor megelőzte.

Összeszedte Toldi roppant nagy erejét,
S megszoritá szörnyen a bajnok tenyerét;
Engedett a kesztyü és összelapula,
Kihasadozott a csehnek minden ujja.
S mint mikor tavasszal, ha lágy idő fordul,
A házak ereszén a jégcsap megcsordul:
Ugy csordult ki a vér minden ujja végén.
Elszörnyedt a bajnok Toldi erősségén.

Alkalmas lehetett – bár aligha ilyen szándékkal jött létre – a történelemnek ez a jelenidejűsítése a mű már említett aktuális célzatának erősítésére is. A korhoz, minden érző s értő emberhez szóló realizmusának azonban nem a nevelő célzatosság s nem is a népi és történelmi életkép alkalmazása adta meg igazi színét, jellegét s erejét, hanem a lélekábrázolás. Volt már szó róla, mennyi személyes elem vegyült Toldi lélekrajzába. Lesz is még; hiszen ez első igazi, lelkéből lelkedzett alakja végigkíséri létrehívójának egész életét. Toldi jellemének apróbb-nagyobb változásain Arany emberformáló erejének csiszolódását is megfigyelhetjük. De fontosabb ennél, hogy Toldi sorsának szemléletében, egyre összetettebb, fájdalmasabb válságainak rajzában, a rajta, benne s általa kifejezésre jutó hangoltságban Arany egész lelkivilágának, életszemléletének változásait nyomon követhetjük. Most ez az életszemlélet még naivan egyszerű, kiegyensúlyozott. A költő, bár egy ősibb, igazabbnak, emberségesebbnek tartott világba helyezkedik vissza: egynek érzi magát a művében felidézett természettel, társadalommal, világrenddel.

Egységét, gazdagságát, költőiségét, már létrejöttekor minden olvasója, bírálója által megérzett és kiemelt klasszicitását: lélekrajzának köszönheti a mű. A szándéktalan bűnbeesés s a nemzet becsületéért is harcba szálló elégtételadás, az epizódokat egymásra építő cselekmény, a hőst környezetével összetartó kapcsok mind első rangon lelkiek. A történet folyamán a vasgyúró pórsuhanc jellemes, gyengéd érzésekkel és jóratörő indulatokkal gazdag, derék emberré nő; a nyers testi erő lelki értékekké nemesül. Ilosvai Toldijának csak azok a vonásai maradtak meg, amelyek ilyen értelemben fejleszthetők tovább. A felidézett világból hiányzik a romantika monstruozitásának még az árnyéka is. Ugyanolyan emberszabású, mint a műfaj, amelyben úgy talál helyet a nem is olyan egyszerű emberi élet, hogy az egész megőrzi áttekinthető arányosságát. Arany Toldija nem féktelen és erőszakos középkori emberdúvad, hanem a reformkor magyar embereszményének kiforratlan, naiv előfutára. Erényei és hibái Arany erkölcsi értékrendje szerint ítéltetnek meg. Ez a nagyon finom és nagyon mély anakronizmus sorolja azonban a homályos, durva múltból elénk lépő „daliás gyermeket" a kor igazi hősei közé.

Régi és új, paraszti és nemesi, naivan ősi és klasszikusan művészi elemek arányos összefonódása jellemzi a *Toldi* kifejező eszközeit is.

A hagyományos tizenkettes százados lomposságát megszünteti Arany. A sort, két arányos terjedelmű félsor lebegő egyensúlyát megvalósítva: a nyugodt szív dobogására emlékeztető ritmus fegyelmébe fogja. Azáltal, hogy a zavartalanul megőrzött hangsúlyos ritmusba a szükséghez képest időmértékes lejtést vegyít, hogy az uralkodó trochaikus versmenetet helyenkint főként jambussal, chorijambussal és spondeussal élénkíti, változatosabbá teszi a hangzás fegyelmezett játékosságát. A tisztán kicsendített trochaikus nőrímekkel, a négyesből párosra szorított s a hangzók változatosságával gazdaggá tett rímeléssel modernné fejleszti a romantika „fennköltészetéből" kiszorított, mert avultnak-unalmasnak érzett ősi formát. A hagyományos négysoros strófából kettőt összevon. Az így megalkotott „magyar stanzát" nemcsak arra használja, hogy a történetet a cselekményt, a környezet, lelkiállapot rajzát világosan tagoló-váltogató lépésekben vigye tovább, hanem arra is, hogy az epikai folyamatosságba illesztett, szép szerkezetű kis költemény-gyöngyszemek sorával élénkítse-tömörítse az előadást.

Ilyen egyszerre spontánul születő s az ízlés öntudatával ellenőrzött

vegyület a *Toldi* nyelve is. *Az elveszett alkotmány* mustosan erjedő nyelvi gazdagsága úgy tisztult-szűrődött le benne, hogy minden lényeges eleme megmaradt. Az eleven, a mindenki számára érthető, hajlatosan természetes köznyelvi alaprétegben zavartalanul vegyülnek el a régiség és a fitogtatás nélküli korszerűség, a naiv vidékiesség s a nemesi-udvari stílus hol enyhe iróniával, hol fékezett pátosszal, de mindig tiszta világossággal alkalmazott elemei. Ilosvai épen megőrzött fordulatai az élőbeszéd szólásaival, közmondásaival találkoznak; pontosabban: olyan kifejezésekkel, amelyeket ezek mintájára formált a költő, aki már ekkor s ekkor már ezért tud a százados nyelvi hagyomány lapidáris közvetlenségével szólni. Mindez ott élt a szalontai köznyelvben; abban a mezővárosi népiességben, amelyről már többször szó volt. Ilyen értelemben – de csak ilyenben – állja meg helyét Aranynak az a megjegyzése, hogy a *Toldi* nyelvét a szalontai népnek köszöni. Sőtér István észrevette, hogy „Aranynak *Toldi*-ban nem mindig vált vérévé az új népies stílus. Ezt nemegyszer a fordulatok túlságos jellegzetessége is elárulja". A magyar népiességnek ezt a példás művét is az jellemzi igazán, amit költője mondott a népköltő feladatáról: „tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő."

Hosszabban kellett a *Toldi*-ról s a vele kapcsolatos kérdésekről szólni, mert nem csupán Aranynak, de egész irodalmunk, sőt legújabbkori művelődésünk történetének zárnyitó műve. Első, a világirodalom értékrendjében is remek verses költői elbeszélésünk. Nem utolsósorban azért is, mert külön hangsúly nélkül, csupán a felidézett világ és az ábrázolt hős természetes jellegzetességével meg a kifejezőeszközök nem erőltetett magyarságával nemzeti, a világirodalom rokon klasszikusai s a népköltészet klasszicitásán nevelődött géniusz erejével egyéni alkotás. Költő és társadalom, magyar és európai fejlődés irodalmunkban sajnos oly ritka, szerencsés találkozásából született. A kor várta, törekvéseinek részeként s eredményeként üdvözölte. Ha nem azonnal is, de kivételes zavartalansággal, jóformán vita nélkül lett a további fejlődés, a magyar közműveltség szerves részévé.

Kevés műnek jutott nálunk oly lelkes fogadtatás s egyértelmű szakmai elismerés, mint a *Toldi*-nak. S mintha szellemével kötelezett volna: a bírálatok a lényegről szóltak, arról, hogy a „köznép csakoly gyönyörrel olvashatja, mint akárki"; arról, hogy felfogása, tónusa

naivul népi, hogy „a jellemek cselekvésbe téve nyilatkoznak, drámaibban sok drámairónál". Eötvös mindent odaadott volna érte, amit valaha írt vagy írni fog; Petőfi a maga legfontosabb kezdeményeinek gazdag jövőt ígérő megvalósulását látta benne. Talán még az is javára vált, hogy önálló, díszes kiadásban s aztán, a *Toldi estéjé*-vel együtt, csak 1854-ben, népszerű, olcsó kiadásban pedig csak 1858-ban jelent meg. Ezek a kiadások újabb s elmélyültebb méltatásokra adtak alkalmat. Kemény, amellett, hogy a kompozíció „számított, mégis mesterkéltség nélküli, népies, mégis művészien tiszta, takarékos, mégis teljes" voltát hangsúlyozza újra, 1854-ben emeli ki a költő finom erkölcsi felfogását, ekkor veszi észre annak rokonságát a maga tragikus erkölcstanával. Gyulai és Salamon Ferenc pedig az 50-es években kialakuló nép-nemzeti koncepció egyik fő műveként értékeli már a *Toldi*-t. Természetességét, egyszerűségét méltatják, s azt hangsúlyozzák, hogy költője nemcsak a népköltészetre támaszkodott, de „a régi költőkre is egész a középkori maradványokig"; úgyhogy „ki a magyar nyelv szellemével bensőleg meg akar ismerkedni, tanulmányul s mintegy eredeti kútfőként használhatja". Érthető, hogy Kármán Mór a 70-es évek folyamán kidolgozott reformterveiben a magyar közoktatás tengelyébe állítja a *Toldi*-t, amelyhez 1882-ben Lehr Albert éppen e cél szolgálatában készíti el számtalanszor újra megjelent, bő magyarázatos kiadását.

Nemcsak a hazai irodalmi közvélemény fogadta elismeréssel a költői elbeszélést: a külföld is felfigyelt rá. A szabadságharc csodájának világhíre Petőfi nevével és verseivel együtt az Aranyéira is fényt vetett. 1851-ben Lipcsében a *Toldi* két német változata is megjelent: Kertbeny Károly hevenyészett, pontatlanságával magát a költőt is felbosszantó fordítása meg Kolbenheyer Mór eléggé pedáns, de legalább pontos munkája; – ez utóbbit Pesten is kiadta Heckenast 1855-ben. 1858-ban tette közzé Zmaj Jovan Jovanovic a maga költői teljesítményként is elismert s több kiadást megért szerb fordítását. A német akkor még a közép- és kelet-európai irodalmaknak szinte egyetlen közvetítő nyelve volt; nyugaton a német fordítások tették ismertté Arany műveit is. A *Toldi* ereje, szépsége és aktualitása a hibás vagy sápadt tolmácsolásokon is áttetszett; a magyar forradalommal rokonszenvező Anastasius Grün s az epika modernizálásával maga is kísérletező Friedrich Hebbel, de a haladó szellemű német bírálók általában, sőt az angol Athenaeum cikkírója is megértéssel köszöntötték a művet. Nem-

sokára megmutatkozott azonban, hogy a nyugati világ az epikának ezt a modern kísérletét elkésettnek tartja. „Il n'est plus actuelle...!": Saint-René Taillandier kissé ingerült bírálata a *Revue des deux Mondes*-ban (1860) a nyugat-európai közvéleményt mondotta ki. A *Toldi*-t – bár nem egy újabb s nem is érdemtelen fordítása készült – hamarosan csupán a magyar irodalom olyan klasszikus művei közé sorolják, amelyek értékét elhiszik ugyan a hazai szakembereknek, élő hatásuk lehetőségét azonban a nem magyar irodalmakban a semmivel egyenlőnek tartják.

Az első remekmű fogadtatásának ilyen alakulásában megmutatkozik már az Arany-művek európai sorsának egyik igen lényeges mozzanata. Annyira nyelvünk és költészetünk sajátos kifejezés- és hangulatvilágából táplálkoznak, költőjük oly kínos lelkiismeretességgel s oly konok hűséggel vállalja a hazai fejlődés külön – nemegyszer nagyon is elkésve jelentkező – feladatainak elvégzését, hogy világirodalmi rangjukkal is magyar specialitások; idegeneknek alig, teljességükben egyáltalán nem hozzáférhetők. Arany – némi, a soha nem feledett bántódásokra ebben is elzárkózással felelő daccal – nem akart „két világ (des deux Mondes!) csodája" lenni, ahogy a *Kozmopolita kölszet*-ben, már öregen, írta; s ez sajnos elszigetelődéshez vezetett. A *Toldi* csodájához hozzátartozik az is, hogy bár egy évezredes európai fejlődés igen lényeges elemei egyesültek benne, s egy nagy változásokkal terhesen kibontakozó történelmi korszak telítette a maga ízlésbeli, társadalmi és politikai igényével, mégis a magyar műveltség belügye maradt. Joggal sorolják a hazai világ leghívebb egykorú, de alapvonásaiban általános érvényű tükörképei közé. Egy Aranyhoz hasonlóan kivételes géniusz számára azonban nagyobb hivatást is el lehet képzelni annál, hogy népe magánosságát abba temetkezve fejezze ki s jelképezze alkotásaival, legyenek bár azok mégoly gazdagok s a közösség lelkéből lelkedzettek.

Igaz, hogy a költő csak később kereste-vállalta ezt az Osszián-szerepet. Most még, Homéroszra emlékezve, Petőfi kezét fogva s maga is a forradalom feltámadó szelében lobogva, nagyobbra nézett.

PETŐFI JOBBJÁN

Arany és Petőfi barátsága mindkettőjükre nézve igen fontos volt, s egész irodalmunk fejlődésében mély nyomot hagyott. Amellett, hogy levelezésük egy, a világirodalom egész területén ritka szép és zavartalan viszony emlékét őrizte meg, alkotó gyakorlatukban, világnézetük alakulásában is hatottak egymásra; ikercsillagképük megítélésének változásairól pedig az utánuk következő fejlődés menetének, ízlésbeli és politikai állásfoglalásainak döntő fontosságú mozzanatai olvashatók le.

Személyes kapcsolatuk alig tarthatott tovább két esztendőnél. Petőfi első levele 1847. febr. 4-ről, utolsó 1849. júl. 11-ről kelt. Az ugrai pap valamivel később „néhány sorban megírta nekünk az ő megbízásából, hogy köszönt és hogy megy Erdélybe. Ez volt utolsó üzenete", jegyezte fel a mezőberényi levélre Arany majdnem tíz évvel később, amikor úgy érezhette: „A könny nem éget már, csupán ragyog." Míg Petőfi élt, fél tucatnál több alkalommal aligha találkozhattak személyesen; s mindent összeszámolva sem tölthettek másfél hónapnyi időt egymás társaságában. De micsoda két év volt az, amelyet egymást ismerve éltek át!

Legelső leveleikben már invitálták egymást, s ígérkeztek is látogatóba; Petőfi mégis váratlanul tűnt fel Szalontán 1847. jún. elsején, s ott volt tíz napig. Júliától jött, a lány ígéretével, s a maga toporzékolva adott szavával, hogy jövő tavaszig várakoznak. Már férj-feleségként töltöttek újra néhány napot a puritán segédjegyző-lakban 1847 október végén s november elején. A látogatást Arany egyedül adta vissza Pesten, a győztes forradalom szervezkedési lázában; s aztán feleségével, a szabadságharc első nagy válsága idején, 1848 december elején, Debrecenben. Amikor Petőfi először ment Bemhez katonaként, 1849 február végén, Aranyék, újszülött fia keresztszülei, két hónapra magukhoz vették a gyereket anyjával és dajkájával együtt. Szalontán is egyre nehezebb lett azonban az élet: Arany Debrecenben, a forradalmi belügyminisztériumban vállalt állást; Petőfi is oda vitte családját. Utoljára Pesten találkoztak azon a megbeszélésen, amelyen Kossuth arra szólította fel az írókat, hogy „a főváros környékén ví-

vandó véres, elhatározó, utolsó leheletünkig tartó csatára" fanatizálják a pesti népet, s amely elhatározás megváltoztatása miatt oly keserű szavakat írt Petőfi említett utolsó levelében. Arany a végveszély hírére hazasietett; Petőfi Mezőberénybe s onnan Erdélybe. „Miért nem jött Szalontára? – kérdez Arany jegyzete; s felel – mert Berényből Váradra egyenesebb amúgy, s ő sietett meghalni!"

A barátság kezdeményezője Petőfi volt; ő szabta meg érintkezésük vezérfonalát, eszmecseréik fő tárgyait. Kezdetben leveleik hangnemét is: ezt a sajátságos, a tiszta lelkesültséget, a megnyilatkozni készülő rejtett érzést nemegyszer goromba fölénnyel letorkoló, a tétovaságot a közvetlenség pózaival leplező, a süvölvény istenfi lángolását egyszerre túlhangsúlyozó és fájdalmasan elmélyítő tónust, amelyet Petőfi a maga természetességre, személyességre törő s teketóriátlan nyíltsággal megvalósított költői-politikai forradalmának harci eszközeként alakított ki. Arany ezzel inkább alkalmazkodva, néha a maga játékosságára is örömmel eszmélve, de általában barátjánál nehézkesebben élt. Petőfi volt ebben is a lendületesebb, Arany a mélyebb, emberségesebb. S később az ő hangneméhez természetesedett a Petőfié is.

Petőfi költészete s magatartása 1846-tól kezdve mindjobban önállósul, elhatárolódik, egyre férfiasabbá növekszik-erősödik. Irodalmi szemhatára kitágul, politikai iránya teljes határozottsággal egybevág azzal a radikális társadalmi mozgással, amelynek hamarosan egyik vezérszelleme lesz. Túljutott első nagy válságán. „Újjászülettem!": veti bele magát a mozgalomba, amelynek világpolitikai összefüggéseit s hazai tennivalóit senki itthon nála világosabban nem érzi meg. Ugyanaz a galíciai parasztfelkelés, melynek híre Aranyt csak megsuhintja, benne a politikai cselekvés emberét ébreszti öntudatra. 1846 márciusában megalakítja a Tízek Társaságát. Ezt kezdetben még „magyar romantikai iskolának" akarta nevezni. A csoportot – őt, Bérczy Károlyt, Degré Alajost, Jókai Mórt, Kerényi Frigyest, Lisznyai Kálmánt, Obernyik Károlyt, Pálffy Albertet, Pákh Albertet, Tompa Mihályt – valóban inkább a hazafias reformizmus ifjúi romantikája toborozhatta egybe, mint az a határozott céltudat, amely a liberális hazafi Petőfiből demokratikus forradalmárt nevelt. Hamar fel is bomlik; vezéregyéniségei 47-ben az *Életképek* körül kívánják egyesíteni azt a fiatalságot, amely nem tűrheti, hogy a haza ruhája „legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni". Petőfinek ez a formulája közérzést fejezett ki; láttuk, Arany is

megfogalmazta már korábban, *Az elveszett alkotmány*-ban. Petőfi népiessége – mely eleinte főként ízlésforma volt – ekkor telt meg forrón aktuális politikai tartalommal. Szervező erélye boldogan fordult tehát a tenger mélységeiből váratlanul felbukkant Arany felé, akinek *Toldi*-ja az ő hadjáratának haditetteként tűnt fel, oly csoport koszorújával kitüntetve, amelynek egyes tagjaival volt ugyan kapcsolata, de egészétől távol állt. Kisfaludy Károlyt nyilvánosan le is szólta. A róla elnevezett társaságot azonban, bár magánál sokkal maradibbnak, országos tekintélye miatt mégis igen fontosnak tartotta.

A nyilvánosságnak szánt s Arany válaszával hamarosan közzé is tett üdvözlő vers, de még nagyobb eréllyel a hozzá csatolt levél által úgy emelte magához Aranyt, hogy egyben politikai fegyvertársává is tette: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egypár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!" Ez, ha úgy tetszik, egy néptribun proklamációja; s ez marad mindvégig levelezésük politikai főszólama. A kitűnő szervező – a tirannisz ellen az irodalomban is érvényesítendő demokratikus vezetés elvének jegyében – azonnal megalakítja a népköltők triumvirátusát; bevonja Aranyt ellen- és rokonszenveinek, irodalompolitikai szervezkedéseinek hálózatába; de felszabadítja-megerősíti a barátjában elfojtva fortyogó politikai indulatokat is; annak tervezgetéseit – például a népi nemzeti éposz terveit – a maga stratégiájába beillő konkrét célok felé fordítja; mindent elkövet, hogy kimozdítsa a szalontai mélységből; ő ajánlja a *Nép barátja* szerkesztőjének s ő mondja a „pecsoviccsá" züllő lap „royalistico-miniszteriális" cikkeire a legélesebb bírálatot; ő biztatja Aranyt, hogy vállaljon hivatalt a forradalmi belügyminisztériumban: „Verd a vasat keményen, de hirtelen, nehogy elkéssél"; s ő viszi magával Kossuthhoz arra az utolsó találkozásra is.

A sors különös ajándékaképpen azonban mást, többet is talált s kapott, mint szövetségestársat. Tompával egykettőre megromlott viszonya, s ezzel felbomlott a népköltői triumvirátus. Más szövetségeseivel, barátaival, még oly közelivel is, mint Jókai, hamar összezördült; Arannyal soha. Az a mórikázó-pajtáskodó hang, amelyet Petőfi

ütött meg kezdetben, lassankint egy-egy villanásnyira halkul, végül teljesen elhal leveleikben; ahogy barátságuk erősödik, s az idők és körülmények zordulnak, úgy válnak közléseik mind tárgyilagosabbá és szűkszavúbbá. Mindketten azonnal keresik az emberi kapcsolatokat is: műveikből kölcsönösen egymás jellemére s abban a vonzó, rokon vonásokra következtetnek: „Gondoltam – írja Petőfi második s máris tegeződő levelében –, te az én jellememet már ismerheted munkáimból, valamint én kiismertem a tiedet *Toldi*-dból. Aki ily dicsően festette a gyermeki szeretetet, annak magának is jó fiúnak kell vagy kellett lennie, s aki jó fiú, az nem lehet rossz ember, az szép, tiszta, nemes lélek." Ezt a tisztaságot becsülte később is Aranyban, s azt a szelíd hűséget, mely nem akadt fenn természete érdességein. Arany, amikor az ügy s barátságuk érdekében helyesnek érezte, igyekezett lágyítani Petőfi ítéletén: „Ami lágy, az érettebb is." Petőfi jól tudta róla, hogy „a szeretetet, amellyel (Arany) rajta az ábrándozásig csügg" semmi meg nem ronthatja. Viszonyukban egyre több lett a szó nemes értelmében vett családias elem. Az igazság, hogy „régen megszoktuk már egymást úgy tekinteni, mint egy családot", Arany egy 1849. jan. 12-én kelt levelében maradt ugyan ránk, de Petőfi nevében is igaz: ő is úgy viselkedett mindvégig – tréfásan annyiszor öcsémnek szólított – barátja iránt, mintha az igazán édesbátyja lett volna.

A helyzet s mindkettőjük természete szerint mégis Aranyban gyökerezett mélyebbre e barátság. Idősebb volt, tele jellemébe szívódott érett tapasztalattal, lemondó bölcsességgel, amikor Petőfi feléje nyújtotta „drága jobb kezét". Magánosságában, riadozó tétovaságában, láttuk, mindig is szüksége volt egy-egy kezdeményező, ónos tagjaiba erőt, reménytelenségébe céltudatot sugárzó férfibarátra: s Petőfi igazán ilyen volt. Vele a maga eredménytelen kísérletekben bénultan letűnő ifjúsága helyett az igazi tört be újra életébe; valaki, aki mert és tudott *csak* költő lenni, aki kicsikarta a sorstól a tehetségéhez méltó szerepet, akinek megjátszottságában is oly magával ragadóan hiteles fiatalsága megoldotta elbűvölt szívének zárjait. Petőfi heve belé is hitet öntött; annak hivatásérzése, erélye, céltudata értelmet adott az ő habozva szárnyra kapó tehetségének is. Ki ne érezné s értené meg a hála és lelkesültség forróságát, mely átizzik válaszverse s első levelei minden során? Kit ne hatna meg ez a gyors alkalmazkodás új barátja egyéniségéhez, modorához, értékrendjéhez, ez a boldog ébredés,

amelyben annyi felszabadulás, önmagára találás, erőtudat is van a kicsit medvetáncosra sikerült, utánozott közvetlenség mellett? A tájékozatlan „vidéki" némi öngúnnyal túlozza is ügyetlenségét a nagyvilági dolgokban: tanácsot kér, kap és fogad el; a szótlansághoz edződött lélek szeretne kitárulkozni, s a már akkor „túlérzékeny fájvirág", néhány sebesülés után „fájdalmát elnyelve" megtanulja, hogy barátját igazán csak az érdekli kettőjük viszonyában is, ami beleillik az ő csillagpályájának sodrába.

Viszonyuk második szakaszára, amelynek kezdetén barátságuk első, titkolt s Arany lelkében bölcs beletörődéssel elegyengetett válsága játszódott le, rendkívül jellemző Arany 1847. máj. 27-én kelt hosszú levelének egy részlete. „Fiú, te mostanában rólam irkálsz verseket – fordul, hirtelen-váratlan, érzékenyre a szó –. Hahaha mondod. Semmi hahaha! Olvasod a *Toldi*-t, s nekirugaszkodol verset írni egy ismeretlen falusi ember dicséretére, ki még nem is spectábilis. Ezért az öreg urak (ki, ki nem) lehordanak, mily szeles vagy, mily gyerekesen viseled magadat! dicsően kivített fénykörödben mint nem tekintesz le büszkén Parnasszod légzetes (luftig) tetejéről az alant négykézláb mászkálókra stb., s te leülsz, és írsz verset, melyben kimondod, hogy fejednek nem veszed más hasznát, csak bokrétás kalpagod teszed rá. (Mellesleg legyen mondva: fejed nem köszöni meg a bókot, mert ha mégoly szép érzetek fakadnának is a szívből, az alakítás, elrendezés dicsősége mindenesetre a főt illeti.) Tovább megyek. Hozzád küldött harmadik levelemben, a Vahoterián elkeseredve írom, hogy ha nem boldogulok az írói pályán, másolok megint, mert nekem oly prózai, oly kisszerű élet jutott, hogy hivatalos iratokon kívül, akár az olvasást is elfeledjem, s ezen nyomorú élet belé kényszerített a türelem rabigájába. – Ej mit! türelem! kiáltasz te, papírt veszesz, és írsz *A türelemről* (tulajdonképp a türelem ellen), melyben bennünket, becsületes, szorgalmas, rendszerető embereket *per birka* et *szamár* traktálsz. Bizony szép, illik így tenni bátyáddal! hiszen te még csak 24 éves vagy, s én már har...! har... uram Jeszusz, segélj kimondanom! harminc! Végtére és utóljára (mondaná a mi papunk) írok az április 17-iki tűzvészről, megírom a küzdést, melyben valék, az aggodalmat, percről percre... te fogadat piszkálod a kényelmes Pilvaxban, biztos fedél alatt, s rám kiáltasz: Ha férfi vagy, légy férfi! Jó, jó, házasodj' meg csak!"

Ez a részlet nemcsak Arany rendkívül hajlékony stílusának önkén-

telen kis remeklése, hanem személyiségének, összetett, a megbántottságot és féltést, az idősebb férfi önérzetét s az értelem rangjának tiszteletét játékos tréfálódzásban bújtató-panaszló-hangsúlyozó kedélyállapotának ritka érdekességű kifejezése. Látta s megmérte, miről van szó; felszisszent a fájdalomtól, de feloldotta a görcsöt, s elhárította a veszélyt barátságuk felől; szeretetből, de azért is, mert már akkor tudta, amit alig egy év múlva meg is írt szeszélyesen levelező barátjának: „Talán magad nem is képzeled, mily könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövendőbeli íróságomat."

Arany kedélyének, idegrendszerének rostjait is áthatotta ez a barátság. Már Petőfi életében többször látta álmában megérkezni az oly sokszor hiába várt barátot. Ezek az álmok végigkísérték egész életét. Fia feljegyezte róluk: „Emlékszem, gyermek- és ifjukoromban, az ötvenes és hatvanas években, többször beszélt el egy-egy ilyen álmot, mindjárt másod, harmadnap... többnyire olyasmi volt az álom, hogy repülve szálltak, ketten együtt a levegőben." Nemcsak az együtt szárnyalásra vágyó költő, hanem a kétkedő realista is megszólal ez álomképekkel kapcsolatban. Egressy Gáborék 1854-ben, az asztaltáncoltatás divatját követve, megidézték Petőfi szellemét. A színes részletekről hírt adó színésznek ezt írta Arany: „Az egész asztalírási processzus a működő agyában képződik, öntudatlanul... Én számtalanszor álmodom Petőfiről, s rendszeresen oly töredékek egészíttetnek ki, amelyeket ama fatális idők óta életben létéről vagy haláláról hallottam. Így a többek közt egyszer találkozom vele, beszélek halála híréről, s az ominózus kukoricaföldről is neki. Ő azt mondja: igaz, hogy ott voltam, igaz, hogy egy kozáktól dzsidaszúrást kaptam, de nem haltam meg; hanem pórruhában megmenekültem stb. Oly részletesen, hogy felébredtemkor sem tudtam magamat beletalálni a valóságba."

Majdnem ugyanez a kép rémlik fel abban a versben, amelyet 1879. jan. 23-án írt be a Kapcsos Könyvbe, harminc év múlva emlékezvén *eszmévé* nőtt barátja halálára. Négy egész költeményt szentelt emlékének, de egy tucatra valóban bujkál, szakad fel vagy ömlik el a veszteség fájdalma, a visszatérés reménye, a belenyugvás mélasága, s a büszke öntudat, hogy „amit adtál, abból semmi sincs elveszve". Ő maga is őrködött ezen: irodalmunk fejlődéstörténetébe úgy illesztette be Petőfi művét, mint az értékelést visszamenőleg is meghatározó mércét; iskolában elsőül tanította méltó módon, s a kortársa-

kat nem utolsósorban a hozzá való hűségen mérte meg. Júliával ezért fordult szembe; Lisznyaiéktól is Petőfi örökségének elprédálását vette legrosszabb néven.

Természetes, hogy a barátság, melyben élet és költészet, érzés és elv ilyen forró vonzalommal fonódott össze, mindkettőjük költészetében is megnyilatkozott. A közvetlen hatás egyaránt megmutatkozott a költészet céljáról, a költő hivatásáról vallott felfogásban, az ízlés általános jellemvonásaiban s egyes munkák részleteiben. Néha öntudatlanul szólalt meg ihletükben egy-egy rokon hang; néha, játékos próbaképpen, felöltötték egymás köntösét; s egyszer-kétszer, a kor divatja szerint is, ugyanazt a tárgyat énekelték meg baráti versengéssel. Petőfi a *Toldi* hangján époszt kezdett Lehel vezérről, s népies életképet festett Arany színeivel. Arany humoros petőfiádát írt a tudós macskájáról, önmagát, aranyait, háziuraságát ironizálta barátja modorában. A befogadó ezen a téren is inkább Arany volt, különösen akkor, amikor politikai tárgyak felé fordult; de a példa most is arra adott főképpen indítást, hogy megszólaljon. Amit Petőfi cikázóan gyors képzeletével felvetett, azt Arany végiggondolta; engedte magát annak felszabadító iramától sodortatni, de a maga partjait sohasem tévesztette szeme elől.

E törhetetlen ragaszkodásról tudtak a kortársak. Azoknak az utódoknak – részben még kortársaknak – tudatában is, akik az ő műveik alapján fogalmazták meg a maguk nem olcsón kivívott s ezért oly féltve őrzött esztétikai és morális értékrendjét, ikercsillagként tűnik fel a két költő képe. Gyulai Aranyról mondott, inkább elegáns, mint mély emlékbeszédében a sikerülten megfogalmazott költői látomás szuggesztivitása százados hatással párosította össze őket. Eszerint mindketten a magyar világ és lélek leghívebb kifejezői; tiszta, mindenkinek hozzáférhető művekben, az élő nyelv közvetlenségével szóltak nemzetükhöz. Petőfi lírikus, még tájakat, alakokat rajzoló s elbeszélő költeményeiben is; Arany epikus, aki lírájában is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből; Petőfi az ifjúság, Arany az érett kor megtestesítője; ezért egészítik ki oly harmonikusan egymást. Az, hogy szobraik – Goethe és Schiller weimari kettős szobrának párjaként – nem együtt ábrázolják őket, inkább a körülményeknek mint iskolás-akadémikus tisztelőiknek köszönhető. A párhuzamban ugyanis hamarosan feltűnt a politikai mozzanat: Petőfi neve egyre inkább az ellenzéki-forradalmár, Aranyé a lojális-konzervatív

csoportosulások jelszava lett. Eszerint vált szokássá összemérni őket; hol Arany legendás bölcsességét emelve a néptribun Petőfi, hol Petőfi lángoló forradalmiságát a tanár-akadémikus Arany fölé.

Annak, aki ismeri a valóságot, nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta párosítás összemérhetetlen jelenségeket és minőségeket vet egybe. A két költő, láttuk, nemcsak barát, de szövetséges is volt. Mindkettőt a magyarság nagy reformmozgalma ébresztette igazi hivatására; politikai felfogásukat, ízlésüket, költői feladatvállalásukat öntudatosan is megmért erős elvrokonság fűzte össze. De Petőfi alig múlt 26 éves, amikor a szabadságharc egyik utolsó, véres csatájában nyoma veszett. Egy mind radikálisabb forradalom általa is növelt áradása emelte magasra, s egy nemzeti szabadságharc hőseként lépett át a legendába. Szavára egy nép növekvő tömegei figyeltek, szellemét egy rossz sorsán változtatni kívánó harcos közösség igazságos szenvedélye tette lángolóvá; s az ügy bukását, melyre életét tette, nem kellett megérnie: a szabadon kikiáltott igazság tántoríthatatlan hirdetőjeként, az önfeláldozó hősiesség felmagasztosultságában lépte át a végső küszöböt. Aranyt harminc év tengermélyre fojtott némaságából egy történelmi pillanat emelte a felszín viharos szabadságába, s a nemzeti katasztrófa oda lökte vissza, ahonnan kitört. Egy infámis kor rettenetes körülményei közt kellett később tisztán megőriznie azt, amiért Petőfivel együtt hevült; „éneklőből énektanárrá" kellett lennie, s aztán a hallgatással tüntető nagy lélek belső emigrációjának pusztításait elviselnie. Mindkettőjük élete, sorsa elválaszthatatlan műveiktől; de Petőfi élete és műve töretlen, egyértelmű egész, Aranyé ellentmondásos, tépett, válságokkal, elfojtódással teli „töredék", aminek ő maga is nevezte.

Ezért is zárkózott Arany egyre jobban népe világának védő s védelmet kívánó sűrűjébe. Petőfit természetes fejlődéssel tették s nevelhették forradalmárrá a személyes hazai tapasztalatok s azok az eszmék, amelyeket a francia forradalom és az 1840-es években Európaszerte kibontakozó forradalmi mozgalmak vezető szellemeinek műveiben megismert. A maguk szakmai területén egyiknél sem volt műveltebb az egykorú pályatársak közt. De míg Arany főként kedves klasszikusain nevelődött, Petőfi kora világot formáló eszmeáramlataiban és politikai mozgalmaiban tájékozódott a lángelme sugallatos biztonságával: így jutott el a magyar nemzeti és társadalmi forradalomtól a világforradalomig. Az évszázados véres harcok ide-

jén elmaradt magyarság az ő művében kapcsolódott újra teljes egyidejűséggel Európa politikai fejlődésének menetébe; sőt az érzület, a formák és eszmék erejével és újdonságával egy történelmi pillanatig az élre szökött vele. Ez egyik oka világhírének.

De egyik legmélyebb motívuma a közte és Arany közt levő különbségnek is. Amikor Petőfi a zsarnokaik ellen feltámadó népek szolidaritása felé fordul reménykedve, mert úgy tudja, hirdeti: „egy nyáj, egy akol, egy vallás van a földön: a szabadság!", Arany azon esik kétségbe, hogy „egy egész nemzetnek áldozati nyája, egy néptörzsök esik a bárdnak alája"; amikor Petőfi az elzúgott forradalmai után újra csendes Európában azt énekli, hogy „ha a mi fényünk nem lobogna a véghetetlen éjen át, azt gondolhatnák fönn az égben, hogy elenyészett a világ", Arany ott „hol nincsen jelen, csak múltban él az élet", csak hazája jövőjén töpreng kétség s vakremény közt vergődve. Ebben válik el már akkor, a közös szenvedély és céltudat idején az ő magatartása, értékrendje a Petőfiétől. Nem utolsósorban emiatt is vonzódhattak azonban oly nagyon egymáshoz.

De mi köze lehetett Aranynak – akiről annyiszor megírták, hogy valójában mindig magános művészlélek volt – a politikához?

A gyakorlati politikához persze nem sok; kezdetben, láttuk, nem vehetett részt benne; később, keserves tapasztalatai után, nem is akart. Ez azonban semmiképpen sem jelent politikai érdektelenséget. Levelei, írásai, nyilatkozatai, de egyre nagyobb mértékben tettei is ennek éppen ellenkezőjét bizonyítják. Még akkor is, amikor az látszatra egészen politikamentessé válik: költészetének egyik legfontosabb táplálója vagy bénítója, sőt elnémítója a közéleti érdekeltség. A nemzeti közvéleménnyel való kapcsolat nélkül Arany egész írói működése elképzelhetetlen. Ez a kapcsolat voltaképpen sohasem volt igazán zavartalan; mentől közvetlenebbül érintkezett a költő a politikai gyakorlattal, annál kevésbé volt az. 1846 elején, szorosan bezárva a szűkebb haza zavaros vizeibe, joggal érezhette, hogy „különös fogalmai vannak a szabadelvüségről" s hogy nincs egész Biharban elvrokona. Egy év múlva azonban tapasztalnia kellett, hogy az országban már van ilyen s nem is egy.

Petőfi ennek az országos rokonságnak nevében szólt hozzá s jelent meg nála személyesen is. A nyugtalan és nyugtalanító fiatalembert nem valamilyen névtelen kalandvágy űzte már akkor végig az

országon, nem is az a szokás, amely annyi hányt-vetett sorstársának tette lehetővé, hogy végigkóborolja-vendégeskedje a kézről kézre adó barátokat. Meg akarta ismerni az országot s a népet, amelynek szolgálatára szentelte magát; felkereste a vele együtt „nagyot akarókat", hogy személyesen találkozzék, vitatkozzék velük, hogy a közös célokat megfogalmazva, tanúként, sugalmazott sugalmazóként, az alaktalan vágyak megfogalmazójaként: az egységet sugalló valóság hitelével legyen jelen az egyetértő szívekben. Így emelte Aranyt is e közvélemény színe elé: a *Toldi*-t – írta a Kerényi Frigyes személyében megszólított tábornak 1847. jún. 7-én – „egy egyszerű falusi jegyző írta e kis szobácskában, melynek hossza öt, széle pedig két lépés; ami tulajdonképp rendjén van. A múzsák nem konzervativ kisasszonyok, ők haladnak a korral, s minthogy a század jelszava: éljen a nép! a múzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról, s a kunyhókban telepedtek meg. Boldog én, hogy szinte kunyhóban születtem"!

Ennél sokkal pontosabban meghatározott politikai szerepet alig játszott Arany Petőfi mellett. Nem is törekedett nagyobbra. Cselekvő erejének sok külső és belső kényszerűség szabott határt; Szalontán ült évtizedeken át, elégséges politikai felkészültsége, gyakorlata sem volt országos szerep vállalásához. Ő eléggé ismerte, s bár tudta, hogy ha kell, mindent képes megtanulni, a valóságosnál általában kevesebbre értékelte képességeit. Aktívabb politikai szerepre csak azért vállalkozott, mert kötelességének érezte, hogy eleget tegyen a közvélemény kívánságának, mely „oly erős lett Szalontán mellettem, minő aránylag Kossuth mellett sem volt az országban"; ebből a képviselőválasztásból azonban azt tanulta, hogy pironkodást érdemlő naivság „a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre bizni"; s azt is, hogy még Petőfit – s 1848. június 27-én is! – figyelmeztetnie kell: „E levélben a mosziő Nyilvánosság számára egy betűt sem irtam." A közéletben is valahogy úgy tájékozódott, mint az irodalomban: az alapkérdésekre irányuló figyelme erős, ítélete szigorúan erkölcsös, ízlése a klasszikus elvekhez igazodó volt, aktuális értesültsége azonban szűk körű, hézagos maradt. Ezért lehetett a politikai gyakorlat kérdésében gyakran annyira naivul tájékozatlan.

Nincs ebben semmi csodálnivaló. Szalonta nem esett ugyan egészen a világ szélére, a központoktól azonban nagyon is elszigetelődött. Az utazás terheit csak foglalkozásuk kényszeréből vállalták az arrajárók. Petőfi Szalontáról Pestre érkezvén, egyebek közt ezt írta

1847. jún. 25-ről kelt nyolcadik útilevelében: „Négynapi utam az Alföldön ugy meghányt, mintha a világot utaztam volna körül... Sátor volt ugyan szekeremen, hanem azért annyi sár ragadt a kerekekre, hogy a szó legszentebb értelmében minden száz lépésnél meg kellett állnunk, s levasvillázni a küllőkről a gáncoskodó fekete irósvajat..." A *Nép barátja* szerkesztését is nem utolsósorban az tette lehetetlenné Arany számára, hogy mire a hír, amellyel kapcsolatban írnia kellett, Szalontára s a cikk onnan újra Pestre ért, az események már rég túlrohantak rajta. Kimozdulni a biztosnak látszó szegénységből pedig a kaland ígéretes kockázatával sem igen mert. Szerkesztőként is megtapasztalhatta egyébként, hogy – amint Kossuth írta később éppen Petőfivel kapcsolatban: „A tett embereinek más dolguk volt, mint verseket olvasni, vagy költőkkel foglalkozni." Neki, a *Toldi* ünnepelt költőjének, kezdő állásocska jutott csak, úgyhogy 1849. máj. 28-án ezt kellett írnia feleségének Debrecenből: „Ha e 800 frtos állapotból ki nem vergődhetek... ha a most munkába vett községi rendezés foganatba jő, meglehet, még valahol ottan körül falusi magányba vonulunk, ami annyira kedves nekünk." Már akkor „kunyhóba és vadonba" akart inkább húzódni a városi nyomorúság és a politika szédítő kavargása elől!

„Szerkesztésbeli képességeimet véve fontolóra, ugy gondolom, hogy a szépirodalmi rész rám nézve semmi nehézséggel nem lenne összekötve, s a politikai részt tekintve, ámbár a politikát még ez idáig tüzetes stúdium tárgyává nem tettem, mindazáltal vannak vezéreszméim, melyek nyomán, folytonos tanulással, bizvást haladhatnék, annyival inkább, minthogy a néplap különben sem annyira kezdeményező a politikában, mint a már ismeretes eszmék népszerű magyarázója, mire mind a népértelem körének ismerete, mind népies nyelvem elegendő képességet hagy sejtenem magamban." Így jellemezte magát abban a levélben, melyet Petőfi 1848. ápr. 18-i üzenetére válaszolva írt. Először úgy vélte, hogy barátja csak bolondítani akarja őt, az „afféle falusi embert" a *Nép barátja* szerkesztőjének invitálván, de aztán így győzte meg magát: „Petőfi, ha komolyan ír, akkor hinni lehet neki, mint a Krisztusnak." Hitt is neki; az ő szavára vállalta mégis a társszerkesztést, s tőle fogadta el – hisz „folytonos tanulásra", „tüzetes stúdiumra" nem jutott már elég idő – a politika fő kérdéseiben az eligazodást. Petőfit akkor már teljesen áthatotta a népüknek prófétaként küldött forradalmár-költők hivatástudata: az ő

világpolitikai tájékozódása adta meg Arany „vezéreszméi"-nek is a forradalmi lendületet s az aktuális világpolitikai hátteret.

A Szent Szövetség reakciós rendőri rendszere s az egyensúlyt őrző világhatalmak politikája a XIX. század elején néhány évtizedre megakaszthatta, de fel nem tartóztathatta a francia forradalommal hatalmasan nekilendült fejlődést. A három szövetséges világhatalom: Anglia, Ausztria és a cári Oroszország Napóleonnal nemcsak ennek diadalmas hadseregeit verte le, de megbéklyózta a forradalom eszméit is: azt, amit Berzsenyi éppen a Korzikaira írt epigrammájában így idézett fel: „Nem te magad győztél, hanem a kor lelke: szabadság." Szabadságon is mást és mást értettek azonban a világpolitika változó térségein. Nyugaton nagyrészt az uralomra jutott polgárságét. Angliában a vértelen forradalom eredményeként egy hűbéri-polgári érdekszövetség vette át a még mindig növekvő brit világbirodalom vezetését. Ez, bár hajlékonyabb módszerekkel, de ugyanolyan hajthatatlan keménységgel törte le a maga radikalizálódó munkásmozgalmát, mint a világhatalmi rangjától ugyan megfosztott, de a világpolitikába gyarmattartó nagyhatalomként mégis beleszóló Franciaország, vagy az iparosodásban rohamosan előretörő s az Ausztriától független nagyhatalmi egység álmait ápoló német földbirtokosok, gyárosok, pénzemberek és tábornokok szövetsége.

A gazdasági-társadalmi rend átalakításán munkálkodó osztályerőkkel szorosan egybefonódva – mentől keletebbre haladunk az európai térben, annál erősebben – érvényre jutnak a nemzeti függetlenségükért küzdő, félgyarmati elnyomásban tartott népek szabadságmozgalmai. Az iparosodás terén legjobban elmaradt Kelet-Európában ezek veszik át – a nagy tömegeikkel az osztályharcok természetes főerejét kitevő parasztfelkelések eszmevilágát is erősen befolyásolva – a vezetőszerepet. Kelet-Európa világhatalma, a cári Oroszország nemzeti mozgalmakként fojtja vérbe a lengyel és az északeurópai szabadságharcokat. Közép-Európában és Olaszországban a Habsburg-monarchia egyformán szembetalálkozik az osztályharc és a nemzeti függetlenségért vívott harc erőivel; nem utolsósoron azért is tudja még majdnem egy századon át megőrizni hatalmát, mert sikerül ezeket, a dolgok logikája szerint főként ellene irányuló erőket egymás ellen fordítania, s így paralizálnia.

A negyvenes évek Európa-szerte a készülő, kirobbanó és levert forradalmak és szabadságharcok évei. Az erőviszonyok természetes

alakulása szerint ezeket leghamarabb nyugaton és keleten számolják fel a biztos nyeregben ülő uralkodó hatalmak. A soknépű s egyenetlenül fejlődött Ausztria azonban már nem elég erős ahhoz, hogy egymaga birkózzék meg a társadalmi és nemzeti erők vulkanikus feltöréseivel: Olaszországban s Magyarországon is idegen segítséggel veri le az ellene támadó néptömegeket. 1849-ben Magyarország valóban a népek szabadságharcának utolsó csatatere. Ezen a csatatéren olasz, lengyel, osztrák légiók küzdenek a magyar csapatok oldalán; s a világhelyzet logikája szabja meg Palmerston ingerült türelmetlenségét, amellyel a Magyarországra, a forradalom parazsát is eltaposni küldött hadseregeket sietteti: „Végezzenek sürgősen!"

Érthető, mert szükségképpen való, hogy a „nép" fogalomköre a magyar fejlődés menetében kibontakozó viták, harcok, intézkedések és alkotások tengelyébe került. A nép ügyén bontakozhatott ki a maga élő teljességében és teremtő egységében a fejlődés hazai dialektikája: a nemzeti s a társadalmi reform harcosai egyaránt a nép nevében sorakoztak fel s a legjobbak érzés- és tudatvilágában egy pillanatra sem került ellentétbe egymással a nép ügyének e két szemléletmódja. Arany „vezéreszméi" ebben teljesen azonosak voltak Petőfiével. Legfeljebb annyi következett körülményeiből, egyéniségéből s műveltségéből, hogy nemzeti és társadalmi harc, hagyományra épülő és radikális reform erőjátékában ő a nemzeti és ősi elemek biztosítására vetett nagyobb súlyt. De ebben sem szakadt el soha Petőfitől, aki, túlnőve a népi-nemzeti elemek egységének hazai koncepcióján – amelyet egyébként vele együtt alakított ki már a forradalom előtt irodalmunk minden haladó szelleme! – a forradalom és szabadságharc idején a minden rabszolganép szolidaritásának látomásáig lépett előre. Ezt a nemzetek feletti szolidaritást Arany sem tagadta meg; később sem; legfeljebb a maga szűkebb körébe lépett-hátrált vissza annak szabadabb-tágabb köréből; – a levert forradalom után, magába s a levert nemzetbe zárkózva-szorulva.

Petőfi nem hitt a költészet öncélúságában. Arany sem. Mindketten azt tartották az igazi költő igazi feladatának, hogy közössége nevében s arra visszahatva szóljon. Ez a hivatástudat azonban életkoruk és temperamentumuk szerinti különbséggel nyilatkozott meg bennük: Petőfi inkább vezére, Arany inkább nevelője akart lenni a népnek, amelyből vétetett. Az előbb idézett levélben ezt is írja a *Nép barátjá*ról s a maga esetleges szerepéről: „De ha a szépirodalom sem lesz

belőle kizárva, akkor alkalmasint konkurrálok, mert régi kedvenc eszmém költői hatást gyakorolni a népre: ezt ily úton tehetem csak legcélszerübben és sükeresebben. S aki a népet ismeri, tudni fogja, hogy nála amennyit az *értelemhez*, megannyit az *érzelemhez* kell szólni, ha az ember sükert óhajt. Emelni a népet az irodalomban lassanlassan, nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Ez uton akarnék én hatni, ez lenne elemem." Ez a nyilatkozat jó lépéssel előbbre van azoknál, amelyeket még egy évvel azelőtt tett Szilágyi Istvánnak, s amelyek legfontosabbika így hangzott: „Szeretem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még most; később majd pusztán" (1847. szept. 6.).

Közben történt egy s más, közben újabb tapasztalatokat nyert mind a nemesi nemzet, mind a paraszti nép valóságos állapotáról. Megerősödött abban a meggyőződésében, amit így fogalmazott meg Petőfinek szóló s 1847. febr. 28-án kelt levelében: Dózsa harca „históriában ugyan semmivel bírók harca a vagyonosok ellen; de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen"; s aztán: „majd Petőfi meg Tompa meg talán saját kicsinységem is fogunk írni... mit azon egynehány politikai *nulla*, azon még fejetlen *zero*, melyekhez nem több csak egy vonás: 1 (mi például *kardvonás* is lehet) kivántatik, hogy politikai milliókká emeltessék, ez a *számtalan nagy szám*, mondom, magáénak, szívvéréből szakadottnak vall." De megerősödött azokban a tapasztalataiban is, amelyekről mint a nép gyakorlati nevelője első ránk maradt cikkében írt: hogy ti. a nép még nagyon is nevelésre, művelésre szorul.

Ez volt s ez lett az ő igazi politikai cselekvése is: a nevelés.

Az irodalmi életbe nem Petőfi jobbján lépett be, de hamarosan Petőfi szövetségeseként tartották számon.

Első nyomtatásban megjelent művei nem keltettek különös figyelmet. Az irodalmi közvélemény érdeklődését Petőfinek az *Életképek* 1847. ápr. 17-i számában, még a *Toldi* megjelenése előtt közzétett üdvözlő verse hívta fel rá. Arany válaszát, a *Toldi* megjelenése után, ugyancsak Petőfi tette közzé az *Életképek* 1847. máj. 8-i számában. Akkor aztán a falusi, közönséges embert is megborzolta az írók köztársaságában kavargó szelek éles-hideg levegője.

A gyakorlati taktikai kérdések addig nemigen érdekelték. A baráti levelek – első tájékozódásának emlékei – főként a Szilágyi Istvánnak,

Petőfinek és Tompának szólók –, az elvek hamar kiérlelődő határozottsága, a baráti érzések tiszta hűsége mellett, az irodalmi élet szemléletének vidékies naivitásáról tanúskodnak. Most újra találkozik a „szabad pályán" élők létkérdésével: miből s hogyan tartja fenn magát a felserdülő, vagyontalan értelmiségi réteg. Bohémnek kell-e lennie, mint – ahogy ezt egykor elviselhetetlennek találta – a színésznek, vagy kibérelhető lelkiismeretűnek, a változó konjunktúrák szolgájának – amit nem vállalt.

Pesten már kezdenek kialakulni a „tolluk után élő" írók csoportjai; az irodalom egyre jobban kilép a régi, amatőr formák közül; új érdekek és befolyások vonzáskörébe kerül. Petőfi egyik korai levelében ezt írja a hivatalnoki „függetlenségbe" visszahúzódott barátjának: „Nekem ily eposz már régi eszmém, hőseim Trencséni Csák Máté és Rákóczy. Az a szerencsétlenségem, hogy egyiket is, másikat is agyonütné a cenzura, s későbbi, tán jobb idők számára azért nem írhatom meg, minthogy napról napra élek, s így nem fordíthatom időmet oly művek készítésére, melyekért mindjárt nem fizetnek." A nyomorúság e képe fölött azonban azonnal felidézi a kemény, rideg s mégis oly imádott eszménynek, az erkölcsi hozzáférhetetlenség múzsájának és bírájának alakját is: „Adna csak nekem a nemzet évenként hét-nyolc száz forintot, megmutatnám, hogy pénze nem lenne elvesztegetve. Ezt természetesen csak a nemzettől fogadnám el, privát embertől a félvilág sem kellene ajándékban; persze hogy a nemzetnek kisebb gondja is nagyobb, mint ilyesmire csak gondolni is. Nincs a földön gyermekeitől zsarnokian-követelőbb s aztán iránt ok hálátlanabb anya, mint édes hazánk, ez a jó Magyarország."

Arany úgy vigyázott írói jövedelmeire is, mint beosztó, okos gazda. A *Toldi*-t jutalmazó húsz aranyat – amelyeket egy a Petőfi nyilatkozatával oly rokon s oly személyesen keser-édes versben meg is énekelt – ereklyeként őrizte (a Voinovich villában pusztultak el 1945-ben). De egyébként is külön számon tartotta írói tiszteletdíjait, s ügyelt rá, hogy be ne csapják; az említett baráti levelekben nemegyszer esik szó honorárium-alkukról. Miután *Murány ostroma* nagyobbra nőtt a tervezettnél, nem volt kedve „12 aranyért *bizonytalanra* odavetni"; nem adta be tehát pályázatra; Petőfi szívesen magára vállalta, hogy vásárt keres műveinek. Vahottal is okosan alkudott, úgy, hogy közben a szerkesztőt is vizsgáztatta, mert „nekem *stúdiumom* a karakterek". Mennyi óvatosság, töprengő felelősségtudás és hűség

nyoma van csak abban az egy levélben is, amelyben a java ifjúságnak Vahot elleni fellépésére reagált. Ezt a fellépést Petőfi kezdeményezte, s Tompa nem vállalta, mert – írja Arany 1847. aug. 11-én Petőfinek – „ő mint uj gazda 7 fr 30 kr havi díjért nem kötheti Jókaihoz magát. Boldog Isten, hát én *milyen* gazda vagyok! Mi előnyöm benne, hogy nőm és gyermekeim, szóval családom van? Nekem is ígért Vahot 4 ft-ot darabjáért a versnek, ha nem kizárólagosa leszek is. Jókai szinte adna annyit, s 4 + 4 = 8; de hát más egyébre nincs tekintet? Igazán írja, hogy vásáron vagyunk az irodalomban, úgy van, marhavásáron. Én *kedvedért* Jókaihoz csatlakozom, s ha tüzes vasvillát köpdösnek is rám, megállok... Mindazáltal nem akarok gorombán válni meg Vahottól; inkább ha ez élemény neki, ingyen irok lapjába az idén."

Ezzel már bele is lépett a viták sűrűjébe. Petőfi szokatlan hirtelenséggel s szokott hevességgel válaszolt. Augusztus 17-én kelt levelében ilyesmiket olvashatott Arany a nemrég még a triumvirátus harmadikjául beszervezett Tompával s az üggyel kapcsolatban: „Szeretném látni, kapott volna-e különben 7 fr 30 kr-t is, ha én nem kívántam volna Jókaitól, hogy hármunkat egyenlően fizessen? de ha húsz annyit kapna is! midőn az ügy áldozatot kíván, áldozni kell... Nekem Vahot Imre ígért négyszáz forintot, Horváth Laci is adna négyszáz forintot... és nem kell!... Te is mondtál... egy titáni otrombaságot, tudniillik, hogy Jókaihoz a kedvemért csatlakoztál... ha ezt csupán az én kedvemért tetted, úgy ezennel fölmentelek minden kötelezettséged alól. De itt több forog kérdésben... Én a népköltészet képviselőit akartam egyesíteni. Miért az *Életképek*-ben? Mert annak legtöbb olvasója van, mert ahhoz szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a fiatal Magyarországnak... mely – a hazát – tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni... Ha nem látod át, kedves barátom, hogy én ezekért híttalak az *Életképek*-hez, úgy csak maradj *Krähwinkelben*, maradj Vahotnál."

A vállalkozás valóban jelentős és áldozatra méltó volt. Az első határozott lépés arra, hogy a változást sürgető állapotok forradalmi átformálására is elszánt radikális rétegeknek az irodalomban vezető, vagy vezetésre törő jelesei önálló csoportként lépjenek fel a küzdőtéren; hogy az érlelődő döntések előtt választásra késztessék a tétovázókat. Az irodalmi frontok a személyi hovatartozandóság tekintetében addig meglehetősen egybemosódtak: jóformán mindenki fel-

feltűnt minden tábor lapjaiban. Szükséges volt, hogy a lazán kibontakozó arcvonalak elhatárolódjanak.

A negyvenes évek derekán négy folyóirat kezdett határozott értelmű és céltudatú gócként feltűnni.

A *Honderű* 1843–48-ig jelent meg; a világlátott, piperkőcen sznob Petrichevich Horváth Lázár szerkesztette főleg az arisztokrácia s az ehhez törleszkedők társaséletének szolgálatában (jellemző, hogy német változatban is megjelent *Morgenröthe* címen): ez volt a kevesek számára érthető, a nyelvújítás divatos affektációit, az almanach-líra mesterkéltségét ápoló „fentebb" irodalom fóruma. Ellenlábasaként alakította át a *Regélő Pesti Divatlap*-ot 1844-ben *Pesti Divatlap*-pá, s tartotta életben 1848-ig a jó szimatú, kifelé ügyesen helyezkedve, befelé autokrata módon szerkesztő Vahot Imre: ez lett a demokratikus ellenzék, a Nemzeti Kör, a népies-realista törekvések úttörő orgánuma; 44–46-ig Petőfi ennek volt segédszerkesztője. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* a Kisfaludy Társaság kritikai hetilapja volt; Erdélyi János szerkesztette Henszlmann Imre és Toldy Ferenc társaságában: a pártok fölé emelkedve, „melléktekintetek nélkül" bírált, Bajza e téren úttörő *Kritikai Lapok*-jánál nem kisebb szigorúsággal s népszerűtlenséggel. A higgadt közép kissé akadémikus ízlését képviselte; csak egy évig élt, 1847-ben. Sokkal engedékenyebben, színesebben és mozgékonyabban próbálta a maga, pártoktól független, egyeztető törekvéseit megvalósítani Frankenburg Adolf az *Életképek*-ben; 1844-től 47-ig szerkesztette, igen népszerűen. Petőfi tehát jól választott, amikor 1847-ben, Frankenburg Bécsbe távoztakor a „legjobb fejek" táborával az *Életképek*-hez vonult. A szerkesztést Jókai vette át, s együttesével a kor legszínvonalasabb fórumává fejlesztette a folyóiratot.

Az ismeretlenségből váratlanul felbukkant új tehetséget mindegyik csoport meg akarta nyerni.

A Kisfaludy Társaság azon túl, hogy kétszer megkoszorúzta, tagjai közé is választotta; a *Szépirodalmi Szemle* komolyan méltatta *Toldi*-ját, s a megkezdett út folytatására intette. Frankenburg elsőül közölte elbeszéléseit. Vahot kizárólagos dolgozótársként hirdette, mint aki – nyilván az elejtett Petőfi helyett –: „népies költészetünk újjáteremtőjévé látszik meghíva lenni"; Szász Károllyal verset íratott hozzá s nyíltan is felajánlotta az ellencsillag szerepét: „Minthogy az *Életképek*-nek Petőfije van, miért ne legyen a *Divatlap*nak Aranya?"

Petőfi már személyes találkozásuk előtt alaposan lefestette előtte főszerkesztőjét; Szalontán nyilván kitért az írók köztársaságának más vitáira, csatáira is. Ezeknek új meg új hulláma gyűrűzött el Szalontáig. A *Honderű*, akkor már teljes támadásban a „durva", „pórias" „nyomorköltészet" s főként Petőfi ellen, együtt támadta a két barátot, kiparodizálva üdvözlő verseiket; bírálataiban mindegyre ejtett egy-egy sértő-kicsinylő mondatot irányukról; a *Budapesti Híradó* csatlakozott a fanyalgó-támadó nyilatkozatokhoz, hol élesen szólt az olyan költőkről, akik „megszökve az iskolából", „kellő tanultság hiányában" dühösködnek, hol elméncségekkel igyekezett nevetségessé tenni őket. Vahot is hangot vált, amikor kiderül, hogy Arany Petőfivel tart, s csipkelődve kisebbíti azt, akit egy éve még magasztalt.

A hiúság, vetélkedés, féltékenység a táboron belül, a barátok közt is jelentkezik. Petőfi hamarosan elfordul Tompától: „Meglásd... a versenyzés öli meg; ő velem akar mindenáron futtatni... Vége van annak, kit csak a versenyzési vágy kerget, s nem lelke viharja ragadja", írja 1848. jan. 2-án. Barátját is – láttuk – nyersen rendreutasítja, ha a maga igazát érzi. Tompa Petőfire panaszkodik; Szilágyi István az egész új körre féltékeny: „Jókai ellopta tőlem... a szerencsét, hogy én legyek, ha nem legelső, legalább egyik első a mutatvány, illetőleg a kompozició megismerésében. Fáj!... Pedig, hogy Jókai nem... de nem irom le... De arra a fiatal emberre (ti. Petőfire) szeretnék komolyan haragudni... alkalmasint kiütött a nyeregbül. Repoziciót kérek!", zúgolódik 1848. jan. 17-én Mármarosszigetről.

Arany csak idővel alakítja ki e szeszélyes-huzatos széljárásban a természetének megfelelő magatartást. Kezdetben túlérzékeny fájvirág módjára reagál: „az ily komisz packázást, iskolagyermekes kipoétázást nem szenvedhetem... Azok az arisztokrata urak talán ilyeténképp gondolkodnak: Tegyünk úgy avval a falusi emberrel, mint a kis kutyával, előbb csipkedjük a szőrit, ha akkor fogat vicsorít, huzzunk végig horpaszán egy doronggal: majd elül. Nem úgy, tekintetes, nagyságos uraim, nem úgy!" fortyant fel (Petőfinek 1848. máj. 27-én) a *Budapesti Híradó* gúnyolódásáról szólva, s a forradalmi tömegek egyetlen kardvonással millióssá tett seregére apellálva. A *Honderű* epés megjegyzéseire „antikritikául az *összes népköltészet nevében*" verset írt haragjában, s ebben ilyesmiket: „Ma mink pergetjük a botot", s „Aki megbánt, visszabántjuk". Aztán fegyelmezett

öntudattal szól. Petőfinek például így válaszol a leintésre: „Én nem kérdem azt tőled, mit tegyek kedvedért s mit ne; ezt a lépést kedvem volt kedvedért tenni, s arról neked számolni nem tartozom. Hogy a nép- sőt nemzeti költészet felvirágzását nálam valaki jobban óhajtja, azt te sem hiszed; de hogy azt egy organum jobban terjessze, mint több, azt meg én nem hiszem." Még tapasztaltabban: hallgat, vagy humorral oldja fel a feszültséget; vagy, mint Tompa és Petőfi elhidegülése esetében, megpróbál okos tapintattal, szelíd kitartással közvetíteni, elsimítani. A reagálásnak ezek az utóbbi formái lesznek uralkodóvá pályája későbbi szakaszán. Akkor már személyes érintkezés közben is megtanulta, hogy még a kivételes géniuszok is emberek.

Személyesen az irodalom jelesei közül Szilágyi István után Petőfivel ismerkedett meg; Tompával csak évek múlva, 1852 elején. Petőfi írói körével 1848 májusában találkozott, amikor a *Nép barátja* ügyében felutazott Pestre, s Petőfiéknél lakott a Dohány utcában. „Kedden délben – írta feleségének 18-án – érkeztem Pestre szerencsésen... délután több íróval részint találkoztunk, részint látogatást tettünk náluk – így Vörösmartynál, Garainál, kik igen jó emberek, s Egressy Gábornál stb." E stb. nyilván Vas Gerebenre s társaira utal, akikkel a lapot tervezték, s olyan írókra, akik a Nemzeti Körben csoportosultak. Ezek közül a kormány választmányt küldött ki a néplap ügyének megvitatására; főbb tagjai Petőfi s Vörösmarty mellett Nyári Pál, az erélyes szervező publicista, Fényes Elek, a nemzetgazdász, Táncsics Mihály, aztán Sükei Károly, a maró gúnnyal szellemes, dadogó újságíró-forradalmár. Hogy a régi gárda szarkasztikus-morcos literary-gentlemanjével, Szemere Pállal Vörösmarty és Petőfi társaságában volt együtt, önéletrajza s egy 1860-ban Szemerének írt levele bizonyítja: „Gyakran gondolok vissza a nem sok, de feledhetetlen órára, melyet egy izgalmas, de reményteljes korban a Kegyed nagyrabecsült társalgása nekem oly édessé tőn. Kegyelettel csüngénk hárman – s ime *kettő* nincs többé! – a lelkes fejtegető szavain." A fiatalokkal is kellett találkoznia: Jókaival, az *Életképek* szerkesztőjével, Laukával, akivel később a *Hölgyfutár* arcképalbumában egy lapra került s a „kis Lisznyai"-val, akit egy Petőfinek írt levelében szívesen üdvözöltet. Nyilván másokkal is összejött még – Erdélyi Jánossal, Bajzával –, de mélyebb barátságot, úgy látszik, csak Vörösmartyval és Garaival kötött. Debrecenben is, ahol belügyi fogalmazó lett, s ahol újra csak írókkal – az említetteken kívül Sárosy Gyulával, Vachott

Sándorral, Csengery Antallal, Pálffy Alberttel, Lévay Józseffel, Gondol Dániellel, Dózsa Dániellel volt együtt, főként ezekre támaszkodott.

Az a „fény" tehát, amelyet Pesten „meg kezdett kivánni", legfeljebb Szalonta sötétségéhez mérve lehetett szembetűnő. Nyilvánvaló, hogy inkább a társas érintkezés elevenségére, az egyérdeklődésű írók, színészek, művészek, politikusok változatos csoportozataira, a termékenyítő viták, beszélgetések légkörére, valamilyen szellemi fényre emlékezett vissza Arany, s nem az élet ragyogására. Bár Pest akkor már ilyen vonatkozásban is modernizálódni kezdett; azzal is az önállósuló Magyarország fővárosa akart lenni, hogy kávéházaiban, színházaiban s egyéb közhelyein a társalgás, a viselet, általában az élet egész külső képe magyarosan városias színeket-vonásokat öltött. Aki az ősi állapotokat alighogy kinőtt vidékről került fel, pezsgő életű, fejlődő nagyvárosban érezhette magát. Az írók azonban csaknem mind, de főként azok, akikkel Arany baráti viszonyban volt, nagyon egyszerű, szegényes körülmények közt éltek. Debrecenben majdnemhogy tömegszállásra fogadták be maguk közé.

A kormánnyal Pestre visszatérve, szállást bérelt. Ott, „ahol Vörösmartyék és Garaiék laknak – írta feleségének –, tehát jó ismerőseid lesznek... Garainé valóságos neked való asszony, olyan mint egy angyal, amellett szeret a háznál, családi körben élni, nem a nagyvilágban barangolni." Akikkel érintkezett, kivétel nélkül a reform s a forradalom emberei voltak. Vörösmarty, Bajza, Vachott Sándor menekülőben, Szalontán, Aranyéknál találtak menedéket, míg útlevelet nem szerezhettek; Sárossy is megfordult ott bujdosása közben.

Figyelemre méltó, hogy Arany nagyon keveset jegyzett fel ezekről a személyes ismeretségekről. Amit feljegyzett, abban sincs nyoma sem a hírességek társaságában kiviruló vidéki ember lelkesültségének, sem az effajta körökben annyiszor tapasztalható emberszólásnak, sem a baráti vagy szövetségestársi elfogultságnak, sem a politikai vagy irodalompolitikai pletykáknak, exkurzióknak. Hogy Petőfi barátságáról hevülten ír Szilágyinak, csak természetes; az is, hogy eleinte büszke, mert Vahottal is „per *barátom*" beszél. Ez azonban hamar elmúlik. Ha valakit – mint Vahotot – el kellett hárítania, telibe találó tömörséggel jellemezte; de inkább hallgatott. S ha valakiben szerette is a vonzó emberi tulajdonságokat, költőként azért a

maga helyére tette. Garai megvakulásakor megrázó hangú felhívással fordult a szalontaiakhoz, hogy segítsenek a nyomorgó családon; halálakor 1853-ban ezt írta az eltávozottat lekicsinylő Tisza Domokosnak: „Ő korának hű képviselője, s ha talán az általános mértéket meg nem üti is (melyikünk dicsekedhetik ezzel?), kora szempontjából fogva fel, becsületesen betölté helyét, s pályája korántsem dicstelen." Ez is magyarázhatja, hogy Arany, legalábbis személyes okból sohasem szerzett ellenséget.

Fölkeresed rejtekében az egyszerű verselőt, buzdítod, ösztönzöd a rögös pályán, s hogy el ne tántorodjék, hogy ne zúgolódjék sorsa mostohasága ellen, baráti kezet nyújtasz neki." Ezt írta 1847. február 28-án Petőfinek. Akkor még nem is igen érezhette magát másnak „egyszerű verselőnél". Az emelkedő nemzeti mozgalomban helyet és szerepet találva: teljes hévvel és ritka termékenységgel talált azonban utat és célt alkotó ereje.

1847–48-ban többet dolgozott az irodalomban, mint később, lelki bénasága idején, évtizedek alatt. Eredeti prózai munkák, rövid és terjedelmes költemények változatos sorát hozta létre; sokat olvasott, sok mindent alaposan megvizsgált és tisztázni kezdett munkájának elvi és gyakorlati kérdéseiből; színdarabokról, epikus munkákról nagyszabású terveket szőtt; fordításokkal is foglalkozott; Szophoklész és Shakespeare mellett modernekkel is. S mindezt egyre áldatlanabb körülmények között.

Petőfinek így mutatkozott be 1847 elején: „Naponként egyremásra 10 órát hivatalban vagyok." Egy évvel később ezt írta Szilágyinak: „Köszönöm én a versírást, amit ottan-ottan sertéspasszus írás és Liptákné tyúkpanasza szakaszt félbe." Hivatala egyre jobban elfoglalta; a szalontai tűzvész után ráhárult a károsultak megsegítésének, a betegek gondozásának, az éhezők ellátásának, az újjáépítés megkezdésének szervezése; a forradalom s a szabadságharc kezdetén a mozgósítás, beszállásolás, nemzetőrállítás gondja; a nemzetőrökkel el is vonult Aradra, hol „tenni kevés, de halni volt esély". (Rozvány egy üdén műkedvelő képen meg is örökítette, amint férfias morcossággal egy járőrt vezet.) Elhatározását, hogy leteszi hivatalát, egyre jobban megérlelték a növekvő bajok: „veszett módon leromlották mostanában kedélyemet hivatalos komisz dolgaim. Mert itt... a felszabadult jobbágy (olim hajdu) nemesség sehogy sem akar kibékülni a dolgok folyamával, s emiatt van zavar meg zavar a közigazgatásban", panaszolta Petőfinek 1848. ápr. 22-én. Hivatali iratainak ránk maradt darabjaiból is elszomorító kép bontakozik ki a régi kötöttségeiből kiszabadultan az egyéni érdekharc anarchiájába

süllyedő városról s a reménytelen küzdelemről, amelyet a költő-másodjegyző az elhatalmasodó zűrzavar ellen folytatott.

Egy másik küzdelem első csatáiba is belekóstolt. Addig „magánidőtöltésül" azzal foglalkozott, amire kedve, ihlete volt: most, miután megállapodásokat kötött, miután feladatként megoldandó írói munkát vállalt, meg kellett ütköznie a szükségmunka, a rutin, a kintről sugalmazott kísérlet s az ihlettelenség problémáival. „Ha valami, a költészet meggyőződés dolga – vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem", írta 1856-ban Erdélyi Jánosnak, mikor, éppen lírai verseivel kapcsolatban, azt érezte, „kegyetlenül félre vagyok értve". Lényegében ugyanerről beszélt, amikor 1847-ben – „az esztétikát még csak érezni" tudva – így írt Szilágyinak: „Az embernek magába kell szállni, s onnan fejteni ki, amit tud." S ott, önmagában, nemegyszer fáradt üresség dermedt. Többször felhangzik leveleiben a panasz a nagy erőfeszítések után, de esetleg indok nélkül is fellépő „szárazság"-ról, amikor az, amit kezdett „próza fogott lenni, a legszikkadtabb értelemben vett próza".

Már ebben az első termő korszakban kialakult alkotó módszerének három alapvető formája: az alkalmasnak vélt tárgy feladatszerű kidolgozása, a rövid időre koncentrált, teljes erőfeszítéssel kihasznált ihletettség, és a hosszú megszakításokat is vállaló, a töredékeket vagy lekerekített részleteket a kiérlelt és szívós kitartással őrzött nagy kompozíció egészébe fokonként beillesztő mívesség.

Az ihlettelenség állapotában keserűbb-szelídebb gúnnyal nemegyszer le is ábrázolta magát; pl. Petőfinek írt egyik versében vagy az 1850-ben kelt s akkor politikailag is értelmezett *Eh!...*-ben:

Gondolatim mint a tuzok,
Melynek összefagyott szárnya,
Gyalog mennek a föld szinén,
Egy sincs, aki fentebb járna.

Az előbb idézett levél, amely 1847. máj. 27-éről szól Petőfinek, tréfás keserűséggel ugyanezt magyarázza; ilyesmi lehet azoknak a megújuló panaszoknak hátterében is, amelyekkel kisebb versei rosszaságát emlegeti s a lírában való ügyetlenségén kesereg: „Szörnyen boszszankodnám, ha valakinek másnak oly esetlen verseit kényteleníttetném olvasni, mint az enyéim." Amit elvállalt, azt azonban költő-

ként, íróként is igyekezett teljesíteni. Alkata s életkörülményei, úgy látszik, egyaránt arra terelték, hogy ő is főként a rövid erőfeszítés, a kis időre s térre zsúfolódó, nemegyszer vulkáni hevű ihletet használja ki.

Akkor, akkor ne múlassz költeni!... –
– Perc a tiéd, egy perc, az isteni!

mondta erről 1855-ben, a kínzó ihlettelenség eluralkodásának idején, a keserűen áradó panaszt kristályformába rendező egyetlen szonettjében, *Az ihlet percé*-ben.

Az ihletettség nyilván egyetlen alkotóban sem állandó állapot. Az alkotó felmagasztosultság ritkább pillanatait azonban összeköti a hivatás érzése, az erőgyűjtés céltudata, a felkészülés jó érzése, a míves aprómunka kielégülése. Arany pályájának ez a kötőanyaga nem látszik elég erősnek s összefüggőnek. A költészet megváltó varázslatába vetett hite megingathatatlan volt ugyan, de költői gyakorlata tele van szakadékokkal, sivatagos területekkel; ezeken gyakran csak az alkotó szenvedély egy-egy fellángolása, a kötelességtudás kényszere, vagy a költői pepecselésben szórakozást, vigaszt kereső lélek türelme segítette át; legtöbbször azonban töredéknek hagyta, ami ihlet fogytán kihűlt, félbemaradt.

Hangját, formáit, műfajait váltogatva-próbálgatva sokfelé kereste útját.

E korszakának minden törekvése, lehetősége, kísérlete s első eredménye megtalálható a *Toldi*-ra következő másfél év munkáiban. Az a levél, amellyel 1847. jan. 9-én Szilágyi Istvánnak mutatványt küld a *Toldi*-ból, jól tükrözi ezt az izgatott, önmagán is meghökkenő, tervező szenvedélyt. „Egész a gyermekességig összehordok mindent", írta. Igyekezett az uralkodó ízlésformákból mindazt magáévá tenni, ami egybevágott főtörekvésével.

Az egész korszakra jellemző elvi magatartást így fogalmazta meg Szilágyinak 1847. szept. 6-án írt levelében: „A *Szépirodalmi Szemle* pedig teljesen kimondja az én elvemet, melyre én a népies kezdet által készülök: legyen a költészet sem úri, sem népi, hanem érthető és élvezhető közös jó, mindennek, kit ép elmével áldott meg isten. De e cél elérésére csak a most divatos népies modoron keresztül juthatni,

s azért még népies: *for ever!* S e tekintetben mondtam én, hogy ki nem állhatom a tudós költőket." A „tudós költők"-től akkor még elhatárolta magát ő, aki később csodálója s egyik legfőbb magyar példaképe lett a „számítva költő", tudatos alkotásnak. De 1847-ben, Petőfi körében mást jelentett a tudós költészet, mint később, a népnemzeti iskola fénykorában. Akkor még azt a mesterkélt, „kivételes kevesek számára" készülő irodalmat értette rajt Arany, amelynek nyelvét, láttuk, neki is meg kellett tanulnia, s amelynek táborából őket, a kor s a közösség igazi feladatait vállalókat: iskolakerülő süvölvényekként támadták. Ezekben a kérdésekben még egykori mentorával is szembekerült: Szilágyi többször kifogásolta ritmikájának, nyelvének szabad természetességét: „Szeretné *népies* költeményeimből a *népies* kifejezéseket kihagyni. Továbbá nem hiszi, hogy az *érthetetlen szépségek* kora lejárt" – adott hírt Arany e vitákról Petőfinek 47. aug. 5-én; s így folytatta: „Pedig, ugye, Sándor, lejárt, vagy ha még le nem járt volna, lejáratjuk."

A népköltők triumvirátusával Petőfi is főként ezt s nem valamilyen egységes, irodalmian népies ízlés kodifikálását akarta első lépésként végrehajtatni. Saját költői gyakorlatában sem tette kizárólagossá a népiességet. Tudta ő is, amiről Tompa így vallott Aranynak: „Engem igazság szerint csak félig lehet népköltőnek mondani... ez jövőre is így marad." Egyet kellett értenie azzal, amit Arany 1847 őszén jelentett ki a lelkes Szász Károlynak: „mégsem ugy értettem..., hogy minden költő *tisztán* népköltő legyen", hiszen Tompa Arany nem egy olyan verséről szólt nagy elismeréssel, amelynek legfeljebb a közérthető egyszerűség s a csoportosulás, mely így nevezte magát, adhatott akkor népies színezetet. A triumvirátust egyébként – bár némi kétellyel azonnal így írt róla Petőfinek: „Tudod-e, hogy ama rómaiak egyike mindig gyarlóbb volt, s vagy idő előtt elbukott, vagy a többiek játékszerévé lőn?" – Arany tartotta fenn akkor is, amikor megalapítója már rég elvetette. Abban, amit közzétett, a maga eszközeivel, de teljes odaadással s beilleszkedő fegyelemmel a közös vállalkozást szolgálta.

Néhány munkája – főként ha a magánhasználatra szántakat is számba vesszük – azt bizonyítja, hogy már akkor sok minden mást is tudott volna. Petőfi 1847. aug. 6-án kelt varázslatosan gazdag, viharos szabadsághimnuszba torkolló hexameteres levelére – miután barátja is ezt kívánta – verses levéllel felelt; s ebben olyan csevegő-

ként mutatkozott be, aki képes a nagy Shakespeare-monológok merész képiességét és logikai építményeit bűbájos közvetlenséggel egyesítve aktualizálni. (Ezt a tónust alkalmazza s fejleszti tovább majd a Vojtina-versekben s rokonaikban.) Egy 1848. február 6-án kelt verses episztolában – amelyről maga jegyzi meg, hogy „méltó utóda dicsekszik lenni *Didó panaszának*" – a kántor-poézis teljes fegyverzetében mutatkozik be: egyszerre megcsillogtatva virtuozitását a rímkovács mesterkéltségben s kifigurázva minden ilyen mesterkedést. (Ez a mélyáram is újra meg újra felbukkan későbbi műveiben, de átszínezi itt-ott az 1848-as verseket is.) Egy Rozvány Erzsébet emlékkönyvébe magánhasználatra bejegyzett vers, de még inkább az a költemény, amelyben a soha nem látott ifjú költőtárs, Czakó Zsigmond öngyilkossága alkalmából fogalmazta meg mély együttérzéssel néhány erkölcsi-bölcseleti eszméjét: a Kölcsey–Vörösmarty úttörését követő gondolati-lírának még iskolás, egészében közhelyszerű, részleteivel („Hadd sírjon a szív, ha ítélni erőtlen!"), tömör nyelvével s arányos, a gondolati szerkezetet zeneileg is hangsúlyozó kompozíciójával a későbbi nagy gondolati versek előfutára. Legfeljebb Petőfies hangneme rokoníthatná a népköltői triász kezdeményeivel az *Aranyaimhoz* című verset, vagy még halványabb rokonszínekkel *A tudós macskájá*-ról szerzett tréfás életképet. Ez utóbbi már anekdotikus tárgyával és humorával is jellegzetes példája az új polgári-értelmiségi rétegek élményvilágából merítő „táblabiró"-költészetnek; egyáltalán nem népies.

A közös vállalkozásban is a maga sajátosságát kereső költőnek első hibátlan épséggel sikerült egyéni lírai remeke, a *Télben* sem népies vers. Petőfinek is feltűnt különös szépsége; Arany később – strófáinak végleges, zárt és mégis lebegő zenei szerkezetét megadva – ezt állította 1856-ban a *Kisebb költemények* kötetének élére, s otthagyta a későbbi kiadásokban is.

Álmodám tavasszal,
Szép, derült, virágos tavaszi napokkal;
Zöld berek aljában susogó szellővel,
Csevegő patakkal.

A felidézett képek tiszta rajza, eleven mozgalmassága, az ábrándot a valósággal szembeállító drámai feszültsége, a képekben megbújó, de

azok hangulatát teljesen átitató személyesség egyre árnyaltabbá s mégis egyértelműbbé teszi a verset. A teljességgel tárgyiasított lírai helyzetképben először a költő maga is egy árny csak a többiek közt. Csak fokozatosan ölt határozott formát s lép az előtérbe, hogy ellentétesre fordítsa, az álomból a valóságra ocsúdva, a képsort:

Ah, vagy úgy!... szobámat
Hosszú éj kihűté s nyughelyemen fázom:
Künn vad förgeteg száll, az kotorja szárnyát
Röptiben a házon.

A változatos, de szigorú szerkezettel egy cél felé irányuló képsorozat végén a költészet vigasztaló varázsát idéző fohász: a tárgyilagos előzményeket személyes kitöréssel robbanva lezáró szerkesztésmód első szép példája:

Hagyjuk e zord képet,
Hisz ez a *való*, ez sivatag életem:
Deríts szép álmokat örökzöld tavaszról
Oh költészet! nekem.

Fő feladatául azonban egyelőre elfogadta azt, hogy gyakorlatban valósítsa meg a népiesség általánosságban kijelölt programját.

Petőfi, de bírálói is erre biztatták; Vahot ilyen verseket kért tőle. A népiesség, ahogyan a kor elméleti fejtegetéseiben, nála is azonnal az árnyalatok számos lehetőségével jelentkezett; naiv és történelmi, paraszti és polgári, nemzeti és általános emberi, archaikus és aktuális, irodalmi és politikai: a minősítő jelzőket tovább lehetne sorolni. A népiességnek, láttuk, a triumvirátus felléptekor volt már előzménye; politikai is, szakmai is. Később Arany maga is újra meg újra visszatért ezeknek vizsgálatához. Mentől inkább a nyilvánosság előtt s mentől távolabb a forradalom eseményeitől, annál inkább a nyelvi, stiláris, a szorosabban vett irodalmi, ízlésbeli kérdésekről szólt. Ebben azonban kár lenne valami megtorpanást keresni. Kezdettől fogva főként ezek érdekelték, amikor költői műhelyében az akkor még kialakulóban levő stílus kifejezőeszközeinek megteremtésén munkálkodott.

Nemcsak ő, de olvasói s bírálói is különbséget tettek már akkor a

munkáiban alkalmazott nyelv „népies", „régies", „művelt" stb. rétegei, árnyalatai közt. Hogy a ritmus, a rímelés, a műfajok tekintetében is kísérletezett, mintákat keresett, nemcsak próbaképpen írt versei, de nyilatkozatai is bizonyítják. Megírta, hogy a *Toldi* költőjeként sokat köszönhet a szalontai nép nyelvének, hogy tanulság s példa okából ő maga is gyűjt „népdalsémákat", éspedig lehetőleg sokfélét. Tudta, hogy *Murány ostroma* „nem az úgy nevezhető hochmagyar nyelven van írva, hanem olyanon, amely a mívelt írói s erőteljes népi nyelv közt középúton jár".

Korán kifejlődött érdeklődése a nyelvek iránt a magyar nyelv területén is megnyilvánult. Emlékezete – utalt is erre – felitta, elraktározta s kellő pillanatban tolla alá adta a legritkább szavakat, fordulatokat. Ösztönös nyelvérzékének biztonságára büszke is volt; általában nyugodtan hagyatkozott erre. De folyton fejlesztette is magyar nyelvtudását. Önéletrajza s levelei, később: elvi s gyakorlati tanulmányai jól mutatják a tudatosságot, amellyel a műhelymunka részleteire s a közös törekvés egészére egyforma erővel figyelt. Törekvései mélyén – láttuk – mindig ott volt a szándék, hogy a népet okosan tanítva emelje; fél szemmel erre a közönségre figyelt, s amikor alkalma volt rá, kísérletet tett a nemes-ponyvával. De élt benn az elidegenedett, a hagyománytól és a hazai valóságtól elfordult vagy ahhoz el sem jutott magasabb rétegek meghódításának a reformkorra oly jellemző vágya is; ahogy az ifjú Szász Károlynak írta: „Meghonosítani elvégre a magyar költészetet az *egész* Magyarországban."

Az érzések közvetlen, személyes kifejezésében, főként a dalban s a vele rokon formákban Petőfi a néppel azonosulni képes lángelme biztonságával megoldotta azt, amire előtte legalább félszázadon át törekedtek legjobb költőink.

Arany a maga sajátabbnak tartott területén, az elbeszélő, ábrázoló műfajban érte el ezt először a *Toldi*-val. Most megkísérelte, hogy még közelebb lépjen a népköltészet forrásaihoz. Nem akart megelégedni egyikük sem a könyvben elérhető népköltészeti anyaggal. Szilágyi biztatta: „a pusztai embereket meséltesse meg." Hogy már akkor követte-e ezt a tanácsot, arra nincs pontos adatunk; példái, mintái közt egyformán találunk a népköltési gyűjteményekből vettet s olyat, amelyet maga hallhatott. 1851 elején a *Remény*-ben közzétette a szalontai Fábián Pista két nótáját; ezek „maga Fábián, a 24 éves szép ifjú szerzeményei, ki az elsőt bujdosásában írta, a másodikat fogsá-

gában... mondotta egy városcseléd tolla alá, mint ezt közlő bizonyosan tudja", olvashatjuk a közlés jegyzetében. Tárgyát a betyáréletből, ritmikáját, nyelve fő anyagát a népdalokból merítő verset egyébként többet is írt. Tompával együtt azon az úton kereste a megoldást, amelyen a népi dalköltők, főként Petőfi: „ha írunk népdalt, mért ne népmesét?" Tompa azt is gondolta, hogy meséltet magának, s a mesét újra kidolgozza. „Igaz, hogy a nép nem venne újat, de más köntösben újonnan venné... más oldalról azok, kik a néppel érintkezésben nincsenek... szájízt kapnának költészetéhez... s lenne száz meg száz, ki... megszeretné."

Ilyen „népiesen leírt" népmesében tett Arany kísérletet a *Rózsa és Ibolyá*-val. „Szép tárgy a gonosz, nagyon költői", jelezte szándékát Szilágyinak 47. jan. 31-én; csak nem tudta, mit csináljon vele. „Ingyen odalökjem valamelyik lapnak?" De Vahot éppen ilyenszerű verset kért tőle; Petőfi riadója felverte: febr. 11-től 21-ig szinte egy lélegzetre megírta a verses népmesét, s ez lett első nyomtatásban megjelent költeménye. Talán ezért is szerette egy ideig olyan nagyon. Vahot levélben is, a *Pesti Divatlap*-ban a „gyönyörü népies meséhez" fűzött magasztaló jegyzetben is kifejezte elragadtatását. A *Szépirodalmi Szemle* más véleményen volt, s Tompa is, akinek Arany elpanaszolta, hogy kedves műve „rosszul fogadtatott", inkább írta volna nevét a *Toldi* alá.

Hiába biztatta tehát a túl érzékeny fájvirágot, hogy „azért csak rajta, dolgozzál eredeti népmeséket", Arany még a *Rózsa és Ibolyá*-t is jó ideig félretette; később megpróbálta *A fülemile* játékos-ironikus hangnemébe áttenni; s végül is csak *Összes Költeményei* 1867-es kiadásába vette fel némileg átsimítva. A vers valóban csak fejlődéstörténeti érdekű; legjobb helyeivel sem hozott igazán újat a *Toldi* után; felépítésében nagyon is tapadt a mese szerkezetéhez, de nem élt annak lehetőségeivel akár a szabad csapongásra, akár a változatokkal mélyülő-gazdagodó ismétlésekre, akár a szerelem-feledés-visszaébredés hangulatának kiaknázására. A magáéból formai, mesterségbeli elemeken túl alig adott valamit a valóban poetikus tárgyhoz. Formai kísérletnél nem ígért többet *Az özvegy ember árvái* címen kezdett népmesetöredék sem, 1850-ből. Tehetségének természetes nehézkedése ezen az úton is az olyan realisztikus kisepikumok felé vonta, mint a *Jóka ördöge*, *A bajusz* s társaik; ezekben derűs-fölényes humora is helyet, szerepet kapott.

A másik úton, a balladák felé vezetőn is 1847–48-ban tette meg az első lépéseket. Önéletrajzában hangsúlyozza ezt: „Már ekkor megkisértettem a balladának ama népi, eredeti formáját (melyek közül, mint tudod, legjobban sikerült *Rákócziné;* bár az ilyeneket: *A rab gólya, Szőke Panni, A varró lányok* szintén e nemhez lehet sorolni) ellentétben a mi németes, mesterkélt s érzelgős vagy deklamáló balladáinkkal." Ismerte a romantika kibontakozásával Európa-szerte, de főként az északi irodalmakban egyre népszerűbb – mert a nemzeti sajátságokkal, az „északi ember" lelkivilágával annyira egybehangzónak tartott – műfaj meghonosítására tett hazai erőfeszítéseket.

Aranyék ezen a területen is a népi s főként a magyar népi minták felé fordultak. Külföldi példát is a rokon törekvésű költőknél kerestek: Petőfi Béranger-nál, Arany Moore-nál, mindketten Burnsnél. Arany ilyeneket Erdélyi gyűjteményében is talált, de maga is ismert. 1847 végén elég határozottan jelezte Petőfinek tervét, hogy a *Fehér László*-szerű népballadák példájára tesz próbát a műfajban. Petőfi örült a kezdeménynek; ő is írt ilyesmit, de itt nem érezte magát igazi elemében. „Petőfi e részben inkább utánam jött, mint megelőzött, legalább a *Megy a juhász* nem volt az én mintám, de az övéi lehetnek az én kísérleteim": utal kísérleteik kapcsolatára az *Önéletrajz*. Az effajta egymásra hatást mindketten helyesnek tartották: mint a korszakos stílusok kialakítói mindig és mindenütt, ők is féltékenység nélkül, a közös vállalkozás természetességével használták egymás eredményeit.

A későbbi remekek mellett persze halványak, helyenként naivan mesterkéltek ezek a kezdemények. Egy-egy szerkezeti elemet – főként az események felidézését-lepergetését a szemlélők megszólalásaiban – túlhajtanak; átvesznek – főként *A méh románca* – egyet-mást a legyőzni kívánt almanach-költészet mesterkéltségeiből is. A nagyballadák igen fontos jellemzői azonban már megfigyelhetők bennük. Elsőül a drámai előadásmód, amelyet, a Toldikról szólva, a költői beszélynek is meghatározó jeleként emelt ki Arany. Mind *A varró leányok*, mind a *Szőke Panni*, mind *A szegény jobbágy*, de még *A méh románca* is jeleneteket idéz fel, vagy egy-egy drámai folyamat döntő mozzanatait villantja meg, s nem folyamatos történetként beszéli el, amit elmond. Azt a hézagosságot, amit az igazi népballadákban az események közismertsége tesz lehetővé, Arany már ezekben művészi tudatossággal a drámai feszültség fokozására s annak a bizonyos „balladai tónus"-

nak megvalósítására használja fel. Tudja, hogy városi olvasói sok mindent nem ismerhetnek, hogy tehát – amint egy későbbi dolgozatában megjegyezte – „nagy a különbség oly ballada közt, mely eredetileg csak egy falu határára szólott s olyan között, mely szélesebb, mégpedig már *olvasó* körre számít". A műfaj épsége, tömörsége ellen, de a közérthetőség törvénye ellen sem akart véteni: a legszükségesebbről tehát magyarázatokat adott, jegyzetként. A népballada csak minta; a költő a tárgyakat is, a kifejezőeszközöket is a maga világához alakítja: az ő népies verseinek nyelve, ritmikája, az anyagkezelés egész módja e kisebb epikumokban is az „olvasók" körében otthonos íróé.

Már ez első balladakísérletekben feltűnik a szerelem és halál, a nász és a pusztulás végzetes összefonódása és a válságok lélektani, erkölcsi elmélyítésének szándéka: a romantika közös motívumkészletének egyénien alkalmazott változatai. A személyes érdekeltség egyelőre még csak tétován átderengő fényei már jelzik azt a sajátságos légkört, amelyben a ballada „nem a *tényeket*, hanem a tények *hatását* az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki". Ez a tragikus elfojtódással terhes légkör egyelőre csak Arany kedélyéletének mélyén kezd sűrűsödni; a *Toldi* költője s Petőfi barátja sikereinek fényesedő tavaszában még csak másokat követve próbálgatja ezt a komor hangot. *A Dismal mocsárok tavá*-ban például, amelyet Moore után, angolból költött át magyarra, az egzotikusan „népi" környezetben lejátszódó romantikus szerelmi rémtörténeteknek – az Arany-balladák egyik fő forrásvidékének – minden eleme együtt van.

De ott van már e kísérletek közt néhány az Arany-verseknek abból a rá annyira jellemző csoportjából, amelyeket, jobb szó híján, allegóriáknak nevezett. Alapformájuk az életkép. Ez, láttuk, a költő nagyobb kompozícióinak is egyik legfontosabb építőeleme: egyszer-egyszer – pl. a *Szondi két apródja* vagy *A walesi bárdok* esetében – balladás történettel is kiegészül. A jelenet vagy jelenetsor a valóság teljes hitelességével, a költő jól ismert láttató módszerével ábrázolva tűnik fel; de valami mélyebb, más értelmet is szuggeráló jelentés világítja át. Az életképnek erre a tárgyon s az ábrázolás szépségén túlmutató célzatára néha külön hangsúllyal utal is a költő. *A szegény jobbágy* – ahogy 1847. szept. 7-én megírta Petőfinek – valóságos élményből támadt, s utolsó strófája félreérthetetlenül a jobbágysors embertelensége körül örvénylő országos vitákhoz kapcsolja; alcímét

– *Életkép a múltból* – csak az 1856-os kiadásban illesztette hozzá a költő. Célzata nem volt egyértelműen érthető. Az ilyenekben éles szemű és okos Erdélyi János is ezt írta róla 56-ban: „Felperesi szó az életből, mely tulajdonképp nem vitethetik biró elé, s alperes válasza mégis mindenkor elfogadható." A félreértés vagy félremagyarázás lehetősége előbb is, később is kísérte ilyenszerű verseit. A *Czakó sírján*-t Szilágyi elégiaként dicsérte, holott Arany juvenáliszi szatírának szánta, s a vers a maga kissé körülményes-esetlen módján ez is. Volt, aki a *Falusi mulatság*-ot vidám népi életképnek nézte, pedig Arany megírta róla, hogy haragjában írta „antikritikául". Általában azt akarta a rejtőzködő, vagy magát álcázni kénytelen költő, hogy művei önmagukért szóljanak, s volt eset, amikor még ő is ellentmondott magának, ha magyarázkodott.

A rab gólyá-t – igaz, hogy csak magánhasználatra – egyszer így jellemezte: „Talán mint a 848 előtti sysiphusi küzdelmek képe – mint allegória – megjárná"; másszor a maga megbéklyózottságára, letörtségére vonatkoztatta egyes utalásait. A magyarázók mindkét értelmezés igazsága mellett lándzsát törhetnek. Arany realizmusának csodálói kiemelték, hogy a versben darvadozó-vágyakozó csonka szárnyú madár modelljét csakugyan ott ápolgatták a gyerekek Aranyék szalontai udvarán; idézték a nagy madártudós, Herman Ottó véleményét: „Teljesen hű és plasztikus madárkép." Akik Petőfi hasonló tárgyú, nyíltan és teljesen személyes versével állították párhuzamba, úgy vélték, hogy Arany „még az átvitelben sem magára gondol: a nemzet vergődését látja benne". Az, hogy a kép, a valóságos modelltől teljesen elszakadva, végigkíséri Arany egész pályáját s egyre személyesebb sors-jelképpé lesz, azoknak ad érvet, akik a költő önarcképét keresik a versben. Ezt a feltevést erősítheti egy motívum is, amely ugyancsak újra meg újra felbukkan a költő emlékekből, csalódásokból, méla öniróniával szőtt önarcképeiben. *A rab gólya* így figyel az utolsó vándormadarakra:

Még a darvak hátra vannak,
Mennek ők is, most akarnak.
Nem nézi, csak hallja őket,
Mert tudja jól,
Ott fenn mi szól,
Ismeri a költözőket.

A falu bolondja (1850) – aki persze megint csak félig-meddig a költő – így áll a felette forgó mindenségben:

Vagy megállott szeme a nagy égen,
Mely felette gömbölyödött kéken,
Nézte, hogyan tünik el a gólya –
Gólya lenni úgy szeretett volna!
Néha danolt, néha fütyörészett,
Néha csak úgy a semmibe nézett,
Néha úgy tett, mint ki messze hallgat:
Hallgatá a láthatatlan darvat.

Teljességgel félreértené azonban Aranyt, aki ilyen esetekben akár a kép valóságának, akár jelentésének pontos és egyértelmű megfelelőit keresné a természetben vagy a költő gondolatvilágában. Az effajta költemények különös szépségének titka éppen az a transzparencia, a légkörnek az az összetettsége, amely nem igényli, de nem is tűri el minden mozzanat elemző s egyértelműen azonosító értelmezését. Arany – anélkül, hogy tudott volna róluk – hasonló utakon járt, s rokon eredményekre jutott az egykorú s későbbi nagy szimbolistákkal: ebben is egyik előfutára a modern költészetnek. Meríthettek a romantika közös forrásaiból; Arany ráérezhetett a népköltészet szimbolizmusára is, amely éppen azért alakult olyan tágértelművé, hogy annyi sok szavát kereső lélek a maga érzésének, gondolatának kifejezésére találhasson benne. A legmélyebb indítékot e szimbolizmus kialakítására azonban nyilván saját rejtőzködő, magát képben, hangulatban, árnyalatokban kifejező géniuszától kapta Arany, attól a mélységtől, amelynek „örvényeibe – ahogy Dantéról írta – nem hatott le a szem, Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert".

A rab gólyá-t az *Önéletrajz* „a balladának ama népi, eredeti formáját" megkísértő versekhez sorolja. Nem a történetet tartotta tehát Arany a műfaj jellemzőjének, s valóban: írt ő balladát később is voltaképpeni cselekmény nélkül. Minden igazán nagy művét az jellemzi, hogy a költő egyforma erővel merít ihletet a tárgyból, s hatja át azt a maga ihletett személyességével. Ezt a kettős ihletettséget megtaláljuk már legszebb korai műveiben.

A szorosabban vett népi témakör és szemléletmód, láttuk, a *Toldi*-ban is összefonódik a történelmivel.

A koszorút hozó költői beszély szomszédságában: önálló tervekben is felbukkan a történelmi témakör. „Mi volna az, ha az ember *népies hőskölteményt* írna? Szokatlan ugye! de azért talán menne? Kinevetnék vele az embert?" kérdezi a Vergilius nyomán kötelezővé lett hősköltői modort oly megsemmisítő fölénnyel kigúnyoló költő Szilágyitól 1847. jan. 9-én; ugyanabban a levélben, amelyben a *Toldi* elkészültéről számol be. Petőfinek szóló első levelében is ott a kérdés: „Mit szólna Ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposzra vetné fejét? Chimaera lenne ez... ?" S miután barátjától ezt hallja: „Nagyon jól teszed, ha minél elébb belekapsz", következő levelében a hosszan hallgatók robbanó hevével mindent elmond, amit erről gondol:

„Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak... a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, miképp szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az *egy igaz úr* előtt szolgailag csúszkálni nem tuda, szolgává kényszerítteték: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgzött népe közül *szolgák*, s azok lőnek urakká. Eposzt az utóbbi vér nem érdemel; az elsőnek akkor Homér kellett volna, most Osszián, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékeztetné. E feladatot azonban, a ma élők közül, csak *te* bírnád meg; én csupán figyelmeztetésül említettem. Egy ily eposzt, remélem, vérré tanulna a nép, s buzgóbban énekelné azt, mint az olasz matróz *Gerusalemme liberatá*-ját; a nemesi rend (talán) elszégyellné magát, átvenné a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nemcsak az írástudók és farizeusok, hanem a nemzet költészete."

Ez a vallomás a lélek legmélyéről szakadt fel, onnan, ahol az egész életre szóló emlékek, ábrándok, eszmények és alkotó erőfeszítések érlelődnek. Azt bizonyítja, hogy Arany történelemszemlélete kezdet-

ben éppoly közvetlenül élményszerű volt, mint a népről, népiességről való felfogása. Legalább annyi – egyébként az egész korra, még az e kérdésekben legműveltebbekre is jellemző – illúzió is táplálta. Gyökerei a szalontai hajdúnemesség, a jogaiért perlő család hagyományaiba nyúltak vissza, ahol a múlt eleven igényeket táplált. Aztán a református vidéki értelmiség érzületébe, ahol a nem magyarok, főként az „egy igaz úr", a katolikus egyház előtt meghajolva úrrá lett idegenek, *A János pap országa* elleni indulatok lobogtak-parázslottak századok óta. Milyen forró hitelességgel idézte fel ez a vallomás azt az elvágyódásból és a valóság hű ábrázolásaként elfogadott olvasmányokból – főként Homéroszból – kibontakozó álmot a nemzeti ősidillről! Ezt oly igaznak, hozzáférhetőnek érezte a szalontai segédjegyző-költő s oly alkalmasnak arra, hogy kiszorítsa, helyettesítse azokat az idegen mintákra, a népnek idegen mértékben és érthetetlen nyelven írt romantikus eposzokat, amelyekben a nemesi nemzet ünnepelte a maga, történelmi szerepét igazolni látszó, honfoglaló dicsőségét!

Arany a népet akarta volna megmutatni ebben a nemesi köztudat által az osztálynak kisajátított honszerző és honmegtartó szerepben!

Csírájában ott van tehát e vallomás sorai közt életének legnagyobb, örökre elkötelező és csonkaságával oly lelkiismeret-tépő vállalkozása, a befejezhetetlen trilógia *Csaba királyfi*-ról. Benne él még a költő hite, hogy az oly töredékes, megromlott nemzeti érzület és öntudat egységét, tisztaságát erősítheti, újrateremtheti a költészet. Kifejezésre jut benne naiv bizakodása, hogy az ő korában még „vérré tanulhat" a nép egy nemzeti hőskölteményt, hogy a hatalomban levő nemesség elszégyelli magát, és megváltozik a költők szavára. De feltűnnek már az *Ősszel* s *Az utolsó magyar* keserű látomásának árnyai is, a nemzethalál romantikus kísértete és a kétség, amely eltölti, mikor a nép sorsát tiszta jelképekben felmutató hőskölteményi tervének emberfeletti temérdekségét és nehézségét látja. Petőfit biztatná most már a vállalkozásra, amelyet addig a magáéként dédelgetett, próbálgatott; s szinte látni csüggedt legyintését, ahogy elhessenti az álmot: „De hagyjuk ezt" – s visszatér a szalontai valóságba.

Magára maradt a legnagyobb tervvel már akkor is. A buzgó Szilágyi küldené a másolható mintákat: Homérosz mellé Ossziánt és a *Nibelung-ének*-et, hisz „Etele királyról népeposz az". Petőfi azonban éppoly kevéssé válaszol erre a kitörésre, mint valamivel később a Szalonta égését elpanaszló levélre. Az ő útja akkor már másfelé vezet,

s nem figyel másra, csak saját lelkének istenére. Az effajta archaikus-homéroszi történelemszemlélet akkor már nem érdekelhette; már előbb elutasított minden fejedelemmel, királlyal kapcsolatos tervet, lett légyen bár a kiszemelt hős Mátyás, az igazságos, utolsó nemzeti királyunk. *Lehel*-t, az egyetlen nagyobbra méretezett epikus művet, amelyhez Arany szellemében fogott, töredékben hagyta. Az ő igazi, lírai epikában megtestesülő mása, *Az apostol* világforradalmár hőse lett.

Arany tehát visszatért az elérhető célokhoz, a megvalósítható tervekhez.

A kisebb, hangsúlyozottan népies versekkel egyelőre nem volt igazi sikere. Vahot szerkesztői dicséreteinél, amelyeket kellő kétellyel értékelt, többre becsülte a *Szépirodalmi Szemle* ítéletét: „Ő más természet, mint hogy egyes kis dalokban hullongjon költői ereje. Neki a nagya körül kell járni." A *Rózsa és Ibolyá*-t is félretette.

A másik forrás fölé hajolt. A *Szent László füvé*-t írta. Műfaját így jelölte meg: „népmonda". Ezt sem a nép ajkáról jegyezte fel: Szilágyi figyelmeztette a Szikszói Fabricius Balázs *Nómenklatúrá*-jában a cruciata-keresztfű névmagyarázataként olvasható történetre. Tompa szolgált mintával a feldolgozásra. Ő szokta népmondáit egy-egy névhez, helyhez, emléktöredékhez fűzni, úgy, hogy a vers „kompozíciója és meséje a magadé legyen". Kísérlet, tanulmány tehát ez a népmonda; több vonatkozásban is érezhető rajt a feladatszerűség. Kísérlet arra, hogy a költő a szükségből erényt csináljon: Vahotnak nem volt érdemes terjedelmesebb, újszerűbb s egyénibb verset küldenie; ez volt különben – *A keresztfű* címmel – Arany utolsó műve a *Pesti Divatlap* számára. (1847. nov. 25.) Kísérlet arra, hogy a költő ne a maga kedélyállapotából merítsen költőiséget, hanem a tárgyból; ezért is erősíti az események hangulati légkörét, drámai jelenetezését, erkölcsi problematikáját. Kísérlet arra, hogy a maga archaikus történetszemléletét megjelenítse; Salamon Ferenc okkal hívta fel a figyelmet arra a „patriarchális viszony"-ra, amelyben itt nép és uralkodója elénk lép. De kísérlet arra is, hogy a nyelvanyag köznyelvi alaprétege hangsúlyozatlan természetességgel egészüljön ki némi régiességgel; hogy a történelmi tárgyak számára is létrejöjjön az a forma, amely a romantika görögtüzes pátoszát hiteles emberi méltósággal helyettesíti, s bár mindenki számára hozzáférhető, művészileg, erkölcsileg nagyon is igényes.

A kisebb történelmi tárgyú epikumokkal továbbra is kísérletezett; a *Szent László füvé*-től összefüggő, változatos, töredékekkel is jelölt út vezet a történelmi balladák s a *Csaba*-trilógia felé. Arra, hogy e feladat és problémakör minden csínját-bínját megtapasztalhassa, a *Murány ostroma* nyújtott igazi alkalmat. Az ösztönzést erre is kintről kapta: megint a Kisfaludy Társaságtól. Ez mindújra meghirdette pályázatait. 1847-re éppen Szécsi Máriának, a Murányi Vénusznak várvédő kalandjáról kellett költői elbeszélést írni; nyilván azért is, hogy a közismert tárgyon, amelyet a hagyományos nemesi költészet legnépszerűbb poétája, Gyöngyösi énekelt meg, az új költők annál jobban megmutathassák a stílus, az ízlés változását.

Arany nagy gonddal és becsvággyal készült a feladat megoldására. Minden barátjával – Szilágyi Istvánnal, Tompával, Petőfivel – eszmét cserélt készülő művéről; félretette miatta *Toldi estéjé*-t; elolvasott hozzá mindent, amit elérhetett; összemérte a maga felfogását a többiekével – mert Petőfi is, Tompa is megírta a maga költői elbeszélését a tárgyról –; csaknem háromnegyed évig dolgozott a lassan készülő beszélyen. Fontosnak is tartotta. Önéletrajzi levelében ezzel a munkájával foglalkozott legtöbbet. Bizonyos volt benne, hogy: „A mű jobb fogadtatást érdemelt volna, mert 1848-ban jelenvén meg, a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták, soha senki meg nem bírálta tudtommal."

A *Murány ostroma* Arany költői pályájának valóban igen fontos dokumentuma. Legsokrétűbb s legtudatosabb kísérlete arra, hogy, közvetlen a *Toldi* szomszédságában, a helyesnek felismert irányt megtartva is, valami mást hozzon létre. Egész életén uralkodó becsvágyáról szólt, amikor Petőfinek, a *Toldi*-val oly rokon Kinizsi-tervet említve, ezt írta: „Majd azt mondják, hogy csak egy kaptára tudok dolgozni." (47. aug. 25.) Figyelemre igen méltó a folytatás is: „De nem is gondoltam át meséjét, tervét, mint kellett volna." Akkor már *Murány ostroma* meséjét s tervét gondolta át. S ez az átgondoltság a mű egyik legfontosabb vonása.

Horváth János – aki megírta *Murány ostroma* elkésett elemzését – figyelmeztetett, hogy Arany, miután leveleiben kifejtette szükségét, azonnal meg is mutatja, milyennek képzeli az átmenetet a naivan népies költészettől a nemzeti felé. „*Murány*-ban oly nyelvet akarék megkísérleni, mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy középet tartson, erős legyen, de ne cikornyás; oly nyelvet, mely szélesebb

közönséggel bírhasson, mint csupán a művelt közönség, így akarván egyrészt a költészeti nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni", olvashatjuk az *Önéletrajz*-ban; lényegében ugyanezt írta Szilágyinak 1848. jan. 27-én. De Toldy kívánságának is elébe vágott; a gondos irodalomszervező ti. erre figyelmeztette 47. okt. 1-én a *Toldi* költőjét: „Ne forgácsolja el erejét apró (bárminemű) költeménykékre, hanem fordítsa fiatalsága s szép talentoma egész erejét nagyobb vagy *egy nagy* elbeszélő költemény írására."

A feladat nem volt könnyű. Hogy a tisztán nyelvi kísérlet, „a mivelt írói s erőteljes népi nyelv" egybehangolása, mennyi nehézséggel járt, mai olvasó alig tudja igazán megmérni. Nemigen érez különbséget a *Rózsa és Ibolya* meg a *Murány* nyelve közt, bár az utóbbinak nyelve első olvasásra is összetettebb, mondatfűzése tömörebb, bonyolultabb benyomást tesz. A kor ízlése azonban a miénknél sokkal jobban elválasztotta a régi és új, a „hoch-magyar" és a „nyers-népi" rétegeket. A nehezen egybeszervülő elemek zavartalan egysége, az arányosítás, egybeötvözés ritka képessége akkor tűnik fel igazán e műben, ha az egykorú rokon kísérletekkel hasonlítjuk össze. Ekkor értjük meg a kortársak s közeli utódok ítéletét, hogy a nyelvújítás eredményeit Petőfi nemzedéke fogadtatta el egészen, s főként Arany művei tették a költői gyakorlat zavartalanul használható eszközeivé.

A *Murány* nyelvi amalgámját az a realizmus hitelesítette, amely a mű környezetének, cselekményének, lélekállapotainak felidézésében a megtalált megoldás nyugodt természetességével nyilvánul meg. A vár s a tábor, az ostromlók s az ostromlottak rajzáról eltűnt a romantikus kulisszák minden tartozéka: valóságos környezetben valóságos emberek lépnek fel; cselekedetüket a jellemük egységében összefüggően és folyamatosan érvényesülő társadalmi és lelki rugók irányítják. A sok klasszikus közhely: haditanács, vihar, hadi üzenetváltás, buzdító szónoklat stb., mind a *Toldi* életkép-stílusához közeledik. A környezetet inkább csak jelzi a művész; minden figyelmet alakjaira irányít. Az elemző lélektani ábrázolás s a láttatás mestere ebben a művében tovább fejleszti legfontosabb és legjellemzőbb eszközeit. Felfedezéseivel néha túlzottan él: később maga is észreveszi ezt: „sokat ártott *Murány*-nak, hogy a cselekményt mindenütt drámaivá akartam tenni, érzelmeket, indulatokat apró részletekre festeni, mintha leírhatná azt költő, mit a színész mimikájával ki tud fejezni".

A legnagyobb nehézség a tárgyban van. A várát fegyverrel védő, aztán szerelemmel álcázott taktikából feladó, érdekeit okosan érvényesítő nagyúri nő s a házassággal birtokát, befolyását növelő-erősítő nagyúr kalandját a szolgálattévő Gyöngyösi még a megszokott dolgok hitelével s a barokk udvarlás divatos díszítményeivel énekelhette meg. A reformkor s a kifejlődő polgári-népi forradalom világában azonban inkább vígjátékot vagy még inkább: juvenáliszi szatírát kívánt volna a tárgy. Az énekesek kitértek ezelől. Tompa erkölcsös-papos esküszegési konfliktust szerkesztett, Petőfi boldogtalan-boldog, beteljesülést sóvárgó szerelmének líráját öntötte ki a történet ürügyén. Arany a maga férfijogú, vidékies, hagyománytisztelő felfogásából alakította ki alapeszméjét. Ezt a költemény élére illesztett mottóban Vörösmarty zengő romantikájával így fogalmazta meg: „Ó hölgy! az Isten *gyönyörül* teremte téged", Szilágyinak azonban nyersebben így: „Az én alapeszmémet: *isten a némbert szerelemre teremté*, Petőfi praecipiálta." Akkor, 47–48-ban valóban úgy gondolhatta: „Mindketten megleltük az egyetlen archimédeszi pontot, melyből Szécsi Máriát művészileg felfogni lehet és kell." Azért is „lehetett és kellett" nyilván csak így, „művészileg", mert Arany sem bírálni akart, hanem lelkiállapotokat ábrázolni, s méghozzá úgy, hogy művét gyengéd figyelemmel, „nem filiszterkedésből vagy spekulációból", hanem hogy „a teljes életében becsületes úton haladt szerencsétlen nagy honfi sötét éjjelét némileg derítené", Wesselényi Miklósnak ajánlhassa – amiért az akkor már minden arisztokrata ellen támadó Petőfitől kellő rendreutasításban is részesült.

Murány ostroma nem népies, még kevésbé naiv felfogású mű. Alakjai közt a népi alakok határozottan elválnak a nem népiektől, s a maguk – bár emberséges családiassággal színezett – alárendelt helyére kerülnek. E történelmi beszély létrejöttében már igen fontos szerepük van a forrásoknak, a „történelmi hitel" támasztékainak. Ezek persze most még csak költői források. Mednyánszky elbeszélései, regéi s legendái, amelyekben minden felhasználható mozzanatot számon tartott Arany, maguk is már történelmi helyekhez, anekdotákhoz, nevekhez fűzött rekonstrukciók. Gyöngyösi hőskölteménye pedig, amelyben „históriai mellékszemélyek" után kutatott – s amelybe a Kádas kopasz homlokáról szóló sorhoz odaírta: „ismerte"! – egészében költemény. A törmelékekből Arany maga formált olyan új egészet, amilyenről joggal írta a *Toldi estéjé*-vel kapcsolatban Petőfinek:

„Nálam *főleg* a kompozícióban van a poézis." Ezt a kompozíciót azonban a *Murány* esetében nem igazi ihlet súgta. Meglepő, hogy a lélekrajz ennyire végiggondolt s ilyen aprólékosan végigvitt minuciozitása milyen közhelyszerű jellemeket szolgál. Murány alakjai nem nőnek olyan jelképekké, amelyeknek egy valóságos vagy vélt, de a költőben mindenképpen eleven nemzeti hagyomány, közvélemény ad igazi távlatot. Arany itt azon az úton indult el, amelyen nem egy vállalkozása maradt – éppen e mélyebb ihlet hiányában vagy kihunytával – töredék, s amelyen a remekművekre is annyi idegen, „míves" elem rakódott, annyi elkínzott, mesterséges fény hullott.

A *Murány* nem készült el határidőre; Arany különben sem kívánt abba a látszatba keveredni, hogy ő is „futtat" Petőfivel, s nem akarta sok gonddal készült művét „12 aranyért bizonytalanra odavetni". Petőfi szerzett rá kiadót; ő mentette meg Resetánál, a cenzornál a költeménynek a politikai viszonyokra vonatkoztatható három strófáját is azzal, hogy – amint Aranynak megírta – „szerzője olyan szamár paraszt, akinek fogalma sincs politikáról és viszonyokról". Emich vette a kiadást bizományba; 1858-ig nem számolt el Arannyal. Érdekes, hogy a *Murány*-nak is jobb visszhangja volt Németországban, mint itthon. Kertbeny a *Toldi* fordításával együtt ezét is kiadta, s a mű annyira megtetszett Theodor Fontanénak, a lélektani realizmus későbbi berlini mesterének, hogy elragadtatása jeléül elküldte egyik legszebb ifjúkori művét, a *Schöne Rosamundá*-t a rokonlelkű költőnek.

A Petőfi jobbján színre lépő s a maga költői birodalmát mind tágasabbra növelő „egyszerű verselő" második remekműve a *Toldi estéje*.

A nyilvánosságnak, bár nem a maga szándékából, de csak évek – s micsoda évek! – múlva adhatta át. Akkor, amikor már nemcsak első kísérletezéseinek minden lényeges vívmányát, hanem az országos közélettel való első személyes találkozásainak, mélységes költői, emberi, hazafiúi válságainak tapasztalatait is belefoglalta művébe. A *Toldi estéje* Arany első alkotó korszakának egészére jellemző mű tehát: a pálya képében nemcsak azért van itt, e fejezet tengelyében a helye, mert koncepciója, első változata a forradalom kitörésének napjaival egyidős, hanem főként azért, mert ihlete sok vonatkozásban elszakad az első *Toldi*-tól, s a későbbi fejlődés igen lényeges mozzana-

tait előlegezi. A költő ezekből az előlegezett mozzanatokból később, a *Toldi estéje* átsimítása, kiegészítése alkalmából, akkor, amikor sajtó alá készítette ez – úgy érezte – megkésve útjára bocsátott művét, nem egyet szépen megfogalmazva bele is olvasztott a műbe. A *Toldi estéjé*nek gyökérzete tehát beszövi az egész korszakot: a *Toldi*-t feltápláló, az első lírai virágzást létrehozó s a történelmi nagyepikát előkészítő élményrétegeket egyaránt.

A *Toldi* sikere sok mindenre kötelezte. Egyebek közt a folytatásra is. Petőfi, Toldy Ferenc egyaránt erre biztatja Aranyt; Szilágyi is rokon tárgyakra figyelmezteti. Ilosvai egyáltalán nincs kimerítve; anyagot, ötletet egyaránt nyújt még. Közben a költőben magában is olyan élményrétegek mozdulnak meg, amelyek anyagra, kifejezési lehetőségre találnak egy második Toldiban. Hamarosan foglalkozni is kezd a feladattal. 1847. május 27-én ezt írja Petőfinek: „Egy Toldit akarok még írni, *Toldi estéjé*-t, s ezt neked akartam dedikálni hiúságból, büszkeségből ilyeténformán: Petőfi Sándornak a költőnek: barátomnak." Ebben az ajánlásban megelőzte ugyan Lisznyay, aki ugyanígy ajánlotta a maga kötetét Petőfinek, s ezzel elütötte a tervtől Aranyt, aki még ilyen apróságban sem akart senki utánzója lenni. De azért július–augusztusban elkészült csaknem két ének; az öt énekre tervezett egésznek harmada.

Akkor félretette a költő, *Murány ostroma* miatt. Láttuk már, hogy ennek felfogásában, céljában, stílusában eléggé elhagyta a *Toldi* naivhomériszi világát a történelem és az árnyalt lélekrajz kedvéért. Ezt befejezve azonnal újra a *Toldi estéjé*-be fogott. Most már nem a Toldit szülő ihlet magával ragadó lendületében. Kétségeskedve átátsimította a kész részeket, mert „nagyon képes"-nek, nem elég egyszerűnek érezte őket. Egyre növő nehézségei közt is kitartón dolgozott azonban: „Szinte szeretném elolvasni előtted a kedélyes részt, hol a vén Bence a viadalhelyen megjelenik. Ezt egész lélekkel dolgoztam, újra és bővebben, s remélem, a többit is úgy fogom. Azért is haladok vele lassan, hogy mikor diszpozíciót nem érzek magamban, inkább egy betűt sem írok" számolt be Petőfinek 48. jan. 7-én.

Márc. 20-án kész az akkor még 4 énekes mű. 21-ről kelt Petőfi levele, amelyben a forradalomról ad hírt; 26-ról Aranyé, amelyben szíves kézszorítását küldi barátjának „polgári dicső küzdelmeiért", s közli, hogy a kész művet „még nem indítottam útnak, mert a közelebb nagy dolgok miatt iszonyúan elment a másolnivaló kedvem". Ápr.

1-én mégis küldi a „implax költeményt" a mégis Petőfinek szóló, bár egyszerű ajánlással: „Ha eldobnád – irja –, annyit legalább hagyj meg belőle »Petőfi Sándornak«. Ezt igénylem barátságodtól, annyival inkább, mert, úgy lehet, ez utolsó költeményem..." Petőfi 18-án visszamennydörög: „Öcsém, a te fejedben még igen sok van... kapj bele ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni... Olvaszd egy nagyszerű egésszé. Hogy a história nem szolgál adatokkal, ez nem baj, sőt még jó, mert szabadabban költhetsz."

A levél szélén a kiadásról ennyit ír: „*Toldi estéjé*-t ajánlottam a Könyvkiadó Társulatnak, de ez fölfüggesztette működését... már most nem tudom, mit csináljak hamarjában munkáddal." Nem is történik ez irányban egyelőre semmi. Arany jún. 27-én már odaadná a *Jelenkor*-nak „szöszön-boron, csak ne vesszen már kárba, ha megcsináltam". Petőfi többször is árajánlatot kér; Arany aug. 12-én arra gondol, „hogy a második *Toldi*-val együtt kinyomatom Váradon népies kiadásban" – tehát ponyván; nov. 29-én nyugtázza a visszaérkezett kézirat átvételét.

Az a habozó tépelődés, amely Arany annyi művének keletkezését és a nyilvánosság elé bocsátását jellemzi, a *Toldi estéje* körül egész nyíltan láthatóvá lesz. Miért teszi félre a „még egy Toldit"? Miért írja róla, hogy „ez hattyúdala"? Miért tartja eldobandónak? s miért küldi mégis Petőfinek, hogy az gondoskodjék kiadásáról? Miért adná már „szöszön-boron" is? s miért tartaná egyszerre alkalmasnak arra is, hogy ponyván közölje? A szokásos tétovaság, az elkészült munkák után beálló kétség, csömör, a forradalom viharának kibontakozása: mind a magyarázathoz tartozik. Azt gondolom azonban, két lényeges, rejtettebb mozzanattal ki kell egészítenünk ezeket.

A *Toldi estéje* nem kevésbé személyes fogantatású műve Aranynak a *Toldi*-nál. Ebben a műben is ő maga öltözik hőse alakjába. De közben kilépett Szalonta védő-általó kisvilágából; az archaikus létformák visszaálmodhatásának illúziója legalábbis megingott. Az öreg Toldi, bár kiválósága nem csökkent, kiesett az időből: „humorossá", majdhogynem nevetségessé lett, a nemzet becsületét megmentő hősi tette ellenére is. Van alakján valami olyan színezet, ami a régi idők illúzióit egy illúziótlan világban esztelenül őrző manchai lovagra emlékeztet. S ne feledjük, Arany nemcsak a *Csillaghulláskor* (1867-ben) írt szösszenetek egyikében hasonlította magát a „szomoru kinézésű lovag"-hoz így:

Pegazusom Rozinánte,
Magam Don Quixote vagyok.

De nemcsak a maga közéleti szerepének fonákságát éreztette az avatag harci díszben felvonuló lovag alakját felidézve, hanem az elveszett homéroszi boldogság ironikus fájdalmát is: az egész mű modern, szubjektív, már cseppet sem homéroszi derűben fogant hangulatában. Rá kellett jönnie, hogy az, ami a *Toldi*-ban sikerült, egyetlen, szinte időn s koron kívüli pillanat csodája volt, tehát megismételhetetlen és visszahozhatatlan, mint az ifjúság egy-egy boldog, betelt pillanata. A Homérosz tejjel-mézzel folyó népi költeményeiből felé ragyogó világ egy ideig még más verseiben is – különösen az *Ősszel*-ben s a vele rokon megnyilatkozásokban – úgy tűnik fel, mint egy elsüllyedt, derűs-emberséges aranykor álma az ossziáni vagy még annál is sivatagosabb – a polgárosodást csapásul ránk fordító – jelen hátterében. A *Toldi estéje* ennek a búcsúzásnak is éneke. Ezért is érezhette az álmát vesztett Arany „talán utolsó költeményé"-nek.

A mű végül is csak 1854-ben jelent meg, hat énekre bontva, némileg átsimítva, olyan részletekkel kiegészítve, amelyek a költő történelmi érdeklődésének további növekedését s balladáinak hatását mutatják, s azt, hogy közben megírta már a *Katalin*-t is, amelyben a szerelemtől búcsúzó bánatnak ugyanaz a hangja bujdosik, mint a *Toldi estéjé*-be később beszőtt Gyulafi-epizódban.

A megjelent mű végszava hangot ad Arany kétségének – hiszen „egy hangnak a múltból" nevezi művét. De hangot ad önbizalmának is – hiszen nem bocsátotta volna sajtó alá „ha *utólagosan*, a művészet törvényei szerint, felőle magamnak megnyugvást nem szereztem volna". Innen azután már együtt haladt a két *Toldi* pályája.

Sok minden van tehát ebben a második *Toldi*-ban, ami a „kedves reminiszcenciák"-nál erősebb szálakkal fűzi az elsőhöz. Arany itt is Ilosvaiból indul ki. „Meglátom, tudok-e repülni az Ilosvai Péter diák szárnyai nélkül", válaszolja némi önironikus dicsekvéssel Petőfi idézett levelére. Mert hiszen tudnia kellett, hogy a diáktól törmeléknél egyebet nem kapott. A diák tákolmányából megint csak olyan részleteket vett ki, amelyeket, összevonva, elmélyítve, kiegészítve egyetlen ép és világos kompozícióvá kerekíthetett; Ilosvai motívumait, sőt sorait, szavait is megtartotta azonban. Nemcsak a hős: a *Toldi*-éval azonos a műfaj is: „Én – olvasható ugyanabban a válaszlevél-

ben – ugynevezett költői beszélyt írok, melynek cselekvényfolyama, szerintem, drámai." Az előadásnak ezt a jelenetező drámaiságát az első *Toldi*-ban alakította ki, ugyanúgy mint az életképek bensőséges részletrajzát, a beszédes természetleírásokat, az eszményítve is valóságos, láttatott dolgok felidézésének módszereit, s ugyanúgy mint a nyolcsoros „magyar stanzát", a tisztán tagolt tizenketteseket és az előadás népies közérthetőségét.

De jól tudta: ez már más hang. A *Toldi* közönségére nézett akkor is, amikor a *Toldi estéjé*-t írta. De érezte, hogy megváltozott körülötte az égalj. Az 54-es *Végszó* megmondja: azért bocsátja némi aggodalommal útjára a költeményt, mert „a körülmények nem azok többé, melyek befolyása alatt első *Toldi*-m született s napfényre került". A *Végszó* a művek közti különbségekre is utal: a költő attól tart, hogy ha a két művet egybevető bírálat „itt nem találja azon népileg őszinte, gyermeteg előadást, azon könnyedséget, a cselekményekben azon gyorsaságot, változatosságot, mely abban elismertetett: hajlandó leszen ezt hátrányul jelölni meg".

A cselekmény menete valóban lassúbb, bár kezdete s vége ugyanott játszódik le; tragikus kalandnak tüntetve fel a közben történteket. Változatossága, tömörebb szerkezetbe szorítva, inkább hangulati s az ellentétek egymást tükrözve, kiemelve elrendezett fénytöréseiben figyelhető meg. Nyelv, ritmus, rím, az egész előadásmód összetettebb; a tudatos művészi szándék sokkal erősebben érvényesül benne. Megváltozott a régi környezet:

Megavult az ős ház, a zápor lemosta,
Az idő, e vén sas szörnyen megrugdosta.
Érzi a megoszlás napját, hogy eljöve,
Földre kivánkozik majd mindenik köve...
Ott van még az ablak, mely a kertre nyilik,
De rozmarinbokor benne már nem diszlik;
Ott van a kis ajtó, de hej megvetkezett!
Belőle a szu is régen kiéhezett.

Más a táj, őszi méla pompájában; más a város, Buda, ahol Toldinak nem palotája ugyan, de ahhoz elég tágas háza van, hogy „a vén levente Örömét, haragját kitombolja benne". Megváltozott, eltűnt az első *Toldi* meghitt családiassága: Miklós zord, nőtlen, gyermektelen

magányban él; benne magában is mintha csak egyetlen fővonás maradt volna a régi: robbanékony, féktelen indulatossága, nyers testi ereje. A *Végszó* erre pontos művészi magyarázatot ad: „A sír szélén álló Toldi nem azon pórsuhanc többé, ki a viszonyok jármát lerázza és fölfelé tör; ezt az előadás által is ki kellett tüntetnem... a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű." Hogy nemcsak a visszatekintő költő tudta s – úgy érezvén, hogy „már futunk a népiestől" – magyarázta e második *Toldi* más-voltát, bizonyítják a keletkező művel egykorú megjegyzései; főként ez a Petőfinek 48. ápr. 22-én írott: „Drámai a föllépés, drámai, sőt, ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés."

A *Toldi estéje* lassan készült. Első változata sem született meg olyan egy-lélegzetvételnyi ihletben, mint a *Toldi;* aztán évekig pihent, s csak átsimítva-kiegészítve látott napvilágot. A szövegváltozatok összevetése azt mutatja, hogy Arany – a már tisztába írt szövegeken is – főként három vonatkozásban változtatott. A *Toldi* után feltűnő kísérletekben részint sikeres modorát ismételgette-szegényítette, részint technikáját próbálgatta. A *Toldi estéjében* – ígéretes új lehetőségek és eredmények segítségével – továbblépett.

Tömörítette, szemléletesebbé s a természetes folyamatosság érdekében is pontosabbá tette a versek nyelvi szövetét. A II. 5. 7–8 sorában először ezt írta: „Halálos vért ugyan az olasz nem ontott – De megbélyegezte (velök) – vérrel a porondot." Kijavította: „Mert halálos vért az olasz bár nem ontott – De (mindennap) naponként vérrel festé a porondot." – A kétszeri vért nyilván zavaró túlzásnak érezte, így változtatott tehát: „Megfeküdte egy nap tiz is a porondot"; s hogy a szórend még jobb legyen: „Tiz is megfeküdte egy nap a porondot." Érdekes nyoma e míves vívódásnak a III. 13. 1 sorának végleges változatához írt jegyzet, mellyel a „visszahajla" – „kajla" rímet magyarázná: „Talán igényelhet a versíró annyi szabadságot, hogy az ily két törzsökű középigéket (hajol, hajlik) ik-kel vagy anélkül ragozhatja, amint jő. A költői nyelv mindenütt bírt és bír szabadságokkal: mi se tekintsük már örökké grammatikai gyakorlatnak a magyar költeményeket"; – e költői felszisszenést azonban később kitörölte.

Stilizálta, jellegzetesebbé, szemléletesebbé vagy kevésbé nyerssé tette alakjai rajzát. A királyhoz induló Toldit először így idézte fel

(V. 9. 3–8. sor): „Nem mintha utálná amely dolgot mivel, – Hanem átallt oly nagy hü-hóval menni fel. – Azért egy kis ajtón megy ki, ami hátul – Keskeny sikátorra nyilik udvarából; – Bátran halad (aztán) ottan, senki sem ismeri, Aki céloz is rá, ráfogni nem meri." A végleges változat egyszerűbb, szemléletesebb, világosabb: „Unni kezdé immár, amely dolgot mivel, – És átalla oly nagy hü-hóval menni fel. – Azért, szökve mintegy önnön udvarától, Más utcára illan a kis ajtón hátul; – Bátran halad ottan fel az uj kastélyhoz, – Senki rá nem ösmer, legfölebb, ha céloz." A Bencét csúfoló utcai nép, de a Toldin mulató apródok nyers tréfáit is megrövidíti – nemesíti.

Végül: arányosabbá, változatosságában is szerkezetesebbé tette az egész kompozíciót. Ahogy az elsőt, e második *Toldi*-t is „megszámolja": „Öt ének lesz, per 40 összefogott strófa", írja 47. aug. 25-én Petőfinek; a második kidolgozás végén mérleget készít: „Az első *Toldi*... 209; ez több 2 +17 +7, tehát mintegy 232 strófa terjedelem kettesével." A lassúbb menetű mese s a drámai jelenetezés mélyén a részek arányos, szinte építészeti módra szimmetrikus egybeszerkesztése kezd érvényesülni. Elbeszélést drámai jelenettel, méla szemlélődést robbanó elevenséggel, humort komorsággal, groteszk donkisottériát valódi hősiességgel váltogat a költő; az ellentétekkel, tükröződésekkel, párhuzamos történésekkel már most éppoly virtuózan és merészen építkezik, mint majd a balladákban. A keret, amelyben az ősi kert, a sír, az ásó, Bence a hű cseléd tárgyi azonossággal, de teljes hangulati átváltozással tér vissza, ugyanezt az egyszerre zenei, hangulati s architektonikus zártságot szuggerálja. A simító kéz a keret strófáin is végigment. „Itt egy tócsa szinén s benne fürdő kacsán" helyett „Itt egy tócsa tükrén s felvetődő halán" olvasható az I. 2. 5. sorban; s az egész művet lezáró strófa 3 sorában két változaton át, amelyekben az őskert fái közt csapongó szél képe suhant át, így lesz véglegessé a kép: „Amelyet az ős kert bánata jelével – Behinte lehulló, sárga falevéllel."

Murány ostroma határozott különbséget tesz a nép és urak közt. Ez a *Toldi estéjé*-ben sincs másként. Az egész mű archaikus-patriarchális társadalomszemléletében még nem éleződik ellentétté e különválás: Arany nyugodt természetességgel nevezi „nép"-nek a falusi „pór-cselédség"-et, az utcákra, lovagjátékokra összeröffent városi „népség"-et s az egész magyarságot. Az öreg Bence, a hűséges

cseléd sírja az örök rend természetességével tűnik fel özvegy Toldiné lábánál:

Alul a kereszten, alul a sirhalmon,
Alig látszott már ki a földből az a domb,
Sőt talán a szem már meg se lelte volna,
Ha lapu és burján fel nem verte volna.

A hátratettség ugyanilyen magától értetődő természetességével gyűlik egybe, az események hátttereként, a budai nép is. Mintha felnőtt gyermekek serege volna, névtelen tömeg ez csak, amely a pillanat benyomásaitól vezetve emeli lelkesen vállára ugyanazt a Bencét, akit előbb még gúnyolódva meghajigált. A „fiatalabbik" Bencét, a kopott, Sancho Pansára emlékeztető fegyverhordozót a költő – „teljes lélekkel festvén e nedélyes részt" – tudatos szándékkal teszi meg a beszély humorának tárgyává: – „az értő tudni fogja, miért."

Érdemes ezen a miérten elgondolkodni.

A „levente" Toldi lélektanilag s társadalmilag egyaránt árnyaltabb-valóságosabb alakja egészen más költői jelképpé alakult, mint amilyen a „csihésnek tett" legény volt. Az öreg Toldi nemcsak a vénség járma hordozza, hanem egy nagy történelmi felelősség súlyát is. Ő a régi magyarság megtestesítője, szószólója. Halálos ágyán nem hagy örökül a király gondjára mást, csak egy hű cselédet meg a magyar népet:

Szeresd a magyart, de ne faragd le – szóla –
Erejét, formáját, durva kérgét róla:
Mert mi haszna simább, ha jól megfaragják?
Nehezebb eltörni a faragatlan fát.

A levente Toldi tehát ugyancsak a „nép" képviselője; csakhogy már a nemzet magvát tévő egész magyar népé: ezért sem lehet nevetségessé, ezért is veheti körül a tragikus hősök pátosza. De a király sem a népmeséből lép már elénk. Bár szenvedélyes, gyengéd, családiasságában „népies" ember: uralkodó ő már; tudja, hogy magyar népének „birodalmát három tengerig vetette". Meg kell tartania tekintélyét, nem tűrheti Toldi indulatos hatalmaskodását: jogosan ismétli tehát meg – különös jelentőségű ismétlődés! – Toldi György

egykor jogtalan parancsát: „El kell fogni Toldit! halál a fejére!" Lajos tudja s kimondja azt is, hogy a régi és új mindegyre megismétlődő küzdelmében a haladottabb újé a jövő:

Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének,
Csak hire marad fenn karunk erejének.
Más öltőbeli nép, más ivadék nő fel,
Aki ésszel hódit, nem testi erővel!

Toldi estéje a forradalom előszelében készült. A szalontai segédjegyző, a harcos hajdú hagyomány helyi nemzetes ura többször járt Pesten, de megtapasztalta a fékeit levető hajdú nemesség szabadságát is a gyakorlatban: látta tehát, hogy a múlt, legyen bár a nemzeti egyéniség őrzője, megérett a változásra; de azt is, hogy a jövő, bármily kecsegtető, tele van veszéllyel. Az ő véleményét Toldi és a király *együtt* mondja ki: az „ész ereje" győz a nyers testi erőn, de a faragatlanságában ősi tisztaságú nép is csak akkor lehet igazán „a népek disze", ha úgy nemesítik-újítják meg „nemzeti erkölcsét", hogy nem hántják le róla erejét, formáját. A *Toldi estéjé*-nek nemzetpolitikai tanítása tehát – amely egyébként csak a második, tehát a szabadságharc leveretése után s az idegen célok szolgálatában szorgalmazott polgárosodás tapasztalatai alapján megfogalmazott végleges változatban nyerte el teljes formáját! – éppúgy kétfelé szól, mint *Az elveszett alkotmány*-é. A rokon körben felnőtt Gyulai észrevette a költemény értelmének kettősségét. A *Toldi estéjé*-nek történelmi tanulsága – 1855-ben írt méltatása szerint – „mélyen gyökerezik érzületünkben, mert legbüszkébb emlékeink a leventekorból valók, s majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgáriasodással, mely a viszonyok kényszerűségénél fogva, legdrágább kincseinket fenyegette, ahelyett, hogy összehangzón beléjük olvadt volna".

Az a gyengéd, kiegyeztetésre törő egyensúlyteremtés, amely *Murány*-ban még magánemberi síkon érvényesült – mert hisz ott sincs győztes és legyőzött! – a *Toldi estéjé*-ben mély történelmi távlatot nyer. A történetpolitikai gondolat azonban itt is igazi költői öltözékben jelenik meg. A költészet dolga, hogy a maga jelképnyelvén s ne tételszerűen beszéljen: Aranyban, láttuk, ez a meggyőződés vált egyre véglegesebbé. Nemzetpedagógiai törekvéseiben, ezzel a fejlődéssel párhuzamosan, az erkölcsi tekintetek kerülnek főhelyre.

A *Toldi estéjé*-ben már ezekkel a költői-erkölcsi mozzanatokkal elmélyítve s élményszerű történelmi távlatba illesztve fogalmazza meg egész emberi-művészi magatartásának egyik főtételét: az önuralom teszi az embert igazán erkölcsi egyéniséggé, ez az egyén és a közösség fő erénye; ennek hasadékaiba akasztja be – ha támadnak ilyenek – előszeretettel horgait a sors. A vak indulatosságában halálosan vétkező csupa derékség Toldi sorsa teljesedik majd világtörténelmi méretű példázattá Attila végzetében: „Ur az egész földön, ha ez egy hibáján."

A *Toldi estéjé*-nek fő jellemzői: a hangulat nagy ellentéteket vegyítő összetettsége s a költemény fogantatásának, lélektani, erkölcsi, társadalmi problematikájának erős személyessége. Ezt Arany minden ismerője észrevette. Hogy milyen örömmel, teljes lélekkel dolgozott rajt, tanúsítják barátainak írt híradásai. A költői magatartás alapvonásai ezért rokonok, bár nem azonosak a *Toldi* írása közben megnyilatkozottakkal. A költő ismét a maga érzésvilágának hozzáadásával lehelt lelket Ilosvai üres törmelékeibe. Rejtőzködőbb módon ugyan – hiszen művészi fegyelme már annyira sem engedte meg a naivan személyes megszólalást, mint a *Toldi*-ban –, de annál forróbb együttérzéssel van jelen költeményében: a jelzőkben, az alakok rajzában, a rájuk vetülő fények s árnyak váltakozásában, az egész mű mélységesen szubjektív tónusában. Hiszen itt is önmagáról szól, azzal a rá annyira jellemző objektivált lírával, amely oly varázslatossá teszi nagy lírai én-életképeit.

A nyitó és záróképnek a múlandóság zord szépségét idéző erejét számosan kiemelték már; az általuk bezárt kört a rokon hangulatú helyek gazdag gyöngysorával lehet teljessé tenni. Hogy a szinte észrevehetetlen eszközökkel élő légkörteremtés mestere, hogy jóformán cselekmény nélkül is tud románcot vagy balladát írni: a *Toldi estéjé*-ben mutatta meg először igazán Arany. A látott és hallott dolgok hallucinatívan érzékletes felidézése, a nyelv olvadékony s mégis tömör zenéje, telített, de nem túl zsúfolt színpompája mélyén a szívszorító s a feszültségeket méla szemlélődésben feloldó részvét adja meg e tónus varázsát. Változó visszfényeivel nemcsak Toldi alakján lebeg, hanem Bencéén, a Gyulafi testvérekén, de magán a királyén, sőt a néptömegek és a tájképek rajzán is.

A cselekmény folyamán kialakuló helyzeteken ott vannak a tragikum árnyai s a szándéktalanul kihívott végzet tiprását elviselő nagy

lelket kísérő, feloldozó, megtisztító együttérzés fényei. A nemzet tisztességét megmentő zord hős, amint megenyhülten menne királyához, s megcsúfoltatva halálos vétségbe keveredik: valóságos tragikai részvétre méltó. Ezt haragja szálltán Lajos is látja:

Mindenható Isten! igy lesz vége tehát?
Dicsősége napján – elhagyva, betegen –
Meggyalázva – s meghal?

De így látja, s ábrázolja már jó előre a költő is. A Budára sietö bajnok és fegyverhordozója úgy lovagol Rákos homokján, hogy „Nyom előttük sincsen, utánok sem marad", s az ünnepelt hősre, részvétkeltő, baljós előjelül,

Egyszer, mint a zápor, kezdenek rászállni
Az elaggott ősznek gyenge szép leányi:
Bokréták, virágok; – télizöld növények...

Ez a részvét oldja fel elégikus záróakkordban a tragikus feszültséget. A halott Toldi búcsúztatására folyamként egybeözönlő, lármátlan nép, az égő fáklyák, amelyekből végül csak négy marad „mintegy kalauznak" – lehetne még egy nagyopera befejező képe is. Ahogy azonban, az elhunyt vitéz dolgát emlegetve hazatérő nép távoztával kiürül a szín, az elégiai magány lesz uralkodóvá. Az őskert hulló levelei s az új hó, mellyel az ég elborítja Toldi sírját: a természet örök rendjében megnyugvó költő méla bölcsességét sugározza.

Lajos király, az új és régi harcáról beszélve, egyebek közt ezt mondja:

> Hajt az idő gyorsan – rendes utján eljár –
> Ha felülünk, felvesz, ha maradunk, nem vár.

Mintha Petőfi sürgetése visszhangoznék itt, aki 48. máj. 5-én ezt írta a Pestre költözés esélyeit latolgatva habozó Aranynak: „Barátom, vannak alkalmak, melyeket ha elmulaszt az ember, az Isten sem teremti meg újra... úgy hiszem, ez olyan." A kockázattól irtózó, nehezen mozduló Arany – akit egész pályáján végigkísér az elmulasztott alkalom, az elszalasztott szerencse, az eljátszott élet forróan személyes hitelű motívuma – most még, töprengve bár, de továbblép az úton, amelyen a reform híveivel s harcosaival együtt elindult. Aggodalmain a népmozgalom lendülete, Petőfi fényes példája, de – ahogy a forradalom szabadságharcba fordult – egyre inkább az igazságos ügy szolgálatának, a helytállásnak, a hazaszeretetnek erkölcsi indítékai segítik át. Jól látja helyét, korlátait és esélyeit. A helyi mozgalmakban ráeső áldozatokat kezdetben lelkesedéssel, aztán példaadó kötelességtudással, kockázatra is kész bátorsággal és a jogos sérelmeket, felgerjedő indulatokat fortyogó fegyelemmel s kesernyés öniróniával legyőzve vállalja. Levelei, főként a Petőfinek szólók – a Tompának írottak sajnos elvesztek – a magánközlések természetes őszinteségével tükröztetik ezt.

Említettem már, hogy az első magyarországi népképviseleti követválasztáson, 1848. jún. 26-án csúfos vereséget szenvedett. Az esetről jún. 27-én részletesen beszámolt Petőfinek. A beszámolót nemcsak azért érdemes elolvasni, mert realista helyzetjelentésnek s prózairói remeklésnek is egyaránt figyelemre méltó, hanem azért is, mert igen élénk fényt vet a költő lélekállapotára, a közdolgokban való részvételének módjára s a valósággal összehorzsolódva szerzett sérüléseinek mélységére. Ilyen éles, elemző részletességgel soha máskor nem írt,

s ilyen heves izgalommal levélben is csak akkor, ha olyasmiről volt szó, ami érzékenyen megsebezte.

„Van ebben a megyében egy állandó bizottmány. Ezt a vidékiek úgy híják, hogy Váradvármegye. Elnöke természetesen a főispán. A főispán igen-igen szabadelvű ember, s erélyes, oly erélyes, hogy amit ő akar, meg kell lennie. Törik-szakad, meg kell lennie. Persze amit ő akar, azt akarja a bizottmány is. Tehát ez a bizottmány azt akarta, hogy a követválasztás egész megyében munkanapon, s a váradi legnagyobb vásárra készülés napján, tennap legyen. Ez eddig törvény szerint van. De ugyanezen bizottmány azt is kiszámította, kiknek jusson *kenyér* a Bihar megyei tizenhárom követségből. Persze ember volt elég, jelesnél jelesebbek, mert hiszen Bihar szónokok dolgában gazdagabb, mint az egész Magyarország Erdéllyel s a kapcsolt részekkel együtt. Népképviselőkül pedig kiválólag beszédes emberek kellenek, hiszen csak 450-en lesznek, és mi lármát sem tudnak csinálni, ha darabonként 3–3 jó nyelvvel felruházva nem lesznek. Ez okból a bizottmány megszámlálta embereit, azokat, kikkel az óvilágban együtt mártírkodott, korteskedett, piszkolódott, s kiválaszta közülök 13-at – többet is választott volna, de több választókerületet sehogy sem lehetett a törvényből kibetűzni. A főispán körutat tőn megyéjében, s mindenik választókerületben a helységek biráinak és jegyzőinek egy-egy követet a kapacitáció törvényes madzagán (mi ugyan a pecsovics világban ráparancsolás kötelének is beillett volna) nyakába akasztott; így történt, hogy a szalontai választókerületnek, melyben maga Szalonta az eldöntő, Toperczer Ödön, ismeretes név, akasztatott nyakába. Ez eddig törvény szerint van. Én ekkor már úgy álltam, hogy elválasztatásomról senki sem kételkedett. Mihelyt a nép a törvényt hallva és olvasva, választási jogát megértette, minden rábeszélés, utasítás nélkül, maga fejétől engem jelelt ki, s ez szájról szájra menvén, oly erős közvélemény lett Szalontán mellettem, minő aránylag Kossuth mellett sem volt az országban.

Szegény nép! azt hitte, hogy szabad és lehet neki, akit szeret, akiben bizodalma van, elválasztani. Ez általános véleményre támaszkodva, tudván azt, hogy Szalonta dönt, keveset gondoltam a falukkal, annál kevesebbet, mert a választókat összeíró küldöttségnek tagja lévén, tapasztaltam, hogy inkább félnek a választási jogtól, mely miatt mezei munkáikat félben kelletik hagyniok, mintsem örülnének annak, s így bizonyos voltam benne, hogy onnan egy-kettő is alig jő be.

Szóval én a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre biztam, de biz ezek, látom, igen rossz kortesek a mai világban. A környéken nagyot vetett a latba a főispáni ajánlás, a jegyzők szégyenlték, hogy csak *magok szőrü* ember legyen követ, s egy helység sehogy meg nem foghatta, hogy ha már a szalontaiak jegyzőjüket akarják küldeni, miért nem az öregebbiket küldik. Némely helységnek pere van a királyi táblán – az ajánló erélyesen használta fel e körülményt, s nem késett értésökre adni bírák uramékoknak, hogy Toperczer kir. táblai ülnök, ki csak úgy ítél jól perükben, ha követnek teszik. Ezek hatottak. Hatottak elannyira, hogy a bírák által 5 pfrt büntetés terhe alatt mindenkinek megparancsoltatnék Szalontára elmenni, elannyira, hogy a megyei közmunkákból fennmaradt (?) szekeres napszámok a választók beszállítására használtatnának – elannyira hogy 730 szavazatot kovácsolnának T. részére. Szerencsétlenségére követségemnek (mit saját szerencsétlenségemmel összezavarni nem kell) valami Hrabovszky nevű kiszolgált pecsovics is idevetődött, s felkeresvén az árnyékok és büdös zugok embereit, néhány nemest, a pecsovics hajlamúaknál, tőlem el- s maga részére hódított, figyelmeztetvén őket a csapásra, mi nemesi privilégiumukon esnék, ha engem, *paraszt* embert, választanának követül, másrészt biztatván őket a nemesi Eldorádó minden sült ökreivel, melyeket ő visszaszerzend. Mindazáltal alig látta meg a szalontai nép – mely a választás helyén, a nyolc órakor megyei utasítás szerint megnyitandott gyűlés kezdetére hat órától tizedfélig várakozott – a zászlóval, tömegben valahára beérkezett vidékieket, kiket két itt lakó megyei tisztviselő – két separatum votum Szalontán – vezetett, azonnal haragra lobbanva teljes erővel mind egy szájig mellém nyilatkozott, s követelé, hogy negyedfél órai ácsorgását tekintetbe véve, ő bocsáttassék előbb szavazásra. De a küldöttség nem akarván az abc-én túl terjeszkedni, törvény hiányában az ábécét vette zsinórmértékül, s így a falusiak, kiknek faluja szerencsés volt A–R névkezdetű betűvel bírni, elsők bocsáttattak szavazásra. Szalontára, melyet a sors az S betűbe helyezett, csak délután 1 órakor került a sor, de minthogy asztalterítésre is éppen akkor került, az utóbbi elsővé tétetett, a szalontai nép pedig enni szétbocsáttatott, tudtára adatván, hogy 3 órakor megint előjöhet, s akkor ő lesz az első, miután már több helység nem is igen van. A tömeg eloszlott, de legnagyobb része többé vissza

sem ment, elegendő áldozatnak tartván a fél napot, melyet a legnagyobb munka időn hasztalanul el kellett töltenie.

Vagy háromszáz (950-ből) összegyűlt ugyan, de miután megértette, hogy délelőtt 730 szavazat Toperczerre ment, búsult haragjában, s annak érzetében, hogy ha reggel 8 órakor szavaztatják, a többség övé, így pedig, miután türelmét kifárasztották, gyalázatos kisebbségben kell maradnia, egypár körmönfont frázissal megáldván a hivatalos korteskedést, szavazás nélkül eltávozott. Kaptam tehát a vidékről 11 szavazatot, Hrabovszky is annyit, Toperczer 730-al követ. De ott van a roppant hézag a választási jegyzőkönyvben: Szalonta, a kerület főhelye, hol legtöbb értelmiség, hol 950 összeírt szavazó van, szavazat nélkül! Mert hisz azon 16 szavazat, melynek fele rám, fele Toperczerre adatott, ily nagy üregben meg sem kondul.

E roppant hézag az én büszkeségem. Én megnyugszom az elválasztott követben, mert ismert jelességű szabadelvű egyén, ki múltjára bizvást hivatkozhatik; mentsen isten, hogy a verifikáció felé kacsintgassak, sőt nyíltan mondom, hogy ha talán új választás történnék is, többé magam ily dologba nem ártanám, de ha meggondolom a népképviseletnek ezen kezdetét, miszerint még folyvást tekintélyek rendelkeznek a buta nép meggyőződésével, bizony isten el kell szomorodnom. Mert amit tett ma a néppel X. jó célra, ugyanazt teheti vele Y. holnap rossz célra, hiszen az apáthi oláh éppen úgy elválasztotta volna Metternichet, ha azt rágja szájába a főispán, mint most rászavazott az ismeretlen nevű „Toporczi"-ra. S íme a kerület főhelyének, mely részint felvilágosodottsága, részint jobb ösztöne által vezetve, nem tett oly kijelölést, mi a kor haladó kerekének gátló göröngyképp essék eléje, nem engedtetik meg, irányadóul lépni fel a kerület többi helységei előtt, hanem eszközöltetik, hogy jelöltjével együtt pironkodva félrevonuljon. Nem értem e nemét a szabadelvűségnek."

Haragján úrrá lett, de sértett keserűsége perzselve izzik át a humoros, ironikusra hangolt felszínen. Ez volt tehát egyik első személyes találkozása a forradalomban kivívott alkotmányos szabadság gyakorlatával. Naiv jóhiszeműségéről maga mondta ez esetben is, mint annyiszor, a leglesújtóbb ítéletet. De világosan felismerte, hogy nem a nép hagyta őt cserben, legalábbis nem az otthoni, a szalontai nép. „E roppant hézag az én büszkeségem": szerzett magának elégtételt. Persze csak személyes megnyugvást; mert hiszen látta feltámadni, bár az új helyzethez alkalmazkodva, a hatalom birtokáért változat-

lan elszántsággal küzdő infámis „régi gárdát", s változatlan érvényben a harcba vetett eszközök erkölcstelenségét. Mint mindent, ezt az emléket is mélyen szívébe, idegeibe, kedélyébe zárta: a szabadságharc élményével birkózó versekben, tervekben ez is ott újul, erjeszt, lázít majd. De a maga szerepére nézve végérvényesen döntött.

Országos politikai szerephez nem jutott. De ilyenre nem is vállalkozott többé. „Kedvenc eszmém költői hatást gyakorolni a népre" – jelölte ki a maga munkakörét, amikor Petőfi a *Nép barátja* szerkesztőjének invitálta – „ha az ő olcsó – hihetően nagyon elterjedendő – lapjába írnánk, az nem lenne sárba dobott gyöngy". Ő, ismétlem, a szó és példa nevelő erejével akarta szolgálni a roppant változás földrengésébe került népet. A forradalom és szabadságharc idején az irodalom ugyanazon útjain haladt tovább, amelyeken már előbb elindult. A népre hatás céljai, feladatai azonban sokkal közvetlenebbek, lehetőségei nagyobbak és erőteljesebbek lettek.

Levelezése, de mindaz, amit e két év munkáiból nyilvánosságra hozott, annak bizonyítéka, hogy a radikalizálódó közszellemmel és eseményekkel együtt akart s a maga módján együtt is tudott haladni.

Erre a módra rendkívül jellemző az a kapcsolat, amely a *Nép barátjá*-hoz fűzte. A kormány hamarosan észrevette, hogy szüksége van a nép széles körű szellemi mozgósítására is. Hogy a nép tájékoztatására és befolyásolására létrehozandó lap szerkesztését Aranyra kell bízni, Petőfi gondolata volt. A bizottság, melyet ez ügyben kiküldtek, a forradalom embereiből került ki; ismerték Aranyt. „Nem kellett ajánlatomat ismételnem, nem kellett magyaráznom... az egész választmány beleegyezett, egyetlen tag sem szólott ellene": értesítette Petőfi az anyagiak minden részletére is kiterjedő levelében barátját 48. máj. 5-én. A lap tervezetét is Petőfi vázolta fel: „1. Magyarázata legújabb törvényeink azon cikkeinek, mellyek a népet illetik. 2. Magyarázata általjában azon törvénycikkeinknek, mellyek nemcsak szabadságunk és függetlenségünk fönntartására vonatkoznak. 3. Fejtegetése és összehasonlítása a magyar nép múltjának és jelenének. 4. Folytonos értesítés a hazai és külföldi politikai eseményekről. 5. Gazdászati értekezések. 6. Erkölcsnemesítő mondatok, versek és elbeszélések." Mindezzel Arany egyetértett: az „Előfizetési hirdetésben", de Arany más nyilatkozataiban is ezek a fő pontok tűnnek fel. A lapot nemcsak magyar nyelvűnek tervezték, hanem – öt

segédszerkesztővel – öt nyelven kívánták megjelentetni több százezer példányban. A vállalkozás teljes embert kívánt volna. A Pestre költözést azonban – amelyre egyébként nem is egy egész év elteltével, sokkal rosszabb körülmények között, de a tisztviselői státus biztonságának illúziójával vállalkozott! – most még elhárította Arany. Petőfi unszolására mégis elfogadta a társszerkesztőséget – Szalontáról, s Vas Gerebennel, akiről Petőfi nyilván előre is megmondta neki, hogy „ha nem gazember is, de éretlen legény".

Olyan kompromisszumot vállalt tehát – ezt sem utoljára életében –, amelyet hamarosan elviselhetetlennek érzett. A lap 1848. jún. 4-én indult meg. Arany már jún. 30-án elégedetlen levélben közölte szerkesztőtársával, hogy „mindenekelőtt a lap ökonomiáját intézném el másképp!", s részletekbe menő tanácsokat adott erre nézve a formátumtól a betűtípusokon át az írás modoráig. Tanácsai, Pestre utazása, minden erőfeszítése hiábavaló volt. Augusztusban ezt írta Petőfinek: „Soha pironságosb kenyeret nem ettem, mint ezt. Óhajtanám nevemet visszavonni a szerkesztésből, de már késő... nem ily néplap volt az, mit én felvállalni *nem mertem*." Az év végén lemondott; „október után... egy betűt sem irtam, nevemnek kihagyását azonban a szerződés miatt... a fél év eltelte előtt nem követelhettem".

Persze, mint annyi mindent, később ezt a visszalépését is megbánta; tudta: ezt a fórumot kár volt elhagynia. Hiszen itt azokhoz beszélhetett, akiket akkor első rangon szeretett volna a nagy vállalkozás azon eszméinek megnyerni, amelyeket ő maga is a legfontosabbnak tartott. A *Nép barátjá*-ban közzétett írásaiban, úgy látszik, nemcsak azért nem a pillanatnyi aktualitás kérdéseiről szólt, mert a postaforgalom lassúsága késleltette a vidéken izguló-kétségeskedő társszerkesztőt, hanem azért is, mert legfontosabbnak az elvi kérdéseket tartotta: a haza, a nép, nemzetiség kérdéseit. Mindig a nemzeti egység – mai szóval: az össznemzeti érdek – oldalán állt. Ezekben az írásaiban is mindig újra kiviláglott: ő az elnyomott osztályok felszabadulását csak a nemzeti függetlenség kivívásával együtt tudta elképzelni. Ugyanazzal a szenvedélyes meggyőződéssel fordult a népüket elnyomó, mert nemzetükhöz hűtlen magyar főurak, főpapok, mint a nemzetet elnyomó, tehát a népet is kiuzsorázó idegen hatalom ellen. Ehhez a kétféle rabság láncait rázó néphez volt ő hű; s ehhez továbbra is szólni akart.

Visszavonulása tehát csak a lapnak szólt, nem a vállalkozásnak. Elhagyta Szalontát, s akkor már csinált volna néplapot: a maga szándékai szerint. Szemerének, a belügyminiszternek, már hivatalba lépésekor felhozta tervét. A beszélgetésről így számolt be feleségének (49. máj. 28): „Nem is mondta, hogy a kormány segédkezet nem nyújtana... amiért azután nem szűnök meg őt mindaddig ostromolni, míg a dolog el nem sül." Belekapott egy másik, rokon célú vállalkozásba is: egy debreceni könyvárussal ponyvafüzetek kiadására kötött egyezséget. „Miután a művelt publikumnak most írni nem lehet, írni fogok a népnek... Telegdi... azt mondja, van olyan garasos históriája, amiből *százhatvanezer* példányt adott el! Ím, itt a publikum", írta feleségének 49. máj. 28-án. Szemerének ilyen irányú ajánlatot is tett; beadványával együtt maradt meg két fontos forradalmi versének – *Én vagyok az anyám átka...* és *Van-e olyan...* – kézirata. Az események – „a nagy idő árjai" – azonban tovább örvénylettek: az új lapból, beharangozott címén – *Népszabadság* – kívül semmi sem lett; a füzetekből kettő látott napvilágot „*Szabadság zengő hárfája*" címmel a költő olyan verseivel, amelyeket a népnek szánt, címlapján esetlen fametszettel, a magyar fiatalságnak ajánlva.

A *Nép barátjá*-ban nyolc cikket és hét verset tett közzé. Ezek már csak a feladat természete szerint is teljesen a politikai agitáció szolgálatában jöttek létre. Nemcsak a tárgykör, az olvasóközönség is világosan ki volt jelölve: a forradalmi változások értelméről kellett felvilágosítani a „földmívelők számára írandó újság"-ban a falu népét, amelynek írástudatlanjai előtt a jegyzők olvasták fel a lapot.

A nyolc cikk 1848. jún. 11. és nov. 5. közt jelent meg. Az életből merítenek, a mindennapi vitákhoz kapcsolódnak.

Az elsőben, az *Önkéntes sereg* címűben Arany azzal is hangsúlyozza ezt az életből merítettséget, hogy beszélgetés közben ábrázolja magát. Egy kétkedő szomszéddal vitatja meg a minisztérium legfrissebb intézkedését. A szomszéd, a falusi bölcsek szokása szerint, mindig is mondta, hogy a szabadságnak keserves lesz a vége. A költő hallgat, hadd beszéljen a másik, mondjon több bolondot is, hogy aztán annál hatásosabban lehessen ráolvasni az igazságot. A szomszéd vérszemet kap: ha önkéntes sereget verbuváltatnak, háború készül. Egye meg a szabadságát, aki adta, ha fegyverrel kell megvédeni. Csak jobban is volt, ahogy volt. Menjenek az urak, akik ezt a zűrzavart csinálták. Az is bolond paraszt ember lenne, aki beállna: mink nem

kívántuk a háborút, inkább robotolunk firól fira. A költő itt átveszi a szót, s mintha a szalontai községházán vagy az utcán beszélgetne, megmagyarázza, miről is van igazában szó. Nemcsak a katonaállításról szól, hanem ennek új értelméről: a nemzet szabadságáról, a népnek szolgáltatott igazságról, a köztehervíselésről – „hogy ki-ki szolgáljon és fizessen értékéhez képest az országnak" – a külső ellenségről, a háború veszedelméről. Arról, hogy talán „híre hamva sem maradna a mostani népnek, vagy olyan rabszolgává tennének bennünket, mint a barom". Csak miután az általános összefüggéseket megvilágította, fordul a fiatalokhoz: olyan buzdítással, amely egyformán hivatkozik a virtusra s a haza iránti kötelességre.

Már az első cikkben sok szó esik a hazáról. „Rajtatok függ a haza szeme: mutassátok meg, ne azt, hogy ki a legény a csárdában, hanem azt, hogy ki a legény a hazában!": így lelkesíti a költő a fiatalokat, a „haza reményeit". Meg kellett tehát magyaráznia, mi is a haza. A két következő cikk – *Segítsünk a hazán* és *Ismerkedés* – tengelyébe ezt a kérdést állította. Nem volt könnyű dolga: akkoriban is túl sok általánosságot mondtak erről az eszményről, amelyről Petőfi oly magától értetődő természetességgel jelentette ki: „nincs a földön gyermekeitől zsarnokilag követelőbb s aztán iránt ok hálátlanabb anya", amelyről már előtte is nem egy ennél jóval keserűbb szót ejtett a magyar vezető szellemek egész sora Kölcseytől Vörösmartyig, s amelyről bizony kevés jó élménye, buzdító tapasztalata volt a nép tömegeinek. Az anya képét Arany is megtartja. Példázattal kezdi cikkét egy jó anyáról, aki elosztotta kincsét fiai és lányai között; maga aztán az útfélre került, de halála után gyerekei is elvesztették a birtokot, mely csak addig volt övék, amíg anyjuk élt. Aztán kibontja – mint a gyakorlott papok – a példázat aktuális értelmét: „ha a haza nem lesz, akkor mi sem leszünk". Ezért kell hadsereget állítanunk, „melynek homlokáról ezt olvassa a külföld: *ne bántsd a magyart*"! Az adott körülmények közt teljességgel érthető Arany magyarázatának „érdekegyesítéses", elvi szépségű buzgalma. De itt tapinthatunk rá legérzékenyebben a „nép" és „haza" egységéről formált illuzionizmusára. *Akarta*, mint társainak nagy része, hogy osztályellentét ne ossza meg a szabadságáért fegyverbe szálló nemzetet.

A hazát magyarázó első cikk, ehhez képest: a hadseregállítás s a nemzeti áldozatkészség mindenkire egyformán kötelező szükségességét hirdető komoly felszólítással végződik. A második a lap feladatá-

val ismerteti olvasóit. Miután megmagyarázta, miért van szüksége a „vakon hivés"-től joggal óvakodó népnek arra, hogy megtanuljon érett ésszel olvasni, nevelődni, elvezet az otthoni kis világtól, amelyben „a haza nem más, mint ti magatok, házastársatok, gyermekeitek", a távolabbihoz, amelyben a haza „az országomban levő minden hajlék és tüzhely". Ebben a cikkben sem idegenkedik az egyházi beszédekből ismert példázatoktól: „Hajó a haza, tenger a veszély, mely a hazát sokszor környékezni szokta; kapitány az országbeli főhatalom, a király és kormányzó tanácsosok, kiket miniszteréknek hínak, végre, hajóbeli utazók a nép."

Az *Országcímer, nemzeti szín* a nemzeti jelvényeket ősi jogaikba visszaállító XXI. törvénycikket magyarázza. A reform ellenségei országszerte azzal is ijesztgették a népet, hogy a megszokott kétfejű sas meg a sárga-fekete szín hiánya a „jó király" elűzetését, a rend felborulását, a háborút jelenti. Arany ezzel a hírészteléssel szembenézve kezdi cikkét. Azután megmagyarázza a nemzeti címer és színek használatának jelentőségét, de úgy, hogy ezt a magyarázatot beleágyazza a „magyar király – német császár", a szabad királyválasztás, a „jó király és gonosz tanácsadói" körül akkor országszerte zajló vitákba. Végül az egész ügyet így aktualizálja olvasói számára: Az országcímer és nemzeti szín használatát elrendelő törvény „ott van, abban a törvénykönyvben, *mely a jobbágyokat iga alól felmentette*".

A forradalomellenes erők növekedésével együtt élesedik a cikkek hangja. A szept. 17-i számban közölt *Mentsük meg a hazát!* számba veszi a fő bajokat: az áruló nagyurak Béccsel cimborálnak, a köznemesség csak a maga *külön* érdekét védené, a főpapok százezrekre menő biztos jövedelmüket féltik, a más nyelvű honfitársakat a magyarok ellen ingerlik. A legnagyobb baj azonban, hogy a magyar nép nem látja a veszélyt, hogy – mint nemrég a galíciai parasztok – „a maga javát nem tudó köznép" nálunk is „legjobb hazai barátjai kiirtására" ingerelteti magát. A *Kinek van igazsága?* c. cikket az országgyűlés küldöttségének bécsi kudarcán felháborodva így fejezi be Arany: „Bizony-bizony *igazsága lesz* a magyarnak... ha... olyat tesz elkeseredésében, hogy még..."

A *Kik voltunk? Mivé leszünk?* „dióhéjba szorítva" Magyarország történetét foglalja össze. A hagyományos nemzeti függetlenségi publicisztika minden lényeges mozzanatát úgy adja elő, hogy megfosztva a méltatlan nemességet a vezető szereptől, a nemzeti történelem hor-

dozójaként a népet, a „gubásokat" becsüli meg; „akkor – írja pl. az aranybulla koráról – a magyar mind nemes volt". A nemzeti uralkodók korszakait – ha rámutat is az akkori országos bajokra, a széthúzásra, esküszegésre, kényuraságra, a vallásszabadság elnyomására stb. – a magyar történelem fénykoraiként értékeli, s mindvégig élesen hangsúlyozza szemléletének idegen-, főként németellenességét. Ez a cikk is igen erős aktuális figyelmeztetésben csendül ki: „Ellenségeink, akik most őfelsége személye körül ólálkodnak, az *I. Leopold király idejét hozták vissza:* a magyart ölik, vágják, *ki akarják irtani*... Magyarok, az Istenért! előttünk a példa a történetkönyvben." Ez a cikk nemcsak azért fontos, mert bizonyság rá, hogy Arany eszmevilágában a forradalom és szabadságharc idején is egyforma erővel hatottak a népi és a történelmi elemek, hanem azért is, mert benne később kibontakozó történelmi költészetének minden lényeges tárgya együtt van.

Az utolsó cikk ezzel a kemény mondattal kezdődik: „A népeknek természet szerint való jussa van a szabadsághoz, éppúgy mint a halnak a vízhez, madárnak a levegőhöz – mert szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom." A forradalom igazságát meggyalázók jelszavát ismételve, azt a kérdést teszi fel: *Fellázadtunk-e mi magyarok?* Felelete: a nemzet nem *lázadó*, de „szent jogait és szabadságát, hazája függetlenségét, ha a törvények már semmit sem érnek, fegyveres kézzel, *forradalom* útján is ki fogja vívni." Mert, hangzik az alaptétel: „a forradalom legszentebb harc, ami a világon lehet... a népek jussát víja ki a hatalmasság körme közül."

E cikkek azt bizonyítják, hogy prózaíróként is magára talált. A *Népnevelési ügyben* írott zsúfolt írástól úgy különböznek, mint *Az elveszett alkotmány*-tól a *Toldi*. Egyik fő oka ennek, hogy ezen a területen is megtalálta közönségét. Ezt írta erről Petőfinek 48. aug. 12-én küldött körültekintő s elkeseredett levelében: A nép „fontosabb dolgokat is megért, csak nyelvén adják elő... Egyszerűen, néhány szóban megmondani neki valamit, ez a dolog veleje... Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást... Mindig az volt baja... hogy titkolóztunk előtte, nem fedtük fel a dolgok valódi állását, s ezáltal nem engedtük kifejleni a *közérzést*. A népnél közvélemény nincs, nem is lesz soha, míg az ország politikai életét csak néhány tudákos ember, az ugynevezett intelligencia, kísérheti figyelemmel: de terjedjen el csak közte oly lap, mely őt a

politikába, a napi események közlése által, mintegy *praktice* belé vezesse, azonnal fel fog lángolni romlatlan keblében a hazaszeretet, s nem kellend őt bottal kényszeríteni a hon védelmére."

Hogy ezeket az elveket hosszú levélben magyarázza az ezekben is példát mutató Petőfinek, mutatja, milyen nagyon meggyűlt keserűsége, látván, hogyan züllik a lap, melynek óriási nemzetpolitikai jelentőségét oly világosan érezte. Egy későbbi jegyzetben ezt fűzte a levélhez: „A nép többé nem misera plebs contribuens, hanem a kormányzó és törvényhozó hatalom. Azért ismernie, folytonos figyelemmel kísérnie kell a politikai dolgokat." Ő maga teljesen ez elvek szerint írt: egyszerűen, világosan, a tárgyhoz magáról a tárgyról szólva. De úgy is, hogy „emelje a népet" ízlésben, ítéletben. A cikkek formailag is változatosak: van köztük jelenetezett párbeszéd, proklamációszerű felhívás, okos érvelés; van bennük éles hangütés, kemény zárlat, indulatos kifakadás, szónoki fokozás, ironikus visszájára fordítása a hamis tételnek s annyi más még, amit írói eszközeiből – még a klasszikusoktól ellesettekből is! – hasznosítani tudott; ha több nem, egy-egy érzékletes jelző; pl. II. András király „mindenbe kapó semmivel bíró" volt.

A cikkek hatását nem mérhetjük ma már fel. Semmi jel sem mutat arra, hogy a közvéleményben nagyobb hullámokat vertek. Ilyesmi nem is volt szerzőjük szándékában; azt tette, amire vállalkozott: könnyen hozzáférhető, egyszerű, világos és erélyes formában megmagyarázott egyet s mást olvasóinak abból, ami az országban történt s aminek történnie kellett volna. Az egykorú lapokban számtalan olyan cikk látott napvilágot, mint az övéi; talán ezért sem tulajdonított nekik az aktualitáson túlemelkedő jelentőséget. Valóban csak az ő személye és műve teszi őket fontossá: lényeges dokumentumai pályájának. Abban s azáltal is, hogy sokáig rejtegetnie, takargatnia kellett őket. Tanárkori hivatalos önéletrajzában mentegetődzött miattuk; összegyűjtött munkáinak egyetlen kiadásába se vette fel egyiket sem. Egyeseket már egykorú lapok átvettek, másokat később, engedélye nélkül, nyomattak ki újra. Hátrahagyott iratainak és levelezésének köteteibe fia négyet vett fel: az *Önkéntes sereg*, az *Országcímer*, *nemzeti szín*, a *Kinek van igazsága?* és a *Fellázadtunk-e mi magyarok?* címűeket. A klasszikus nyugalom bölcsének arcképéhez kevéssé illettek. Mind a nyolc először *Összes prózai művei*-nek 1949-es kiadásában jelent meg újra.

A *Nép barátjá*-ban közzétett hét vers mind tárgyban, mind modorban szorosan a cikkekhez kapcsolódik. Ugyanúgy követik az eseményeket; velük együtt élesedő hangon szólnak. Az *Egy életünk, egy halálunk*, *A legszebb virág:* a haza és szabadság védelmére hív fegyverbe; a haza védelmében életét is feláldozó hős történelmi példázatával buzdít a *Losonczi István;* a *Lóra* már a rónalakó magyarok ellen zendült szomszédságról szól; a *Mit csinálunk?*-ban, az *Él-e még az Isten?*-ben a szabadságát kaszával-karddal védő nép jelenik meg; *Az örökség* a harcos múlt erényeit idézi az élethalál-küzdelemben:

Ha minket elfú az idők zivatarja:
Nem lesz az istennek soha több magyarja.

Ezeken érezhető legerősebben Petőfi – egészen egyes fordulatok átvételéig terjedő – hatása. Valamennyi magyaros ritmusú, népies egyszerűségű és közvetlenségű vers. De nehogy azt higgyük, hogy Arany ezekben a versekben Petőfi utánzója volt. Ilyen verseket akkor minden a forradalom igazságát valló, céljaival egyetértő s a szabadságharc felelősségéből, küzdelmeiből részt vállaló költő írt: Vörösmarty, Czuczor, Garay, Erdélyi, Vajda s még annyian mások. Bizonyos, hogy ebben a politikai költészetben a népies hang uralkodott. De, mint a negyvenes évek első felében, a forradalom és a szabadságharc idején is: ez a népies tónus sok változatban tűnt fel. Ne feledjük azt sem, hogy a viharos időkben a két barát találkozásai éppolyan szaggatottak, nyugtalanok lettek, mint leveleik. Minthogy a politika fő kérdéseiben egyetértettek, s minthogy ízlésbeli kérdéseknél sokkal fontosabbak – életre-halálra szólók! – foglalkoztatták őket, nem volt rá szükség, hogy befolyásolják egymást. Igen fontos döntések idején Petőfi nem is volt ott, ahol Arany, a kormány székhelyén. Arany nem egy versén már ekkor érezhető a felerősödő romantikus hullámverés nyoma.

De a maga művészi egyéniségének erősödése, szárnymozgása is. A népies hangnemben is határozottan egyéni kísérleteket tesz. Ezek folytatódnak a „krónikás modorban" írt s talán ezért is kissé bőbeszédű *Losonczi István*-ban, az ugyancsak a történelem és politika ihletét egyesítő *Az örökség*-ben, de még inkább a helyzetdalt forró politikai aktualitással telítő kis remeklésében, a *Mit csinálunk?*-ban

Földi! mit csináltok?
Kaszát kalapáltok?
Nem azt kalapálunk,
Fegyvert köszörülünk.

A rendet a réten
Már levágtuk régen:
Megmártjuk kaszánkat
Ellenség vérében.

Szép piros harmatban
Fürösztjük kaszánkat:
Övig-övig vérben
Védjük jó hazánkat.

Ez az egyéni hangsúlyokkal-formákkal színezett, de akkor lényegében közös modor jellemzi azoknak a többi verseknek nagyobbik részét is, amelyeket Arany 1848–49-ben a nyilvánosság számára írt. Ezeket részint az *Életképek*-ben s a vele rokon, Győrött megjelenő *Hazánk*-ban, részint a maga ponyvafüzeteiben jelentette meg, egyeseket ez utóbbiak folytatásába szánt; néhány a forradalommal együtt támadó és megszűnt újságokban látott napvilágot, több kéziratban maradt. Népszerűségüket bizonyítja, hogy egyik-másikat többször is átvették a szabadságharc idején terjesztett propaganda-nyomtatványok, de olyanok is, amelyek – mint pl. Áldor Imre 1867-ben kiadott gyűjteménye – később nyúltak vissza a forradalom költészetére. A költő versgyűjteményeibe, érthető okból, csak fokozatosan kerültek be; van köztük olyan is – pl. a *János pap országa* –, amely csupán az első világháború, de olyan is –, pl. a *Van-e olyan* – mely egészében csak a második világháború után. Nem egy egészen népies tónusú, de van egész sor olyan is, amelyen a népies törekvéseknek legfeljebb visszfénye csillan meg csupán.

Teljesen a műköltő módszerével készültek például azok a szatírák, amelyek úgy pellengéreztek ki visszás jelenségeket, típusokat, életformákat, hogy mintegy dicsőítve hibás, ellenséges vonásaikat: maró iróniával szerepük fonákját mutatták meg. Petőfi *Okatootaia* c. szatírájának mása Arany *Eldorádó*-ja. Ez eléggé közhelyszerű kigúnyolása az egykorú magyar típushibáknak, az elmaradt gazdálkodásnak,

a nagyszájú cselekvésre képtelenségnek, az idegenek esztelen túlbecsülésének. *A rablelkek* már a szabadságharc idején ábrázolja az élet kockázatai elől a börtön halálos békéjébe menekülő kényelmes-gyávákat. Ebben a versben is sok a közhelyszerű, de kevés a petőfies elem; inkább Vörösmarty dalszerűbb, olvadékonyságukban is szenvedélyesen forró közéleti verseire emlékeztet a vers szövetéből előcsillanó „lángözön", „zugalmas ár", „tornyosuló felhő", „ölő, gyujtó vész" stb. „Menjünk vissza börtönünkbe", sóhajtják a refrénben a munkától, kockázattól visszariadó rablelkek. A vers ezzel a célratörő, erősödve variálódó refrénnel is fokozódó lendületű építmény.

Harmadik szatírája a *János pap országa*. Arany politikai érzésvilágának három fő motívuma élteti: a németellenesség, a nemzetietlen klérus meg a gyomrukért hazájukat eladó opportunisták gyűlölete. Ezek egyetlen történelmi távlatú látomásban olvadnak össze a versben, de úgy, hogy a sokáig visszafojtott indulat heves kitörését már az érett művészi képesség erőteljesen tömörítő ökonómiája fogja be a maga céljainak szolgálatára. Ilyen erőteljes politikai verset nem írt többet. De ilyen nagy kockázatot vállaló verse sincs még egy Aranynak; ki is hagyta minden gyűjteményéből. Hogy azonos-e azzal a *Krisztus papjai* c. 1839-ben keletkezett verssel, amelynél „megrendítőbbet, nagyobbszerűbbet, fulminánsabbat mindakkoráig sem a magyar, sem a külföldi irodalomban nem olvasott" a róla hírt adó Rozvány György, nem tudhatjuk. Stílusának nem egy eleme arra mutat, hogy az a régibb vers ennek esetleg első, nyers fogalmazványa lehetett. A két vers közt sejthető kapcsolat azonban azt bizonyítja, hogy a *János pap országá*-ban kifejezésre jutó mondanivaló régóta érlelődött Aranyban.

A 48–49-es versek egy másik csoportja – ugyanúgy, mint a *Nép barátjá*-ban közzétettek – aktuális eseményekhez kapcsolódik. A *Nemzetőr-dal* az első szalontai nemzetőrcsapat számára készült. Fónagy József honvédhadnagy dallamával – amelyet a költő öregkori népdalgyűjteménye őrzött meg – széltében énekelték, változó címekkel újra meg újra kinyomtatták; – talán azért is, mert szemléletét, szólamkészletét teljesen a vidéki értelmiség „népies" költészetéből meríti. Költőileg is sápadtabb az egy évvel később szerzett *Haj, ne hátra, haj előre* kezdetű, sajnos már csak kéziratban maradt dalánál. Érdemes megfigyelni e lelkesítő, a maga nemében mintaszerű, szenvedélyes fokozással felszárnyaló harci dal zárótételének „józanságát"; ha

vérrel áztatjuk is a földet, nem másnak, hanem „nekünk terem a véren vett győzedelem". Ez a *Nép barátja* tapasztalt, a nép valóságérzékét jól ismerő írójának hangja; az első két strófa tiszta zengése után mintha még a harmadik nehézkes asszonánca is e földre zökkenést éreztetné.

Haj, ne hátra, haj, előre!
Vérmezőről vérmezőre!
Mert ott az a virág terem,
Melynek neve győzedelem.
Haj rá haj!

Tavaszodik, lágy az idő
Kihajt a fü, kövéren nő:
Az is azért olyan kövér,
Megáztatta tövét a vér.
Haj rá haj!

Hadd áztassa, hisz az nem baj,
Ha szépen hajt, nem másnak hajt;
Ha terem is, nekünk terem
A véren vett győzedelem
Haj rá haj!

Az Erdély és Magyarország unióját ünneplő, vezércikkszerű *Egyesülés*-ben egyéni borújával tűnik szemünkbe a baljós kép:

Oh, ki tudja, nincs-e bennünk
Rejtve már a mag –
Hogy a csak most egyesültek
Együtt haljanak,
Mint egymásra ismert ölelő testvérek,
Kikben hatni elkezd a lappangó méreg...?

Mintha e sejtelem igazolódása csak fokozná haragját, Arany 48 novemberében, Kolozsvár feladása után, írja legkeserűbb szabadságharcos versét, az *Erdély* címűt; s benne ilyen sorokat a nemrég egyesült, de vereséget vereségre szenvedő testvérországról: „Kialudt, ki-

égett vulkán vagy ma... Az idők hulláma összecsap felletted... Most mi vagy? megromlott sánta-béna kéz-láb."

De ezek egyelőre csak itt-ott felbukkanó ijesztő jelek, pillanatnyi letörések. Arany együtt haladt s radikalizálódott az eseményekkel. A trónfosztás idején Debrecenben volt; együtt forrt fel, tépte le láncait az ott tartózkodó, a végsőkre is elszánt írókkal. A *Nép barátjá*hoz már semmi köze sem volt; cikkben nem magyarázhatta meg a lépés értelmét és elkerülhetetlenségét. De versben köszöntötte a „teljes független szabadság"-ot. Az *Április 14-én* nem tartozik a költő jelentős munkái közé: a trónfosztást népszerűsítő egykorú publicisztika hatásos megverselésénél aligha több. A *Haj, ne hátra, haj, előre* kezdetű harci dallal közös ihletből merítette a költő. Mindkettőnek inkább dokumentum értéke van: az, hogy Arany teljes Kossuth-párti forradalmár voltának bizonyítékai. Az *Április 14-én* meg is jelent Erdélyi János lapjában, a szellemét nevével jellemző *Respublikā*-ban.

Költőileg sokkal vonzóbbak azok a versek, amelyekben a maga népies kísérleteit folytatja. Van közöttük egészen népdalszerű, mint a *Beállottam...* a *Rásüt az esthajnal...* Van olyan is, amely egy-egy jelenetet vagy jelenetsort idéz fel. Ilyen a párbeszédes elevenségével és drámai tömörségével kiváló *Nyalka huszár*. Lehet ugyan, hogy ezt csak 50-ben írta, a kézirathoz fűzött jegyzet (1849-ből) utalhat csupán az eseményre, amely állítólag megtörtént, s Arany egy hazafias anekdotagyűjteményben találta. 1850-ben jelent meg a *Magyar Írók Füzetei*-ben, s már akkor népszerű lett. Később, a hazafias erényeket ápoló nevelők kedvenc szavaló darabjai közé kerülve, nemzedékek emlékébe véződött.

Van végül olyan e versek között, amely az előbbi két változat elemeit egyesítve – s a népies verses paskvillusoknak a kuruc költészetig visszanyúló hagyományát megújítva! – egyfajta lírailag színezett, verses krónikában foglalja össze a régi s közeli múlt aktualizálható eseményeit. Ilyen főként a közel száz évig kéziratban maradt *Van-e olyan...*

Ez utóbbiban fenntartás nélkül fordul a felé a legényes, virtuskodó, harciasságára rátarti magyarság felé, amelynek hibáit oly méla bánattal rótta meg s tartotta az új világban is megőrzendőnek nemrég a *Toldi estéjé*-ben. Nyilván ő is ebbe a nyers, barbár, „faragatlan" erőbe vetette végső bizodalmát. Már a *Nép barátja* első cikkében ezt a „szép legénykedést" szeretné a haza javára fordítani: „Azon két-három esztendő helyett, amit eddig betyárságban töltöttetek... szolgáljá-

tok a hazát." Ez a gondolat ölt testet most több költeményben. Az *Én vagyok az anyám átka* kezdetű dalban nem az akasztófa virága, de a haza védelmében megnőtt-nevelődött gazda lesz a legényből. A népballadai kísérletnek is figyelemreméltó *Rózsa Sándor* a szabadságharcban legendás nemzeti hőssé lett betyárnak állít emléket. A dalt, szerelmes és hadi jelenetet, drámai képet egybefűző ciklikus kompozíciók egyik első, töredékességében is igen érdekes példája, *A betyár* szintén ebből a tárgykörből merít. Arany azzal is választott közönsége, a földmívelő nép felé fordult itt, hogy az egyes tételek népdalmintáit mottóként megadta – először s utoljára egész pályája folyamán. Az első szak első négy strófája *Pusztai dal* címmel *A magyar nép könyvé*-ben jelent meg 1856-ban. Ez a „*Kondorosi csárda mellett*" kezdetű dal később „népdal"-ként igen népszerű lett; ma is éneklik.

A *Nép barátja* 1848. aug. 6-i számában tette közzé *Losonczi István*-t. A hellyel is, ahol megjelentette, azt akarta hangsúlyozni amit később az *Elegyes darabok Előszavá*-ban így fogalmazott meg: „*Losonczi* 1848-ban egyenesen a népre hatni akaró iránnyal volt írva, s így inkább krónikás modorban tartva." A történelem példája azonban nemcsak a *Losonczi István*-ban tűnik fel buzdító, tanító, elkötelező erővel ez évek verseiben. *Az Alföld népéhez* intézett „előhangja egy el nem készült költői beszélynek" felidézi a kedves-szép alföldi táj mélyén élő múlt rettenetét, s azt is érezteti, hogy ez az igazi magyarság otthona. De, az egész nemzet összefogása érdekében, mégis arra figyelmeztet, hogy „a felföldre is jó néha tekinteni", hisz az ottani sziklavárakban maradt fenn a magyarság csírája.

A példázatos erejű történelmi emlékvilágból azonban most még csak a szabadságharc idején különös erővel felelevenedő Rákóczi-tárgykört tudta két igen fontos költeményében aktualizálva megeleveníteni. A fejedelemről ezt írta a *Nép barátja* történelmi szemléjében: „Ami kis szabadsága a magyarnak még megmaradt, azt az ő fegyvere mentette meg." Szalontán eleven volt annak a szabadságharcnak emlékezete: a *Rákóczi kesergője* címen ismert kuruc dalt Arany ismerte, öregségében dallamát is feljegyezte. A *Rákócziné*-t, népies hangnemben írt történelmi tárgyú balladáinak ez első kitűnő darabját maga is sikerültnek tartotta. Drámai tömörsége, életteljes alakrajza, a tragikus eseményt a hősi hazafiság fényes színeivel felmagasztosító légköre s változatos, már-már virtuóz zeneisége által egyaránt kiválik első balladái közül. Az *Életképek* után a *Szabadság*

zengő hárfájá-ban is megjelentette Arany. Tisztában volt azonban tárgyának s Habsburg-ellenes kiélezettségének veszélyeivel is; még *Összes Költeményei*-nek 1867-es kiadásába sem vette fel, csak utalt rá, mint olyanra, amelyet megjelentetni „most sem opportunus".

Másik Rákóczi-verse, *A rodostói temető*, ugyancsak ciklikus kompozíció: egyetlen látomás keretébe foglalja a száműzötteket sírjukból felidéző fejedelem szózatos alakját s a sírjukból hazatértek öttételes kórusát. Az *Életképek* művelt olvasóközönségére tekintő Arany versszerző műveltségének gazdagodó vértezetében lép itt elénk. A sírjukból kikelt holtak éjféli sereglése és felvonulása a haza dús ecsettel festett éjszakai tájai felé, a nemesi-nemzeti publicisztika Kölcseyt, Vörösmartyt visszhangoztató fordulatai, a stanzaszerű strófákba szerkesztett magyar tizenkettesek keretében a jambikus, sőt daktilikus lüktetésű, szónokiasan emelkedett, dúltan aggódó és tettre hívó betétek, az egész költemény byronias lobogása azt bizonyítja, hogy Arany költészetében a népies felszín mélyén a forradalom és szabadságharc idején is ott sodródik az a romantikus áram, amely az 50-es évek elején olyan vad mélységekkel örvénylik fel. Ott rejtőzik e zsúfolt, a későbbi tiszta arányok felé még csak bizonytalanul növekvőtapogatódzó versben a *Dante* szédítő képiessége is. A túlvilági álom:

> ... nyomát bevési a lélekbe, mélyen,
> Oda, honnan a vágy, a sejtelmek jőnek,
> Mik diadalt ülnek a számvető észen
> És megváltoztatják rendjét az időnek,
> Hogy megáll az elme, mint egy bomlott gépely
> S bámulja a lelket csodás ösztönével.

Ott készülődik a balladák légkörteremtő varázslatának nem egy eszköze is: az árnyak elszálló serege pl. majd a *Tengeri-hántás*-ban ölt babonás-valóságos, művészileg végleges alakot:

> ... És mint vésztől üzőbe vett felleg
> Gyorsan úsz az égen a kicsinyded tábor;
> Szellemtestöket, mint lobogó lángnyelvet,
> El-elkapja mintegy a szél s viszi távol,
> Majd halomra sepri, majd elmossa őket,
> Valamint a félénk, bujdosó felhőket.

De ott kísért annak a nagyméretűvé nőtt lírai helyzetdalnak sejtelme is, amelynek korai példáját Arany első ránk maradt fordításában, *Az új görög dalnok*-ban láttuk, s amelynek több változata emelkedik ki az 50-es évek elejének gazdag lírájából. Byron abban a versben egy elképzelt alakba öltözve adott hangot a maga tehetetlen haragban felmagasztosult megrendültségének. Arany egyre inkább saját magát ábrázolja, szemléli, szólaltatja meg valami különös, szemérmes, elszemélytelenedésre és teljes lírai kitárulkozásra egyformán vágyakozó lélekállapotban. Effajta ihletének szülöttei végigkísérik egész pályáját. Az olyan tömény lírai-drámai monológokban is, mint az *Ősszel*, a *Magányban*, *A régi panasz* s a *Plevna*, legfelemelőbb s leggyötrőbb élményével, a honszerelemmel, „a szent hazának képével" küszködik a költő.

Ennek – a gyötrődő költőt a vívódás óráiban ábrázolva is megszólaltató – helyzetdal-monológnak első teljesen egyértelmű változataiban, az *Álom – való* s a *Válság idején* c. költeményekben a szabadságharc első letörései idején kétségbeesett költő tűnik fel, szólal meg előttünk. „Fekszem kinos ágyon. Minden tagom össze-zsibbadoz fektemben, mintegy lekötözve" – idézik fel az *Álom–való* első sorai az alaphelyzetet. A költő álmodik; nem a tavasz valóságos képeihez menekül, mint amikor nemrég a *Télben*-t írta. Nagyobbszerű a látomás: valami roppant folyó mélyéről – „egy álomból másba" – a menny végtelen boltozatába fúrja magát éterré vált teste; ott iszonyú vihar kapja el, s dobja vissza egy „sivárló pusztára". Aztán paripák nyihognak; a költő vánkosa, „mint tajték, szép fehéren dagad"; pikkelyes, hideg kígyó tekeredik karjára:

Istenem, Istenem, mily jól esik ennyi
Gyötrő álom után végre fölserkenni!

Így sóhajt fel; de a hosszú éj ébrenléte még szörnyűbb látomásokkal gyötri: a damoklészi kardot látja egy néptörzsökre zuhanóban; vérpatakok omlanak megnyílt honfiszívekből; a haza „vérvirága", az ifjúság pusztul, az egész hazában fajirtó fegyver dúl, ámítás, hazugság, ínség, rettenet:

Istenem, istenem, mily jó volna ennyi
Gyötrelmes valóból szebb álomra kelni!

Így fordul a váltott értelmű refrainként visszatérő fohászkodásban ellentétes értelműre a vágy. Mibe torkollhatna hát a vívódás? „A kétségbeesés az én reménységem... Haragodban bizom és hiszek, oh nemzet... Én hiszek – gyalázat volna kételkednem –": ez a monológ igazi vége, nem a vezércikkszerű lelkesítés, amely nyilvánvalóan az *Életképek* olvasóinak szólt.

Koszorukat ide, veszteglő cserágat!
Hősök nemzedéke emelkedik ott:
Hol ily tüz az ifju s hol ily ifju a vén,
Nem lehet a nemzet, nem, élve-halott.

Ez a „mindennek ellenére"-optimizmus hiányzik is a vers kéziratban maradt párdarabjának, a *Válság idején*-nek végéről. Ezt a költeményt tömörsége, s tekintet nélküli őszintesége teszi különösen erőteljessé. „Itt, hová csak későn, csak nagyméha téved A hir szózatának egy muló visszhangja" tűnődik a költő a haza jövőjén. Tiszta józansággal igyekszik kitapintani a „lomhán tespedő időnek üterét"; nyugtalansága látomássá fokozza-szélesíti e képet: az idő már „mint áradt folyóviz rohan, hullámzása alig tetszik a viz szélén" s fölötte egy távoli moraj „begörgi a csendes vidéket, Mint midőn a vihar álmában beszélget"... S e roppant látomás előtt megrendült aggodalommal áll a költő:

Oh, ha most valaki egy sugárkát adna!
Bár a látás után szivem megszakadna...

A *Válság idején*-hez később ezt a jegyzetet fűzte: „Az 1849. év első napjaiban, midőn a távol vidék semmit sem hallott a Nagyszombatnál megvert magyar sereg, az országgyűlés stb. további sorsáról, hírlap nem jött, magántudósítás sem, mert Pest futott Debrecen felé." Az aggodalmas kétségeskedést azonban nemcsak a teljes lélekkel vállalt ügy balsorsa, de a maga természete is súgta.

Amit vállalt, ahhoz mégis hű maradt: hamarosan e versek megírása után állást vállalt; Debrecenbe, Pestre ment, lelkes buzdító szabadságharcos verseket írt. A növekvő bizalom mellett azonban, amelyet a honvédsereg tavaszi hadjáratának sikere, elvbarátainak újra megerősödő derűlátása táplált, minden megnyilatkozásán érezhető

egyfajta naiv nekifeszülés, önáltatás. Hisz az ügy diadalában, bár látja a világhelyzetet; a muszka háború s a római köztársaság elleni francia beavatkozás hírére ezt írja pl. Petőfinek 49. máj. 23-i, utolsó, levelében: „Megértük, hogy mi legyünk legszabadelvűebb nép Európában." Hisz, mert különben önmagát kellene feladnia, mert a mérleg másik serpenyőjében csak a kétségbeesés marad. Hisz, mert „gyalázat volna kételkednie".

Az összeomlás azonban – milyen keserves igazolás újra! – balsejtelmeit igazolta. Halálra váltan állhatott a szétesett világban. Petőfi utolsó előtti levelére, amelyben barátja arra kérte, hogy tiszti rangjáról való lemondását adja be a hadügyminisztériumnak s hogy árvereztesse el lovát – Bem csatalovát! –, mert árán kenyeret kell vennie magának, később már tárgyilagos szűkszavúsággal, így jegyezte fel az eseményeket: „Azon hírre, hogy az orosz Debrecennél van, családom miatt aggódva (júl. 1.) Szalontára siettem, miután erre, illető főnökömtől engedélyt eszközlöttem. Nem is mentem többé vissza. Mikor a belügyminisztérium Váradra tétetett át, berándultam én is, s ott voltam vagy két nap, de következett Nagy Sándor csatavesztése Debrecennél: az egész Várad futni indult, s én is visszavonultam Szalontára. Petőfit Pesten láttam utolszor."

Szalontára hullott tehát vissza megint. „Hazámtól, családomtól csak a halál választhat el", felelte a menekülése felől érdeklődő Rozvány Györgynek. Újra kudarcot vallott fiát szülővárosa ugyanúgy fogadta, mint régen: fanyalogva, kárörömmel; de a maga módján mégis megvédelmezte. Ismét egy „bélyeges" nyújtott segítséget; mert hiszen Kenyeres János, aki írnokként alkalmazta s az elfogatástól megmentette, a szabadságharcot leverő hatalom szolgabírája volt.

Magatartására, eszközeire s az egész szalontai légkörre jellemző epizódot jegyzett fel Rozvány György. „Csak egyszer hallottam művét nyilvánosan felolvasni... Éppen a forradalom leveretése után egy német vendéglős az első vendéglő és kávéházat nyitotta meg Szalontán... Tanácsosnak tartottuk vendéglője látogatását, és ottan a más körülmények közt mellőzendett költekezést... Arany is... néha el-eljött... Bizonyos alkalommal, 1850 telén, tömegesebben gyűltünk össze, Arany is átjött. Ő kezdte a poharazáshoz – szokása ellenére – kedvünket hangolni. Midőn már a poharazás által kezdtünk »bene sonantes«-ek lenni, Arany, az asztalfőn ülve, kivett zsebéből egy papírt, s arról, ünnepélyesen szavalva, a *Koldusének*-et olvasta fel.

A költemény mindnyájunkat meghatott, de némelyikünket nagyon megdöbbentett. Én Balogh János mellett ülve, súgtam ennek: »Meggondolta-e Arany, amit most tett?« – Balogh visszasúgta nekem: »Valaki a szolgabírói irnokságát feszegette, háta mögött, hazafiságának rovására: azért vágta ki most Arany a mellét: ám kísértse meg ezt valaki utána megtenni.« Nem kísértette meg senki közülünk; de nem is lett volna tanácsos. Arany, szavalatának befejezése után, bátran hordozta meg szemét társaságunkon. Szinte kérdezni látszott: kinek van kifogása az ő hazafisága ellen?... A találékony eszű Balogh János, hogy Arany szavalatának hatását paralizálja, hirtelen felállott, s elkezdte oláh dallamra dalolni és táncolni Aranynak e dalát: »Ez a szoba, hol én most« ... azonnal belevegyültünk az oláh dallam és zsukátába... mintha mi lennénk a legboldogabbak... Arany... olyan édesdeden mosolygott a színlelt jókedvnek, amilyent tőle alig láttam." – Érdemes egyébként – mint kortünetet is feljegyezni – hogy a *Koldusének*-et nemcsak Arany olvasta fel baráti poharazás közben. A verset a költő hamarosan felküldte Szilágyi Sándornak. S Szilágyi is felolvasta a fiatal pesti írók – akkor még szintén korcsmai – törzsasztalánál: így tudtak arról, mivel meg nem jelenhetett, az új „közvélemény asztalá"-nak emberei.

Ilyenféle történeteket nem jegyeztek fel Arany geszti tanárkodásának idejéből. Ott más környezetbe került. Először látta közelebbről a magyar nagybirtokos nemesség életét. A Tisza-kastély akkor nagyon zajos lehetett. Sok vendég járt ott, nagy személyzet sürgött-forgott. Csak nevelő volt három: Kovács János, egykori diáktársa, évek óta házitanító, aki Aranyt is beszerezte a kis Domokos mellé, a költő, s egy mulatságosan különc angol tanár. A vendégek zöme abból a magyaros műveltségű és érdekű vezető osztályból került ki, amely, bár a szociális reformokat illető fenntartásokkal, de részt vett a szabadságharcban, s most kegyvesztetten-sértődötten vonult vissza birtokaira, kastélyaiba, udvarházaiba, s kezdte meg az ő régi befolyását is komolyan veszélyeztető önkényuralom ellen a maga passzív rezisztenciáját. Tisza Lajos – az egykori aulikus főispán – pl. évekig nem ment be Váradra, mert az osztrák térparancsnok idegennek nézte ott saját házában.

Arany egyformán hallhatott abban a körben epés megjegyzéseket a „felelőtlen fiskális" Kossuthról, az „eszeveszett felforgató" Petőfiről meg a Bem „szabadcsapatai" elől Havasalföldre futott Puchnerről,

vagy a „mesteri csatavesztő" Windischgrätzről. A költő természetszerűen elhatárolódott ugyan ettől a társaságtól, de hatása alól teljesen nem mentesülhetett. Nem a nyers-erőszakos háziúrhoz húzott azonban, hanem a finom, művelt háziasszonyhoz, annak a Teleki Lászlónak unokahúgához, akinek hazatérése, becsületszó adása s tragikus öngyilkossága ott folyt le később, 1860–61-ben az akkor is vele rokonszenvező Aranyék szeme előtt. Arany a kastély emeletén egy udvari szobában lakott; sokat volt egyedül, s ha társaságot: a magaszőrűekét kereste: Kováccsal vagy a helyi pappal barátkozott. Magányát s függetlenségét a maga szerényen visszahúzódó módján úgy is biztosította Domokos kedves tanára, hogy a park kerti lakában kért lakást, s onnan hárította el az ilyen helyzetekben szokásos önirónjájával a hajnali ebcsaholás, kürtölés közepette vadászni induló urak zajos passziózását.

A forradalom és szabadságharc emberi és eszmei valósága elevenen élt körülötte Nagykőrösön is. Az ottani iskola annak köszönhette felvirágzását, hogy az új iskolatörvény a tanárok számának megnövelésétől tette függővé nyilvánossági jogát. Ha pedig már új szakembereket kellett alkalmaznia, az iskolaszék szívesen adott menedéket olyanoknak, akik a szabadságharcban kompromittálták magukat. Így került oda Arany is. De nemcsak baráti körében élt a közelmúlt, hanem a zaklatásban, a számonkérés Damoklesz kardjában is. A tanároknak szakképzettségük mellett politikai alkalmasságukat, de legalábbis: megbízhatóságukat is újra meg újra igazolniok kellett. Aranynak legutoljára 1855-ben, akkor, amikor kisebb költeményeinek összegyűjtésével foglalkozott; – s látni fogjuk, milyen bujkáló, okos és konok hűséggel mentette bele a kötetbe 48–49 hagyatékából, amit lehetett.

Világos után egy időre érzületben is elszakadt attól a központtól, amit azelőtt joggal tartott az emelkedő-kibontakozó magyar szellemi élet fő küzdőterének, Pesttől. A barátok, ha életben vagy elérhető helyzetben maradtak, nem a fővárosban voltak egyelőre; amit az onnan érkező hírekből, hírlapokból kivehetett: hamarosan megtapasztalt valósággá lett. 1851 őszén a szállásadóval tárgyalni s bútort venni Pesten járt feleségével, s Szilágyinál találkozott Keménnyel, Csengeryvel, Egressyvel, Lévayval; 1852-ben, Müller kiadóval *A nagyidai cigányok* kiadását megbeszélendő, Tiszáék vendégeként – járt a fővárosban. Ahonnan a forradalom írójaként távozott, 1849-ben: német, idegen város lett, tele osztrák katonasággal, idegen hivatalnokokkal s

az új osztrák kurzushoz beszédben, öltözködésben és szellemben egyaránt gyorsan illeszkedő polgárokkal. A magyarság, úgy érezhette, újra a vidékre szorult vissza: olyan közönyösség, duzzogó vagy „dalidós" hazafiaskodás formái közé, amelyektől mindig is irtózott.

Sikerült ugyan – s nem egy elvbarátjánál, írótársánál szerencsésebb körülmények közt – túlélnie a katasztrófát. Testi bántalomban, börtönben, idegenbe hurcolásban s anyagi nyomorúságban sem volt része. De szíve mélyén, lelkiismeretének ítélőszéke előtt, leveleiben s verseiben is újra meg újra fel kellett tennie a kérdést: miért, hogyan maradt élve, épen; s mivégre? Ilyenkor a családra, a barátokra s az egyre inkább gyérülő, kétségesedő, alakjukat váltó nemzeti feladatokra hivatkozott. A válaszok egyelőre őt magát nyugtatták meg legkevésbé. Mint később balladáinak hőseit: álmatlanság, rémlátás, a lélek kínzó nyugtalansága kísérte.

Gyulai Pál 1850 végén személyesen is járt Aranynál. Látogatásáról megható elevenséggel számolt be. Angol olvasmányairól beszélgetett vele, s aztán hosszasan Petőfiről. A szegényes lakásban elnézte „a csöndes embert, nyugalmas homlokát, mély de csöndes tüzű szemét". S a boldog család körében élő költő derűjét megirigyeltette volna a palotákban, fény és bőség közt élő nyugati írókkal: „Azon méla eszme ringatózott kedélyemen: vajon a francia és angol írók... látva e boldog családot, e vidám gyermekeket, nem irigyelnék-e sorsát, egy magyar költő sorsát, ki kunyhóban lakik, egypár száz embernek ír, és szükséget lát." De ez csak a „méla eszmével" megszépített külső képe volt. Geszti napjairól ezt jegyezte fel Kovács János: „Aludni nem tudott, s ha aludt is, rémes álmok környékezték."

Szalontai, nagykőrösi életéről számos hasonló híradás szól. „A közelebb múlt évekre vonatkozólag semmi sincs nálam – írta 1850. ápr. 14-én a *Magyar Emléklapok 1848–49-ből* szerkesztőjének, Szilágyi Sándornak –, sőt, megvallom, annyira fájdalmas a visszaemlékezés, hogy még most is igen rosszul esik böngésznem ama büzhödt téreken." Iszonyatos mélységbe zuhant; amúgy is tétova, a maga küldetését illetően mindig bizonytalankodó céltudata teljesen megingott. Hogy élni s megint harmonikus erővel alkotni tudjon, úrrá kellett lennie a kétségbeesés és remény, a vágy és valóság, a könnyelmű jó szándékkal kihívott végzet és a történelmi igazságtevés rettenetes dilemmái közt hánytorgó élményei, érzései s gondolatai vad hullámverésén. Sóhajszerű lírai megszólalásainak s nagyra tervezett

vállalkozásainak központi tárgya lett és maradt még hosszú, gyötrelmesen nehéz éveken át a forradalom és a szabadságharc.

Ebben a küzdelemben sem volt eleinte egyedül: maga mögött érezhette az egész ország közvéleményét. Aligha lehet kétségbe vonni, hogy – legalábbis az 50-es évek első felében – az ő megszólalásai a letaszítottsága, megalázottsága, üldözöttsége szorításában akkor még egységes magyarság egyetemesnek mondható fájdalmát, gondját és reményét fejezték ki a legmélyebben s legköltőibben. Itthon költőként ő tette szóvá legtöbb hitellel, legmélyebb szenvedéllyel és felelősséggel a nemzet legfontosabb dolgait. Ekkor először kivirágzó lírája azért közéleti a szó igazi értelmében, mert a költő teljes mértékben azonosult nemzetével, személyes élményvilágának mindent fénybe s árnyékba borító napja a nemzeti katasztrófa közös élménye volt.

1849-ben a magyar történelem egyik legnagyobb s legszebb vállalkozása bukott el; olyan mozgalom, amellyel egy a fejlődésben századokkal elmaradt társadalom akarta megújítani magát, amelyben tehát hajtóerőként, vagy elsodorva, de mindenképpen részt vett az egész magyarság s a hozzá csatlakozott nem magyar elemek valamennyi rétege. A polgárosulás elkerülhetetlen, visszavonhatatlan eredményeit: az iparosodást, a szabadabb pénzgazdálkodást, a hűbériség s a centralizmus fellazulását, a jobbágyság felszabadítását, a közélet bizonyos mértékű demokratizálódását, az államszervezetben s a szellemi életben is kifejezésre törő nemzeti önállósulást elfogadta a monarchia vezető hatalma. Az ellene támadt forradalmakat leverte – vagy felhasználta. Ne feledjük: az új abszolutizmust fémjelző Bach 1848-ban népszerű márciusi forradalmárként tisztelgett a Bécsbe érkező Kossuth előtt! A Habsburg-birodalom tartományaiban azonban igen egyenetlenül ment végbe ez a folyamat.

A harmincas-negyvenes években Magyarországon és Erdélyben gyorsult fel és radikalizálódott legjobban a fejlődés; a forradalom és szabadságharc leverése után itt lett a legellentmondásosabb. Amit a szükséges reformokból végrehajtottak: egy összmonarchikus, németesítő, központosító parancsuralom hajtotta végre. A katasztrófába vitt fejlődés természetes, hazai hajtóerői nélkül, igen sokban ezek ellenére, kárára. A polgárosodás nevén összefoglalható reform tehát, hosszú időre lezáratlanul, félbemaradt. Amivel az ötvenes évek ma-

gyarságának meg kellett birkóznia: e „körülmények átka" volt, ahogy Gyulai e sokfejű hidrát, egész nemzedékének véleménye szerint, megnevezte.

A reformkori Magyarországon, láttuk, egyszerre s egymásba fonódva folyt a küzdelem a nemzeti függetlenségért meg a társadalmi-gazdasági-politikai változásért. Világos után ez a helyzet lényegében változott meg. A monarchia egy évtizeden át, még a hagyományos rendi alkotmányt is félretéve, kertelés, álcázás nélkül megvalósított parancsuralommal kormányzott. A maguk márciusi forradalmait felszámoló nagyhatalmak szövetsége egyelőre a világpolitikában sem tett lehetővé többet a kulisszák mögötti vetélkedésnél; a magyar emigráció csak ilyen játszmák bábujaként tűnt fel egyszer-másszor, változó szerepekben. Érthető, sőt szükségképpeni következmény volt tehát, hogy az ötvenes évek magyar világának vezéreszméje itthon újra a nemzeti függetlenség lett, s hogy a társadalmi harc helyére újra a nemzeti érdekegyesítés, pontosabban ennek új változata: a nemzeti egység, az egységes nemzetiség programja lépett.

Ez az érzelem és gondolatkör, természetesen változó arculattal, eltérő hangsúlyrenddel tűnt fel az egyes érdekcsoportokban: mást értett nemzeti függetlenségen és érdekegyesítésen a jobbára ókonzervatív s a kisebb részben még mindig, ill. újra liberális arisztokrácia, mást a gazdasági s politikai befolyásában nagyon is meggyengült köznemesség, mást a megtizedelt és megfélemlített értelmiség s mást az 1853-as jobbágyfelszabadítás által kis részében telkes gazdává, nagytömegeiben zsellérré lett s a forradalom után leginkább magára maradt parasztnép. De változtatott e világ színezetén az idő is, a „körülmény", amely a monarchia világpolitikai és gazdasági helyzetének változásaival még e viszonylag egységes évtizedben is erős változásokon ment át. Mások voltak a lehetőségek Haynaunak a megtorlásban véres-kegyetlen, egyebekben meglehetősen nemtörődöm katonai diktatúrája (49. máj.–50. júl.), Geringer katonailag lazább, de hivatalnokilag szűkkeblűbb provizóriuma (50. júl.–51 őszéig) s Albrecht főherceg rendőri-politikai tekintetben egyaránt szigorú-éber uralma idején; de mások még ez utóbbi korszak két felében is, a jobbágyfelszabadító törvény (53), Deák Pestre költözése (54), az uralkodópár látogatása (57) előtt és után.

Az igazi katonák általában nem sokat törődnek a szellemi élet embereivel; semmi esetre sem bánnak velük megkülönböztetett

tisztelettel. A Haynau nevével fémjelzett rémuralomra különösen érvényes ez. Sokan megfigyelték már a magyar irodalmi élet sajátságos kétarcúságát e vérben fürdő hónapokban. A diktatúra minden tekintet nélkül üldözte, ha úgy esett, irtotta a nemzet énekeseit, rémült bénaságba ejtette tehát az irodalmat. A részletekre azonban nem sokat tekintett, azokhoz nem is értett: így hát észre sem nagyon vette, hogy az irodalom működése váratlanul mégis újra megélénkült. Gyulai a józan szemtanú hitelével így jellemezte a helyzetet: „A kard emberei mintegy megvetni látszottak a toll embereit, s tőlök mindent lehetett írni, ha egyenesen nem ütközött a haditörvényszék szabványaiba."

Az Akadémia csak igen korlátozottan, a Kisfaludy Társaság egyáltalán nem működhetett; egyelőre újság is csak olyan jelenhetett meg, amilyenre – mint a hivatalos lapra – a hatalomnak volt szüksége. Ezt is olyan szerkesztőre bízták, akinek lojalitásához nem fért kétség. Az írók eltűntek vagy szétszóródtak, vagy az elnyomókkal együttműködve: a nemzeti közvélemény előtt kompromittálódtak. Arany utolsó hivatali irata 1849-ben az a segélyfelhívás, amelyet a megvakult Garay érdekében szerkesztett; 53-ban már a Garay-árvák megsegítésére kellett gyűjtenie. Bajza élőhalott; Vörösmarty halálra sebesült géniusza csak egy-egy pillanatra tudja áttörni az anyagi és szellemi nyomorúság rákövült láváját. Az időből kihullt Fáy András, Szemere Pál, a keserű Kazinczy Gábor egyelőre alig szól messzebbre hallatszó hangon. Jósika, Eötvös, Horváth Mihály, Szalay László s még annyian mások önkéntes vagy kényszerű számkivetésben. Sárosy in contumatiam halálra ítélve; Czuczor Gergely a kufsteini várbörtönben, Vachott Sándor s hányan még elfogva, összeroppant idegrendszerrel tébolydában. Petőfinek nyoma veszett, Jókai, Táncsics rejtőzködik; Degré aradi internált, Vajda János, Lisznyai, Vadnay az osztrák ármádia kényszer közlegénye, Pállfy Albert száműzött, Sükei Károly, Bulyovszky Gyula bujdosó, Tompa vidéki parókiáján, Arany szalontai házacskájában meghúzódva mindennapi aggodalom foglya, Kemény, azért is, hogy mentse magát, a forradalom megtámadására készül; a dendi Kuthy Lajos közmegvetés tárgya, s nemsokára az új házasságba kényszerült Szendrey Júlia is. Mintha valóban csak az olyan óvatos-szívós „öregek" élnének, mint a fáradhatatlan Toldy Ferenc s távol Szigeten Szilágyi István; mintha csak az olyan minden hájjal megkent irodalmi üzletemberek

mozognának az irodalom színterén, mint az elnyűhetetlen Vahot Imre vagy a teljesen irodalomszervezővé alakult Nagy Ignác meg az olyan kitűnő összeköttetésekkel rendelkező derék vállalkozók, mint Szilágyi Sándor, a hivatalos lap szerkesztőjének fia. Pedig ott – mint ez az effajta vákuumok idején történni szokott, gyomként nyüzsög, burjánzik a névtelenek sűrű tömege.

Az első szerkesztők bizakodása nem látszott indokolatlannak. A közdolgok iránti érdeklődés nem ült el; a tilalmas, veszélyes nyílt politizálás teréről azonban, mint annyiszor, újra az irodalom, zene, öltözködés területére fordult vissza a hazafi érzés. Nagy Ignác *Hölgyfutár*-a ezt az igényt szolgálta; már 1849 novemberében megindult. Naponta megjelent, s nem csekély közönséget hódított meg. Utána a vállalkozások, kísérletek, tervek változatos sora tűnik fel az ötvenes évek első felében; köztük komoly szemle, a forradalom emlékét idéző füzetek, műveltségterjesztő közlöny, a falusi nép számára készülő katolikus és nem vallásos szellemű újság, füzetes sorozat; olyan is, amelyet nem a fővárosban, sőt egyenesen Bécsben adnak ki.

Az erősödő cenzúra következtében – amely pl. a *Nyalka huszár*-t 1850 nyarán még eltűrte, a *Koldusének*-et ősszel már nem engedélyezte – a jobb írók kezdeti vonakodása, azután elnémulása miatt; de azért is, mert a negyvenes években hangadó polgárosodó műveltségű értelmiség szétszóródott, s elvesztette befolyását: – még azokból a vállalkozásokból is, amelyek magasabb igénnyel indultak, ha tartani akarták magukat, hamarosan divatlap, konzervatív almanachszerűség, vagy az irodalom alatti rétegekben szétszivárgó kegyes-lojális esti olvasmány lett. Császár Ferenc *Divatcsarnok*-a – a *Honderű* szenvelgő-arisztokratáskodó utóda – pl. így jelölte meg műfaját: „tudományos, szépirodalmi, művészeti és divatközlöny." A talpra esett Szilágyi Sándor 1850-ben háromszor változtatta meg füzetes, folyóiratszerű vállalkozásának címét: 51-ben megindított negyedik vállalkozásának – egyébként szintén „a szépirodalom, társasélet és divat köréből" – már első számát elkobozták. Nemcsak Nagy Ignác „izzadt haditörvényszék előtt" egy-egy nem tetsző közlemény miatt, s nemcsak Tompánál tartottak házkutatást a haditörvényszék rendeletére még 1853-ban is. A későbbi vállalkozók nagy része már az engedélykérésnél elbukott – főként azért, mert valami köze volt a forradalomhoz.

Meglehetősen hamar nyilvánvalóvá lett az is, hogy a reformok forradalmi kivívására is felkészült társadalmi rétegeket a szabadságharc bukása teljesen szétzilálta.

Az önkényuralom különös gonddal figyelt arra az értelmiségre, amely a népiesség eszmekörét a politikai radikalizmus irányában vitte tovább, s amelynek egyik, bár már akkor legexponáltabb vezérszelleme Petőfi volt. Ez a magyar és nemzetiségi, nemesi, honorácior és polgári elemekből magyar polgári-forradalmi értelmiséggé összeolvadó réteg tette Pestet a negyvenes években a reformeszmék melegágyává s a forradalom fészkévé. Ott még – Haynau indokolt vádja szerint – azok is, kik „nyelvükben, szokásaikban németek, egy dicstelen magyar szájhős kíséretében részt vettek egy magyar köztársaság álombeli épületének létrehozásában". Ez a polgárság Pesten is, de a többi fejlettebb városban is, a bukás után hamarosan eltávolodott a „magyar mozgalom"-tól, s Bachnak – most már a demokratizmus jegyében végrehajtott – neojozefinista, összmonarchikus intézkedéseit a polgári reformszellem józanul elért eredményeiként fogadta el, ha éppen nem ünnepelte.

A táblabíróvilág hagyományai közé visszahúzódó, köznemesi érzületű rétegekben – érthető módon – ezzel csak megerősödött a városi-polgári-idegen elemek iránti gyanakvás, a vidéki embereknek a polgári reformeszmékkel kapcsolatos mindenkori ellenérzése. Ez a réteg lett hangadó a boros-bánatos, szakállal s ruhával tüntető nemzeti ellenállásban. A főnemesség világában pedig az ókonzervatív-reakciós szellem kapott nagy hatású érveket a szabadságharcban vereséget szenvedett mindenfajta plebejus radikalizmus ellen.

A reformirodalom eszményeit képviselő-megvalósító, s a harc bukása után is eleven hagyományát őrző-hordozó írók tehát jóformán egészen elveszítették társadalmi hátterüket. El kellett hallgatniok, vagy másról kellett beszélniök: egyformán erre szorította őket a hatalom beavatkozása s a szavaikra egyetértve visszhangzó közönség hiánya.

Az ismertebb írók nagy része kezdetben csak névtelenül vagy álnéven engedi közzétenni munkáit. Jókai Sajó néven ír, Tompa T betűvel jelzi magát, Szász Károly: Vándor, Lévay: Bátor Miklós. Arany is kiköti Szilágyinak (1850. máj. 7.): „Nevet persze semmit alá: de megemlitnők, hogy ez a *Toldi* második részéből van." A beavatottabbak tehát tudták, s nekik valahogy azért az írók is jelezték, kik rej-

tőznek a jelek, álnevek mögött. A rejtőzködés nemcsak a rendőrségnek szólt: „Saját becsületes nevét ki pellengérezte volna ki?" írta Tompa – mindnyájuk képviseletében – Szemere Miklósnak 1850. jún. 30-án. Az élet megtelt zaklatással, félelemmel, gyanakvással.

Akkor még mendemondák jártak szájról szájra arról, hogy írók, szerkesztők bosszúból, kenyéririgységből feljelentették egymást. A cenzúra is tapasztaltabb lett; az egyetértő és ellenséges érzület ott is titkos értelmet szimatolt nemegyszer, ahol ilyenre nem is gondolt az író. Ily módon már korán kialakultak az álorcás közlés, az erősebb-gyengébb célzatosságú allegória, a sorok közt elbújtatott „másik értelem" változatai. Aztán a közönség lassanként némi megnyugvást is keresett. Mint annyi tragikus, megrázó eseménye a történelemnek, egy időre a szabadságharc is elhasznált, „túlírt" tárgy lett. Gyulai már 1850 végén ezt tanácsolta Szilágyi Sándornak: „Nem lehet úgy írni, ahogy kellene, azután az ember bele is csömörlik, midőn az egész irodalom nem egyéb, mint forradalom s megint csak forradalom. Azt ajánlom neked, hogy inkább tisztán szépirodalmi tartalmúak legyenek füzeteid."

„ÍGY LETTEM ÉN ... SZUBJEKTÍV KÖLTŐ"

Az 1850-es évek első fele: Arany lírai költészetének első virágkora. Lírája – említettem – jó ideig árnyékban maradt epikája mellett; s ma sem ítélik meg egyértelműen.

Másfél évtizeddel később, midőn számba veszi ez évek termését, elégedetlenül s kissé mentegetőzve, szinte valamilyen kényszerű félresiklás emlékeiként jellemzi kisebb költeményeit. Ezek – írja – akkoriban „meglehetősen felszaporodtak". Az időt okolja, mely „nem vala alkalmas hosszabb költői dolgozatokra", a körülményeket, melyek „kivált a szerző lelkületére ólomsúllyal borultak". „1848-ig, három év alatt (pedig szellemnyűgző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgozatot fejeztem be – olvasható az *Elegyes költői darabok Előszavá*-ban, 1867-ben. – E korból nincsenek töredékeim." De a katasztrófa után – folytatja – minden kísérlete, hogy nagyobb kezdeményeit „egész kitartással révpartra vonszolja: csak fájdalmas elégedetlenségben végződött". S megvonja a kesernyés mérleget: „Így lettem én hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára, szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkemet." Ebben a visszatekintésben minden igaz. De csak a féligazságot mondja ki.

Olyan megjegyzései, mint: „a líra nem legerősb oldalam", az ötvenes évek elején is visszatérnek. Az alkukban például, amelyek az akkori szerkesztőkkel folynak – s amelyekben azt is ki kell mondania, hogy ha a kért, igen szerény, „díjazást az irodalom meg nem bírja: ugy örömestebb írok *minden díj nélkül*" – mindegyre „nagyobb, például elbeszélő költeményre" szeretne megállapodni. De ebből nem következik sem az, hogy ez évek lírai termése kisebb értékű, sem az, hogy kisebb terjedelmű a *Toldi* után 1848-ig létrejött műveknél. 1867-ben ő már – látni fogjuk – teljes lélekkel vállalta a nemzeti epikus szerepét, s ha nem fogadta is el a hozzá közel álló – s főként az ő epikájára hivatkozó! – nagy tekintélyű bírálók véleményét a líra, főként a szubjektív líra kisebbrendűségéről, veszélyességéről: a maga művében is második helyre tette, a „töredékes holmival" kissé egybe is mostakeverte a „kisebb költemények"-et, az „elegyes darabokat".

Akkor, 67-ben, összes költeményeinek utolsó, életében megjelent

kiadása idején persze már csak töredékként kezelhette nagy vállalkozásai egy részét. De kezdésük idején azok még műveknek indultak! A dúlt lélek legtöbbjükben „olyan tárgyat választott, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek". A romantikus szubjektivitás tehát teljesen áthatotta ezeket: líraiak voltak az epikumok is: veszélyesek, nyugalom nélkül valók. Szilágyi Sándor kérését, hogy írjon füzetei számára, azzal hárította el, hogy ehhez nincs meg benne „a művészi nyugalom". Ezt a helyet, de ehhez hasonló más megjegyzéseit is arra szokás érvül idézni, hogy igazi nagy műveihez hozzátartozik a klasszikus távolságtartás, a higgadtság; az ábrázolásnak a művet a maga lábára állító, saját világába záró személytelensége. „Én csak bizonyos objektív állapotban tudom kezelni az érzelmeket – írta 1854. márc. 19-én Egressy Gábornak. – Ha valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok." S valamivel előbb, 1853. máj. 28-án Lévaynak: „A lírából egy kissé már kinőttem, kivénültem, mondvacsinált érzelmeket nem tudok pengetni." Ez persze csak akkor igaz, ha a lírát a közvetlen dalra fakadással azonosítjuk.

Az a Szilágyinak szóló mondat azonban így folytatódik: „Addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válaszszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek, s nem vicsorog rá örökké a *való* sceletonja." S a levélhez csatolva több mint 700 sor a *Katalin*-ból; egyik legforróbb, leglíraibb, legszubjektívebb elbeszélő költeményéből, amelyben cselekmény, helyszín és alakrajz ürügy csupán rá, hogy a költő érzései, indulatai, kedélyhullámzásai kifejezésre juthassanak. Arany valóban nem a lírikusok Petőfiben megtestesülő típusához tartozott. De lírikusnak sem volt kisebb ez egyetlen, hozzá egyedül igazán méltó nemzedék-társánál. Legfeljebb boldogtalanabb. „Mások lehetnek szerencsésebb kedélyalkatúak", írta ugyanabban a levélben Szilágyi Sándornak. De amit lírája modernségének felfedezője, Babits írt saját magáról, Aranyra is érvényes: „Csak én tudok versemnek hőse lenni, Első s utolsó mindenik dalomban."

A magyarázók nemcsak azért hivatkoztak Arany efféle, túlzottan szerény féligazságaira, mert ez megfelelt az egykori akadémikus értékrendnek. Ez tudvalevően az eposzt állította a költői műfajoknak arra a legfelső polcára, amelyre Arany is epikusként került kortársai szemében. Fontos oka e rejtélyes-izgalmas versek háttérbe tolódásának az is, hogy Arany lírája a költő magatartásának, érzületének,

politikai felfogásának olyan lényeges elemeit juttatta kifejezésre, amelyek sehogy sem illettek a klasszikus mintaköltő, a „magyar Goethe" egyre fenségesebbre és lojálisabbra mintázott eszményképéhez.

Irodalmunk akkor létrejött munkáit – még a remekművek látszólagos időtlenségébe emelkedetteket is – legalább vállig még mindig a forradalomban és szabadságharcban feltörő s utána visszahulló nemzeti mozgalom fő árama örvényli körül. Igazi mivoltukban nem érthetők meg, ha nem ismerjük azoknak a napoknak és éveknek közösségi vágyait és kényszereit, amelyekben létrejöttek. Arany költészete sem távolodott el akkor még a közdolgoknak szinte napi érdekű indításaitól. Lírai átfűtöttségük, s ezzel személyi hitelük ezzel csak megerősödött. Semmivel sem kevésbé politikaiak, mint az 1848–49-ben létrejöttek; csak éppen egy teljességgel megváltozott égalj szülöttei.

Voltak, akik úgy vélték, Arany ebben az égaljban talált igazán magára. Helytelen feltevés. Arany sem született boldogtalanságra; ellenkezőleg: minden erejével menekült volna gúzsaitól. A panaszban, a fájdalom kiéneklésében is könnyebbülést keresett. Bizonyos azonban, hogy költészete csak kivételesen tükrözi oly mértékben érzésvilágának hullámzását, mint az ötvenes évek elején. Versei nemegyszer mondatokig menő azonossággal kapcsolódnak egykorú leveleihez. A verseket és leveleket egyaránt elfelhőzi a nemzeti s vele a személyes haláltudat, de legalább annyira átjárja a személyes sorsát s vele a nemzetét megváltoztatni kész tettvágy. Hogy első lírai virágzásának szubjektivitása, sebzettsége oly nagymértékben közéleti forrású, azt bizonyítja, hogy nem természetének mélyéről, de vigasztalan körülményeiből áradt kedélyébe a reménytelenség s lírájába a keserűség.

A kétség és remény közti folytonos hánykódás elválaszthatatlan az egész reformkor mozgalmaitól. Ez a kedélyhullámzás az összeomlás után a teljes kétségbeesés és a reménytelenséget ellentétébe fordító, gyakran kalandos, ábrándos tettvágy végletes ellentmondásaiba torkollik. A magyar érzésű közvélemény nagy részéből egy időre – érthetően – hiányzik a higgadt józanság. Az önvád s a számonkérés, a kiábrándultság s a tehetetlen düh, a rémület s az esztelen virtuskodásokban kirobbanó indulat egyformán azt a bizonytalan, ingatag, dúlt lelkiállapotot erősíti akkor, amelyet a népjellem romantikus ábrázolói annyiszor tettek meg a magyarság egyik fő vonásának. Hogy a nemzet erejében és igazságában el ne veszítsék hitüket, a bujdosó

Vörösmarty Görgey-versében az árulót átkozza el; mások Kossuthban keresik a bukás fő okát. Toldy 1851-ben könyveket küld Aranynak, s arra biztatja, hogy „igen-igen hosszu lélegzetet kivánó tárgyakat dolgozzon fel... Kegyedtől én egy magyar Odüsszeát óhajtok olvasni". De Tompa 1851. ápr. 13-án ezt írja Szemere Miklósnak: „Emlékezzél reá, barátom, hogy nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! Borzasztó gondolat, de úgy lesz." A bűnbak-keresés, a bizakodás, a csodavárás ábrándképei mellett minduntalan újra felkísért a nemzethalálnak az a végzetterhes látomása, amely végigkísérigyötri reformkorunk minden nagy szellemét. Tompa nyilatkozatához hasonlót kötetszámra lehetne idézni a kortárs levelekből, versekből, nyilatkozatokból. Aranyéiból is.

52 végén így bátorítja – annak hangulatához illesztve-mérve a magáét is – Tompát: „Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vonagló tagok, melyek mozgásuk által némi életre mutatnak. Tehát csak mozogjunk, jól vagy rosszul, célra vagy anélkül, az most mindegy." Láttuk, nem is olyan sokkal előbb még szerkesztői tervekkel foglalkozik. „Fel ti jobbak, ti erősebbek: Augiász istállója tele van": adja hírül harckészségét Szilágyi Sándornak 1850. okt. 21-én. De már az előbb idézett levélben – epés optimizmusa kontrasztjául – ezt írja Tompának: „A költészet legalább bajosan fog e földben felvirágzani: a világtörténelem ellenkezőt tanít." S aztán egyre több a panasz: a kőrösi s az országos körülményekre és a maga állapotára. 53 derekán már: „Most meg vagyok hasonolva enmagammal: örömest visszatérnék a régi ösvényre, de nem lehet többé. Oh barátom! ha én *Toldi*-t ne irtam légyen: nem volnék most vagabundus". Tompa ilyen mélypontra jut: „De meg mi az egész magyar irodalom? sőt maga e nemzet is? ... mindez egykor, amint a világ forog, fenekestül elfeledtetik." S Arany 1854. márc. 9-én Szilágyi Istvánnak megmondja bénasága okát: „Átok gyanánt fekszik rajtam, mint sokunkon, a közelebbi néhány év – ez szegte szárnyamat, érzem, hiába akarom magamra vitázni az ellenkezőt".

Ez a „közelebbi néhány év" nem csupán Nagykőrösön folyt le; láttuk: Világos körül kezdődött. De tanárkodásának első korszaka is valóban inkább csak negatívumaival hagyott nyomot Arany életművében: azzal, hogy Nagykőrös termékenysége elapadásának, magánya, szubjektivitása, neuraszténiája elhatalmasodásának környezete, részben oka is lett. Ellenkezve, családja kedvéért fogadta el a

meghívást, s az idegen világban egyre nőtt boldogtalansága. Megbecsülték; közvetlen környezete, a művelt, kitűnő tanári kar nyilván jobban tudta, kivel él együtt, mint a szalontaiak. De Kőrösön kellett megismerkednie s megbarátkoznia a pusztán fizetésből, piacról, boltból – s drágán! – élő, árendában lakó lateiner élettel; egy rátarti, az idegent – még az országos hírűt is – a maga belsőbb köreiből kinéző parasztvárosban, amelynek múltjához, tájához s társadalmához a költőnek jóformán semmi kapcsolata sem volt. A tisztelgő viziteknek nem lett folytatásuk; hat éve ott éltek már, amikor egyetlen helybeli család meghívta őket szüretre. „Itt tul finom arszlánok, hölgyek, haute-volée van, kik az oly polgároktól, mint a szalontai értelmiség, kínai fallal különzik el magukat" – jellemzi helyzetét egy 1855-ben sógorának írt levélben. Még a sokfelől összeverődött tanártársak közt sem akad igazi barát. „Mi vagyunk itt elegen, mégis kevesen vagyunk, ritkán látjuk egymást, akkor is zsenirozzuk magunkat. Ránk ragadt a kőrösi tempó, hol nem illik nevetni vagy vigabbnak lenni?"

A kőrösi tanárságból éppúgy elvágyódott, mint később az akadémiai főtitkárságból: haza, Szalontára, a maga kertjébe, hogy megint ültessen, oltson. Tompa meg is írja neki 1855 őszén: „Lelked most is mindig Szalontára jár, az elégedetlenség, mely szavadból kirí, utoljára is visszavisz téged oda, hol szabadon nyomoroghatsz." De Arany mégsem ragadta meg az alkalmat, hogy odamenjen, amikor oda invitálták tanárnak: félt a változástól, a kockázattól, hogy a kisebb iskolát hamarabb megszüntethetik. Jó ideig azért is tekintette ideiglenesnek a Kőrösön létet, mert tanárságát kettős veszély fenyegette. A főhatóság azt kívánta, hogy az iskola tanárai igazolják képesítésüket, s lojális viselkedésüket a forradalom és a szabadságharc idején. Arany pedig a hirtelen felduzzadt tanári kar nagyobb részével együtt, egyik követelménynek sem tudott megnyugtató módon eleget tenni. Közösségének egészen más izgalmai váltak tehát számára Nagykőrösön „nem mesévé", mint valamikor Szalontán.

A hatalom fojtogató szorítása, amelyet így állandóan a torkán érzett, kiegészült az egyre fokozódó légszomjjal, amely íróként gyötörte. Az abszolutizmus első éveinek alaktalan, de termékenyítő irodalmi közszelleme az ország megrendszabályozásával együtt fokozatosan elszegényedett. Arany kapcsolatai az irodalmi élettel nem szűntek meg, de mind érdektelenebbek lettek: a maga helyét és szerepét elvesztette. Távoli barátai nem tudtak elég erős hatást gyakorolni rá. A jó-

akaratú, korrekt Toldy Ferenc meg a régi buzgalommal sürgő-forgó Szilágyi István alig sejtette, milyen válságokkal vívódik a hallgatag költő. A fiatalabbak, az erdélyi bujdosásból vagy a pesti szerkesztőségből Nagykőrösre vetődött Szász Károly és Szilágyi Sándor nem voltak számára igazi partnerek; Gyulai maga is kereste még helyét és szerepét a szépíróság s kritikusság közt ingadozva. Pesten éppen hogy találkozni kezdett az a csoport, amely majd magához ragadja s új országos feladatokkal látja el Aranyt.

A nagy vállalkozás idejéből legközelebbálló barátnak Tompa maradt meg. De hol volt Tompa Petőfitől?! Jó viszonyukat Tompa 1868-ban bekövetkezett haláláig voltaképpen semmi sem zavarta meg. Személyesen alig találkoztak, bár mindketten vágytak rá, hogy egymáshoz közelebb, esetleg „egy faluban" éljenek, vagy legalább – ahogy Tompa írta 1853 tavaszán: „Ha egy héten csak egyszer is egymáshoz mehetnének!" Ebben a viszonyban is Arany volt a szelídebb, okosabb, hívebb; ő tartotta fenn az egyensúlyt. Már a triumvirátus bomlása idején mindent elkövetett, hogy helyreállítsa a vezéri szerepét joggal érvényesítő Petőfi s a sértődékeny Tompa megromlott jó barátságát – hiába. A kötelező nagy hagyatékot a maguk módján mindketten őrizték. Levelezésük hangneme, különösen kezdetben, mintha a Petőfi–Arany levelezésben kialakultnak folytatása lenne; (Arany korai levelei Tompa 1852-ben elkobzott irataival együtt, sajnos, elvesztek); még az első Nagykőrösre vagy onnan írt levelek is játékos-vidámak. Arany nyilván szervező terveiben is számított Tompára; ez már akkor inkább fékezett-lebeszélt, nem úgy, mint egykor Petőfi – bár rokonszenves önismerettel. „Velem, barátom, nem mégy semmire ilyen dologban: én Esztétika kisasszonnyal oly keveset társalogtam... én valóságos naturalista cigány vagyok" – írta a társulást javasló Aranynak még 1850-ben. S 1853-ban: „Én igazán olyan öszszevissza fejezem ki néha magamat, hogy okos ember bolondnak tarthatna."

Ekkor már indulatkitöréseit is magyaráznia kellett: Arany ezt a barátságot is többször megmentette. Pedig az ő helyzete is nehezedett. 54 tavaszán így szelídítette megbánásra barátját: „Hogy te igen érzékeny, igen kényes vagy némely dolgokra, azt én rég tudom; de míg az én birka jámborságú kedélyem megvolt, könnyű vala a differencialis pontokat kerülnöm. Most, mikor én talán még érzékenyebbé váltam, te légy az okosabb." Leveleik egyre jobban árnyékba borul-

nak. Tompa 1852. febr. 20-án a Petőfiéhez hasonló váratlansággal betoppant Nagykőrösre. Jókedvű „remek fiú"-ként – számolt be a látogatásáról Arany – „örökké röhögtetett bennünket élceivel s anekdotáival. E három nap valóságos oáz kőrösi életem Saharájában". Hamarosan betegeskedni kezdett azonban; az ő levelei is tele voltak tehát panasszal, akár az Aranyéi.

Sebzettségének, melankóliájának elmélyüléséhez hozzájárult Tompa; így tett rá hatást. Csüggesztő látvány követni ezt az utat, amelyen mindketten egyre jobban belegabalyodtak életkörülményeik és kedélyzavaraik hálóiba. Közben ők maguk is tudták, hogy a keserű kitárulkozásokkal nem használnak sem egymásnak, sem maguknak. „Nagyon szeretlek, édes Jánoskám! – írta Tompa 1853 őszén – hogy nekem voltaképpen írsz állapotodról; ha részvétem orvosság volna, már régen jobban lennél; nagyon örülök, hogy a velem való közlekedésből némi földeritő hasznot várasz. Hiszen csak én is sok tekintetben hasonló ne volnék hozzád! Hiszen ha két ellenkező pólus volna kedélyünk és állapotunk, úgy tán hathatna egymásra! De így csak a maga baját látja a másikéban az ember. Azonban meglehet, hogy mint az acél és kova, bár két hideg test, meleget, szikrát hoz elő: úgy mi is lendíthetünk valamit egymáson."

Nem sajgott ennyire az idegrendszer mélyeiig, de sokkal egyenletesebb volt; s bár inkább a vállalt mester és a társsá fogadott tanítvány viszonya jegyében állt, de mindvégig zavartalan, meleg maradt az a barátság, mely Lévay Józseffel kötötte össze. Az Aranynál csaknem tíz évvel fiatalabb, de a nyilvánosság előtt nála korábban jelentkező, származására, foglalkozására, költői és politikai eszményeire nézve nagyon rokon Lévay íróként bizonyosan jelentéktelenebb, de barátként sokkal megnyugtatóbb volt Tompánál. A lelki konvulzióknak az a feszültsége, amely újra meg újra felszikrázik a Tompával váltott levelekben, a Lévayval váltottakból teljesen hiányzik. Különösen fontos Arany nagykőrösi éveire eső levelezésük; mert, bár személyesen is többször találkoztak, Lévay is főként levelező társa volt Aranynak. Ezekben a levelekben Arany igen sok lényeges dolgot mondott el nemcsak mindennapi életéről, kőrösi környezetéről, hanem lélekállapota, egészsége változásairól, költői természetéről, terveiről, elvekben formát nyerő esztétikájáról. 1852-ben, Lévay egyik tervezett látogatásával kapcsolatban elbűvölő verses levelet is írt neki, a népszerűvé süllyedt barokk episztolák stílusában; megköszönvén barátja

szépen dedikált verseskönyvét, s egyebek közt azt kérvén tőle, hogy Petőfinek, „ki volt *közöttetek* primás", éppen kinyomatott s elkobzott költeményeiből vigyen el neki legalább egy elcsent példányt – amit Lévay meg is tett. E megnyugtató, jó barát későbbi pályája is sok rokonságot mutat az Aranyéval; kivévén azt, hogy Lévay késő öregségében halt meg. Aranynak mindvégig híve, igazgatósága s szerkesztősége idején is megbízható s megbecsült munkatársa volt.

Egyébként nem lehetett Arany egészen magányos Nagykőrösön sem. Mindenfelé voltak hívei: ezekre támaszkodott szerkesztőként is. Később azonban mindjobban magába zárkózott. Nem mint Tompa – akit nemrég ő beszélt le róla, hogy „önérzetébe vonuljon vissza, mint a csiga házába": ő betegsége sivatag magányába süppedt bele. Levelei tele vannak a betegsége megerősödéséről szóló híradásokkal. Ifjúkori tüdőbaja kiújulásától tartott; hallása egy meghűlés következtében romlott; álmatlan, fáradt volt; a szimptómákból vérnyomása labilitására, neuraszténiára, fokozódó idegkimerültségre lehet következtetni. Az idegen, gyakran már ellenségesnek érzett környezet csak később adott olyan benyomásokat, amelyek megihlették, vagy legalábbis termékenyen befolyásolták; alkotóerői befelé fordultak, s jobb tárgy híján, őt magát emésztették. „Mulatság, szórakozás kell nekem mindenáron, különben tönkrejutok" – írta 53 őszén Tompának. De hol keressen ilyet? Hol talált méltó tárgyra alkotókedve? A Casinóba alig ment el; nyilvános szórakozásra nemigen nyílt alkalom Kőrösön, ahova színjátszók is alig vetődtek el; a tanárok szokásos összejöveteleiről is elmaradt. „Pár év óta mindinkább elfelejtek beszélgetni" – írta 56. augusztus 30-án Tompának. S az afrikai kúrából hazaérkező Tisza Domokosnak 1855 júniusában: „Én sokszor vágytam már, ha csak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsárja vagy a geszti tó a kertben... Hiába!"

Mindez eléggé megmagyarázhatja ez évek költészetének rendkívüli személyességét, töredékességét, ritkán, de akkor annál zsúfoltabban feltörő líraiságát. Nem azért írt nehezebben, mert hiányzott életéből a művészi nyugalom, hanem főként azért, mert igazán lényeges, nem feladatszerűen írt versei rettenetes mélységekből törtek elő, vérző sebeket téptek fel újra meg újra; keserű kínlódásban jöttek létre. Túl érzékeny kedélye minden emléket élve temetett magába, s ha igazi ihlet érintette, dúsan és mélyre szétágazó gyökérzeten szikrázott át villanyos árama; váratlan helyeken sajdította meg vagy sebezte élesen

a kedély, az idegrendszer rejtőzködő pályáit. Akire ráfagyott a némaság, csak akkor szólal meg, ha nincs más útja-módja a könnyebbedésnek, ha az életfájdalom oly erős, hogy a panasz visszafojthatatlan. Arany lírájának első virágkorát a vissza már nem nyelhető kín görcsös fájdalma, a sűrűn s mélyről felszakadó vér feketepiros színezete s a mégis kivívott egyensúly könnyek közt mosolygó derűje teszi olyan félreismerhetetlenül egyénivé, olyan mélységesen szubjektívvé s olyan megrendítően emberivé. Még akkor is, ha a művek megformáltsága nemegyszer darabos, egyenetlen, vagy, már most, szinte formalisztikusan virtuóz.

E versek nagy részének közepén ő maga tűnik fel; de teljes személyes jelenléte érezhető azokon is, amelyekben az ő életétől, körülményeitől látszatra független tárgyakról van szó. Már a két *Toldi*-nak s az *Árva gólya*-szerű kisebb költeményeknek is a személyes élmény adott olyan jellegzetesen egyéni színezetet. Az izgatott vagy könnyek közt mosolygó kedélyből kiáradó fény ömlik el most mindenen, ami kikerül Arany keze alól. A láttató, az érzést, gondolatot képbe olvasztó módszer ugyanaz, mint régen; csak a képek lettek nyersebbek vagy átszellemültebbek, darabosabbak vagy zománcosabbak. A műfajok határai – mint minden romantikus kiáradás idején – elmosódnak. A költő legszemélyesebb mondanivalóival nemegyszer az epikumok, életképek közé sorolandó darabokban találkozunk, s az egyértelműen lírai versekben is képsorokba, sőt egy-egy életképszerű jelenetbe foglalva nyilatkoznak meg a költő elkínzottan feltörő élményei.

Önmaga életképszerű lírai ábrázolásának – a már említett lírai monológnak – egész sor változatát alakította ki ez időben.

Ösztönszerűen, de tudva is kereste az álöltözeteket kívánó közállapotoknak s a maga rejtőzködve megnyilatkozni vágyó egyéniségének egyaránt megfelelő formát. Nem szabad elfelednünk, hogy ezek a versek majdnem mind megjelentek vagy megjelentetésre voltak szánva. Egyrészt a cenzúra figyelt rájuk, s oly éberen, hogy pl. az *Eh...* című kis szösszenet egy versszaka miatt – amelyben a költő lefagyott szárnyú túzokhoz hasonlítja gondolatait, a hozzáírt jegyzetben az időjárás „kivételes állapotjával" magyarázza e jelenséget s amelyet a cenzor kivágott – újra kellett nyomni a *Pesti Röpívek* kész számát. Másrészt azt is éreznie kellett, hogy az olvasók nemcsak nyers és kétségbeesett panaszt, hanem a kiénekelt kín valamelyes,

legalább költői feloldódását, a művészi megformáltságból sugárzó harmóniát várják tőle.

A meztelen lírai kifejezésig csak néhány – főként magánhasználatra szánt – versben jutott el. Az 1849–50 körül létrejött legszemélyesebb és legmegrendítőbb lírai darabok közül egy épp hogy felvázolt töredék maradt fenn; nyilván ez is „nagyon fájt, nem ment":

Ha álom ez élet: mért nem jön az óra,
Mely fölébresszen egy boldogabb valóra?
Mért hogy ennyi rémes, gyötrő álomlátás
Eszméletre nem hoz, csattogás, villámlás?
S ha élet ez álom: miért oly zsibbatag?
Kimerült, kifáradt, egykedvű, sivatag?
Bánatból, örömből az örömrész hol van?
Türést a cselekvés mért nem váltja sorban?
Ne nevezd halálnak, mert hazugság lenne:
Nincs a nyugalomnak boldogsága benne;
Kinja vonaglásban adja jelenségét,
S bár reménye nincsen, megmaradt a kétség.
Volna hát legalább a fájdalom élénk,
Hogy érezve kinját, ez érzésben élnénk...

Két évvel később végigvitt három ilyen egészen személyes fájdalom-verset: a *Mint egy alélt vándor*-t, a *Visszatekintés*-t és a *Hiú sóvárgás*-t. Ezekben is a kínjaitól felsikoltó költő áll előttünk. De az élete felén csüggeteg szemmel hátra majd előre tekintő vándor alakjánál fontosabb a számvetés erkölcsi, emberi mérlege. S ez, amilyen személyesen fájdalmas, olyan távlattartóan pontos is: a gyötrelmes önszemléletnek ilyen óráiban Arany most is, de késő öregségében is, nemcsak kitűnő önismerőnek, hanem a kifejezés teljes lírai hitelével és tömör művészetével egyaránt kiváló mesternek bizonyult.

Igy a holnap mindig elrabolta a mát,
És nem mertem élni, mert élni akartam...

Tudtam, hogy csalódás mindaz amit látok,
De, mivel oly szép volt, gyönyörködtem benne...

Nem a célra vágyom; elveszett irányom;
Óhajtok pihenni: mindegy hol, miképen...

A *Mint egy alélt vándor* e számvetésénél még keserűbb az, amit a *Visszatekintés* ad. A lét árjaira kitett teremtmény magányát, az eltévesztett élet, az eljátszott lehetőség reménytelenségét Aranyig s utána is sokáig alig fogalmazta meg magyar költő ily pontos rajzú keménységgel, a személyes boldogtalanság okait is önmagában kereső kérlelhetetlenséggel:

S hogy nevetni megtanultam,
Sirni immár jól tudék...

Vágytam a függetlenségre,
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Sulyosbitsa sorsomat...

Nem valék erős meghalni,
Mikor halnom lehetett,
Nem vagyok erős hurcolni
E rámszakadt életet.

A vers nemcsak az önpusztító személyes élmények könyörtelenül őszinte kifejezése s a művészi formálás fegyelme: a versépítő ökonómiának ilyen élménykörben kísérteties fölénye miatt jellemző Aranyra, hanem főként befejezése miatt. Arra az emberi-művészi merészségre, amelyre az effajta élménykörök kifejezésében olyan nagy előfutárai, mint Kölcsey vagy Vörösmarty képesek voltak, Arany csak a legritkább esetben vállalkozott. Nyilván ebben is ugyanaz a megbékélést kereső, a végleges döntések tragikumát elkerülő, a „közönséges emberség"-ben, a hétköznapi, polgári kötelességteljesítés, az „élni kell" parancsában megnyugvó erkölcsiség nyilatkozik meg, amelyről már *Az elveszett alkotmány*-nyal s a nagykőrösi beilleszkedéssel kapcsolatban szó volt. Hogy költészetében is igen gyakran megpróbálta – legalább az eszmény, az illúzió, a szép látszat síkján – a kiengesztelő feloldást megkeresni: jellemének, életfelfogásának és magatartásának igaz, hű művészi tükröztetése. A *Visszatekintés* végén is ott az intelem: „De megálljunk, ne – ne még!" s a biztató sugár: a „szende fényü szép szövétnek", a „szerelemnek, szeretetnek holdvilága!" Ezért is tartották a nagy lázadók őt mindig csak „rimpengető nótárius"-nak.

Pedig végigkísérik pályáját a végletesen következetes versek is, a *Válság idején*-től, a *Hiú sóvárgás*-on és társain, az *Ősszel*-en át az *Őszikék* olyan darabjaiig, mint az *Ez az élet* vagy *Az agg színész*. A *Hiú sóvárgás* zsúfolt, közhelyszerű képfüzérének az a fájdalmas párhuzam ad ijesztően felparázsló izzást, amely a kezdő és záróstrófa közt feszül: „Volnék kis pacsirta, hogy zenghetne dalom" s „Vagyok pelikánja kietlen mezőnek" – s az a fojtó reménytelenség ad teljes hitelt, amely az utolsó sorokban lép elénk: „De mikor izenként zsibbad el érzete, A fásult kebelnek nincsen költészete." „A dologtalanság és unalom... egészen petrifikált", írta nem sokkal később Tompának.

Ilyen közvetlenséggel általában nemigen szólalt meg. Jelenetező, konkretizáló képzelete legalább keretnek, háttérnek mindig felidézett valami életképszerű elemet. Az olyan egyébként teljesen személyes lírájú versek is, mint pl. az 1849–50 fordulóján keletkezett *Karácsony éjszakáján*, *Névnapi gondolatok*, *Évek*, *ti még jövendő évek* valamilyen valóságos, szinte perchez, naphoz kötött hitelességű helyzethez kapcsolódnak. 1849 karácsonyán: „Lelkem pusztaságos éjjelén keresztül Kétes ködvilággal egy sugárka rezdül." 1849 János napján: „Itt ülök, az órák hosszú voltát mérvén, Minden társaságom egy homályos lámpa." 1850. febr. 15: „Szétnézek és többé körültem Nincs a nehány kedves barát, – Aggódtatóan rám függeszti Szemét egy könnyező család." Ez az éneklőt magát is mint egy jelenetben felidéző költői módszer régóta egészen általános volt; Petőfinek kedves fogása; Aranynál is feltűnik, később is, a nagy ódák s az *Őszikék* idején. A jelenetből kibontakozó monológ azonban egyszerre személyessé s általános vonatkozásúvá teszi a képet. Mert az alkalmiságba zárt költemény lángja igen gyakran messzire veti sugarait. A *Szilveszter-éjen*-ben megszólított „fiúk" köre pl. az értők számára országnyi társasággá szélesedik, a ház ablakán zörgető „vak madár", a förgeteg túlmutat önmaga egyszeri valóságán. Így nyer messzire visszhangzó zengést a vers legszemélyesebb s legfontosabb mondata: 1850-ben „És szóljon az, hogy hallgatok."

Jobban, mert rejtettebben, biztonságosabban érezte magát akkor, ha jelképes helyzetekben, alakokban léphetett olvasói elé – akiknek beavatottabbjai hiszen úgyis tudták, miről van szó. Legzártabb, látszatra legszemélytelenebb, de éppen elvontsága által nagyon is közhelyszerű ilyen verse: *A hajótörött;* félre is tette; bár a *Losonczi*

Phoenix-nek szánta 1850-ben, csak *Összes Költeményei* 1867-es kiadásába vette fel. Mennyivel személyesebb, forróbb az a másik ilyenszerű vers, amely 1852-ben, a lázasan sajgó nagy magányversek szomszédságában jött létre: *A pusztai fűz*. A kéziraton külön meg is jelölte a műfajt: „Allegória". Akkor nyilván még túl realisztikusnak érezte a képet, s ezzel is utalni akart mélyebb értelmére. Nem ok nélkül. Feljegyezték, hogy öreg emberek még a mi századunkban is emlékeztek a mintául szolgáló fára, Kisújszállás határában, a Karjános-gát tövében. Persze akadhatott ilyen fa Nagykőrösön is: nem kellett ifjúkori emlékekhez folyamodnia. A képek pontos rajzú realizmusa úgyis álca csak: nem kell hozzá különösebben vájt fül s részvétre hajló szív, hogy már az első sorok felsikoltása: „Ki ültetett engem sivatag pusztába, Örökös botrányul a csavargó szélnek?" el ne árulja: a költő önmagáról beszél, amikor a kietlenséget festi, amelynek elhagyatottsága a boldog ifjúkor látomásának hátterében csak annál vigasztalanabb.

A „kidallott" panasszal könnyülést kereső kedély hullámverésében valamilyen sajátságos, Aranyra oly jellemzően tapasztalati élménybölcsesség kezdett kiformálódni. Szűkszavúbban, leszűrtebb, nemegyszer végleges tömörségű megfogalmazásban újra az a fel-felhorgadó s korlátai közé visszahúzódó, szenvedélyesen kifakadó s az élet apró tényein, mindennapi kötelességein megnyugvó lélekállapot jut itt is kifejezésre, amelyik *Az elveszett alkotmány*-ban hánytorgott. A *Kertben* már-már idillikusan derűs kezdőképébe szinte észrevétlen mind több sötét szín, nehéz árnyék vegyül; a gyümölcsfái közt „mélán, nyugodtan bibelő" s a szomszéd halottas ház kietlen szomorúságát figyelő költő halk átmenetekkel hág egyre magasabbra, mind távolibb látóhatárok elé, s végül az egész emberi életről ítélő, résztvevő és zord bölcselővé magasul:

Közönyös a világ... az ember
Önző, falékony husdarab,
Mikép a hernyó, telhetetlen,
Mindég *előre mász* s – *harap*.

Két vers csatlakozik ehhez a képzetkörhöz; ihletükben, hangulatukban, ritmikájukban, epigrammatikus tömörségükben, képeik teljes jelképiségében nagyon rokonok. S mintha az elsőnek, a *Reményem-*

nek személyes mondanivalóját az egész emberi lét értelmetlenségét megfogalmazva tenné teljessé a két évvel később írt *A világ*. Az elsőben még menekülne a költő reményének törékeny sajkáján a kopár *való* földjéről, retteg az újabb kikötőtől, hol csak azért szilárd a föld, hogy az üldözők számára megőrizze a menekülő nyomát. Nincs hát más útja:

El, el a bizonytalanba!
Rengj, hajóm, szabad hullámon.
És ne tudjam így rohanva,
Meddig *halál*, meddig *álom!*

1860-ban – Szemere Pál magyarázatát helyreigazítva – ezt írta a versről: „1850-ben készült, nem sokkal a nagy, országos katasztrófa után. Egyéni helyzetem is örömtelen, reménytelen vala. E kettős, honfiúi és egyéni helyzetből – s ez a *való* – menekülni akarván, keresem a *bizonytalant*, mert ami bizonyos, az kétségbeejt. Eszményi világba ringatom magamat, mert a reál csak ijesztő kilátásokat nyújt: nem kívánok boldog jövőt... hanem azt óhajtom, hogy ne érezzem a szenvedést, s álmodozva, ideális világban találjon a csapás, mitől rettegek: álmodott világból mehessek át, si fata tulerint – a halálba is, észrevétlenül." *A világ*-ban már ilyen méla szépségű halált sem vár menedékül. A szinte dalszerű egyszerűséggel s gemmákra emlékeztető élességgel felidézett hat kép hat kegyetlen s egyre kétségbeesettebb hasonlat a világról: kopott szekér, mely el nem ragad, régi mente, mit már foldani is kár, tói malom, mely sohasem járhat úgy, amint kéne, vén muzsikás, aki csak feledni tudja már nótáit, rozzant csárda, amelyben mégis éjszakázni kell, végül:

Részeg ember ez a világ:
Ötször, hatszor egy nyomba hág;
Kész ugorni hegyen völgyön
S felbukik a sima földön.

Az említettekkel szorosan összefonódva tűnnek fel a személyes és honfibánat malmain őrlődő kedélyállapot másik színét kifejező versek. Ezekben önirónіába csap át a költő keserűsége; lemondásra, meghúzódásra, kiegyezésre, illúziótlanságra biztatja magát. A *Kertben* tömény reménytelenségét mintha oldani-ellensúlyozni akarná a

Családi kör derűs, mély családiasságával, a *Hajnali kürt* tréfás-harapós könnyedségével s *A gyermek és a szivárvány* sztoikus allegóriájával, melyet később így értelmezett: „Vannak az ifjúi kebelnek vágyai – fellegvárak – csalképek, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja." A *Reményem* szomszédságában a *Juliska elbujdosásá*-nak tündéri szivárványszínei tűnnek fel, aztán a *Háziuraság*, melyben az elmerengő költő szeme nem tudni: könnytől vagy örömtől ragyog-e, hogy háziúrként adhat védő ereszalját a fészkét a ház sárfalára sárból ugyan, de csüggedetlenül negyedszer is újrarakó fecskepárnak. *A világ* környezetében pedig a családi fészek békéjét, épségét őrző, féltő versek: az *Oh! ne nézz rám...*, az *Enyhülés*, az *Itthon*. Ezekben ilyen szakaszok olvashatók:

Nem törik a szenvedő sziv
Oly könnyen darabbá,
Csak ellágyul, s az örömre
Lesz fogékonyabbá.

Itt, enyelgő kis családom
Közt van az én jó világom;
Künn borong bár a magasban:
Itt örökké csillagos van.

Kérdés persze, vajon ez a megnyugvás is olyan őszinte, hiteles-e, mint a panasz volt. Ha a színezet élénkségét, a kifejezés forróságát vesszük mértékül: aligha. Még legközhelyszerűbb panaszverseiben sem írt le olyan lapos közhelyet, mint amivel az *Itthon*-t, „gyermek-szivvel, öntudatlan" megnyugodva lezárta: „Hogy övéit el nem hagyja ki mindnyájunk édesatyja."

Ezeknek a személyes lírájú verseknek főszereplője most már fenntartás nélkül költőnek tudja magát. De nem boldog, hivatását örömmel és büszkeséggel vállaló költőnek. Ilyennek talán csak a *Toldi* évében érezte magát Arany. A hivatásának problémájával viaskodó versek végigkísérik egész pályáját. Ezekben legmélyebb élményrétegei tárulnak fel: a költősors általános kérdései, a maga hivatástudatának válságai s e válságok kényszerű megoldásai. Ahogy lírájának egészét, költő voltának ezeket az ábrázolásait is valami bíráló, sokszor

kínosan ironikus őszinteség jellemzi. Ezekben a prométheuszi alkotó művészekről, a „fényoszlop"-költőkről kialakult romantikus hiedelmek minden pompáját leégeti magáról Arany s a meztelen emberség pőre fájdalmával, igénytelen vigasztalásaival áll előttünk.

A költői hivatás kérdéseit, az író és általában az alkotó művész személyiségét, sorsát nem Arany tette – még a mi irodalmunkban sem – a vizsgálódás, ábrázolás tárgyává. Az európai szellem újjászületése, a reneszánsz csak felújította, s a maga értékrendje szerint értelmezte-fejlesztette tovább a számára elérhető idevágó antik és középkori hagyatékot. De egy vonatkozásban mégis döntő változást hozott létre. Amilyen mértékben ugyanis az ember evilági élete, abban is az egyéniség lett a fejlődés célja és motorja, olyan mértékben lépett ki a névtelenségből s vált maga is művének tárgyává az alkotó személyiség. S ahogy a lét értelmezésének forrásai a teológiai vagy általában transzcendens irányulású rendszerekből az evilági, laikus vizsgálódásokba helyeződtek át, úgy szorították háttérbe a prófétákat, zsoltárosokat, egyházatyákat, a vallásos kinyilatkoztatások őrzőit, magyarázóit a laikus látnokok, a tudósok, a költők. Ezért is égették meg őket, amíg tehették, az egyházak, s helyezték később a tiltott olvasmányok indexére műveiket. Ezek voltak a legnagyobb, mert az Isten létét, de legalábbis az emberi dolgokba való beavatkozását tagadó, lényegében tehát minden egyházi rendbe fogott vallás hatalmának jogosságát kétségbevonó eretnekség tűzfészkei.

A reneszánsz vetése Európa-szerte tovább élt. Alkalmas körülmények közt dús sarjadásnak indult. Az írás, a költés, az alkotás egyre inkább „hivatás"-ként tűnt fel a régi „mesterség" helyett. Már a romantikát előkészítő mozgalmak mind többre tartották az ihletettséget; a míves munka helyett hamarosan ezt tették az alkotó érték legfőbb mértékévé. A literátor helyén a zseni, a humanista helyén a vátesz tűnt fel. Nem sok kellett azután ahhoz, hogy a költő a félistenek sorába lépjen. Mesteremberből mágus lett; vagy Prométeusz utóda, megújult mása, aki leragadja az emberek számára az égi tüzet; olyan alkotó, aki úgy teremt új világokat, mint, a vallások tanítása szerint, az Isten. Az istenüléssel együtt jártak természetesen a valóság zátonyain összezúzódó hajótöröttek, vagy a bíráló értelem fényében szétfoszló álmaik után kapdosó képzelődők érzelmi viharai, személyes tragédiái.

S hogy megnőtt az „üstökösként felragyogó", „tragikusan ellobba-

nó" vagy nyomtalanul semmibe züllő romantikus lángelmék sora a XVIII–XIX. század fordulóján megérlelődő, győzelmet arató vagy levert szabadságharcokba torkolló forradalmak idején! A költők egész sora lépett színre úgy, mint az egyéniségük kifejtéséért, politikai szabadságukért s társadalmi megújulásukért felkavaruló s harcba szálló népek laikus prófétája. Ez a kor vetette el a százados mintaköltőket, élükön Vergiliusszal, ez fedezte fel Horatiusban a váteszt, ez választotta eszményül a természet fenséges és féktelen alaktalanságával alkotó „népköltő" Shakespeare-t, az ősi, naiv, déli világ vak koldus énekesét, az istenekkel szeretkező boldog halandókat a verőfény aranyában fürdető Homéroszt, vagy az elhanyatlott, legyőzött, boldogtalanul gazdag északi világ királyi énekesét, az alaktalan éjben az elesett daliák bús szellemeit idéző Ossziánt. Hexameteres, naiv derűt ontó új homeridák, és homályos szavú, egzaltált bárdok törtek be a felvilágosodás rendezett vergiliusi-voltaire-i kertjeibe. A józanság kultuszának fényei mellett Európa-szerte fellobogtak az irracionalizmus rőt lángot vető, füstölgő-kormozó fáklyái.

Egy minden anyagi gondtól független, feudális nagyúr vagy egy, éppen e nagyúri rend ellen támadó, a szabadságukért felkelő tömegek nevében szóló néptribun megteremthette a kivételes költő szerepéhez szükséges környezetet, vagy a vátesz közösségi hátterét. De még ezekben az élethelyzetekben is a letaszított angyalok, a legendává lett szabadsághősök egész sorával találkozunk. A félistenné nőtt lángelme egyre inkább úgy érezte, hogy sorsa a bukás, a lánghalál, a titán magánya az emberi kicsinyesség, az ellenséges hatalom börtönében, vagy menekülés az anyatermészet ember nem járta ormai, vadonai közé; esetleg az Etna kráterébe. S amikor a hatalomra lépett polgárság a maga értékrendjének megfelelően rendezett anyagi, társasági és erkölcsi körülményeket tette a művészek, költők eszményévé és mértékévé is, mindjobban elszaporodtak a társadalom szélére sodródott, a polgári lét teljes ellenzékébe vonult vagy sötét mélységeibe hullott művésztípusok: a polgárt vadító botrányhősök, a különcök, fantaszták, bohémek, a költő és a sorsharag mérkőzéseinek megindító győztesei, menekültjei vagy hajótöröttjei. Jelképes értelmű, hogy az emberfeletti emberré istenülés oly csodálatos költője s oly kártékony bölcselője, Nietzsche fogalmazta meg e sors egyik legkeserűbb s legmesszebbre hangzó jellemzését: „Csak bolond, csak költő!"

Minderről könyvtárnyi irodalom keletkezett az elmúlt két és fél század folyamán. Arany ennek legtöbb művét nem ismerte, de ismerte jóformán minden lényeges problémáját; találkozott jellegzetes alakjaival.

A látnok költő, a bujdosó nép előtt járó fényoszlop, a jobb sorsot kereső elnyomottak igazságának emberfeletti énekese, Petőfi, ott lobogott fel s hamvadt el szemeláttára, s ott élt tovább őbenne is, mint kötelező, sugalmazó példakép. Byron Arany költői eszmélése idején volt dicsősége teljében; a század szomorúságát, istenülését és kiábrándultságát, a nagy lélek gyötrő és fényességes magányát, a közemberi kicsinyesség poklát, unalmát és reménytelenségét senki sem énekelte meg nála naivabb szenvedéllyel, maróbb gúnnyal, teljesebb személyességgel és nagyobb hatással – magára Aranyra is. Erős önéletrajzi színezettel ő is többször készült ábrázolni a szűkös körülmények sivatagában elkallódó kiváló tehetség sorsát. Különcöt nem egyet ismert; találkozott a költőnyomor számkivetettjeivel; azért is félt annyira a szegénységtől. Tudott a bohémek világáról, de, bár egy-egy pillanatra meglegyintette ennek színes-kalandos romantikája: értelme, belátása, kötelességtudása s főként keserű tapasztalatokon nevelődött erkölcsisége a maga életköréből azonnal elhessentette az effajta csábításokat.

Elhárított magától mindenféle romantikus zseni vagy váteszköltőszerepet is. Még a legboldogabb ihletettség, a teljes önátadás perceiben sem lépett túl a maga emberi-erkölcsi határain. Szívesebben érezte s jellemezte magát „közönséges ember"-nek, „szegény költő"-nek, a foglalkozás jó szakemberének. De ebben is csak félig volt igaza. Aki Aranyt pusztán míves mesternek minősíti, aki művében pusztán valamilyen nyelvművészeti remeklést lát, tehetsége és szándékai határát nagyon is szűkre szabja – még ha e téren a makulátlanok közé sorolja is. Mert ismerte ő a mélység szédületét, a démon vonzását, a lét ismeretlen magja körül örvénylő, értelemmel egyelőre áttekinthetetlen világ igéző énekeseinek, szörnyetegeket elszabadító s megszelídítő mágusainak varázsát is. Tudta, mit jelképez Orfeusz. Legfeljebb hogy – a maga személyére és művére vonatkoztatva – nemigen beszélt erről. S különösen a szabadságharc összeomlása utáni években: költő voltának hangsúlyozott szerénységével is el akarta magát határolni a petőfieskedők lármás-külsőséges én-kultuszától, modor-zsenialitásától.

Költő voltának, hivatásának élményei ott gomolyognak-csillognak minden ebben az időben keletkezett versén. Fő tárgyként öt versben sűrűsödnek össze, *A lantos*-ban, a *Letészem a lantot*-ban, *A költő hazájá*-ban, *A dalnok bújá*-ban és az *Ősszel*-ben. Mind az öt szorosan összekapcsolódik a közhangulattal; létrejöttük után hamarosan meg is jelentek.

A lantos-ban a 49 őszén még élő, bujdosónak hitt Petőfi megidézését vélte felfedezni a közvélemény. S annak a költőnek alakján, aki e vers szerint „mély vadonban, zizegő levélen" tévelyegve „keresné hajlokát, de csak romjait leli", s akinek „nincs hely a nagy világban fejét lehajtnia", nem is nehéz a nagy barát vonásait felismerni; különösen, ha az Orfeuszként felragyogó varázsló-énekesnek arra a látomására is figyelünk, amely a visszaemlékezés boldog fényében oly elragadóan emelkedik ki a Való iszonyú sötétségéből. Arany azonban később ezt jegyezte magyarázatul *A lantos* mellé: „Nem szorosan Petőfire vonatkozik, csak eszményileg festi a magyar költő sorsát." Néhány rokon hely Arany leveleiben s más verseiben azt bizonyítja, hogy „a magyar költő sorsá"-nak ez „eszményileg festett" képét erősen átszínezték az ő saját élményei is.

Az elsodortatásnak, üldözöttségnek látomásai őt gyötörték, ő volt az, ki lélekben „utját arra veszi, amerre nincsen ut", akinek lantja oly őrülteket beszél, „Mitől a rémült farkas megfut s vonít az eb, Mitől vemhét a szarvas idétlen hozza meg." S hogy az emlékezésben feltámadó Orfeusz-költő alakjában ott van ő maga is, bizonyítja a *Letészem a lantot* egyértelmű jelképvilága. „Nem az vagyok, ki voltam egykor, Belőlem a jobb rész kihalt": lép elénk ebben nyíltan is a költő. Azért teszi le lantját, mert úgy érzi, nincs, kit érdekelne dala: „Ha a fa – a nemzet – élte megszakad, Egy percig éli tul virága." E vers komor keretéből azonban éppúgy emelkedik ki a boldog idő emléke, mint *A lantos*-ban. „Más ég hintette rám mosolyját... Himzettebb volt a rét virága" – idézi a költő a múltat, – „Nem igy, magánosan daloltam: Versenyben égtek hurjaim... Láng gyult a láng gerjelminél S eggyé fonódott minden ága... Zengettük a jövő reményét, Elsirtuk a mult panaszát... Hazát és népet álmodánk, mely Örökre él s megemleget" – fonja egybe magát Petőfivel.

A költő hazájá-ban azonban már csak eszméinek közös felével van jelen a nagy barát. A vers Aranynak egyik legjellemzőbb hazafias költeménye. Azt mondja el benne most költői formában s az életével

és művével hitelesített önvallomás forróságával, amit a *Nép barátjá*-nak a hazáról szóló cikkeiben az egyszerű földmívelők számára fejtegetett. „Kezdődik e hon a csendes tanyának Küszöbjén, melyhez emlékezete Köté legelső végét fonalának... Ott ismerősen vészik őt körül Gyermekkorának játszótársai... Mely ott felé zeng, a meghitt beszéd Anyai tejnek édes folyama... Szerelme bimbó-hajnalán E nyelvet érté a leány... Fogékony ott minden kebel A dalra, melyet énekel... Ameddig ily nép fogja őt körül... addig terül, Ott éri végét a költő hazája." Azt mondja ki most, szétzilált, megriadt közössége felé fordulva, amit majd jó negyedszázaddal később, ugyanilyen hévvel kiált a kozmopolitának vélt ifjú nemzedék felé: „Azon tul maga jövevény, Dala üvegházi növény, Legszebb illatja, szine kárba megy: Széles világon nincs népe s hona csak egy!" Hol van ez a világforradalmár Petőfi érzületétől s hangjától!

Teljesen Aranyé a magatartás is *A dalnok búja*-ban. Ő virraszt „meddő bánatában", koporsó-némaságú, bús hangszerére dőlve, ő mereng a „kifáradt küzdelemnek hanyatló korszakán". Ő az, aki számon kéri magától az éneket, a természet újulásán lelkesülőt, a szív bújából születőt, vagy leginkább: a hősöket magasztalót. Itt is újra s újra: a naiv, népével együtt éneklő, homéroszi költő szétfoszlott álmát siratja. Ő az, aki reménytelen fájdalommal irigyli a régi szerencsés dalnokokat, akik fényes, magasztos korban élhettek, akiknek megadatott, hogy a „szelid ének hatalmával" örökéletűvé tegyék a mát és a tegnap történetét, hogy istenekkel egy sorba emelve őket, feltámasszák a hősöket, s az elhunytak sírjain új nemzedéket teremtsenek. De ő az is, aki béna a dalra: „Késő, habár láttam virágát, biztatnom a kidőlt fa ágát: virágozzék megint." *A dalnok búja*-nak mondanivalója kristályosodik kis remekművé az *Ősszel*-ben.

Ezt a verset a mondanivalónak és a formának teljes egybeolvadása, az elfojtottságában csak még izzóbb érzést sugárzó képek tisztasága, a kompozíció tömörsége, nagy zeneművekre emlékeztető arányossága és hangulati telítettsége avatja az idetartozók közt legerősebb hatású, hibátlan remekművé. Az én-életkép környezetét felidéző kezdőkép teljes személyi hitellel indítja el a lírai monológot:

Hives, borongó őszi nap;
Beült hozzám az unalom:
Mint a madár, ki bús, ki rab,

Hallgat, komor, fázik dalom.
Mit van tennem? olvasni tán...?
Maradj Homér, fénydús egeddel,
Maradj te most!... jer Osszián,
Ködös, homályos énekeddel.

De már ezen a szinte hétköznapian valóságos kezdőképen is átsejlik néhány mélyről jött fénysugár. Nemcsak a simább jambus, de az egész vers értelme is sugallta nyilván, hogy a madárra mutató névmás „mely"-ből „ki"-re változott: nem közönséges madárra hasonlít az a komor, fázós dal. S nem hétköznapi olvasmányok az emberiség azon két óriásának művei sem, amelyek közt a költő választani készül. Láttuk már, hogyan lett tanítója a népből megújulni vágyó Európának – s aztán a maga népi-archaikus vágyait művekbe önteni készülő Aranynak is – Homérosz „tejjel mézzel folyó" költészete. De már a Toldi ősidilljének szomszédságában ott kísértett Osszián „ködös, homályos éneke". A visszaálmodott aranykor idején – írta 1847 februárjában Petőfinek – „Homér kellett volna, most Osszián, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékeztetné." „Észak Homérjának", ennek a költött költőkirályfinak mitoszába először az ébredő népek nemzeti érzése költözött megelevenítő, elhitető, tömegekre ható erőként. Batsányi azért birkózott a bárdus művének méltó magyar tolmácsolásával haláláig „hogy ennek az isteni költőnek szivre ható énekei által magyarainkat megihletvén, hazájokra s önnön magokra emlékeztesse". Ehhez a nemzetébresztő költőhöz hajolt vissza – az almanach-költészet érzékenykedő, nőies-divatos közjátéka után – Vörösmartyék férfias-romantikus nemzedéke. Az éppen átélt katasztrófa nemzeti jelleművé tette azt a szentimentális ossziánizmust is, amelynek szárnyra bocsátója egykor Goethe volt, amikor a *Selmai dalok* kitűnő prózafordítását a *Werther*-be iktatta, s amelyet Kazinczy iskolája tett népszerűvé.

Az *Ősszel*-nek a kezdő jelenetet követő kettős képsora ennek az európai képzetvilágnak legfontosabb elemeit foglalja össze. Azzal az egyenrangúsággal állítja egymás mellé a két költőt, amellyel Herder, a fél vagy egész gyarmati sorban élő észak- és kelet-európai népek és társadalmak egyik nagy ébresztője jelölte ki világirodalmi helyüket. Petőfi is az idők mindent elsodró árjából kimagasló egyenrangú két oromként ünnepelte őket 1847 végén. Arany hosszú ideig nem hitt a

gall költemények hamisított voltában. De számára 1850 után Homérosz világa már csak archaikus vágyálom lett; kontraszthatásával építő, mélyítő, távlatteremtő eleme ennek a versnek is. Terjedelemre és szépségre egyenértékű Ossziánéval: mindkettő négy-négy strófát tölt ki. A versen mégis a „hunyó dicsőség lantosa" uralkodik, nemcsak az egészen végighúzódó sziszegő-döngő refrén által, s azért sem csupán, mert övé a vers második, súlyosabb fele, hanem azért is, mert az első strófa már az ő énekének komor alaphangját üti meg, de főként azért, mert övé a záróstrófa, ez a különös, kozmikus fényekkel is átvilágított látomás, amelyben olyan félelmetes elmosódottsággal vegyül egybe az enyésző nép a holt daliákkal, a magát leplező költő Ossziánnal, a meg nem nevezett haza Caledoniával.

Kinek sötétes éjjelen
A hős apákhoz költözött
Daliák képe megjelen,
Alánéz bús felhők között
És int feléd: „Jer Osszián,
a holtakat miért vered fel?
Nincs többé Caledonián
Nép, kit te felgyújts énekeddel."

Itt újra olyan rétegek is megmozdultak Aranyban, amelyek egykor Byron érintésére elevenedtek meg, s aztán a közszereplés érzelmi viharában mélyebbre süllyedtek. *A dalnok búja*-nak hangneme, képformálása, alaphelyzete igen rokon, az *Ősszel*-nek még ritmikája is szinte azonos azzal, amely annak idején *Az új görög dalnok*-ban elragadta. Akkor még talán azért is azonosult oly fenntartás nélkül a vele rokon énekessel, mert műfordítónak készült. De most már egészen magára vonatkoztathatta a múltja- és honja vesztett új görög dalnok szavait:

Tégy Sunium párkányira,
Hol senki, mint én s a habok
Hallgassuk egymást búgni, mig
Dallal, mint hattyu, elhalok;
Hon nem hazám, mely láncot hord...

Az álcázásra most nemcsak azért volt szüksége, hogy személyes líráját mintegy tárgyiasítva keresse a „művészi nyugalmat". Másra is kellett figyelnie. Az írók összefogdosásáról, zaklatásáról volt némi tapasztalata; Tompa 1852. máj. 20-i levelében ezt olvashatta: „Irományaim egy része lepecsételve, más része elvive. Tőled egy 1850. okt. 12-ről datált levelet foglaltak le;" az aug. 5-én keltben ezt: „a Gólya tojt nekem elég bajt, és költött kellemetlenséget." Tehát még egy allegória közlése is veszéllyel járt. *A dalnok bújá*-nak egyik kéziratára – olyanformán, mint később, *A walesi bárdok* első kiadása alkalmával – ezt a műfaji megjelölést írta: „Őskori ballada". Így akarta elterelni a cenzúra vagy általában az ellenséges olvasók figyelmét. De ilyenfajta álcázásra késztette annyiszor említett szerénysége is. A maga személyére vonatkoztatva még a romok közt könnyeiben úszó, népét panaszolva gyászoló költő szerepét is némileg túlzottnak, nagyon is patetikusnak érezte, hát még azt, hogy magát a verseiben feltűnő lángszellemekkel egy sorba állítsa.

Olyan nyíltsággal, mint Petőfi vagy Byron soha nem szólt az őt költőként ért legmélyebb sérelmekről sem. Pedig érzékenysége, sebzékenysége kőrösi magánosságában mérhetetlenül megnőtt. *A nagyidai cigányok*-at eléggé értetlen, az igen nagyrabecsült Toldy részéről pedig érdesen elutasító bírálat fogadta. A bírálatok fájdalmas visszhangot vertek a költő leveleiben. 1852 júniusában pedig közzétette *Vágtat a ló* című versét. Ebben egy lesajnált nemes mén alakját idézi fel: sarkantyútól, ostor szennyétől nekivadulva, úton, mezsgyén keresztül vágtat, lovasát, kocsisát, szekerét, csepű-szerszámát lerázva. Ilyen nemes ménhez hasonlította magát akkor is, amikor megírta, hogy bár nyűgözték, abrichtolták, mégsem lett hámba való. A *Budapesti Visszhang*-ban, ahol közzétette a verset, címe után odaírta: „Emlékezés *A nagyidai cigányok*-ra." Pedig nemcsak *A cigányok* „felületes bírálatai"-nak indulatos kitörésig ingerlő sértéséről volt itt szó. Bizonyítja ezt, hogy az első magyarázatot a *Kisebb Költemények* kézipéldányában „*Jövendölés*"-re változtatta: visszatekintve mintegy arra a sokféle hajszára, hámba fogásra és kitörésre, amelyre akkor, az irodalmi élet arénájáról már félrevonultan, emlékezett.

A túlfeszített érzés nemegyszer ellentétébe csap; a túlzottnak érzett szerep fonákjára fordul. Arany az idézett versekkel egy időben újra meg újra naiv vagy ironikus öngúnnyal is ábrázolta magát, költői szerepét. A már említett *Háziuraság* ilyen kettős színben játszik. Az

Eh csak egy buboréka a mélyben folyó erjedésnek, az *Írószobám* azonban, amely olyan csengő-bongó keser-édességgel von párhuzamot a csizmadia és a költő műhelye közt – az előbbi javára – már igen mélyre nyilall. A költőmesterség kinövéseit kifigurázó versei – köztük a csípősen pezsgő *Vojtina* levelek, de az olyanok is, mint *A sárkány* – főként a hamis költői szerepek fonákját mutatják meg. Jellemző, hogy amikor Arany e fiktív költői levelekben bírálóként lépett fel, egy az írói körökben közismert, hóbortos, tót fűzfapoéta nevét vette magára. Mintha ezzel is ahhoz a tárgykörhöz közeledett volna, amelynek közepén az a „költői természet áll, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el."

1850-ből maradt fenn egy töredéke; első címe *Kósza Bandi* volt, csak az *Összes Költemények*-ben adta közre 1867-ben, mikor már úgy látta, nem fogja befejezni, *A falu bolondja* címen. *A falu bolondjá*nak hősét jellemezte az előbbi mondattal, s utalt rá, hogy „később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istók*-ba vittem volna át". Közismert ezeknek a verseknek önéletrajzi fogantatása. Újra meg újra visszatért a tárgyhoz, prózai dolgozataiban is. „Egyik nagy költőnk arcképére hallám e megjegyzést – írta később –: ugy néz ki, mint a falu bolondja, s valóban, fosztassék meg a költő az elemi oktatás minden jótékonyságától, hagyassék magára egy rideg faluban... nem tudom, ha az élelmesb, gyakorlatibb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e." De mindez egy nagy költőnk arcképével kapcsolatban jutott eszébe! Régebben ő maga is úgy érezhette néha, hogy Szalontán – ahol láttuk, a kótyagost „poétás"-nak nevezték, s ahol a *Toldi*-t nem engedte felolvastatni – nem tartják egészen „normális"-nak. Most újra megerősödött szerepének, költő voltának ez az ironikus-humoros, byroni szemlélete.

Egy időre úgy látszott, teljes lett kiúttalan elszigeteltsége. 1853-ban írta a *Vágy*-at: örökös honvágyának e fellángoló s legyintő rezignációba visszahamvadó, szívszorító énekét. Ebben már tiszta s egyértelműen elérhetetlen a vágykép: a szülőhaza kedves rónatáján meghúzódó kert, amelyben az egyszerű költő egyszerű dalt énekel csemetéit ápolgatva. Annyiszor idézett keserű csattanója:

Földi ember kevéssel beéri,
Vágyait ha kevesebbre méri.

Arany akkor már – halálos fáradtsággal – újra elvesztette hitét a költészet embert, közösséget formáló hatalmában. Ahogy magánemberként megnyugvást, enyhülést keresve visszahúzódott a család csendes bensőségébe, ahol a „szeretetnek, szerelemnek holdvilága" fénylik, s „kész boldogság már a szenvedés hiánya"; ahogy már nem a bizonytalanba vágyódott el, hanem újra az „egyszerű tanyácská"-ba, a kertbe, a „talpalattnyi birtok"-ra: úgy vonta egészen szűkre a maga életében a költészet szerepét is.

Micsoda elkínzott rezignáció súgta *A vigasztaló*-t, a magyar költészet e legkeserűbb görcsoldóját! Úgy kezdődik, mint egy extatikus szerelmes vers; nem a test-lélek Kedveshez, hanem az életet értelmessé, elviselhetővé, s itt-ott még széppé és boldoggá is varázsló erőhöz:

Mi a tüzhely rideg háznak,
Mi a fészek kis madárnak,
Mi a harmat szomju gyepre,
Mi a balzsam égő sebre;
Mi a lámpa sötét éjben,
Mi az árnyék forró délben...
S mire nincs szó, nincsen képzet:
Az vagy nékem oh költészet!

A vers azonban – miután végigsuhant a felmart lélek minden kínján – annak a lemondó szerelmesnek csendes szavaival zárul, aki nem is akar már túllépni szűkre szabott határain, aki a maga kis világának, a kettős magány otthonosságának csendjében találja meg végre nyugalmát. Mi maradt? „Néhol egy-egy kis virág nyit, Az is enyhit egy parányit." Az emberek közül, „mint beteg az ágyba", a magányba visszavágyó lelket gyengéd pólyáiba takarja, s így könnyebbíti panaszát a költészet. „S a panasz midőn bevallom, Nemesebb lesz, ha kidallom." A költő nem kérdi már, verseiben van-e érdem; költészete olyan, mint házi mécsének szelíd fénye: „Elég, ha nekem világol."

Ugyanez a hang szólal meg, ugyanez a rejtőzködő életfájdalom sóhajt majd a Kapcsos könyvbe írt *Őszikék*-ben. Ott már végérvényesen bezárkózó magánnyal.

Nagykőrösön azonban ez a hang még csak egy volt a lehető sokféle közül. Láttuk: bár nem egyenrangú társnak, de példának Homért, Ossziánt, Shakespeare-t, Petőfit tartotta Arany. Tudta mi a nem-

zeti költészet, azt is tudta, mi az „emberiségi" költészet s ki a nemzetek feletti költő. Ezt bizonyítja egyebek közt *A vigasztaló* előtt egy évvel keletkezett *Dante*.

Az óda nem tartozik Arany nagy versei közé; ehhez túl sok benne a feladatszerűség, az egyházias közhely. Dokumentum értéke azonban igen nagy. Arany legnagyobb szándékai találnak vagy keresnek benne kifejezést. Nyilván a nagy epikusok közt kezdett a poklot-eget bejárt nagy itáliaival foglalkozni; a *Pokol* egy, a hazai irodalmi élet visszásságait kifigurázó szatírára is ihlette: az ugyancsak 52-ben létrejött parodisztikus *A kis pokol*-ra. Arany akkoriban ilyen gyakorlati vonatkozásban is mind dúltabban küszködött költő szerepével. Az aktuális sebzettség nyíltan is feltűnik egy fájdalmas szisszenéssel az ódában; akkor, amikor Arany tiszteletének jelét nyújtaná át a „Csodálatos szellem"-nek: „Az ember... *a költő* (mily bitang ez a név!) Hitvány koszoruját, reszketvén, elejti..." Ez a felszisszenés azonban – a költemény egységében – csak arra való, hogy teljes hitelt adjon az ódát író költő személyes jelenlétének.

A nyitó képben tudniillik elég általános közhelyszerűséggel lép elénk ő: „Állottam vizének mélységei felett." Ez az egész kezdőkép első látásra mintha puszta általánosság lenne; elemei a köztapasztalatból vannak merítve: ilyesmit szoktak a tengerről mondani azok, akik csak nagyságára emlékeznek, vagy akik csak hallomásból ismerik. De aztán megvilágosodik: nem a tengerről van itt szó. A sima felszín sötét, mint árnyék, szinte mozdulatlan acéltiszta tükre híven veri vissza a külső világot, de örvényeibe nem hat le a szem. A kép a tengerénél mélyebb értelmet nyer. Lenyűgöző nagysága emberi vonásokkal lesz egyszerre közelivé és távolivá: a sima-sötét, acéltiszta felszín „mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék", az alig megmozzantott rózsalevél mulandó parányisága az – ugyancsak sorvégre emelt, s rímmel is hangsúlyozott – ember parányiságára utal. S hogy Arany nem közkeletű hasonlatot ír, hanem egy nagy költő emberi-emberfeletti világának látomását idézi fel, világossá teszik a képet lezáró s átvilágító sorok:

De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert.

Ez a „talán ő sem" bomlik ki, kap központi jelentőséget az óda következő strófáiban. Arany a személyében is megidézett „csodálatos szellem"-nek ide utaló vonásait emeli ki, s kapcsolja a maga világának legmagasabb, mert isteni képzeteihez. A mérhetetlen éggel – „mely benne tükrözik alattam" zárja-nyitja egymásba a két végtelent –, csak fönségében, „terjedet"-ében egy Dante műve, s abban, hogy „mindenik oly megfoghatatlan". Mélysége fölött „az értelem mér-ónja, Mint könnyü pehelyszál fönnakad, föllebben", s „a gondolat elvész csodás sejtelemben", „Nem ismert világnak érezi nyomását" az óda költője, s úgy sejti: Dante művében „Az *Ur lelke* terült a viznek föléje". A megfoghatatlan nagyság vízióját „a köd oszlopában rejlő istenség" képével teszi teljessé. A vátesz-költő páratlanságát így jellemzi, a földi tér és idő korlátai közt megtartva is, de közülük egy történelmi pillanatra ki is emelve őt:

Évezred hanyatlik, évezred kel ujra,
Mig egy földi álom e világba téved,
Hogy a *hitlen* ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő istenséget.

A vers, látszatra, magánosan áll Arany egykorú munkái között. Pedig nagyon is szerves, fontos része e korbeli költészetének. *Dante* is voltaképpen alkalom arra, hogy azt a másik költőeszményt megfogalmazhassa, amelyre most még csak vágyakozva, csodálkozó megrendültséggel tud gondolni a maga vívódásaiban. Mert hiszen ugyanezt írhatta volna Ossziánról, akivel egyik legszebb versében már azonosította magát, és Shakespeare-ről is, akit ekkor már elérhető mintaként kezdett követni balladáiban; a bibliai képek, amelyek Dantéra utalnak, mindkét angolról formált véleményeiben is előkerülnek. De a figyelmes szem észreveszi, mennyi a személyes elem a vers egész szövetében. Nagyarányú képiessége, ódai fensége, az ihlet forró láváját márványkemény formákba fegyelmező nyugalma Arany következő korszakának, a *Széchenyi* óda, a *Buda halála*, a *Rendületlenül* s a *Magányban* idejének előfutára.

A *Danté*-nak azonban – már említettem – előzménye is van: *A rodostói temető*. Annak a gazdagon gomolygó szabadságversnek első és utolsó tétele a *Dante* formájában van írva; tele ennek nagyarányú képeivel. A fejedelem ilyen hangon beszél: „Nem érzitek-é a körülfolyó léget, Mint emel, mint éleszt, mint ragad magával? Fölvet az ár; a föld egyre alább mélyed... Vitetünk, száguldó szélnek rohamával." S a záró strófa így növeli nagyra s aktualizálja a hajnal látomását: „Vértenger lesz a lég... és az ember abban Usz véres arcával és véres kezével...!" Ezek a látomások nem hagyták nyugodni az összeomlás után sem. A „megáradott nemes lélek sziklába vert hullámi" – mint *Az elveszett alkotmány* vagy *A rodostói temető* keletkezése idején – újra a politika zátonyai körül csapdostak. De ezek a zátonyok most nem egy korrupt megyei választás, egy kétkedve bár, de teljes odaadással vállalt vulkáni kitörés nyomán, hanem egy roppant nemzeti erőfeszítésnek s egy rettenetes katasztrófának rommezőin keletkeztek.

Az örvénylésben két fő forgó alakult ki: egyikben a közelmúlt iszapja gomolygott, a másik körül az kezdett lassan leszűrődni, „eszmévé tisztulni", ami szép volt abban, felemelő példa, múlhatatlan érték. De a két örvény szorosan egymásba kapcsolódott. Az igen és nem, a harag és engesztelődés, a nyers fájdalom és az enyhítő humor nemcsak a költő személyes monológjaiban vitázott. Ez természetes, hiszen – láttuk – a maga életét teljesen összefonta a nemzetével. A közelmúlt élményvilága ott érezhető tehát minden megnyilatkozásán; nemcsak a megrázkódtatás lassan halványodó visszfénye, hanem – folyton felszakadó sebként – mindaz, ami az ő költői szerepét, de magánemberi sorsát oly mélyen érintette, egészen átformálta. Újra meg újra megkísérelte a tágabb láthatárt is áttekinteni. Eközben keletkeztek – s erre nem lehet elég határozottan figyelmeztetni – első fájdalmas töredékei.

Miért maradtak töredékek? A hallgatás kényszere kétfelől is szorongatta. Önthetett-e a forradalom és a szabadságharc nyílt bírálatával olajat azok tüzére, akik úgyis teljes erővel igyekeztek esztelen-

ségnek minősíteni a közelmúlt minden tiszta szándékát, dicsőséges erőfeszítését, semmivé tenni vagy visszájára fordítani minden eredményét? Megtagadhatta-e a maga bőre mentésének, a köpönyegforgatásnak nagyon is egyértelmű látszata nélkül azt, amiben maga is teljes egyetértéssel vett részt s amihez mindvégig hű maradt? De támadhatta-e másrészt nyíltan és egyenesen a bosszújának hitványságával magát csak még jobban beszennyező hatalmat, amikor egy piszszenés is végzetes következményekkel járhatott? Kockáztathatta-e amúgy is állandó veszélyben érzett szabadságát, családját, egzisztenciáját, amikor a szíve, erkölcse, ítélete szerinti bírálat nyilvánosságra úgysem juthatott, csak azért, hogy az asztalfiókjának írjon – amikor az asztalfiókokat is kinyitogatták?

Nem tudjuk, mi lett csírájában szakadt gondolat, terv a néhány „révpartra vonszolt" mű és a sok töredék mellett. Bizonyos, hogy ami ránk maradt, nemcsak félbehagyott épületekre emlékeztet, hanem olyan sivatagokra, amelyeken, ha megfelelők a körülmények, dzsungelek támadtak volna. A magyarázatnak csak egyik motívuma az említett külső-belső kényszer. Még az is, hogy természete szerint „ha még jobban haragudott, még jobban hallgatott". Az akadályokkal legalább egyforma erős volt a „munkaösztön", mely hajtotta, bár „nem találta irányát". Ezért alakította ki ezen a területen is ugyanazokat az álcázó, jelképekkel szóló módszert, vagy azt, hogy fordításokkal beszéljen, mint személyes lírájában. De egyre kevesebb visszhangot kapott még arra is, amit közzétett; s amit kapott, nagyrészt azt bizonyította, hogy félreértették. Pedig – újra ismételni kell – csak akkor tudott igazi kedvvel írni-énekelni, ha ott érezte maga mögött az egyetértő nemzeti közvéleményt, vagy legalább a barátot, kivel „versenyben égtek hurjai".

A közelmúltat 1849–50-ben szinte egy lélegzetre nevezte „büzhödt terek"-nek s „a viselt világot átteremtő" szellem küzdőterének.

Indulata, keserűsége, érthető módon kezdetben egybemosta azt is, amit később egyre határozottabban megkülönböztetett. A „nép", „nemzet", „magyarság" szavak nagyon is egybekeveredtek e korszak műveinek elemzéseiben. Legyünk tisztában azzal, hogy Arany a szó szorosabb értelmében vett magyar népet, tehát a mezővárosi, falusi parasztságot – bár látta, megtapasztalta s ábrázolta is önzését, gyanakvását, durvaságát, indulatosságát – legfeljebb azért korholta,

mert nem tudott kellő eréllyel és áldozatkészséggel fellépni szabadsága védelmében. De ezért is nagy részben a népet műveletlenségben tartó, félrevezető, cserbenhagyó, nemesi-polgári-értelmiségi rétegeket tette felelőssé. A nemzet azonban mégis *egészében* bukott el, s Arany a *nemzetet* gyászolta. Nemcsak a visszaemlékezés engesztelődő légkörében írta tehát 1867-ben a *Furkó Tamás*-ról: „A forradalmi bramarbasok hőstettein akartam nevetni – sirnom kellett, s abbahagytam!" Megint új alakváltozásban látta feltámadni a „régi gárdát", amellyel szemben, annyi vereség s kiábrándulás után, akkor már végleg tehetetlennek érezte magát, s legfeljebb azzal tüntethetett, hogy effajta töredékeit is felvette – *Az elveszett alkotmány*-nyal együtt – 1867-ben *Összes Költeményei* közé.

Mert hiszen nagyobb indulat keresett utat, kifejezést ebben a versben is, mint amely megelégedhetett volna egy kis nevetéssel a nevetségessé tett ellenhősön. *Furkó Tamás* jó ismerősünk már *Az elveszett alkotmány*-ból. Amíg azonban ott elvegyül a szépszámú mellékszereplő közt, itt epikus főalakká készül növekedni: erre utal a nagyepikai hangvétel s a versnek a *Nibelung-éneké*-t imitáló hősi lejtése is. Mint a villámcsapás dördül „nemes Furkó Tamás" életébe március idusa, mely már annyi zajt vert a világtörténelemben, de akkorát még nem, mint legutóbb: „Ez volt ütés magáért!... most is zug a füle S nemzetiszin karikát hány a szeme bele." Vége a régi világnak, nincs robot, nincs mogyorófabot, nincs zsíros per, táblabírói trónszék; a nemesi levél legfeljebb arra jó, hogy ablakot ragasszon vele. De a hajdani kortesvezér talpra áll: felcsap honvédnek: „Szerencse, hogy »muszájból« is menni kelletett." Indulás előtt mondott beszédébe „beléjött Árpád s minden vitéz elől": lett is Furkóból íziben százados.

> Utközbe' már, előbb mint a rendelt helyre ért,
> Vitézi hajlamának adá nem egy jelét.
> Lehuzatá a birót, ha nem volt kész fogat,
> Felgyujtással ijeszté a rémült falvakat.

Nem tett ebben tehát, magyar nemes létére, másként, mint akármelyik „A...purg, vagy B...purg Ferdinánd!" – Ki tudja, hova nőtt volna ez a gyilkos humorú vitézi versezet, ha abban nem marad. Hogy nemcsak az effajta hitvány alvezérek kerültek volna terítékre, nem egy levéltöredék, visszanyelt félmondat, de néhány olyan vers is bi-

zonyítja, mint a *Koldus-ének*. Ebben nyíltan a „büszke, szenvedélyes, versengő vezérek" ellen fordul a költő. A szegény, csonka honvéd, aki pár falatért s fillérért koldul, az ő nevében is szól: „Tiszta vérünk szennyes oltáron ontatott." S a nagy harc hány kárvallott szegény nyomorékja nevében – akiknek Kossuth 1848. dec. 22-én holtig való tartást vagy ezer forintot, vagy tíz hold földet ígért – mondja a vers záró szakaszát:

Azt mondták, mikor a harcban ömlött vérem,
Tiz holdnyi örökség lesz valaha bérem.
Tiz arasz is jó lesz, gondolám magamban,
Korántsem gyanitva, milyen igazam van:
Óh, ha megtaláltok egykor az utfélen,
Adjatok egy szük sirt hazám szent földjében.

Vannak, akik Arany geszti benyomásait teszik felelőssé e bíráló hang felerősödéséért. Levelei, versei azt bizonyítják: nem volt szükség ehhez a Tisza-ház sértődött s gunyoros urainak befolyására. A *Koldus-ének*-et is még Szalontán írta a költő, láttuk, hol s milyen szándékkal adta elő. Szívesen közzé is tette volna: még 1850-ben felküldte Szilágyi Sándornak; a cenzúra azonban elutasította. Mert hiszen abban a „szakadt könyvben", amelybe a koldus honvéd is ír „egy-két *igaz* lapot" az elmúlt dicsőségről az unokák számára, ilyen sorok is olvashatók:

Mennyi drága erő, és mennyi nemes vér!
Hozzáfoghatót a történet nem ösmér.

A vers csak 1861-ben jelenhetett meg; a 48-as remények felújulásakor, egy a honvédek dicsőségének szentelt műben, amelyet az ügyes Vahot Imre szerkesztett; hogy tetszett, bizonyítja az az egylapos külön kiadás, amely ellen a költő, mivel engedélye nélkül jelent meg, fel is szólalt. Verseinek gyűjteményébe csak 67-ben került; a honvédet akkor harcfira változtatta; aztán újra vissza honvédre, ezzel a megjegyzéssel: „Szegény harcfi helyett honvéd kell; ugy volt irva eredetileg." (A kéziraton egyébként a vezérek jelzői indulatosabbak, aktuálisabbak voltak: „önző, szenvedélyes, áruló vezérek".)

A „béna harcfi" alakja másutt is feltűnik; legmelegebb színekkel a

Családi kör-ben. Itt úgy szólalt meg először, hogy Vahot, aki megkapta a vers első kéziratát, változtatásért könyörgött, mert „a forradalmi dicsőség és nyomoruságról még csak említést sem lehet tenni".

Beszél a szabadság véres napjairul,
S keble áttüzesül és arca felpirul,
Beszél azokról is – szemei könnyben usznak –
Kikkel más hazába bujdosott... koldusnak.

Arany nyilván találkozott ilyen bénán kolduló honvédekkel; volt akkoriban elég az országban. De találkozott közönyös, hamar felejtő, egészségesen életben maradott egykori forradalmárokkal is. Leveleiben nem egy idevágó célzás olvasható; de versben is formát öltött felháborodása. 1850-ben egy epigrammatikus tömörségű s maró keserűségű költeményben emlékezett meg március 15-ről:

Kelsz és lenyugszol észrevétlenül:
Innep valál, de senki meg nem ül,
Végzetes évi nap!
Oh, e tömeg más napot ünnepel;
Titkon sohajtja meg a hű kebel
Halomra dőlt oltáridat.

Emléked átkos, nyomasztó tereh:
A vérnek és könnyünek tengere
Mind, mind ahhoz tapad.
Az ember gyönge: félve néz feléd,
S mint egykor a tanitvány mesterét,
Nehéz időkben megtagad.

E vers érvényességét tartósabbnak ítélte keletkezése alkalmánál. 1860-ban, a nemzeti remények feléledése idején, nyilván figyelmeztetésül s azért, hogy közzétegye, bár keletkezésének évét megjelölve, de nagykőrösi dátummal újra letisztázta. Végül mégiscsak az 1867-es kiadásba vette fel: intése akkor sem volt felesleges. Később, már élete alkonyán, ezt jegyezte hozzá: „Március 15-re, midőn még egymás hallgató közönyét gyanus szemmel néztük s nem értettük volt ki belőle, hogy (kevés kivétellel) mindnyájan jó hazafiak maradtunk."

Hasonló széljegyzetet fűzött akkor az *Egynémely nagyocska emberre* címmel, ugyancsak 1850-ben írt vers szövegéhez. Ez talán legélesebb és legszemélyesebb kifakadása az olyan egykori hangoskodók ellen, akik úgy élték túl a veszedelmet, hogy a forradalmár köpenyét a talpnyalóéra fordították.

Nagy emberek, nagy emberek,
Oh mily kicsinyek vagytok,
Ha vész üvölt, ha reng a föld
S az ég villáma csattog!

A hangütés a Kölcseyn, Vörösmartyn nevelődött Petőfié; aki jobban odafigyel, a jambikus nyolcast és hetest váltogató ritmusban s néhány ironikus-dühös fordulatban észreveheti Byron lélegzetvételének emlékét is. De teljesen Aranyé a képformálás nyers, a közhelyek közismertségét is a képek súlyának, jelentőségének növelésére felhasználó erélye; övé az erkölcsi ítéletet személyes sértettséggel is az aktuális valósághoz kötő szemlélet realizmusa. Itt is a lelkiismeretet ülteti bírói székbe: csak meneküljetek, „Bárhogy mutat az öntudat: Kényelmetek nagy ára". S már itt a forma páratlan virtuozitásával teszi még robbanékonyabbá a szenvedélyesen izzó mondanivalót. A megfeszített ritmus, a sorváltások lüktetése egyszerre fegyelmezi s erősíti a versben uralkodó izgalmat, a rímek élessége vagy süketsége is ezt színezi, fékezi vagy engedi sisteregve kisülni. Érdemes különben odafigyelni, hogy a vers indulati mozgása, hangzása – még belső rímeinek rejtett csattogása is! – mennyire emlékeztet *A walesi bárdok*-éra.

Még a minap kolosszilag
Verétek a felhőket,
Föl sem vevén minket, szegény
Alant járókelőket:
Most sárba – nem döntve, hanem
Önként borulva, másztok,
S annak, ki rug, szines, hazug
Szóval allelujáztok.

Ezt a verset is csak az *Összes Költemények* 1867-es kiadásában tette közzé. Visszavonta, bár mindjárt létrejöttekor, 1850 júliusában fel-

küldte Szilágyi Sándornak, *A honvéd özvegyé*-t is: a hűtlenség balladáját, amelyet Petőfi özvegye ellen írt, ugyanannak az indulatnak egy másik örvényében, amelyből a hitüket-színüket váltó nagy emberek elleni kifakadás szökött fel. Júlia házassága – amelynek körülményeiről semmit sem tudott – azért is sértette oly mélyen, mert Petőfi akkorra már barátból, költőtársból a nemzeti, hősi nagyság jelképévé magasodott előtte. Nem sokkal előbb a Júlia emlékkönyvébe írt versben s aztán, éppen a Júlia új házasságának hónapjában közzétett *A lantos*-ban világosan meg is fogalmazta. Az *Emléklapra* így mondja ki ezt:... „Mintha el lehetne Feledni azt, alig emliti ajk; De a nemzet szivében eltemetve Érzem s megértem a titkos sohajt."

Ezért is lett számára a Petőfihez való viszony a nagy ügyhöz, a nemzet eszményéhez való hűség próbaköve. Ő maga – láttuk – sok versében a nyilvánosság előtt is megemlékezett róla. Moore-nak, a levert ír szabadságmozgalmak költőjének kötetéből azt a három részletet fordította le, amelyekkel eltűnt barátjának áldozhatott. A *Forget not the fielde*-t Petőfi is, Vörösmarty is átköltötte még a forradalom előtt; Arany 1852-ben emlékversnek szánta: „Eszünkbe jusson, hol veszett el Hősink utója, legjava"... s hogy kire gondolt, megjelölte a *The Minstrel-boy* két versszakának fordításával:

A dalnok elhullt! – ám iga
Nem sujtja büszke szellemét;
Megnémult a kedves koboz
Ő tépte hurját szerteszét;

Mondván: „Ne láss bút, lánc miatt,
Szerelem s vitézség lelke te!
Rabul ne zöngjen hurjaid
Szabadnak termett éneke!

Ezek a fordítások kéziratban maradtak. Legméltóbb, mert költőileg is legszebb Petőfi-megidézését, az *Emlények* három darabját azonban 1856-ban közzétette. Az első kettőt még 51-ben írta. Az első s a harmadik rész a személyes hűség éppen pátosztalansága által megrendítő hitvallása. Ezáltal csak még élesebb hangsúllyal hangzik el a középső rész vádló, az indulat rohamában szinte logikáját vesztő tetemrehívása:

Behantozatlan áll
Hamvai fölött a hely.
Hol, merre nyugszik ő,
Nem mondja semmi kő,
Nem mondja semmi jel.

S hazám leányi közt
Nincs egy Antigoné,
Ki sirját fölkeresve,
Hantot föléje nyesve,
Virággal hintené!

A győzők megítéléséről ilyen nyiltan természetesen nem szólhatott. Véleményét, lelkiállapotát nagyrészt egyes verssorokban, bújtatott értelmű utalásokban juttatta kifejezésre, vagy azzal a módszerrel, amellyel mások is éltek s amelyet ő maga jellemzett így: „És szóljon az, hogy hallgatok." Az idegen hatalom árnyéka ekkoriban ráhull jóformán minden versére; a legyőzöttség s az ellenszegülés, a harag, a megvetés, sőt a gyűlölet nemegyszer a legváratlanabb helyeken és színezetben bukkan fel, mint indulat, emlék, vágy, mint a kedély kitörölhetetlen eleme. „De *Pucheim* kardja szivemnek szegezve, Félig se mertem azt kimondani!": néz vissza a költő a *Bolond Istók* második énekében a néma dac és néma bú ez éveire. Az 1850-ben keletkezett első ének néhány sorában szinte csak szabad asszociációként tűnik fel „a *kis törpe lengyel*": „Ki éneklendi meg dicső csatáit?" A *Bolond Istók* első énekének 4. strófáját – amelyben a keser-édes humor kifejezését keleti fajának táncán szemléli, a következő, később erősen kitörölt strófával folytatta:

Talán egyéb sincs: nyelved és dalod,
Mit kincs gyanánt kebled őrizne még.
Dicsőséged? egy balzsamos halott,
Mely meghala és eltemették.
Hiába! mindhiába ontanod
A könnyek árját; ah! volt s nincs... elég.

Ekkortól hordozza *A walesi bárdok* látomását: „Levágva népünk ezrei, Halomba, mint kereszt"; s így tanítja fiát reménytelen imád-

ságra: „És ha felnövén tapasztalod, Hogy apáid földje nem honod..." Ezt a motívumot már Kölcsey is az évszázados nemzeti publicisztika idegen- egyre inkább németellenes érvei közül olvasztotta a *Himnusz*-ba. Arany gondolat és érzésvilágában is természetszerűen jutnak egyre nagyobb szerephez a gyarmati állapotába újra meg újra visszataszított nemzet sérelmi publicisztikájának százados motívumai. Ami költőileg is olyan elevenné és hitelessé teszi ezeket a megújított motívumokat, a személyes élménnyel felidézett valóság egy-egy jelképessé fokozott mozzanata. Ugyanaz a költői eljárás csiszolódik tökéletesedik ezekben az években, amelynek jelentkezését *A rab gólyá*-ban vagy a *Tél*-ben figyelhettük meg.

A *Hecc, hecc!* című drámai erejű kis életkép értelmét később ő maga így világította meg: „A Haynau világra":

Utcahosszat bőg a szegény marha,
Nincsen kedve menni vágópadra,
Kinosan küzd öt-hat szelindekkel:
Életiért még öklelni is mer!

Gyepü megől vicsori szomszédok
Gyönyörködve nézik a játékot...
A mészáros ebeit kapatja,
Ráadásul magát is mulatja.

Ennél sokkal merészebb, nyíltabb és közérthetőbb a két *Ráchel*-vers szimbolikája. Mindkettő 1851-ben keletkezett; a bátor Szilágyi Sándor 53-ban a *Nők könyve* c. almanachban közzé is tette őket. Az ikerköltemény azon a határon áll, amelyen a „viharzó bú már lecsendesült", de a rettenetre visszatekintő értelem annál kérlelhetetlenebbül ítél, s a „kietlen nyugalom, minő romok felett vagyon", nemcsak „szózatos panaszban enyhül", de vádat is emel az ártatlanokat halomra gyilkoltató zsarnok ellen, s kimondja, hogy a megifjuló időben erősödve él az, akit halálra kerestek. Ezekben az allegóriákban a költő általános idegenellenessége határozott zsarnokellenességre konkretizálódik: első jelentkezései későbbi költészete egyik igen fontos erének.

A *Ráchel*-versekben Arany lírájának két jellegzetes változata párosul: az életképbe öltözködő általános, főként nemzeti értelmű közirodalmi vers és az érzést érzésre, gondolatot gondolatra halmozó,

erős fokozással felszárnyaló s valamilyen eszmei nyugvópontra visszahajolva megpihenő monológ. Ezzel is határon állnak. Egy sor ritmikai kísérlet folytatódik bennük, szinte öntudatlan célszerűséggel. Az élő ejtéshez szabadon illeszkedő jambikus sorok lassuló-gyorsuló zenéje az első versben már csaknem véglegesen egybeolvad a képek felcsapó-kisimuló hullámverésével. A másodikban a két-két hangsúlyos tizenkettest egy-egy visszaütő rímű hatszótagossal tagoló-összefoglaló strófák szigorú rendjükben is változatos lüktetéssel erősítik a gyászének áradó panaszát. Az első: fokról fokra kibontakozó állókép; a második: sodró lendületű, egyre emelkedő nagyária. A balladák felé mutat a hangulat komor érzelmessége, a felidézett jelenet drámaisága; a nagyobb epikumok s a politikai szimbolikájú balladák felé a zsarnokgyűlölet heve.

Ilyen tömören sehol másutt nem fejezte ki Arany a nemzeti tragédia lényegét:

Ime, a szép tavasz kiesett az évből,
Egy nemzedék holt ki az emberiségből,
Nyugszik temetőben;
Serdül Betlehemnek, felnő számos ifja:
De egynek se lészen születése napja
E *két* esztendőben.

De ilyen egyértelműen csak ritkán tett hitet is amellett, hogy újra bízik az életben, a nagy örökség erejében, megmaradásában.

Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez:
De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz,
Hogy nincs ő elveszve!
Napjaid számitvák, megifjult az idő,
És kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő,
Az *Ige*, az *eszme*:

A szabadságharc leverése utáni években még tovább vitte a lendület, a bizalom, hogy, bár alkalmazkodva a helyzethez, de megéledhet a fa, melynek „már csak egy zöldellő gyöngye volt: a bánat" s amelynek ágai mégis „egy a másik után épül".

Az éledező fához ily módon abban a versben hasonlította magával

együtt a nemzetet, amelyet az egyéves törökországi bujdosásból hazatért Egressy Gábornak írt. A népszerű színész a forradalom híve és részese volt; Petőfit, barátját, ő küldte Bemhez utolsó útjára; előbb ő volt annak a vállalkozásnak értelmi szerzője, amely Vörösmarty, Petőfi és Arany erőit a teljes Shakespeare lefordítására egyesítette volna. Arannyal hosszú ideig élénk kapcsolatot tartott; visszatérte nemcsak a költőben, de az egész közvéleményben bizakodást keltett. A költeményt Nagy Ignác oly „gyönyörü"-nek találta, hogy „furórét csinált volna"; de aggódott; más címet kért. Aztán mégis megjelent a vers a *Hölgyfutár* 1851. jan. 30-i számában a költő névaláírásával s ezzel a megjegyzéssel: „Most midőn az egész időszaki sajtó egyhangulag fejezi ki a közönség óhajtását, Egressy Gábort mielőbb ismét szinpadunkon láthatni, időszerünek láttuk közleni e szép költeményt, mely már néhány hónap előtt küldetett be." A verset az a tiszta, naiv bizalom tölti el, amely akkor Arannyal együtt a költészet megmaradt embereiben az irodalmi élet váratlan megélénkülésének láttán jelentkezett. Arany akkor még a közös nagy barát visszatértének lehetőségéről is szót ejt, s így fordul a figyelő közösségéhez:

Félre, kishitüek, félre! nem veszett el –
Élni fog nyelvében, élni müvészettel
Még soká e nemzet!
Föl, merész versenyre, kinek az istenség
Nyujtá dallamos ajk s honi hárfa kincsét!
Zengjen, aki zenghet!

Írótársai mind egyetértettek vele abban, hogy – Toldy szavai szerint – „az irodalom ez idő szerint fő tényezője megmaradásunknak". Ez a helyzet megfelelt Arany természetének, hűségének, az irodalomról vallott felfogásának. Képességei határának túlzott tiszteletét, azt a meggyőződését, hogy feladata főként szépirodalmi, érzelmi s ízlésnevelő hatást gyakorolni az olvasókra, most a körülmények is igazolni látszottak. Petőfi vihara nem dagasztotta már vitorláit. Végleg bezárkózott tehát abba a körbe, amelyet népe világából a magáénak fogadott el, s amelyről késő öregségéig azt vallotta, hogy abból „kivágyni kész halál". Életműve ettől kezdve egyre inkább befelé mélyült, gazdagodott csak; az egykorú világirodalom igazán termékenyítő hatásaitól mindinkább elszakadva, a klasszikusokból és a hazai

kortársaktól is főként azt tanulta meg, amit ennek a magyar világnak feltárásában, ábrázolásában hasznosíthatott. Az a kiábrándult rezignáció, amely *Az elveszett alkotmány* humorát oly vigasztalanná tette, most sztoikusabb változatban, de a nagyvilág dolgait illetően ugyanolyan végletességgel tűnik fel gondolatvilágában.

Kölcsey baljós csillagzata emelkedik újra szemhatára fölé, leveleiben is többször említi, mint kedélyállapotához jól illő olvasmányt, ennek az ostorozó indulatú moralistának gondolatait, a vétkeiért méltán bűnhődő nemzetről s a fanyarrá érett ész józanságáról, mely azzal nyújt vigaszt a forró-hideg lázban égő léleknek, hogy leleplezi minden nagynak vélt tett, alkotás, példa hiábavalóságát. Arany is megírja a maga *Vanitatum Vanitas*-át. Az Egressy Gábornak szóló köszöntés szomszédságában jött létre a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*. Tanulságos e verset a Kölcseyével összevetni. Amily közeli rokonok a fogantatásukat körülvevő köz- és kedélyállapot tekintetében, amennyire emlékeztet egymásra nem egy képük, gondolatuk s ritmusuk, legalább annyira különböznek egészükben. Kölcsey verse az indulat s a gondolat szenvedélyes lobogásában s a kifejezés kristálykeménységű hézagtalanságában, tehát művészi erőben és teljességben jóval felülmúlja Aranyét. A *Gondolatok* azonban sokkal kevésbé elvont, sokkal többet árul el a költő és a kor valóságos, szinte kézzelfoghatóan jelenvaló élményeiből, problémáiból, s ezek lehető megoldásáról is, mint a *Vanitatum:* esendősége által emberibb, hozzáférhetőbb; szűkre szabott, ha úgy tetszik magánemberi kicsengésével is vigasztalóbb.

Ez a nehézkes, körülményeskedő, helyenkint közhelyszerű, el-elhíguló vers a személyes hitelű s epigrammai tömörségű fogalmazás gyöngyszemeit görgeti áramlásában. „Hogy fajra fajt ne költene Az ápolt népgyülölség S nemzet ne kisérné tapssal Más nemzet sirbadöltét." – „Hogy az utódok sirjait Ne számlálná meg a vén, Hazája vagy idegen föld Vidékein...": mindez egyértelműen az elzúgott vihart idézi fel, amelynek élményei az „örök béke", de általában: a közdolgok reménytelenségét sugalmazzák:

Hiu szándék! veszett erő
Ily küzdelemre szállni,
Megáradott nemes lelkek
Sziklába vert hullámi!

A megkövült gonoszságból
Melynek tövén kihaltok,
Nem érdemes, ha mit talán
Századokig lenyaltok!

Arra nézve, hogy a „világot ujra felgyujtó Prométheusz" meg az „uj népáradás" – amiket a versben megidézett – a közelmúltra utal-e, a költő nem ad egyértelmű választ; az akadémiai főtitkár egy jóval későbbi, 1871-ben elhangzott nyilatkozata ellentmond ennek: ott a „népvándorlások iszonyainak ismétlődéséről", „az ököljog visszatértéről" beszélt, s elítélte a háborút. Egyértelműen a reformkornak a gyakorlatban visszájára fordult eszménye ellen szól azonban, amikor a túlérett kovászként megromlott népet, a „renyhe társaság büzhödt állóvizében" keletkező új bűnök milliárdjait ítéli el. „Midőn a munka és vagyon Egymástól messzi esnek, És a tőkélyre vitt csalást Mondhatni rendszeresnek... Midőn a gazdag megkövül És a szegény elfásul... Egyszóval a polgárodás Fordul reánk csapásul –: Akkor elétör egy vad nép Szilaj vére s erénye...": ebben mintha az öreg Toldi intelme visszhangoznék. De a költő most sem foglal egyértelműen a nyers ősi erő mellett állást. Egyáltalán: végül az egész vitából visszavonul, a „bölcs Istenre" hárítva a döntés jogát és felelősségét.

Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Méltó képmása Istennek,
Polgára a hazának,
Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.

Láttuk, ez a rezignáció jellemzi azt a magatartást is, amelyre költői szerepéért és magánemberi boldogságáért folytatott küzdelmeiben eljutott. Ide érkezett el egy időre az irodalom kérdéseiben is. 1853-ban tette közzé az irodalmi állapotok fullánkos-epés gúnyrajzát, *A sárkány*-t. Ennek támadó indulata – amelyet Lévay nem tartott elég mérgesnek és nyíltnak, s amelyért mégis sokfelé felhördültek – kétfelé vág: a nekiszabadult fellengzők s a mocsárba süppedő békák ellen. A keserű szatírát azonban aranyközéputas egyensúlyra szelídítik a vers zárósorai: „Valahol a kettő között, Keressétek az igazat."

De ettől az igazságtól is elhatárolja magát némileg egy – mindig is kedvelt – magát kisebbítő ironikus fordulattal: Az író – mondja –, amikor így ítél: „Ugy tesz, mint a falusi biró Egy bonyolult kérdés fölött."

Nem ez Arany egyetlen verse, amely egyszerre suhint az egymással s vele is szemben álló ellenfelekre meg önmagára; pontosabban: önmaga bírói szerepére. A gúnyolódásnak ez a villódzó sokrétűsége teszi – helyenkénti nehézkességükkel, gyakorlatlan, naiv tréfálkozásukkal együtt – olyan elbűvölővé a *Vojtina*-leveleket s a velük rokon hangnemű bíráló verseket. Úgy hatnak, mintha költői széljegyzetek lennének csupán, holott vérre-menő problémákról szólnak. Hogy a költő a maga szerepét is kifigurázza bennük, csak hitelüket erősíti. Idéztem már egy idevágó megjegyzését: „Vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem." Közvetlenül ez előtt, szívszorító indoklásként, ez olvasható az Erdélyi Jánosnak 1856-ban írt levélben: „Átok gyanánt fekszik rajtam – mint sokunkon – a közelebbi néhány év – ez szegte szárnyamat..." S utána a megsebzett fájvirág sértett könyörgése: „Óhajtom, hogy ne szóljon rólam senki – hagyjanak pihenni." Messze volt akkoriban attól a humortól, amelyet egykor az életkörülményeivel megbékélt szív derűjéből merített s attól is, amelyhez keserű tapasztalatai után, könnyek közt mosolygó bölcsként higgadt. A féken tartott ingerültségből, a felhorzsolt érzékenységből, az erkölcsi felháborodásból, a nyíltan kiömleni nem képes politikai sérelmekből hol szarkasztikus rosszmájúság, hol nyersen támadó, torzító indulat, hol öntépő kisebbségi érzés, hol idegkimerüléses ernyedtség támadt. Ekkoriban írt versei nagyrészt nem humorosak, hanem ironikusak; az irónia sokféle árnyalatával. Egyszerre panaszosak és fölényesek, agresszívek és magukba fordulók, sértők és sértődöttek, elkínzottak és játékosak.

Egyik talán legjellemzőbb, de mindenesetre legtöményebb példájuk az *Arkádia-féle*. A magyar nemességnek az abszolutizmus idején elhangzott éles bírálatai közt tartják számon, de iróniája az elnémító hatalomra is vág, s a költő szerepét is kikezdi. Hányféle, a nyilvánosság veszélyei s a maga örvényei elől egyformán bujkáló áttétellel! A költő azért veszi fel a pellengérre állítandó, kötelességmulasztó, de befolyást igénylő kutyabőr-tulajdonos jelmezét, hogy az életkép-monológ hitelével mutathassa meg a rosszul vitt nemzeti szerep visszáját. A szerepjátszásába azonban váratlanul beleszövődik az önvád:

ő is, mint sokan nem, épkézláb maradt; s a személyes sérelem: ő is lehetett volna valami, ha kutyabőrének dátuma nem hibás: – lehetett volna talán ugyanolyan haszontalan úr, mint akik elpipázva kopasztanák a madarat – de erről nem tanácsos beszélni – s akikkel együtt ő is csak egyszer áldozna évenként a hazáért: „megszörözné a naptárt"; de hát e félszeg álom nem érdemel legyintésnél egyebet: ő csak „verselő, Magyarosan: kapa-kaszakerülő".

Egyszer már ugyanígy sorolta magát a „kapa-unta parasztok" közé. Akkori sértettsége azonban azóta áttételesebbé, egyszerre fölényesebbé és mélyebbé vált. 1853-ra már elismert költő lett, tisztelt tagja az úri kaszinónak; s a jobbágytörvény a jogfosztottakat is egyenjogúsította. De elismertségét a hámba kényszerített nemes ménének érezte Arany, s az egyenjogúsítást a magyar elemre mért csapásnak. A beavatottabbaknak a vers kezdősorában kifejezésre jutó önirónját is észre kellett volna venniök: célzás ez az egykor Debrecenben nagy port felvert *Árkádia*-perre. S minderről még szólnia sem lehetett nyíltan. *A nagyidai cigányok* visszhangja s a *Bolond Istók* első énekének visszhangtalansága pedig bebizonyította, hogy még a magyarok sem értik meg; 56-ra kiderült, hogy az olyan bennfentes irodalmi embereknek is, mint Erdélyi János volt, szemére kellett hánynia, hogy „kegyetlenül félre van értve". A nagy tekintélyű bíráló előtt nemcsak verselésének, nyelvhasználatának helyességét s „fájdalmas versei"-nek jogosságát kellett megvédenie, hanem játékos iróniájának értelmét is meg kellett magyaráznia. „...hadd szóljak egy szót a po-Litiká-ról. Ez játék, melyet kevesen vesznek észre, de hogy kegyed észre nem vette, csodálom. Arról van szó, hogy a magyar ember politizál – ugy amint *most* politizálhat.

Koppasztanám a madarat,
Ha már meg *nem foghatom*,
Fosztanám a tollat, tudni-
Illik a...

Könnyű észrevenni, miféle *madár*, miféle *tollfosztás* (a leghálátlanabb dolog) van szóban. Most következik, hogy kimondjam a szót, de *nem merem*, nem tanácsos, mégis valahogy ki akarom nyögni, s igy fordítom:

De amiről szólni sem po...
Litika.

A nagy többség ezt ugy érti, hogy *nem sült* a vers, azért szakasztottam meg a szót: holott én magát az állapotot festem az előadás által. Csekélység, elismerem, de azt hittem, hogy némelyek mégis megértenek, s hol művészileg gondoltam alkotni, nem ütnek a körmömre, mint tanulatlan fickónak."

Ilyen félreértést, ilyen körömre verést érzett *A nagyidai cigányok* fogadtatásában is.

A furcsa hősköltemény nem keltett nagy feltűnést; 1863-ban, amikor visszaváltotta, hogy majd felvehesse *Összes Költeményei* közé, még ott hevert „százszámra Julius Müllernél". A tanácstalan bírálók helyett Toldy Ferenc fogalmazta meg az elutasítás érveit: „E hősköltemény nem hősköltemény. Nem is fonákja a hősköltemények... s nem is Arany Jánosé, ti. azon Aranyé, kiben név és érdem oly szép azonossággal egyesült. Szomorú aberrációja egy ritka szép léleknek, nem a tárgynál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által, melynek azt vívójévé teszi. De a tartalomnál fogva, mely – áldatlan üresség." Toldy ingerültsége érthető. Ő más szerepet jelölt ki a *Toldi* költőjének: újra fel is szólította Aranyt, hogy a *Toldi* második részével tegye jóvá vétségét, s nyugtassa meg az irodalom minden barátját, „ki elsőrangu költője nevét önmaga által elhomályosítva csak fájdalommal láthatja". A „cigány feletti eszmét" nem vette észre; az adott helyzetben nyilván nem is helyeselte volna, komikus eposzként pedig – amelynek megvalósítását nem sokkal előbb még ő is sürgette – túlságosan is bárdolatlannak, példamutatásra alkalmatlannak találta a *A nagyidai cigányok*-at.

Voltak azért néhányan – igaz hogy azóta is csak kevesen –, akik előlegezték Horváth János ítéletét: „A költemény minden lappangó értelmezés nélkül megállhat furcsa eposz gyanánt, a költő alakitó, jellemző képességének »tárgy«-ismeretének s komikum iránti érzékének kiváló bizonyitékaként. A »cigány« embertípust olyannak rajzolja, amilyennek a magyar nép hosszú tapasztalat alapján ismeri, lenézi és szereti, bosszankodik, nevet is rajta."

A németektől szorongatott Nagyida kapitánya – szól a történet – a cigányokra bízza a vár védelmét, s katonáival együtt megszökik.

A cigányok a pillanat benyomásai s lehetőségei szerint viselkednek: örökös vajdának választják Csórit, ennek örömére felfalják, megiszszák, amit lehet, elpufogtatják a maradék puskaport, s ezt öklüket rázva utána is kiabálják az elvonuló ellenségnek. Ez erre visszafordul, s ebrúdon hányja ki őket a várból.

A történelmi anekdotát a cigányokról szóló mesevázat ennek az egyéni és köztapasztalatnak tréfákban, szólásokban, ponyvatörténetekben is megrögzített motívumaival töltötte ki Arany. Cigányai éretlenek, de nagyralátók, toprongyosak, de cifrálkodók, falánkak, gyávák, gyerekesek, a maguk félszegségeinek áldozataiként nevetségesek. Csóri, „a nagy álmodó" s a bajból „ügyesen kisuhanó" vajda félszeg erényeivel, kajla vágyaival és csínytevésnél alig súlyosabb vétkeivel: az ő tulajdonságaik összegezője. Ellenfeleik is méltók hozzájuk: önállótlan, jellegtelen, arc nélküli zsoldoshad ostoba vezérekkel. Az ő tulajdonságaik összegezője Puk Mihály (Pucheim) a maga elméleti térképstratégiájával, „igen eszes" ostobaságával s óvatos vitézségével, mely oly nagy, hogy méltó bére csak a pince szögletében kincs helyett talált rossz szagú piszok lehet.

A suta történet groteszk hősei hozzájuk méltó „furcsa" költői köntösben jelennek meg. Az önéletrajz „népies vig eposz"-nak nevezi *A nagyidai cigányok*-at. De ez nem Petőfi vagy a *Toldi* népiessége. Inkább azé a kollégiumi s kántorpoézisé, amelyről Arany ifjúkorának szellemi környezetével kapcsolatban már volt szó. Újra ennek csípős, nyers ízeit, színeit, torzító humorát, parodizáló kedvét, férfi durvaságait, egyszóval alantas humorát használja fel Arany; most is, mint később is örömét lelve a természetes nyelv, a nem kényes képzeletjárás s a „valóságos" valóság e durvaságával is játékos, faragatlanságával is egészséges világában. Amit azonban onnan merít, azt most már a gyakorlott költő válogató ízlésével és tudatos szerkesztő készségével foglalja átgondolt, arányos, hatásos kompozícióba. A hagyományos eposz fogásait például nemcsak parodizálja, hanem az egész mű cigányvilágához illesztve-formálva: értelmessé, a furcsa világ hitelét erősítő szerkezeti elemmé teszi.

S még inkább: az igazi hősköltemények igazi pátoszát nemcsak gúnyolódó szándékkal fordítja visszájára: a részletek mindegyre túlmutatnak önmagukon, s az egész hangulatában fokozódó erővel érvényesül az önirónának az a marón fájdalmas, keserédes színezete, amelyet Aranynak már egy sor kisebb költeményén megfigyelhettünk.

Mintha a költő azért merülne el újra a nyers valóságba, hogy a romantika képzelgő álomvilága mögött az igazit mutassa meg. Az igazi cigányokat, azok helyett a vágyképek helyett, amelyekben „a derék bennszülöttet", „a természet romlatlan gyermekét", a szabadság idilljét fedezték fel s formázták költészetté Kelet-Európa egzotizmusában a nagyromantika olyan jelentős költői, mint Puskin vagy Lenau, vagy akár Jókai, s amelyeknek operettgiccsé vagy idegenforgalmi csalétekké züllött változatai máig életben maradtak. Csóri álma, amelyben vágy és valóság, jó szándék és önzés, az álom nagyvonalúsága s az ébredés kicsinyessége oly keserű iróniával van ábrázolva, az egész mű szenvedélyességében már-már romantikus romantikaellenességét emeli ki.

A támadó, gúnyolódó harag azonban mélyebbre vág az ízlés, a költői formaadás kérdéseinél. Csóri egy nép dicső küzdelmét, győzelmét álmodja meg. Úgy, hogy álmának tárgya s hőse méltatlan e dicsőségre, mert önző, széthúzó, gyáva, az igazi esélyt észrevenni ostoba, s érte komoly kockázatra, küzdelemre vállalkozni erélytelen. Néhány közhasználatú fordulat sejteti: mire utal e jelképes értelmű nép kalandjának története: „Régi híres nemzet", „csak az egyetértés köztük igen vékony", „Szép szabadságunkat nagyon körülnyirák", „hagyjuk-e ... hogy... eltöröljék a föld színéről fajunkat?", „A nemzeti gőg kitöre nagy zajjal", „ki a nemzet java", „szép dolog, nagy érdem halni a hazáért", „Könnyen megneheztel, de kibékül mindjár." Hangsúlyozottabbak az utalások akkor, ha a költő, Diridongón ámuldozva személyesen is megszólal.

Hej, mennyit lenyársalt! hej mennyit levágott!
Hogy megtizedelte az embercsaládot!
Amennyit ma rombol az emberiségen,
Nem épitett annyit egész életében.

Ez a *Kertben*, a *Gondolatok a béke-kongresszus*-ra hangja: a közelmúlt pusztításaira vonatkoztatva; s egyértelműen arra vonatkozik a Puk Mihály bűzös kincsleletére vonatkozó megjegyzés:

Meg ne gáncsoljátok szegény költő dalát;
Puk Mihálynak irta ebben *diadalát*,
Méltó oly vitézség, mint az övé, erre:
Más babér nem termett e dicső fegyverre.

Az átlagolvasó persze nehezen vagy egyáltalán nem fogta fel magyarázat nélkül az egész mű mélyebb értelmét. Hogyan is tehette volna ezt?! Még Toldy sem értette, miről is van igazában szó. A költő túlságosan messzire ment az álcázásban – láttuk, nemcsak ebben a versében s nemcsak a gyakorlati politika befolyására. Végül is maga volt kénytelen magyarázatot adni. Kezdetben csak barátai számára. Szilágyi Istvánnak 1853 elején így: „a Cigányok semmi egyéb, mint a pesszimizmus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni, ha ugyan magát a szempontot méltányolni lehet. De nem tehettem másképp: okádhatnám volt. (Megbocsáss e szóért, ki akartam magamat fejezni.) Ha üres, ha tartalmatlan, nem annyira én hibám, mint az *állapoté*, mely az ostromról neveztetik." Az állapotot *Önéletrajz*-a így jellemezte: „A világ folyásával és önmagammal meghasonlva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni." Jó tíz év múlva a nyilvánosság előtt is ő maga magyarázta meg művét legszebb teljességgel a *Bolond Istók* második énekének elején:

Elolvasták-e, vagy föl sem szelék? –
Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég.

Ki gondolt arra, hogy van benne *eszme*,
Cigányfölötti érzés valami,
De, *Pucheim* kardja szivemnek szegezve,
Félig se mertem azt kimondani!
A *szalmapörnye* sem volt tőlünk messze,
Miről magyar fül nem tud hallani,
S melytől sötéten jártunk egykoron,
Barnitva szinünk s szivünk nagy korom.

Dicső, nemes faj, mely vérzett Idánál!
(Ott volt a végcsapás, *Világoson*)
Halálra mennék érted, ha kivánnál;
Engem esz a lug, ha fejed mosom;
Rothadjon a nyelv, mely téged profánál,
Édes enyim, szentem, magasztosom!
Azért kivánnám még, hogy el ne haljak,
Hogy rólad méltán zönghessen ez ajjak.

Ott láttam én, (hisz ott is voltam egyszer:
Tenni kevés, de halni volt esély)
Győzelmeid napját; s a szörnyü perccel
Én is alólbukám, midőn esél.
Bámulta *egy világ* amit cselekszel,
Minőt rege is csak ritkán mesél:
De vállvonitva kullogott tovább
Hogy sebeidben tipra büszke láb.

És engem akkor oly érzés fogott el...
A szőlősgazda is, az egyszeri,
Magánkivül s örjöngve kacagott fel,
Látván, hogy szőlejét a jég veri,
Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei:
„No hát no!" igy kiált, „én uram, isten!
Csak rajta! hadd lám, mire megyünk *ketten!*"

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék *nevetni*, a sirás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségbe'sett kacaj lőn Nagyida.

A második ének 1–10 versszakát 1863-ban a *Koszorú*-ban tette közzé először; *A nagyidai cigányok*-ra vonatkozó hét strófát e mű 1867-es új kiadása elé is odaillesztette. Nyilván nemcsak azért, hogy az esetleges mendemondáknak elejét vegye, hanem azért is, mert benne már végleg eszmévé finomult, az akkori politikai küzdelmeknek pedig legfőbb függetlenségi erőtartalékává lett a forradalom és a szabadságharc. A mű sorsa éppoly kétértelmű, mint az maga. A költő vallomása után már egyszerű volt magyarázni, a maró fájdalom jajkiáltásává, lírai remekké, a bíráló bátorság utolsó haditényévé emelni, de lehetett a kaján árulás tettévé is minősíteni. Mindez meg is történt. Az idő mállasztó erejét ez a mű állta meg talán legkevésbé: ma alig

olvashatja más az irodalom inyenceinél és szakembereinél. Ezek annál jobban értékelik is, mentől több magyarázatot igényel. A benne ábrázolt tárgy mégis éppúgy jelképpé lett, mint a *Toldi*. Ha a magyarság valamilyen kalandos, meggondolatlan, szalmaláng-szenvedélyű vállalkozásáról esik bíráló szó: érvként, jelképes hasonlatként nem maradhat el Nagyida.

Arany jól tudta s pályájának e korszakára visszatekintve, írásba is foglalta, hogy lírájának első igazi virágzása: válságköltészet. Olyan külső és belső körülmények közt jött létre, amelyek nem adtak időt, módot és erőt arra, hogy igazi, nagyra mért epikai terveit megvalósíthassa. Az elszaporodó töredékek között és után tehát a kisebb epikumok, főleg a balladák lettek e korszak reprezentatív epikai műveivé. Ezekben az ihlet ritka pillanatait egy-egy robbanásszerűen tömény s földrengésszerűen szakadékos kitörésben is fel tudta használni; s olyan műveket hozott létre, amelyekben az alkotóerő rövid megfeszítése is elég volt rá, hogy a kisebb formákat teljességgel kitöltse. De a balladákban igen sok olyan elkezdett kísérlet, megtorpant szándék, épp hogy felgerjedő érzés talált kifejezést, amely nagyméretű művek építő kötőanyaga, tartógerendázata lehetett volna. A válságlíra folyondárjai a nagy epikai vállalkozások rommezején indáznak keresztül.

Az *Önéletrajz* „népies vig eposz"-nak nevezi *A nagyidai cigányok*-at. A *Toldi* óta ez már a népies epika hangnemének harmadik lényeges változata. A *Murány ostromá*-ban oly nyelvet akart teremteni „mely az irodalmi és népies között mintegy középet tartson". *Toldi estéjé*-ben a *Murány* „erős, de nem cikornyás" nyelvét mély személyes líraisággal itatta át. A *Cigányok*-ban megtapasztalta, milyen nehéz „a szépnek szélein járni" még „kiképzett művésznek" is, ha „leereszkedik a nieder-komischba". Mindhárom művében a maga népi egyszerűségű, fent és lent egyformán közérthető nyelvanyagából merített, s egyikben sem lépte át a költői beszély műfaji kereteit.

De már Petőfinek írt első levelében feltűnik a népi szellemben és nyelven írt eposz álma. Ilyen irányba hívta-terelte a szakmai közvélemény; Toldy, Petőfi, de mások is a magyar Homéroszt szerették volna benne és általa életre hívni. „Csak királyt ne végy hősödnek", óvta Petőfi 1847 februárjában, s már egy évvel később, 1848. ápr. 18-án arra biztatta, hogy kerekítse egyetlen nagy egésszé a *Toldi*-t: „Ha már a fejét és lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni." Szemere Pál, Vörösmarty is azt javasolta, hogy a két kész

Toldi-t teljesítse trilógiává. Arany hozzáfogott a munkához, amely végigkísérte egész pályáján, s amelyet csak halála előtt, az első töredékektől világnyi távolságban fejezett be.

Az első akadályról már Petőfinek panaszkodott, amikor még nem akart itt sem többet költői beszélynél: „Mit vegyek az élet közepéről... Költsek, azt mondod... Meglátom, tudok-e repülni az Ilosvai Péter diák szárnyai nélkül." Az *Önéletrajz* – már igazi eposzra gondolva – ezt az érvet fejtegeti tovább 1855-ben: „Legfőbb akadály, ami e tekintetben rám súlyosul, az, hogy a Toldi-monda a más két darabban már szinte ki van merítve – én pedig az eposzt *mondára*, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, amit én *eposzi hitel*-nek nevezek." A *Toldi szerelme* előszavában is ugyanígy nyilatkozott. Pedig közben – ahogy Toldy Ferencnek 1851-ben írta – kénytelen volt „jobbadán puszta képzeletből meríteni s ezt Lajos korabeli történeti háttérre fektetni".

Néhány korai tervvázlatában, jegyzetében egyformán ott a nyoma a kalandos nagy eposzok, a népmesék, mondák és anekdoták meg az elérhető történetírók anyagra vadászó tanulmányozásának: feltűnik ezekben a nőrablásnak, az álarcos harcnak, a véres hadikalandoknak, a bűbájos gyűrűnek, a tündér kedvesnek motívuma éppúgy, mint a táltoslóé, egy szolgáló tündérregéjéé vagy a banyáé, aki „három izben jő", hogy magával csalja Piroskát – s „ezen esemény körülményesen, epice és nem dramatice, csattanósan iratik le". Mindez nagyrészt áthullt a „légből kapott eposzokat" nem szenvedő Arany rostáján. A trilógia derekának tervét átalakította tehát. A *Toldi szerelme Előszavá*-ban 1879-ben ezt írta erről: „Valami nagyobb történelmi eseményhez, jelesül a nápolyi hadjárathoz akartam támasztani, oly módon, hogy *Toldi szerelme* annak mintegy epizódja legyen: azért neveztem általánosb címmel *Daliás Idők*-nek. Tehát, egy eposz (quasi népies *epopoeia*), benne Toldi a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy epizód." Úgy látszik, akkor jutott erre az eredményre, amikor jócskán előrehaladt már az első kidolgozásban.

A népies törekvések kételytelen vállalása idején 1849–51-ben nyugodtan haladt a két *Toldi* akkor már kész részeinek útján. Lajos, félig még a *Toldi* mesekirálya, álruhában indul országjárni – kezdődik az üdén naiv történet –, s így tölt egy éjszakát a vendégszerető Rozgonyi

házban. A gazda mélységes bánatának oka, hogy idegen rokonság fog civódni sok szép birtokán, mert egyetlen leánya csak akkor örökölhetne, ha a király fiúsítaná. Akkor boldogan férjhez is adná ahhoz a daliához, aki mindenkit legyőzne egy vitézi játékon. A titkon távozó király ilyen értelmű levelet hagy hátra. Megrendezik a játékot, Toldi, akinek a király szánta a lányt, csak akkor ugrat a porondra, mikor kiderül, hogy a gonosz és csúf Holubár – a Szigeten egykor levágott cseh öccse – nyeri el a pálmát: Piroska kezét; s akkor dühében megöli a győztest. Sorsa számkivetés. Reményét abba veti, hogy az olasz hadjáratban, ahova Lajos éppen meggyilkolt Endre öccsét megbosszulni indul, kiköszörülheti a csorbát, s hazatérve feleségül veheti Piroskát. El is gyűrűzi a lányt. Öreg Toldiné is elindul, hogy – ugyancsak elleplezve magát – megnézze a leányt és Rozgonyiék házi körülményeit. Toldi kalandjai közben elkezdődnek; haditettek után megállja a csábító szerelem próbáját is. Öreg Toldiné pedig elhatározza, hogy Budára megy, kegyelmet szerezni fiának.

1853-ban érkezett el eddig a költő; Geszten boldog derűvel írta meg az ötödik éneket, Toldiné háztűznéző útját; már a kiadás módozatait tervezgette; aztán akadozni kezdett, s a hetedik éneket abbahagyta. A másik akadály magasodott elébe: hogyan idézze fel hitelesen annak a magyar udvari-lovagi világnak képét, amelyben a férfi Toldit mindenképpen meg kell mutatnia, amikor pedig erről költői, történelmi anyaggal jóformán alig, rokon színezetű személyes élménnyel pedig semmivel sem rendelkezik; hiszen saját korának nemesúri életformáját kívülállóként is épp hogy megláthatta Geszten.

Toldy Ferenc már akkor arra biztatta, hogy emelje a stílust: jó lenne, írta 51. ápr. 16-án, „érdekét a történet felsőbb köreibe vonatás által nemesbíteni". Ez az emelkedés azonban egyre nehezebb lett. Perdöntő e kérdésben Kovács Jánosnak, Arany geszti tanártársának visszaemlékezése. Eszerint Arany elkeseredett „nagy tévedésén, hogy Toldit választotta népies hősének, akinek élete legnagyobbrészt az udvarban tölt el. Valósággal megakadt abban a nehézségben, hogy dolgozza ki az udvar eseményeit az ő népies nyelvén". A tisztán népies stílus, láttuk, már régebben sem elégítette ki. Most a szakma, de a tárgy is egyre igényesebb előadásmódot kívánt. Az *Előszó* – az egykori állapotot híven felidézve – világosan megfogalmazza a nehézséget: „Toldit, a *monda* Toldiját, kiről a história *éppen semmit* nem tud, hogyan állitani oda, *nyíltan*, mint nagy szerepü vagy éppen fő

hőst, a *história* világába, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kori *mondának* már nagyon világos, történetnek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem eléggé* az."

Nemcsak a nyelvhasználat, hanem az egész stílus, a szemlélet és a költői formálás válsága tükröződik ebben. Arany igénye a történelmi hitelű élet és környezetábrázolásra mind erősebb lett: ezzel új nehézségek sokaságát kellett megoldania. Érthető, hogy népies tárgyú epikája ezután teljesen a mesére, az anekdotára, legfeljebb a legendára korlátozódott: tehát arra a világra, amelyet csonkítatlanul tudott ábrázolni meglevő s már fölényes biztonsággal alkalmazott eszközeivel.

A tárggyal és stílussal való teljes azonosulás teszi sugárzóan teljessé és széppé a *Családi kör*-t. Népies epikájának fő építőeleme, az életkép bomlik ki ebben kivételes gazdagsággal. Arany összefoglaló erejének ebben a remeklésében egymást erősítő szövetségre lép a gyermekkor élményeit megszépítő emlékezés s a mesterek egyénivé sajátított hatása, a közelmúlt sebeinek fájdalma s a jelenségeken elgyönyörködő, azokat a szeretet s a költészet varázsával átvilágító szemlélődés és ábrázolás öröme. Két ilyen egyértelműen népies kisebb epikumot írt még csupán: 1851-ben *A Jóka ördöge* c. „pórregét" s 1853-ban egy „költői elbeszélést", *Az első lopás*-t. Ezek létrehozása közben is teljes egyetértésben volt céljával s tisztában közönségével. *A Jóka ördögé*-t egy népszerű kalendáriumnak, *Müller Gyula Nagy Naptár*-ának írta; ott is jelent meg 1853-ban; elnépszerűsödött, a ponyván is feltűnt. *Az első lopás*-t, a nép erkölcsi nevelésének szándékával, egy elterjedt népies folyóiratban, a *Falusi esték*-ben adta közre. Voltaképpen virtuóz ujjgyakorlatok ezek; a maguk nemében kitűnő, jó arányú, célirányos kompozícióii annak a költőnek, akinél „főleg a kompozícióban van a poézis". Nyelvük üde egyszerűségével, képeik, alakjaik rajzának, cselekményük bonyolításának értelmes, világos tisztaságával ma is hatásos darabjai a babonaság ellen forduló s a tulajdon tiszteletére, a lelkiismeretes munkára nevelő költői, népi pedagógiának.

Amit később a *Toldi estéje* utószavában írt, hogy „futunk a népiestől", bizonyos mértékig önmagára is vonatkozik. Azt a teljes, gazdag, egyszerre aktuálisan-közösségi, személyesen teljes és általános emberi érvényű, homéroszi népiességet, amely a *Toldi* varázsának fő okozója, sohasem tudta többé elérni. Ilyen irányú népies vállalkozá-

sai vagy szűk körűek, mint az a pedagógiai célú „pórrege" és „költői elbeszélés", vagy egy világhírű, klasszikussá vált idillminta virtuóz adaptálásai, mint a *Családi kör*, vagy töredékben maradtak, mint az 1850-ből való *A lacikonyha* című „vásári kép": a legnyersebb s szegényesebb valóságot tündéri látvánnyá, az annyiszor emlegetett s pontosan meghatározhatatlan „reál-idealizmus" példaremekévé formáló tanulmány. Hogy ez a töredék is valamilyen nagyobb kompozíció előjátékának volt-e szánva, mint a *Lager* Schiller *Wallenstein*-tragédiájához, nem tudjuk. A vers ott marad félbe-nyitva, ahol azok a szilaj legények felülmúlhatatlan elevenséggel és drámaisággal lejtik táncukat; „ők nem utánzók... s az eredetit A kellem istennői szeretik, Öntenek arra illő bájt, nemest, Erővel és méltósággal vegyest"... Mintha a költő a nemzeten végigseprő bosszúhadjárat véres napjaiban még egyszer ott keresné a megmaradás örök forrását, ahol korábban is, a harc napjaiban: a „szironnyal himzett bő bundák" alatt. Mily gazdagsága s mértéktartása, ízletessége s ízlésessége, bővérű életteljessége s művészi választékossága a felidézett vásári alakoknak, helyzeteknek, szagoknak és színeknek, játéknak és komolyságnak, szavaknak és szólamoknak! S mily életteljes derű a nem egzotizmusában, de egészséges otthonosságában élvezett népi életképen! A kép elemei, színei, hangjai később is felbukkannak még, de soha többé ily telt, örömmel vállalt gazdagsággal. A népélet ábrázolásának jelenbe vezető útja éppúgy eltorlaszolódott tehát Arany előtt, mint a múltba vezető: az, amelyen a *Daliás idők*-ben akart tovább haladni.

A költői nyersanyag hiányán s a népies szemlélet és ábrázolásmód beszűkülésén, elégtelenségén túl: meg kellett azonban birkóznia Aranynak egy harmadik nehézséggel is. Tudta, hogy érett ifjúságában lovaggá lett hősét „a szerelem konvulzióiban" is szükséges lesz megforgatnia. Persze azért úgy, hogy a szokás-erkölcs törvényén ne essék csorba. A száműzött lovag az első változatban elgyűrűzi Piroskát. Toldy Ferenc – aki az első énekben csak azt olvashatta, hogy az álruhás király „Rozgonyi Piroskát: derék Toldijának" szánta – ezt írta: „A Losonczi Phoenixben álló kezdet aggódtatna, hogy Toldi nagyon korán fogatik a szent igába"... De Arany előtt már akkor egyre megingathatatlanabb véglegességgel tűntek fel a *Toldi* idevágó sorai: „Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága, Azután sem lépett soha házasságra." „E szavakat nem lesz könnyü visszavonni", írta Toldynak.

Miért ragaszkodott hozzájuk oly erősen? Más műveiben ennél fontosabb sorokat is megváltoztatott, ha valami nagyobb terv úgy kívánta. A „köztudat" még alig béklyózhatta. A trilógia „derekának" első tervezése idején a *Toldi* épp hogy a *Kisfaludy Társaság Évkönyvé*-ben jelent meg, kevesen ismerték; a *Toldi estéje* kiadatlanul bolyongott barátok és postavivő ismerősök kezén; a kinyomatása előtt beiktatott kiegészítésekbe egy idevágó utalás könnyen belefért volna. Arany mégis ennek a mondatnak igézetében – vagy igazoló égisze alatt! – bonyolította a mesét, s tette abban egyre összetettebbé, fájdalmasabbá azokat a tragikus árnyakat, amelyeket Gyulai már 1851-ben észrevett, amikor Erdélybe utaztában felkereste, s a költő olvasott neki néhány részletet a *Daliás idők* első kidolgozásából. Erősebb örvények sodra, fájdalmasabb mélységek vonzása hatott itt a pusztán művészieknél, szerkezetieknél, a már egyszer leírt szó hatalmánál.

Aranynak – láttuk – nem volt sok személyes tapasztalata a szerelem kalandos-játékos konvulzióiról; legfeljebb az ifjú, ébredező, célját tétován kereső, naivul, problémátlanul beteljesedő szerelemről. Szó volt már szerelmi lírájának szűkszavúságáról. Ez a tárgykör epikájában is erősen körülhatárolva, elég hézagosan és kissé merev kétarcúsággal mutatkozik meg. A *Murány ostroma* idején festett még kacérkodó-bűnhődő, de végül is boldog egyesülésben értelmet találó szerelmet. Az ötvenes években már csak az első szerelemre korlátozódik a boldogság rajza. Igaz, hogy ritka szépségű s gyengédségű képeket hoz létre; főként a szerelmi témát kibontó byronias epikumokban. A *Daliás idők*-ben még inkább csak a látvány tűnik fel. Piroska:

Pártája mellé egy ma hajnalban nyitott
Gyenge rózsaszálat könnyezve szakitott;
Egyéb öltözete mint a többi lányé,
De azok szolgálók, ő pedig királyné.
Vessző a növése, szellő a menése,
Hallhatóbb szive, mint lába döbbenése;
Suhog a ruhája, párta-pántlikája:
Hosszu sor mosolygás huzódik utána.

Az első szerelem önfeledt boldogságának emléke-látomása Toldi körül egyelőre csak a trilógia zárórészében rémlik fel; – oda is később került be, a Gyulafi testvérek történetével, akik, miután kedvesük

nem tud választani köztük, együtt keresik a halált. Ott is már halálos árnyék borul tehát rá, akárcsak később a *Toldi szerelmé*-ben.

De midőn ama szép korra eljutának,
Melyben már az ifju örvend a leánynak,
Mikor elbájolja minden, ami szüzi,
És, ha mit az eldob, kebelére tüzi;
Mikor – oh, élet rövid paradicsoma!
Egy virág, egy füszál, vagy csak lába nyoma,
Egy vonás, egy semmi... rája emlékeztet,
És a szivben meleg forrást gerjedeztet.

Arany, ha személyes élményeivel átszínezte is tapasztalatait, epikus műveinek anyagát nagyrészt a körülötte levő világból és olvasmányaiból merítette. Sok mindent észrevett, s együttérző figyelemmel költőileg elmélyítve, meg is rögzített abból, amit látott. Nem egy tapasztalat erősen érintette, sőt megsebezte; főként az, ami közel jutott szívéhez. Nyilvánvaló, hogy nem maradt rá hatástalanul egykori szeretett tanítványának, Rozvány Erzsébetnek boldogtalan menyasszonysága és házassága. Ennek sok motívuma, ugyanúgy, mint sok minden, amit a Rozvány ház nagyasszonya körül tapasztalt, feltűnik már a *Daliás idők* első két változatában, persze más élményekkel, tapasztalatokkal, olvasmányokkal kiegészülve. De amit átélt, mindaz a félparaszti Nagyszalonta szűk korlátok közé szorított, szigorú szokástörvényekkel és könyörtelen látszatokkal megkötözött világában, vagy a Nagykőrösön elszigetelten vegetáló, szegény értelmiség körében játszódott le! Amit tehát Arany személyesen látott, legfeljebb bizonyos általános emberi motívumok hitelesítésére, élményszerűsítésére szolgálhatott olyan műveiben, amelyek a történelem színpadán, az övénél sokkal magasabb társadalmi körben játszódtak le. Részben úgy hasznosította tehát élményeit, hogy uralkodóinak udvartartását is kissé a módos alföldi magyarság életformái felé közelítette, részben úgy, hogy – a példaadó nagy klasszikusok s a lélekben rokon kortársak művei nyomán – a világirodalom közvagyonából merített eszközökkel átalakította, felnagyította, művészileg fémjelezte őket.

Szűkes életkörülményei közt ezért is kereste folyvást a költői mintákkal, módszerekkel s anyaggal egyaránt szolgáló olvasmányokat.

Ezek közt egy ideig az antik klasszikusok és Shakespeare vitték a főszerepet. A forradalom és szabadságharc, tehát a ráömlő életbeli benyomások hirtelen megáradása idején, megnövekedett az aktuális olvasmányok s ezekkel együtt a modern szerzők jelentősége.

Az összeomlás, az első riadalom múltán, új munkára sarkallta: a közönség igényeire továbbra is élénken figyelt – mint olyan valaki, aki úgy érezte: „nem haszontalan munkásságot tudnék én egy jó szépirodalmi lap irányában kifejteni". Újra feltűnt láthatárán – egy időre szinte uralkodó csillagként, a jeges messzibe vesző klasszikusokat túlragyogva – *Az elveszett alkotmány*-nak is egyik fő ihletője: Byron. Ennek bravúros verselésű, egyszerre lírai és ironikus, történelmi és jelenre utaló költői beszélyei régebben is vonzották; fordítani is próbált belőlük. Úgy érezte, azt a költői újdonságot, ami az ő kedélyállapotának, de a közhangulatnak is megfelel, ezen a nyomon találhatja meg. Méghozzá úgy, hogy nem kell kilépnie annak az epikus formának határai közül, amelyben már mester lett: a költői beszély volt ez. Nem pusztán a költői kalandvágy késztette tehát rá, hogy kitörjön a népies tárgyak és formák közül. Már régebben tudta, hogy ha nemzetivé akarja tenni a népies költészetet, annak mind tárgykörét, mind eszköztárát ki kell bővítenie. Amellett: „olyan tárgyat választhatott, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek, s nem vicsorog rá örökké a *való* szkeletonja". Így jött létre 1850 tavaszán a *Katalin*.

A naiv, homéroszi népi realizmus költője egyszerre annak a romantikának közepén találta ezzel magát, amely ellen, mint „hoch-költészet" ellen nemrég maga is éles harcba szállt, s amelyben tett ifjúkori kísérletét, „a Regét is, mely az ősi korban Egy képzelt várrom odvából huholt", máglyára vetette egykor. A *Katalin* történetét is olyan gyűjteményből vette, amelynek darabjait romantikus regékből válogatta össze kiadójuk. Ezeket a regéket a század elejének honismereti mozgalma fonta a magyar várak romjai köré. Egyszerre táplálták a történelmi és hazafiúi érdeket meg az olvasók szomjúságát az izgalmas, nemegyszer borzongtatóan kalandos történetekre. Budetin agg várura Oroszlánkő idős urához kényszeríti leányát, aki mást szeret. A zsarnoki gőgjébe tébolyult apa egy sziklaüregbe – ehhez fűződött a rege! – falaztatja be az ellenkező leányt, miután, úgy véli, megölte annak titkos szerelmesét. A fegyvereseivel visszatérő ifjú megszabadítja Katalint; a menekülők útját elállja a férjjelölt; ez bajvívásban

megöli vetélytársát; a lány szörnyethal; apja megőrül; a halott szerelmesek közös sírban pihennek.

Ez a Kisfaludy, Vörösmarty, Byron lovag-romantikáján nevelődött mű csak egyike azoknak, amelyeket Arany tervezett, de azután töredéknek hagyott. A *Katalin* szomszédságában jött létre a *Perényi*, az *Édua* s az *Öldöklő angyal*. A *Perényi* miliője, de egész problematikája is igen rokon az elkészült költői beszéllyel; csak éppen hogy a zsarnok, nőgyilkos nagyúr itt nem apa, hanem féltékeny férj. Az *Éduá*-t a féltékenység gyilkos szenvedélyének motívuma fűzi a *Perényi*-hez; csak épp, hogy itt nő a szerelemféltő bosszú kezdeményezője, de a bosszú tárgyával együtt áldozata is. Ez a történet messzibb múltba vezet: férfihőse a szoknyabolond árpádházi Kun László lett volna. A szerelemféltés mozgatja az *Öldöklő angyal* cselekményét is; ebben a kutatók Kölcsey *Vérmenyekző* c. balladájának motívumait találták meg. A történelmi háttér itt szélesebbre nyílik: a tatárjárás korára.

A hang s a tárgykör később is visszatér. A balladákban is, de abban a nagyobbra méretezett műben is, amelyhez a nemzeti remények s a maga kedélyvilágának mélypontján, 1858-ban kezdett hozzá a költő: *Az utolsó magyar*-ban. Nemcsak a szerelem-halál, nemcsak a törékeny tiszta érzés – tébolyult erőszak ellentéteinek tárgyköre, nemcsak a történetek bonyolításának romantikus kalandossága, az alak s a környezetrajz fényárnyékos kísértetiessége, érzelmes egzotizmusa fűzi ezeket a töredékes műveket össze, hanem a forma, a nyelvkezelés, a ritmus is. Mind ugyanannak a törekvésnek emlékei, amellyel Arany a győzelmes, de sok vonásában a közhangulattal egybe nem vágónak, meghaladandónak, kitágítandónak érzett naiv népiességet tovább kívánta fejleszteni. Mert hiszen a történet maga, különösen kezdetben, inkább keret csak ezekben a beszélyekben: ürügy, hogy saját kedélyének konvulzióit olyan kísérletekben vezethesse le, amelyekben legalább költői becsvágya találhat kielégülést: íme, tudja ő ezt is, sokkal jobban, mint azok, akik a közönség mindenkori igényét a hajmeresztő, izgalmas olvasmányokra s vonzódását az elnyűhetetlen divat-romantika iránt oly buzgón kiszolgálják. A kor elbeszélő irodalmának ezt a leggazdagabb erét jól ismerte, elbeszélőként legalább derékig benne is állt, kinövéseit ki is parodizálta, s egyes motívumait a maga művészetének világába emelve később is – az *Őszikék* idején is – felhasználta.

A *Katalin*-ra – az egyetlenre, amit e kezdeményei közül végigvitt –

visszagondolva, olyan zeneműre emlékszik az ember, amelyben a hangulat s a szerkezet a változatok sokaságát fogja szoros egységbe. Ünnepélyes akkordmenetek váltakoznak merész fugatókkal, szólók, kadenciák hangszerek zsúfolt, drámai együtteseivel, fájdalmas lassú tételek izgatott, megfeszített gyorsakkal. A fuvolák és hegedűk lágy panaszát kürtök rivallása s üstdobok mennydörgése szakítja meg. A hangszerelés nyers színességének hatását csak fokozza a ritmus rohanó lüktetése. A tisztán felhangzó motívumok egymásba fonódnak, rostjaikra bomlanak, elmerülnek a zene sodrában, s színüket váltva bukkannak fel újra. Az emlékkel, sejtelemmel átitatott félhomály megszünteti a tárgyak foghatóságát, magába mossa formáikat. Természet és ember, a sziklás táj holdfénybe dermedő s fel-felvert magánya, a lázadó, a fellegekkel együtt rohanó, alakjukat s szerepüket váltó tömegek nyüzsgése, a fergeteges indulatkitörések s a megtört szívek halálsóhajai – s annyi más még; ábrázolás és líra, játék és megrendülés: mindaz, amit a gúzsaiból szabadulást kereső lélek pátosza s a teremtés örömében, az elsikoltás megkönnyebbülésében kielégülő szív izgalma létrehoz az alkotásban: mindez egyetlen zsúfolt s mégis áttekinthető, szimmetriáival, párhuzamaival, fokozásaival, költői figuráival már-már játékosan virtuóz kompozícióban egyesül.

Hogy ezek a virtuóz elemek fontos szerepet vittek a *Katalin* létrejöttében, Arany maga is jól tudta. Némi iróniával így dicsérte művét Szilágyi Sándornak 1850. ápr. 14-én: „Másfél ív mértékes-rimes-sallangos, kipitykézett vers atyafiak közt is megér 40 forintot." Részletesen szól a vers idevágó kérdéseiről abban a levélben, amelyet Erdélyi Jánosnak írt 1854. márc. 19-én, antikritika helyett. A tekintélyes pataki bíráló – egykor a Kisfaludy Társaság fő mozgatója – „a költő legpompásabb fogamzatu és alaprajzu müvének" minősítette a *Katalin*-t, „a lélekfestés magasabb nemű példáit", s „homéri becsü" helyeket idézett belőle. De megrótta ritmikáját: sorait magyaros ütemű nyolcasoknak („ősi nyolcasoknak") nézte, s nem találván bennük se a szabályos sormetszetet, se a chorijambusokat, úgy nyilatkozott: „unalmat vásárlunk a bajon". Jó helyen, csak éppen kevéssé vájt füllel hallgatózott a vers zenéjének titka után.

Arany a kényelmes lejtésű tizenkettesek helyett az izgatottabb, csattanósabb rövid sorok zenéjét kereste. Ezekben pedig sokkal inkább megmutatkozott a magyar verselésnek az a kétarcúsága, amely az időmértékes, különösen az úgynevezett rímes-időmértékes, a vers-

szöveget egyféle verslábra – főként jambusra, trocheusra, daktilusra s anapestusra – szorító-fegyelmező verselés meghonosodása óta kezdett kibontakozni ritmikánkban. Már az ősi tizenkettes első öntudatos vizsgálói figyelmeztettek rá, hogy van abban a hangsúly mellett mérték is, s már Faludi, Csokonai és néhány kortársuk is írt olyan verset, amelyet kétféleképpen lehetett ritmizálni. A nyelv természete szerint kényelmesen kibontakozó s a nyelvet egy a maga természetes lejtésétől eltérítő ritmus-elv ellentmondása ügyetlen költők munkáiban sok zavart okozott: aki a nyelv sugalmára hallgatott, sánta jambusokat írt, aki a tiszta mértéket erőltette, mesterkéltté nyeste-forgatta a magyar ejtést. Jó költők azonban páratlan gazdagsággal hasznosították ezt a ritmikai kétarcúságot: az időmérték fegyelmező erejével veretesebbé, zománcosabbá tették a hangsúlyos verset, a szólamhangsúly érvényesítésével, a mondattagok egybetartásával természetessé, szózatosabbá a skandálást.

Arany ritka érzékenységgel s mind a magyar, mind a nem magyar példákat eredményesen felhasználó tudatossággal reagált Erdélyi kifogására. „A legtöbb sor tisztán és világosan kiadja a jambust, ha ottan-ottan vagy egy hibás láb fordul elő, az, tekintve a rimes sorok rövidségét, a költemények hosszú és elbeszélő voltát, nem a világ. Négyes jambus lenne tehát, s abban, mint Kegyed nálam jobban tudja, a metszet nem esik okvetlenül a középre, de az 5-ik szótag után, s olykor elvétve ki is marad, mint ezt angol, német s hazai példákkal is bőven lehetne világosítani." A kettős lejtésű ritmika előnyeivel kezdetben inkább csak ösztönösen élt; Erdélyinek legalábbis ezt írta: „No, az meglehet, hogy én igen rossz jambusokat írok, de azt hiszem, mégis nem nehéz kimutatni, hogy fele költeményeimnek, vagy több is annál, jambusi, illetőleg trocheusi lejtéssel bír, minden igényei nélkül a hazai ritmusnak. E tévedést tapasztalám kegyed részéről *Katalin* és *Keveháza* körül." Érdemes figyelmeztetni rá, hogy az önkéntelenül érvényesülő „hazai ritmus" éppen a *Keveházá*-ban hozott létre olyan páratlan remekléseket, amelyek napjainkban is arra késztették Képes Gézát, hogy a *Kalevala* sugalmait keresse a költeményben.

De a verszene Arany számára sohasem jelentett egyet pusztán a ritmussal. Az Erdélyi-levél idézett helye így folytatódik: „A *Katalin*-t különben Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább formagyakorlat végett, mint költői célból, s alkalmat rá adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszko-

dik, s benne mozogni nem tartja könnyűnek. Ha ő, a rímgazdag s egytagu szókkal bővelkedő angol nyelvben bajosnak találta e formát: én meg akarám kísérteni a rímszegény s hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven, miután nagyobb ilyen nemű költeményt, rím s mértékben kivive, nálunk még nem ismertem. Ennyi az egész" – legyintett ismét, teljesítményét szokása szerint kicsinyítve. – „Hogy nem sikerült, azt érzem, de más okból, mint kegyed állítja." Megmondja az ítélete szerinti okot is: „Ez az, hogy byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel, s egyiket a másikba fűzvén, olyan konstrukciókat csináltam... hol nem a *rím* kényszerített, mert egyszerűen ki is hagyhattam volna az incisumot, a *vers sérelme nélkül*, de egypár képpel többet szőttem be a kelleténél." Elgondolkoztató, hogy, a *Toldi estéjé*-t bírálván, egyszer már ugyanerről panaszkodott. Ahol nagyon felgyűlve keresett utat lírája: képek túl nagy serege rajzott fel képzeletében.

Más költő is főként képpel fejezi ki magát. Hát még az olyan képeket idéző emlékezetű s képzeletű, mint Arany. Önjellemzését, hogy „Mindig marad – ha a fejére áll is – önála valami vaskos, *reális*", általában a képeiben felidézett valóság ábrázolásának hűségével szokták alátámasztani. Hiszen – ez érvelés szerint – még képformáló módszerének egyik lényeges fogása is az, hogy a nyelvbe ivódott s a használatban már elvont jellé vált képeket újra megeleveníti. De minden alkotás stilizál; Arany is átképzi a valóságot. Ha pl. a *Téli vers* „fázok-fázom" szójátékában újra felidézi a fűtésre szolgáló fa valóságos képét, azt is költői cél szolgálatában teszi: saját nyomorúságával is játszik, de sokkal inkább azzal, hogy az olyan elnyűtt hasonlatokat szembesítse – enyhén fintorogva – a valósággal, mint „Adél hókebele".

A költői cél teszi értelmessé, erőssé, áttetszővé, lapidárissá vagy vizionáriussá a képet Arany alkotó gyakorlatában is. A *Toldi* látszatra pontosan természethű képei is stilizáltak. Abban a realista szándékú műben a naiv, népmesei-idilli ábrázolásmód céljának megfelelően: az általános érvényű tapasztalás, az állandóság igényével fellépő szemlélet jegyeivel látta el a költő a szinte hétköznapi valóság jelenségeit. A *Katalin*-ban – első benyomásunk ezt mondja – ezzel szögesen ellentétes törekvés érvényesül: mintha a költő kivételes tájat, ritka alkalmat, különös embereket hívna új életre, s mindent megfosztana igazi valóságától, hogy teljesen jelképes értelművé, valamilyen önmaga konkrét elemein túlmutató látomás hordozójává tegye.

De ez csak az első benyomás. Van a költeménynek egy Aranyra igen jellemző fordulata:

Ilyet nem adhat semmi más,
Csak a boldog tapasztalás,
Melynek ha egyszer vége lett,
Nem fogja felvarázslani
Soha többé a szolgai
Másolgató... a képzelet.

Az egykori boldog – vagy még inkább: boldogtalan! – tapasztalás emlékei belefonódnak a mű rajzó képeibe; átvilágítják, sajátos, egyéni hangulattal telítik azokat. A képek nem vesztik el valóság-illúziójukat, de új összefüggésbe kerülnek. Létüknél fontosabbá lesz jelentésük: azt kell megfoghatóvá, közvetíthetővé, mások számára is átélhetővé tenniök, ami a történet szereplőinek, sőt, ami ezek mögött a sorsa démonaival birkózó költőnek lelkében lefolyik. A *Katalin* egyformán meglep az ihletett líraiság suhamló, omlatag álomszerűségével s a költői tudat számító, anyagot s eszközt okosan felhasználó éberségével. Mintha a költő éppúgy nem tudná, mint alakjai s olvasói: hol húzódik a valóság s a káprázat határa. Holott céltudatosan mintát választ, kísérletezik, s művét az elérendő eredmények felől is újra meg újra ellenőrzi. Érdemes e „számítva költés" remekléseit mindjárt a beszély kezdetén megfigyelni.

Az első tétel egyetlen zsúfolt, de áttekinthető s csattanóra hegyezett mondat. (A 37 sorban feltűnő négy pontot nyugodtan lehet pontosvesszővel helyettesíteni.) A helyszínt, Budetin várát a *kézfogási* nap nyomán elhatalmasodó csend helyreálltával jellemzi. A táj kiürülésének, az élet megdermedésének felvillanó mozzanatai mind arra szolgálnak, hogy a zsarnok alakját félelmetességének hatásában idézzék fel: „Ki merne zajt emelni, ha Nyugodni tért a *vár ura?*" A második tétel sem személyükben, hanem látszatukban, ironikusan, tehát elhárító gesztussal megmutatott jelentőségük szuggesztiójával idézi meg a történet hatalombirtokló s bitorló fő alakjait: Szunyogot, az „ősz leventét", kinek álmát nem háboríthatja önvád, hogy gőgjének áldozta fel egyetlen leányát, s Jakusicsot, a „*koros*, de bajnok" vőt, akinek alakja csak akkor tűnik fel az álmodozó apa előtt, mikor ennek képzelete bejárta már az Oroszlánkőhöz tartozó roppant birto-

kot, s akkor már természetesen úgy, mint aki méltó foglalata lesz annak a hideg, érzéstelen gyémántnak, amellyé becsvágya érzékeny, csupaszív leányát is átváltoztatja. A harmadik, rövid tétel, az első szerelemnek epigrammatikus tömörségében is végtelenül gyengéd s himnikusan szárnyaló rajzával, fájdalmas kontrasztjaival s elégikus kicsengésével a boldogtalan szerelmesek találkozásának drámai jelenetéhez vezet át. Milyen más színben tűnik fel itt ugyanaz a táj! „A kelő holdnak szelid, sugáros fénye" mindent egybemosó ködtömeggel borítja be a „lennsötétlő néma völgy"-et, melyet – fordul egyszerre hideglelősre a kép lágy hangulata: „a Vág Mint nagy pallos két részre vág." Katalint nem érdekli a csendes éji kép:

Áll, mint kihajló falszobor,
Nyilt ablakában, mereven,
Csak a könny, mely szemébe' forr,
Mutatja, hogy még eleven.
Fehér arcára fátyolul
Gyász fürtinek árnyéka hull;
Kezei, mint kis hódarab,
Mely barna kősziklán maradt,
Nyugosznak a párkányzaton...
– – – – – – – – – – – – – – – –
Nem eszmél, nem gondolkozik,
Bánatba fáradt lelke, mint
Ha tengeren szálló madár
Pihenni árbocot talál,
Elszenderedve nyúgoszik.
– – – – – – – – – – – – –
Sebesen fut tovább a Vág;
Fodros vizén ezüst lepel
– A sugárokra szétfoszolt,
Vékony, tördelt szövésü hold –
Hosszan, rezegve nyúlik el.
Nyugotra ő, a part keletre
Szaladnak egymástól sietve.
A torony is *indul*, halad
Katalin lábai alatt,
Mint gyors hajó, mely keleti

Boldog sziget felé repül
S vitorláját csüggedtlenül
Vágy és remény lebegteti.
El, el hajó! akárhová:
Csak messze, messze ég alá...

– Ez a *Reményem* lírai látomásának, a „meddig halál, meddig álom"-nak epikai alkalmazása! – De Katalin káprázata véget ér egy valóságos hab loccsanására. „Megszünik a hajó *futása*, Szilárd torony lesz, mint előbb." Forgács, a lány szerelme lép partra, aztán kötélhágcsóra, „eléri a lég-ösvenyen Szerelmesének ablakát." S a végzettragédia embersorsokat őrlő garatja megindul.

A *Katalin*-ról hosszú ideig azt tartották, amit Salamon Ferenc írt róla: hogy „a költő géniuszának talánya". Pedig csak a géniusz meglepő, varázslatos erejének bizonyítéka. – Ezért is kell itt hosszabban szólni róla. – Nem pusztán azért, mert Arany ebben a művében – amint már említettem – hirtelen-váratlan egy rég meghaladottnak, sőt károsnak tartott ízlésformához hajolt vissza, hanem sokkal inkább azért, mert annak minden felhasználható elemét az igazi alkotások világába emelte, s egyetlen művében szinte egy csapásra elérte mindannak nagy részét, amit a balladában a maga nemében remekké fejlesztett. Azt a rendkívül szuggesztív hézagosságot például, amellyel a költő a megrázó történetnek csak legfontosabb mozzanatait, s úgy idézi az olvasó elé, hogy a homályban hagyottakat annak képzeletére bízza, így tehát mintegy az újraalkotás élményének részesévé teszi. Az előadás izgatott drámaiságát, amely magán őrzi még a dallammal együtt fogantatás emlékét; azt a jellegzetes vegyületet, amely miatt Greguss így fogalmazhatta a ballada meghatározását: „Tragédia dalban elbeszélve."

Már itt megtaláljuk a tömörítésnek azokat a plasztikus, lelket és testet, külső és belső állapotot, cselekményt és hangulatot egybeötvöző kristályait, amelyek annyira jellemzők Arany érett, nagy műveire: „Arcán a szétrezzent ideg Futtába' mind kővé jeged"; „A börtön kész, hová a lég S leány meghalni záraték"; „A szél suhog, száguld a mén, Megettök a harc elmarad"; „Megdöbben a csendes magány, Visszhangja felriad s elámul." Egy-egy jelenetet drámai párbeszéddel idéz fel: a Szunyog ellen „a természet szózatá"-val, az „emberiség irtózatá"-val feltámadó jobbágyokat például így: „Való tehát? Nem

csak ijesztés?" „Szörnyü dolog! mi látjuk ezt, és –" „Pajtások, ezt elnézni bün!" „Szolgáltalak, de –" „Hát ki mer?" „Én is merek, ha lesz kivel!" „Én is – mi is – mind –". A Forgács és Jakusics párbaját végigélő Katalinról ezt írja: „Egy szál ideg: a *félelem:* hogy még van félteni-valója: Hogy még lehet boldogtalanb: Szivét ez, ami tartja fenn"; vagy ahogy az őrült Szunyog rohan, s „Felrajlik és utána robban Csoportonként a szolganép" – de Oroszlánkő rézkapujánál visszatorpan: „Mint a kacagó gyötrelem: Vezéri egy *őrült s halott*".

De itt van már a zsarnokgyűlölet s a fájdalmukban meghasadó szívek iránti részvét mellett a bűnöst elérő büntetés, a költői igazságszolgáltatás parancsa, az igazság, amely a lelkiismeret érzékeny idegszálaiba akasztja horgait: „Igy üldözé Szunyog sötét Várának ó tornácain, Bujdokló szolgák arcain, Önnön lelkiösméretét." Feltűnnek a „rém alakok", kik őrületbe üldözik a vétkest, de a lélek más káprázatai is. S velük együtt a szerkezet bonyolult formációi: a párhuzamos menetek, a felgyorsuló, egy-egy villámlásban kisülő, vagy sóhajban elhaló belső ritmus felzaklató s feloldó változatai, a színüket-jelentésüket váltva visszatérő motívumok.

Salamon Ferenc azért is vélte a géniusz talányának a *Katalin*-t, mert úgy tudta „költőnk ily nemben több művet nem írt". Idevágó töredékeit nem ismerhette, s keveset tudhatott az ezekben eszmélni kezdő, tárgyukat s kifejezésüket kereső törekvésekről. Pedig ezek ismerete nélkül nemcsak a balladákat, hanem a nagy epikus műveket, sőt az *Őszikék* késő virágzásának nem egy lényeges vonását is előzmény nélkülinek, meglepőnek, talányosnak tarthatnánk.

E töredékekben találhatjuk meg elsőül a szerelmi problematikával való vívódás legjellemzőbb emlékeit. Szerelem, szerelemféltés, szerelmi boldogtalanság, lázadás, bosszú, gőg, önzés, megaláztatás és önfeláldozás gazdag színképe bontakozott volna ki e művekben, ha félbe nem maradnak. Sajnos csak egy az öntudatlan érzés rajzával elbájoló leányalak készült el az *Öldöklő angyal*-ban. A menyasszonytáncba lépő Anna

Szokatlan érzéstől remeg,
Ugy, mintha felriasztott vére
Özön boldogságától félne,
Ama boldogságtól, miért
Talán sokall is ennyi bért

S mig áldozatul nem esék,
Lázad a szűzi büszkeség.
Magyar leánykint – nem henyén,
Hivalkodásban – nőve fel,
Az apai lak tüzhelyén
Oly ép maradt e szűz kebel,
Mint a gyümölcs, mint a gerezd,
Melyen érettség hamva rezg,
De illető kéz nem nyomott
Reá még szennyet és nyomot,
Előtte a szerelmi vágy,
Hosszu napok, álmatlan ágy,
Fülmile szó, rejtett magány
Holdas, sejtelmes éjszakán, –
A seb, mit a szem nyila vág,
A táncoló s védő csaták,
Az édes győzödelmek és
Az édesebb legyőzetés, –
A titkos óra, esti hely,
Virágbeszéd vagy bármi jel,
Ág-moccanás, lomb-zörrenet',
A néma kérdés, felelet,
A csalfa „nem" s hév „igen"-ek:
Előtte ismeretlenek.
Igaz, hogy vére könnyü folyama
Futtában olykor meg-megdobbana,
Ha közelén ifju leventék
– Mint szilaj őzet – megrebbenték:
De helyrepótlá gyors szökése
A veszteséget csakhamar –
És ujra higgadt lőn verése...
– – – – – – – – – – – – – –
Szivét alig zavarja más,
Mint a szokatlan változás,
Egy édes, lázas sejtelem,
Mely jól esik, de mit nem ért,
Melyet szégyenl s nem tudja mért,
Maga magának rejtelem.

A virágszerű leányalak rajza sajátos összetettsége folytán mélyül el igazán. Anna szűziességét nem rámutatva emeli ki a költő, hanem azáltal, hogy a szerelem érzelmi játékainak füzérét úgy rajzolja mögéje, mint amelyekről legfeljebb ha sejtelme lehet. Ez – meg persze a rajz és színezés végtelen gyengédsége – adja meg a képnek azt a Giotto angyalaira s szűzeire emlékeztető lebegést, azt az összetett fényt, amelynek varázsa egyebek közt abban is van, hogy szételemezhetetlen.

Ugyanez a lebegő valószerűség, a légkörnek ez az összetettsége, telítettsége teszi, hogy e töredékek tájképei is többet mondanak annál, amit ábrázolnak.

Az elhagyott lak – amelyet Arany később önálló verssé kerekített – voltaképpen ugyancsak e töredékek közé tartozik: egy helyi monda feldolgozásának nyitánya, s azt bizonyítja, hogy egyetlen kép is elég volt a költőnek arra, hogy felidézze a ballada látomását, hangulatát. *Az utolsó magyar* hatalmas szent diófájának lombjai közt így zúgnak át az eposz világtérrel teli, a népsors jóslatait hordozó szelei:

Fönsikon áll a nagy diófa,
Vész és idő ellen megóva,
Idő és vész dacára ép;
Annak körébe gyült a nép,
A barna törzs egy szirttömeg,
  Mintegy a kőnek folytatása,
  Hová mély gyökerit beássa,
S szétroppanástól őrzi meg.
Az ágak – egy élőfa mind,
Árnyékot messzeföldre hint,
És mig alant szellő se jár,
Fenn zúg, köszönget a sudár,
Ott fészkel a turul – lakása
Az égi felhők állomása;
Ott még nem járt ledér suhanc,
Vagy élet nélkül lezuhant,
Mivel szent a fa és madár,
  A nemzet-ág védelme, őre;
  Jaj volna ott... a vakmerőre
Isten nehéz haragja vár!
Fenn zúg a lomb, himbál a galy,

De néma, veszteg lent az alj,
Szellő sem ing, fő sem neszel, –
S mely a hegyormot ellepi
Döbbenve vár a nép-ezer; –
A hallgatás oly ünnepi!
Mit zúg a lomb? a szent tető?
Szava kinek lesz érthető?
Szerencse bal? szerencse jó,
Mi a nemzetre jőni fog?
S mit nyelve zeng, a millió,
Midőn az éggel társalog? ...

Az utolsó magyar-t 1858-ban tette félre, kedélybetegsége mélypontján, amikor már csak azért írt – nulla dies sine linea – naponta pár sort, hogy így próbáljon kivergődni a teljes megdermedésből. A mű határon áll. Gyökerei a byronias költői beszélyekig nyúlnak vissza. Erre utal a forma: „rövid nyolctagu sorok és rimben". De erre a beszély tengelyében álló szerelmi történet is: a magyarok vezérének-főpapjának leánya feláldozza magát idegen, ellenséges törzsből való szerelméért, de ezzel saját népét is végveszélybe dönti. Az egész terv mégis a következő korszak legnagyobb vállalkozása felé mutat: része a magyar ősvilág elveszettnek vélt s újraalkothatónak hitt nagy eposzáért folytatott küzdelemnek. Életének e legkockázatosabb, minden reménytelensége ellenére is elvethetetlen álma az ötvenes évek elején újra teljes erővel beszövi Arany gondolatait. Mint áradások idején a víz, váratlan helyeken is újra meg újra feltűnik: más terveit is átszínezi, keresztezi, megváltoztatja, nemegyszer lehetetlenné teszi.

Nem utolsósoron ezért akad el a Toldi trilógia középső részében is. Ennek egyik tervvázlatában minden előzmény nélkül ez a passzus olvasható: „Az Anjou-házra enyészet van kimondva. Részint a ház alapítója, I. Károly által Konradinon elkövetett vértett, részint (én indukálom) a Felicián esete miatt. Lajos *erénye által*, saját *személyére* nézve kiküzdi magát a fátum alól. De neje, leánya, Endre már alája esnek. Endre halála fatális dolog. Lajos azért nem bosszulhatja azt meg Johanna halálával. Másnak van fenntartva a végzet könyvében *Johannát megölni*. Lajos azonban, mikor ezt megtudja (álomlátás), a fátum ellen nem küzdhetvén, nemesebb bosszút áll: visszaadja országát: Úgy hiszem, ez egészen epikus szellemben van" – kiált fel

Arany, mint aki rátalált az igazán gazdag érre. S így folytatja, mintegy a feltehető ellenvetésekkel vitatkozva: „Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztény világban, ostobaság. Vagy nem áll-e a 10. parancsolat: Meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban harmad- s negyediziglen. Mi ez más, mint némileg fátum? S a predesztináció, mit református embernek hinni kell, mi más, mint fátum?... Vajon hibáz-e a költő (ki nem históríkus), ha a nemezist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetségére fordítja?"

Visszakanyarodott tehát – bár itt nem az ősi magyarságról szóló eposz *tárgyára*, mégis arra, amitől Petőfi eltanácsolta: hogy a nagy eposz igazi mozgatója a *fátum* s ennek hordozója, kihívója s elviselője a *királyi* nemzetség. Ezzel a *Daliás idők* naiv beszélyterve is megingott: Ez „egészen epikus szellemben" fogant új gondolat Lajos királyt és nemzetségének fátumát tolta előtérbe. A második kidolgozásban már érvényesül is ez az új koncepció: a harmadik ének derekán a lelkiismeretét kegyes adományokkal, bűnbánattal csitítgató anyakirályné, „éji rejtekébe" vonulva, az egykori hegedősök énekét véli hallani Zách Klárról, Felicián leányáról, akit Kázmér letepert, s akinek egész családját kiirtották a királyné bosszúból levágott négy ujjáért. A „fátum nagy eszméje" megbillentette az eredeti, naiv terv egyensúlyát. De ennél is nagyobb akadállyá nőtt, amint láttuk, a költő előtt, hogy nem volt elég mondai anyaga, hogy jóformán semmit sem talált, ami a történetnek a költő számára oly nélkülözhetetlen „epikai hitel"-t megadhatta volna.

Ilyesmi bőven került elébe, amikor figyelme a magyar előidők felé fordult.

Régóta úgy érezte: az az ő igazi területe, méltó feladatának tárgya. Abban a világban vágyott már 1847-ben festeni „a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak ... a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt". Ott talált a számára valóságos régi nép köztudatában is tovább áramló-alakuló mondai anyagot eleget. Toldy Ferenc addigra már a krónikáinkból kiemelt mozzanatok segítségével rekonstruálta a hunn-magyar mondakörök tágas és összefüggő rendszerét; s a krónikák anyagát vizsgálva, Arany maga is úgy ítélte meg a dolgot, „hogy *volt* nálunk naiv eposz, s hogy az, mint általában a népköltemény, *költői* formában nyilatkozott". Erősíthette munkakedvét, hogy ebben a vállalkozásban nemcsak a szakma,

de a nemzeti közvélemény egyetértő óhaját is maga mögött érezhette. Ez már jó fél évszázada sürgette költőinket, hogy az elveszett naiv eposz helyett alkossák meg azt a nemzeti eposzt, amelyet a nép „vérévé tanulhat", s amely méltán léphet a büszkén emlegetett, de senkitől sem olvasott nemesi-polgári-romantikus *Zalán futása* helyére. Arany – elég példát láttunk rá – egyébként is erősen törekedett arra, hogy, még ha csak jelképekben is – de buzdító hittel szóljon a levert nemzethez.

Képzeletében mind nagyobbra nőttek a *Csaba királyfi* tervei.

Ez a mű – a hunn-magyar eposz – pályája következő korszakának lesz egyik legdöntőbb s fájdalmasabb vállalkozása. Számtalan tervmódosításon, alakváltozáson megy majd át, s a *Buda halálá*-val félbe is marad. De innen, a *Daliás idők* s a byronias beszélyek köréből kezd felnövekedni. Nemcsak létrejöttük ideje – a *Csaba királyfi* első dolgozata 1853-ban keletkezett –, hanem ihletük forrásvidékének közössége, költői kifejezőeszközeik rokonsága is erre utal. Elég lesz itt talán egyetlen megvilágító példa. A *Csaba királyfi* első változatának hatodik énekében, Etele király temetése után gyors forgásba kezdenek annak a fátumnak örvényei, amely nemcsak a hunn királyt, de egész birodalmát elsodorja. Ekkor a három vezér sírja felett álló „csatamondó Hábor", a táltos, kinek „szózatos ajkához isten lelke szálla", elénekli emlékező, holtakat varázsló-sirató énekét. Ennek – az előzményeket egy sorsterhes pillanatban visszatekintve felidéző, tehát időrendet, formát bontó – betétnek szerepe csaknem azonos a *Zách Klára* daláéval a *Daliás idők* második dolgozatában.

Hábor dala, amelyet ma *Keveháza* néven ismerünk, emellett ugyanolyan négyes jambusban s rímes sorokban szólal meg, mint a *Katalin* vagy *Az utolsó magyar*. De – s ez sem véletlen – ez a látomás és ez a verszene sokkal közelebb van *Az utolsó magyar*-éhoz, mint a *Katalin*-é. A feltételezett, megálmodott magyar ősrege véres-férfias-dicsőséges látomásvilága ez. Nem gyengéd nők sóhajai s zord férfiak átkai, de népek végzetének szárnycsapásai zúgnak át rajt: mintha az éggel, a sorssal társalgó nagy diófa lombjából hallaná ki a táltos. Ritmusa a byronias beszélyek nyolcszótagos jambikus soraié. De ezeken a jambusokon egyre erőteljesebben átzeng, a legforróbb, leglátomásosabb szakaszokban teljes diadallal úrrá lesz a hangsúlyos ritmus, az „ősi nyolcas", mindazzal a díszítő elemmel, amelyet a nyelv természetes

lüktetésére figyelve hoztak létre ősi, a finnugorság és törökség homályába vesző századok.

Mért vijjog a saskeselyü?
Mért szállong a turul s ölyü,
Hadintéző, baljós madár
Széles Dunának partinál? –
  Azér' vijjog a keselyü,
Azér' szállong turul s ölyü,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százezrivel fog veszni ott.
– – – – – – – – – – – – –
Kemény *Keve* ott a vezér,
Hadával im a parthoz ér;
Széles a viz, mély a folyó:
Nincs rajta hid, nincsen hajó;
  S hid volna bár: ledülne az,
Hajó volna: elülne az,
Ennyi sok nép amerre lép,
Hajlik a part, miként a jég.

A „hadintéző, baljós madarak" után felvillannak a harc mitológikus démonai, istenségei, a harcos pogányság harci metafizikája:

  Előre hun, Nimród fia!
Meg kell nekünk itt halni ma:
A vészbanyák ott fenn vadul
Csikorganak s nem jő Hadur.
  Előre hát, ugy forgassad
Utoljára kemény vasad,
Hogy sok vitézt küldhess levágva
Szolgáidul a másvilágra.

S a harc tombolása közben a költő megrendült felkiáltása ily pusztulás, ily értelmetlen testvérharc láttán:

Hej! nem hamar lesz az, midőn
Szilaj ménes fut a mezőn;
Soká lesz, mig új gyökeren
Fü és virág itt megterem.
A széles völgy egy lábnyom: a
Sulyos had óriás nyoma,
Ki egyet toppantott, s ehol!
Egy emberöltő nincs sehol.

Százhusz ezer jó hun halott
S két annyi ellenség van ott;
Nem ellenség, mind vérrokon:
Vérök vegyest foly a fokon.
Ki a vesztes, ki a nyerő?
Erőtelen mindkét erő,
Győztes, legyőzött, – mint ahogy
Két birkózó egymásra rogy.

A *Keveháza* a kristályok telt és éles fényével ragyog elő a *Csaba királyfi* első dolgozatának ritka szövésű, bizonytalankodó tizenkettesekben előadott, nagyon is közhelyszerű intrikái közül. Ez utóbbiakat a költő nem is tartotta közlésre méltóknak. A *Keveházá*-t azonban odaadta a buzgón taktikázó konzervatív Császár Ferencnek, a *Szikszói Enyhlapok*-ba, nem is sejtvén, hogy ezt a jótékonyság félhomályába burkolódzó alkalmi kiadványt kiemeli ezzel a feledésből.

Miért hagyta abba ezt a kivételesen szép kezdeményt? Visszhangtalanság miatt aligha. Gyulai elragadtatottan írt azonnal a „kisded eposz"-ról; a néhány hozzáértő többi barát is boldogan gratulált. Akik a tervezett nagy eposz előszelét érezték ki belőle, küldték a könyvet, tanácsot: Szilágyi István a rég megküldött *Nibelung-ének*hez történetírókat, Tisza Domokos Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum*-át, Kézai krónikáját; Wenzel Gusztáv s Toldy Ferenc idevágó munkáinak kiegészítésére Priszkosz Rhetor feljegyzéseit. Szabó Károly és Csengery Antal megjelenésük után azonnal ismertették Thierry Amadé Attila életrajzának a *Revue de deux Mondes*-ban épp akkor megjelent fejezeteit; Arany a francia könyvet is megszerezte, s mikor később – főként Hunfalvy Pál és követői – megingatták a hunn-magyar rokonság hitét, amelyet Thierry is vallott,

ilyen széljegyzetet írt bele: „Ezt tagadják a mi új magyarjaink." A *Keveháza* idején azonban ilyenfajta kételynek még árnyéka sem merült fel Aranyban. Thierry könyve egyébként is az ő malmára hajtotta a vizet. A népszerű elevenséggel író francia tudós könyvében is érvényesült szerzőjének felfogása, hogy Attiláról a történelemnél többet őrzött meg a hunn király alakját mondai elemekkel is megnövelő, kiszínező hagyomány. Arany széljegyzete ez volt ehhez: „És így a költőnek inkább ezt, mint amazt kell előállítani."

Lehet, hogy azt az idegen hangot vélte felcsendülni már a *Keveházá*-ban is, amelytől később, naiv eposzunk pótlásának lehetőségéről tűnődve, oly gondterhelten szólt: „Fogunk-e mi utódok... az elbeszélő költészet terén valami jóravalót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem; de azért idegen népi-beszélyek követésében annál nagyobb óvatosságot ajánlok, mivel félő, hogy azokkal idegen szellem lopózik költészetünkbe; ami aztán semmivel sem jobb, mint akár az óklasszikai, akár más valamely poézis utánzásába rekedni." Volt, aki a *Keveházá*-ban – büszkén! – az *Eddá*-hoz méltó hangot hallott; Eötvös József az akkor óriás tekintélyű Kaulbach kibírhatatlanul német-akadémikus *Hunnenschlacht*-jának népszerű acélmetszetét készült további ihletőül elküldeni. Arany egy ideig nem is tudott ellenállni a vonzásoknak, biztatásoknak: a *Csaba királyfi* második, 1855–56-ban keletkezett dolgozatának töredékeit a *Nibelung-ének* ritmikáját, hangnemét követve írta meg. De aztán teljességgel elvetette e kísérleteket. Részben ilyen meggondolások miatt térhetett ki a *Kalevala* kínálta lehetőségek elől is – költészetünk mérhetetlen kárára.

A *Keveházá*-ban megtalált eszközök főként azért nem elégítették ki mégsem, mert nem érezte őket alkalmasnak a hősregénél nagyobb méretű, lassúbb sodrú, a szereplők magánéletére, lélekrajzára is kitérő, igazi epikai tágasságú s mégis realista mű világának befogadására, megformálására. A hősi ének zsúfolt, drámai, látomásszerű előadásmódja nemcsak megengedi, de egyenesen megkívánja az alakok rajzának lapidaritását, szófukar összefogottságát. Arany azonban mást akart: életképek tisztásait is az eposz rengetegében. Ehhez kereste az eszközt s az anyagot a byronias beszélyekben, az ezek – meg Burns – hangnemére váltó népi életképekben s a nemesi-főúri-királyi életkörből merítő balladákban egyaránt. Eközben nemcsak a *Toldi*-ban kivívott forma és hangnem, de az egész nemrég diadalmas népies

szemléletmód és életanyag helyett kellett mást keresnie. Az egész ötvenes éveken végighúzódik ez a kereső küzdelem. A megoldás útját *A tetétleni halmon* című 1855-ben kelt vers mutatja: a „csekély domb"-ot, amelyről a költő a Tiszáig nyúló síkságon végigtekint, egyszerre Árpád sátrának helyévé, a síkon folyó életet a honfoglalók táborává növeli-alakítja a költő „bűbájos képzelete". De a tetétleni halomról is csak a tábor távoli látomása tűnt fel. Az utat, amelyen a táborban folyó életig lehetett eljutni, még végig kellett járnia. Ennek a kísérletező vándorútnak sok emléke közül háromra szeretném itt felhívni a figyelmet.

Az abszolutizmus idején újra a nemzeti érzés olyan mentsváraiba húzódott vissza a magyarság, mint a nyelv, a dal, az öltözködés, a tánc. Ez utóbbiak különös jelentőséggel tűntek fel azokon a „dalidók"-on is, amelyeken tüntetőleg lehetett egy-egy kisebb közösség érzésvilágát kifejezésre juttatni. Aranynak megvolt ezekről is a véleménye: elítélte a zajos-italos-hencegő virtuskodást, de nagyrabecsülte a nemzeti érzésvilág ízléses, az eszmény jelentőségéhez méltó kifejezését. A nemzeti öltözetben, zenében, táncban sok népi s népinek tudott elem vegyült a városi, nemesi, úri viseletbe, zenébe, táncba. Ahogy a népdal, népmese, népnyelv, úgy alakultak, pallérozódtak, emelődtek ezekben a társas megnyilatkozásokban is a népies elemek. Arany az ötvenes évek elején háromszor is leírta a magyar táncot: a ritkaszép, de sajnos félbemaradt *Lacikonyha* végén 1850-ben, a *Daliás idők* második dolgozatában 1853-ban, és az *Éduá*-ban az ötvenes évek dereka táján. A három leírásban világosan követhető ugyanazon motívum megnemesítésének, színesítésének, emelésének útja:

Átellen a vig Judit nénivel
Az ifjuság kuruc dolgot mivel.
Ott huzza három és egy fél cigány
(A brugóst egybe-félbe számitván) ...

Így kezdődik a falusi legények táncának leírása a *Lacikonyhá*-ban. Folytatódik a banda humoros képével s a „szurós kemény fagyon" nekiperdülő legényekével, kik a hőség miatt sátorba hányták szironnyal hímzett bő bundáikat, sima körhajuk tarkóig ér, bársony szegélyű kalapjuk nem takarja el márvány homlokukat; fekete mellényt, hímzett, térdnél alább érő bő ujjú inget s szárközépig érő lábravalót

viselnek. „Melyet redőzni lyány testvéri gondja S fiatal ángyé, fél hétre való."

Most éppen gyorsat ugranak
Nem ugy, mint holmi nápic urfiak,
Kaszálva lábbal és kézzel hadarva,
Borju szökések közt erre meg arra,
Nem görnyedeznek oly izléstelen,
Nem kurjongatnak szünes-szüntelen
Panyóka szájjal piros dalokat,
Mintha gunyolnák önnön magokat.
Ők nem utánzók – s az eredetit
A kellem istennői szeretik,
Öntenek arra illő bájt, nemest,
Erővel és méltósággal vegyest...

Mintha az itt megszakadt leírást folytatná-egészítené ki a *Daliás idők* menyasszonytánca.

Majd a tárogató, sip, dob, amikor szólt,
Kezdének az ifjak daliás toborzót,
A szép sátor alatt körbe' karikába.
Kiveré a nótát a vitézek lába...

A fehérnép pedig, mint egy gyöngyös párta,
Körül a padokon a tánc végét várta;
Legelt a sok szép szem a fiatalságon,
Valamint a méhraj a mézes virágon.
Köntösük szegélyét a vig zeneszóra
Emelgette piros papucsoknak orra;
Szemükből ragyogott a szomju kivánság; –
Mint egy rózsagyepü, ugy ült a leányság.

Akár egy középkori, nemesi-királyi mulatsággá álmodott falusi lakodalom! „A vitézi táncot követé a páros"; „Halkan, palotásan a király kezdé meg." Aztán a párnatánc következik; s „Azután egyedül lejte szép Piroska, Földig hófehérben, mint egy virágos fa"; mindaddig, míg csak Toldi fel nem kapja, mint vihar a pelyhet; akkor az-

tán: „Lebben a leányzó, mint kópján a zászló: Az erős vitézzel a könnyű leányzó."

Legteljesebben, leggazdagabban s minden mesevarázslat nélküli valósággal azonban az *Éduá*-ban bomlik ki ez a nemzetivé nemesedett népi tánc. A szerelemtudatlan menyasszony alakja – aki az első táncban vőlegénye karján lép fel – már korábban ellebbent előttünk. Nem cigány játszik talpalávalót:

Most a hegedü és oboj
Mélán merengő bús-komoly,
Méltóságos zenéje foly;
És átrezeg a dallamon
Egy szende, lassu cimbalom...
Merészebb a nyirettyü, – s olykor
Egy réztülök mély öble horkol...

Erre a zenére járja most már a menyasszony s a vőlegény a maga változatos kettősét; s a lankadt táncosokat visszakényszeríti a harmadik tánc: a közös; ebben „Száz pár mozog, egyszerre mind, Lesz véghetetlen labyrinth... Melyben, ahány pár, annyiféle A tánc alakja és szeszélye, Mégis azonegy zenemérték Kormányozza mindenki léptét. Ennek kimért mozgása dölyf; Az csuszni látszik, mintha kérne; Amaz sebes szemmel kisérve, Galambját üzi, mint az ölyv... Ez csattogó sarkán dobol, Az társa helyt más nőt rabol..." A költő is elragadtatott csodálkozással nézi a képet, amelyet, most már az egész nemzet jellemzésére felidézett:

De vaj mikép irhassam én le,
Oh nemzetem, szép táncodat!
Busulni és vigadni, mint te,
Tud-e más nép az ég alatt?
Ezt látni kell és érzeni,
Mint a magyar szív érezi.

S mint az a násznép is érezhette, amelyre legboldogabb, elszabadult vigassága közepette csap le az egész magyar történelmen végigvisszhangzó rémhír: „Jön a török! jön a tatár!"

Barabás Miklós második kőrajza, 1855.

Aki Arany e korszakának lélekállapotával s műveivel foglalkozik, lépten-nyomon *Az elveszett alkotmány*-ra és keletkezésének körülményeire kénytelen gondolni.

A megingott céltudattal, szinte megint csak a költő kedvtelésére-könnyebbedésére kezdett s félbehagyott munkák, amelyekben mégis egyazon megáradó s elapadó alkotókedv keresi útját, kifejezését; az elkeserítő közállapotok, amelyek annál jobban növelik a költő szenvedélyes tettvágyát, vagy letört mélabúját, mentől megszégyenítőbb tehetetlenségre kárhoztatják: mind arra emlékeztetnek. Most más okból ugyan, de újra ki volt zárva a közdolgokból, s ez annál fájdalmasabban érinthette, mentől jobban tudta, hogy nemrég még országos visszhanggal szólhatott beléjük. A nemzeti közösségen végigsöprő vihar elől a maga kis világába kellett visszahúzódnia. Azt látta s figyelte, ami szeme előtt játszódott le, s ha távolabb eső dolgokról szólt: azokat a tárgyakat is ugyanaz a személyes érzésvilág járta át. Az éles villanásokkal felszikrázó, nagyfeszültségű ihlet sem volt képes hosszan lobogó lángot gyújtani: minden ködös-félhomályos őszidőbe merült; a tűz sercegve izzott csak, maró füstöt vetett, s hamuba burkolódzott vagy kialudt.

Az elveszett alkotmány keletkezésének ez a hangulata veszi körül s hatja át, csak még töményebben, még végletesebb szélsőségeket egyesítve a *Bolond Istók* első énekét. Arany töredékei közt ez az elsők közül való, de a legérdekesebb. Olyan kivételes nagyságú s eredetiségű vállalkozás emléke, amelyben Arany tehetségének, élményeinek mélységesen mély rétegei kezdtek felszínre törni, s amellyel – ha megbirkózik s elkészül vele –, kora legnagyobb monumentumát hozhatta volna létre. Elemeiben, csíráiban minden együtt van benne, ami Arany költészetében az ötvenes évek elején megkezdődött, kibontakozott, vagy abbamaradt – kivéve a történelmi tematikát.

A *Bolond Istók* személyes fogantatásáról volt már szó *A falu bolondjá*-val kapcsolatosan. Láttuk, egész életén át foglalkoztatta a tárgy: „mint vész el mostoha körülmények közt egy költői természet." Ez az ő „Sárarany" vagy, ha úgy tetszik, az ő „A Hortobágy poétája" – témája. Magáról is megírta többször, hogy ő is már gyermekkorában effajta „költői természet" volt. A forradalmi idők szárnyalásából újra a „mostoha körülmények közé" visszazuhanva, még mélyebben sebezhette a költősors „bitangsága". A *Dante*-óda idézett felszisszenésénél sokkal mélyebben, mintegy önmagával vitatkozva szól

erről a *Bolond Istók* tőszomszédságában létrejött *A dalnok búja*. Ez a költemény azokra a nagy romantikus dialógusokra cseng vissza, amelyekben – mint költészetünkben először Batsányi néhány nagy drámai elégiájában – a sorsüldözött költő a Múzsával birkózik, mint egykor Jákob az angyallal. Csak éppen hogy Arany realizmusa a Múzsát valamilyen testet nem öltött hanggal helyettesíti, s így mintegy saját lelkének bizakodó felét állítja szembe a reménytelennel, a közösség szolgálatának erkölcsi parancsát a halálra sebesült lélek rezignációjával.

Láthattuk, hogyan lett úrrá Arany ábrázoló, megjelenítő ereje azon a sajátságos, kettős tudatú állapoton, amelyben a költő szenvedi is, figyeli is lelke forrongását, gondolja is, de, megfogalmazva, önálló létre segíti is eszméit, ítéleteit. A költői szerepével vívódó én-életképekben tanúi lehettünk azoknak az erőfeszítéseknek, önkéntelen remekléseknek, amelyekben ez a tudatkettőződés teljes világossággal megjelenik; néhány én-szimbólummá formált alak, jelenség felidézésében a bújócskázó önábrázolás gyakorlatának kialakulását követhettük. Szép példa e két módszer összeolvadására a *Fiamnak* sajátságos párbeszéde. Ebben a fiú alakja nemegyszer kísértetiesen egybemosódik a „szegény költő"-vel, aki legfeljebb „mocsoktalan nevet, a tömegnél hitvány érdemet" hagyhat örökül – s oly intelmeket és tanácsokat, amelyekkel mintha inkább a maga háborgó szívét, sebzett hazaszeretetét akarná a bölcs lemondás korlátai közé szorítani. A tudatállapotok effajta egybeszövődésére kevés példa kerül egyébként az ötvenes évek elején. Az én-életképek nagyobbik része első személyben szól; még az olyan személyiséget bújtató allegóriák is, mint *A pusztai fűz* s rokonai. Amit az én válságának nagy lírikusai a század második felében már szinte az anyanyelv természetességével használnak – hogy ezt a már-már tudathasadásig fokozódó én-kettőzést önmagukat második személyként megszólítva juttatják teljes érvényre –, Aranynál egyelőre csak néha-néha – pl. a *Balzsamcsepp*-ben (1857), a *Kies ősz*-ben (1860) – bukkan fel.

A *Bolond Istók*-ban is ott van azonban ez a kettős tudat, ez a kettős ábrázolás. A látszólag teljes tárgyilagossággal, sőt naturalista kendőzetlenséggel felidézett mozgalmas életkép hitelességét éppúgy igazolhatná az alföldi magyar társadalom és földrajz történettudósa, mint *Az árva gólyá*-ét igazolta Herman Ottó. De ez a festmény is éppúgy megtelik a személyes és a közsors élményeire utaló reflexekkel, más

értelmű jelentéssel, mint amaz. A gyerek, aki az emberi nyomorúság legmélyén pottyan a világra, egyszerre okozva anyja szégyenét s nagyanyja halálát, akit részeg keresztanyja lánynévre kereszteltet, s az útfélen feled, akit cigányok szednek fel, s adnak cserébe egy gyerektelen falusi orgazdának: ha akarom, egyik változata csak annak a nyomorból nőtt hősnek, aki annyi romantikus regényben, drámában, beszélyben lép elénk: mint Twist Olivér, Az apostol s hány társuk még itthon is, Nagy Ignác, Kuthy Lajos, Pákh Albert s mások elfelejtett írásaiban.

De Arany nem kalandos nyomorregényt kezdett. A hős életének már első fejezetére a kivételes megindultság fénye hull; a költő személyességét, részvétnél mélyebb együttérzését nemcsak azok a betétek fejezik ki, amelyek – *Az elveszett alkotmány* s mindkét *Toldi* személyes megszólalásait továbbfejlesztve-növelve – Arany teljes lírai jelenlétét bizonyítják, hanem az a mód is, ahogy alakjait felidézi. Az egész töredéket áthatja az a fájdalmas irónia, amellyel Arany önmagát szokta ábrázolni. Oly fintorral, amelyről nehéz megmondani, mily mértékben okozta a kín görcse, mily mértékben a nagy szatirikusok hajlama a torzításra s mily mértékben az egész élettel szembeforduló felháborodás. De azzal az összetett, virtuóz művészettel is, amelynek világraszóló hatású mintáit Byron műveiben csodálhatta meg. Ezek a legnagyobbra tartott s a maga hivatásszerű műfajának, az eposznak modernizálását hajtották végre, s újjászületését ígérték.

„A mü fesztelen alakjában mind szubjektiv élményeim s érzelmeim, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott." Így jellemezte a vállalkozást, amikor 1867-ben visszatekintett rá. „A közhangulat humora": ezt általában a levert nemzet érzésvilágára szokás vonatkoztatni: mintha Arany a magyar közlélek visszafojtott haragját, dühös tehetetlenségét akarta volna visszatükröztetni. Ha a *Bolond Istók* előfutárára, *Az elveszett alkotmány*-ra vagy töredéktársára, a *Furkó Tamás*-ra vagy utódára, *A nagyidai cigányok*-ra gondolunk, megvilágosodik, hogy itt nem puszta tükröztetésről van szó. Az említett közállapotok előbb már teljes mélységében felkavarták a költő lelkét, amelynek iszapos felszínén visszatükröződtek.

Mert hiszen itt voltaképpen minden visszájára fordul, megzavarodik, ami nemrég még oly fényes, tiszta, nyugodt és természetes volt.

Mintha csakugyan egy ellen-Toldi pályája indulna el: a minden ármányon, nehézségen diadalmaskodó pórsuhanc helyébe az a tehetség lép, akit tönkretesznek a körülmények, magára hagy a közönyös nép, s megfojt az ellenséges világ. Nagyobb rombolás készült itt, mint *Az elveszett alkotmány*-ban, ahol az infámis vezetőrétegek lepleztettek le, hogy átadják helyüket az igazabb, jobb kicsinyeknek. S nagyobb, mint *A nagyidai cigányok*-ban, ahol sokszorosan rejtett jelképekben a nagy harc büszke, szenvedélyes, versengő s áruló vezérei kerültek pellengérre; és a hazai szalmaláng még mindig rokonszenvesebb színben tűnt fel, mint a hódítók nevetséges embertelensége.

Visszájára fordult az alföldi táj képe, amelyet Petőfi oly varázslatos színekkel festett elhagyatott pusztából a szabadság végtelen rónájává. Mert abban a csodálatos tájképben, amelyet Arany, az első ének végére szánva, csak 1856-ban dolgozott ki s jelentetett meg önálló részletként a *Délibáb*-ban – s amelyet teljes egészében idéztem az első fejezet során –, az érintetlen magányában önmagának pompázó, szűz természet s nem a szabadság földje él s fénylik igazán.

A *Bolond Istók* első énekével egyidőben fogott hozzá Arany *A puszta rémei* című elbeszélő költeményhez. Csak első strófái maradtak fenn; ezek azonban két vonatkozásban is különösen figyelemre méltók. Arany itt kísérletezett először a hangsúlyos tizenkettesekből szerkesztett magyaros stanzával – a *Bolond Istók*-ot jambikusban írta –, s teljes iróniával itt fordította visszájukra a pusztával kapcsolatos romantikus képzeteket:

> Ez-e hát a puszta? ama hires puszta?
> Csikósok, betyárok, poéták édene?
> Melynek képeit már annyiszor elnyuzta
> A festő, a költő, szinpad, tánc és zene?
> Hadd lássalak egyszer zsálya-koszoruzta
> Áldatlan áldozók özvegyi *mindene!*
> Hadd lássam csodásnál csodásabb világod:
> Csárdáid, kutgémed, fényes délibábod!

Az emberek, akikkel ez *Az elveszett alkotmány* sivár tájaira emlékeztető föld benépesült: elhagyatott, múlt s jövő nélküli, ösztöneik s primitív tapasztalataik szerint vegetáló, egymást még félteni, szeretni s megsiratni is csak önös érdekből képes félállatok. Ez nem Petőfi

népe, de az sem, amelyről Arany maga is oly elragadóan elragadtatott képeket festett akárcsak a *Bolond Istók* szomszédságában keletkezett *Lacikonyhá*-ban vagy *A családi kör*-ben. A meleg jó érzéssel teli, a valóságot tiszta, derűs látvánnyá szépítő-eszményítő, népbarát romantika ellenromantikára fordult itt. A költő mindazt felhozza, amit ilyenkor szokás harcba vetni: a torzító gúnyrajzot, a naturalista nyomorképeket, a nyers, vad színezést, a vigasztalan, kiúttalan helyzetábrázolást. A vén csősz agyonütné szégyenbe esett lányát, ha nem rettenne meg a következményektől; csal, hogy pénzt szerezhessen a vigasztalan temetésre és a lehetetlen keresztelői lakomára; maga ássa meg a sírt, mert dologidőben a világért nem segítene senki; a pipázva kiballagó mester úgy temet, hogy „félvállra csapta száját és rikolta", s káromkodva, bottal veri szét a röhögve fakadó énekes gyerekeket.

A képek egyre hideglelősebb „furcsasággal" sorjáznak; s ami, lírai kötőanyagként, személyes kiegészítésként közéjük iktatódik, a költő egy-egy vallomásszerű megszólalása, az is mind borúsabb lesz: „Midőn sebet a lélek önmagán ás – Kétségbeesésben talál gyönyört, És mint vész-föcske a hullámcsatában, Magasra, mélyre száll önviharában"... A múlt itt „csak egy szú, féreg, vagy penész, Mely egydarabig őröl, váj, tenyész". Az a költő, ki a nagy múlt méltó megidézésére készült s annak énekese lett, itt még úgy érzi: „Elhunyt apáid által létesített Minden műemlék nemde nem sötét Koporsó, mely körül az egykor éltek S kimúltak árnya leng, mint gyász kisértet?" Az embersors? Az újszülött felett vetélkedő Élet és Halál vitáját így zárja le a távozó Halál:

A győzelem előbb-utóbb enyém:
Szolgám az inség, annyiféle járvány,
Kórság, nehéz bú, gond, vak esemény;
S mi oly szépen terjed a föld határán,
A *bűn;* továbbá hadvész, kolera,
Doktor, adó, rossz vers, etc.

Hogy merre, hova fejlődött-növekedett volna ez a szilajon kalandozó s újra meg újra a fegyelem korlátaiba kényszerülő, bámulatosan tömör kristályait a szabadon csapongó képzelet formabontó játékaiban fel-felragyogtató költemény, nem tudhatjuk. Az 1880-ból való vázlattöredékből aligha lehet az eredeti terv részleteire visszakövetkeztetni; annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Salamon Ferenc

a valóságnak megfelelően jegyezte fel később: „*Bolond Istók*-nak, viszontagságos kalandjai közben, számos életviszonyok közt kellvén forognia, feltehetjük, hogy a későbbi években, bár eltorzított, de alapjaiban hű rajzát vennők a magyar élet sokféle oldalainak." Gogol remekművének, a *Holt lelkek*-nek magyar párja is készülődhetett tehát a költő terveiben. Csicsikovról, aki *Bolond Istók* megszületésével csaknem egyidőben indult útra trojkáján, hogy, régen halott jobbágyokat vásárlandó, bejárja az orosz élet különféle színtereit, akkor még nem tudhatott Arany: az európai irodalom hajszálcső-rendszere táplálhatta, mint annyi más látszatra magános kezdeményét, ezt a tervét is.

Bizonyosnak látszik, hogy sok minden átalakulhatott volna az első ének hangulatából, környezetrajzából, hangzataiból a későbbiek folyamán. Szemere Miklós nem ok nélkül írhatta Aranynak 1864-ben: „Tudom én előre, hogy valamint Istókod magasb életkörbe lépend, ugy humorod is magasb régiókban fog ragyogni." Petőfi apostolának is csak gyermekkori környezete a külvárosok ember alatti nyomortenyészete. Derűsebb színek uralkodnak már a *Bolond Istók* első énekének végén feltűnő cigányok mozgalmas képén is: „Ott hemzsegének üst-szin arcaikkal Leirhatatlan ékes rendben ők..." Valószínű, hogy a gyilkosan keserű pusztai jeleneteket csupán valamilyen egyensúlyba hozandó vegyes hangulatú összkép egyik elemének szánta Arany. Ezt látszanak bizonyítani a később keletkezett részletek. De erre utal a tervezett mű előtt járó elvi bevezetés is a humorról.

A költőnek – kezdi a szót – kedve van énekelni, „s ami több: vigat. Vagy vig-szomorkást, melyben játszi *nedv* (Humor) nevettet s olykor szívre hat". Aztán három képpel megvilágítja, mit ért ő e hangulaton. Bizonyos, hogy a humornak ebben a körülíró, megjelenítő költői definíciójában vannak byronias, romantikus elemek. A sértett egyéniség különc szarkazmusát szikráztató angol költő hatásánál mélyebbnek tartom azonban Kölcseyét, aki először foglalkozott nálunk komolyan a humort szülő „önmagával küzdésben lévő, extremumról extremumra csapongó lelkiállapot"-tal, s a magyar nemzeti jellem fontos összetevőjének tartotta a karakteri szentimentalizmust, a „komolyságba mártott kedvszesz" megnyilatkozásait. De ahogyan ez a sajátságos, személyes-közösségi, könnyek közt mosolygó, a bánatot a táncos jókedv férfias látszatába oldó kedélyállapot képbe öltözik előttünk: az teljesen Arany költői varázslata.

Három lekerekített, pontos rajzú kép, amelyeket első látszatra csak az tesz személyessé, hogy mindegyik strófa, amelyikbe a költő belefoglalja őket, így kezdődik: „Szeretem..." De a három kép ugyanazt a mondanivalót hordozza, fejti ki, tágítja, mélyíti. Az elsőben a természet, a másodikban az emberszív, a harmadikban a nemzeti jellem a főszereplő. A költő úgy fűzi-építi őket egybe, hogy végül a látszatra egészen személytelen első természeti kép is sugárzó emberi értelemmel telik meg; árnyalatokig pontos valószerűsége olyan rebbenékeny lesz, mint egy látomás. Valóság és jelkép, szó és zene, részlet és egész ilyen kivételesen tömör, tiszta és fénylő egységét később sem múlta felül soha Arany.

Szeretem én langy május-reggelen
A permet-essőt, mely gyéren aláhull,
Csillámfonalkint a dörgéstelen,
Napszürte felhők tiszta fátyolárul,
Midőn a tájnak élénk zöldje lenn,
A szőke fényü légből visszahárul
És sárgazölddé lesznek a sugárok,
Melyekben a kelő nap átszivárog.

Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosolyg,
S a még le nem simult bánatredőn
Félénk örömnek kétes lángja bolyg.
Szeretem, hogyha – mint tavasz-mezőn
Árnyékot napfény – tréfa űz komolyt:
Ez a hullámos emberszív *nedélye:*
Halandó létünk cukrozott epéje.

Szeretem nézni (bár lábam ügyetlen)
Komoly-víg táncod keleti fajom:
Mikor feljajdul rátermett kezekben
A hegedü s méláz a cimbalom;
És olykor a bú fátyola lelebben
S kiront a jókedv táncban és dalon:
Egy élet e tánc, melyben lélek a dal:
Kevés öröm, vegyítve sok bánattal.

Arany szerette ezt a művét. Újra meg újra kézbe vette; „hat hosszu év", aztán, „husz év" múltán, de még halála előtt is, akkor, amikor a *Toldi szerelme* kalandos-regényes befejezését írta. Részben nyilván ugyanazért hagyta abba, mint a *Daliás idők*-et: azért, mert nem volt elég tapasztalata, élményanyaga a költeményhez, mely az *Önéletrajz* tanúsága szerint „nagynak volt kezdve"; s ő, mentől idősebb lett, annál többre becsülte az élménnyel hitelesített valóság építőköveit. A második énekhez, ahol önmaga múltja fölé hajolt, talált ilyen anyagot eleget: de a tervezett többihez csak vékonyka emlékek akadtak: kintről látott életkörök hallomással, olvasmánnyal gazdagított képei. A kezdetek szenvedélyes lendületében persze még nem ezt tartotta legfontosabbnak: *Az elveszett alkotmány*-hoz még ennyi élményanyaga sem volt; a *Katalin* tárgyát, motívumainak nagy részét olvasmányaiból merítette. S végül is: a *Bolond Istók* elsőrangúan lírai műnek indult; ebben volt igazi rokona, lehetett volna utóda *Az apostol*-nak.

A félbemaradás másik okára Gyulai utalt emlékbeszédében: Arany, eszerint: „érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát." Valóban: megriadhatott a kedélye mélyéről egyre véresebb örvényléssel felkavargó életfájdalomtól, amely kiömölve – „kidallva" – nem a könnyebbülést, hanem a feltépett sebek kínját, az álmatlan éjeket, a bomlott idegállapotot hozta. Arra is megtalálhatta volna persze a módot, hogy humorát érvényesítse, mely „kiengeszteli a világ disszonanciáit". Ezt meg is tette – közel húsz év múlva a második énekben. De az már más föld volt, más égboltozattal; más ember más műve.

A *Bolond Istók* is – azt gondolom – főként a visszhangtalanság miatt maradt abba. Nem szerencsés formában, egy vidéki lapocska, a debreceni *Csokonai Lapok* hasábjain jelent meg apró részletekben az első 105 versszak, s – ahogy az *Elegyes darabok Előszavá*-ban olvasható: „ mondhatni semmi figyelmet se gerjesztett, s ha egy nagyon kompetens műbírálónk évek múlva tett nyilatkozatát kiveszem (ki az *ismeretlen* szerzőt váltig magasztalta előttem), bizony a varjú sem károgott utána." A költő, visszatekintve, pontosan leírta a helyzetet, az indokot s következményét: „A modor is nálunk szokatlan: kétely fogott el, vajon minden rápazarlott erőm s időm után is fogja-e élvezni a magyar közönség." Nagyon új volt csakugyan a szigorú fegyelembe zárt csapongás. Ismeretlen volt a stanza, amelynek Arany

lett első igazi mestere irodalmunkban. Szokatlan a nyers tényeket jelképes alakokkal, a pontos tárgyleírásokat lírai sóhajokkal, a véres komolyságot játékos fölénnyel váltó modor, az időben, emlékezésben, mint a tárgyi világot átszövő, más törvényű világban szabadon ideoda cikázó előadásmód s ellentmondásra ingerlő volt főképpen a romantikus Magyarország görögtüzes, lelkesítő látszatai helyén megmutatott kopár valóság. Mindezt csak a lángész biztos ösztöne vagy a világot áttekintő nagy műveltség tudta volna igazi jelentőségében felismerni és értékelni. Ilyen pedig a levert szabadságharc után nem akadt Arany környezetében.

ÖSSZEKUSZÁLT HATÁROK KÖZT

Arany lelkében és környezetében a készülődő változás az ötvenes évek közepére érlelődik meg. Fejlődése ekkorra rendkívül összetetté válik. Pályájának ez az ízülete ezért is alig rögzíthető egyetlen évhez. Ellentétes, egymást nemegyszer keresztező, akadályozó, lerontó törekvések s kényszerűségek fejtik ki hatásukat; lendületesen előretörő erők hirtelen megtorpannak; pattanásig feszült csírák húzódnak vissza téli álmukba, hogy majd a következő korszakban bontakozzanak ki. Arany maga is tudta, mi történik vele és körülötte. Sok idevágó nyilatkozata közül három vonja magára különösebben figyelmünket.

A *Bolond Istók* első énekének végén így ígérte a folytatást.

Talán, talán. Ha jó sors engedi.
Fogadni bizonyost én nem merek.
Bányász a költő: hányszor kergeti
Mély föld alatt vakon a vak eret!
Bizvást elindul, hévvel követi:
Az egyszer elvész, meddő szirt mered
Eléje: s ő áll e szirtnél merőbben,
Sápadva szinben, fogyva kedv- s erőben!

1855-ben, Gyulainak írt önéletrajzi levelében így foglalta össze életének végeredményét. „Tehetségem (amit elvitázni nem lehet, különben nem volnék ott, hol most vagyok) mindig előretolt, erélyem hiánya mindig hátravetett, s igy lettem, mint munkáim nagyobb része, töredék."

1867-ben, az *Elegyes darabok*-hoz írt *Előszó*-ban, így tekintett vissza e korszakára. „Mint a patak, melynek utjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadviz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posvánnyá lapul, vagy

iszap és fövénytalajban vész el: ugy voltam én. Hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat."

Az első nyilatkozat az alkalmas költői anyagot kereső kísérletezőé; a második a temérdek s méltó munkára késztő hivatástudat s a töredékes féleredményben kesernyés legyintéssel már-már megnyugvó elégületlenség közt őrlődő költőé; a harmadik a maga kedélyállapotát is pontosan ábrázolni képes lélekbúváré. Mindhárom megjegyzés, főképpen azonban a sziklatömbökkel elzárt patak képét felidéző, tágas, sokrétű homéroszi hasonlat olyan lélekállapotra, az alkotóerők olyan zűrzavarára utal, amely – már említettem – sokban rokon a *Toldi* létrejötte előtt megfigyelhetővel. Arany munkaösztöne most nyilván erősebb volt, de megnőttek a kibontakozását gátló külső s belső akadályok. Több érdeklődést tapasztalhatott munkája iránt, hiszen nem egyedül Szilágyi István biztatta, hanem mindenki, aki mozdult az irodalomban. De sokkal nagyobb ellentmondást is érezhetett régi s mostani szerepe, képességei s lehetőségei között. Most is inkább csak a maga könnyebbülése végett s előre elgondolt, határozott terv nélkül kezdett egy-egy terjedelmesebb munkájába. Most már kiismerte ugyan magát az irodalmi életben, de nem talált sehol olyan erős indításra, vonzásra, mint egykor. Olyan pályázatok, mint a Kisfaludy Társaságéi, ha lettek volna sem elégítették volna már ki. Bár „hajtotta a munkaösztön", nem talált „népáradást", amelybe vethette, „fényoszlopot", amelyhez köthette volna magát.

A reformmozgalom életcélt adó lendülete megtört; Petőfi eltűnt. Az új munkakörök, de az új barátok sem tudtak egyelőre még kellő támasztékot nyújtani. Akik körülvették s akik felé kinyújthatta kezét, maguk is irányukat, helyüket keresve kísérleteztek, vagy visszavonultak a biztosabb régi stílusformák közé. A népies iránynak az a radikális, politikai töltéssel teli változata, amelynek Petőfi adott utolsó éveiben határozott formát, tilalmas, de legalábbis gyanús, veszedelmes lett. Toldy és a vele egyetértők természetszerűen újra csak a maguk nagy nemzeti romantikájának igazságát képviselték. Tompa az új helyzethez jobban illő nem népies kezdeményeit akarta folytatni, vagy maga is szinte apatikus mélabúba merült; Gyulai még csak készült Petőfi népi-nemzeti reál-idealizmusának igazolására – s arra, hogy ennek érdekében tévedésnek minősítse politikai költészetét.

Érthető, hogy Arany is tétován, határozott terv nélkül kereste a helyzetének, természetének megfelelő új, vagy megújított kifejező-

eszközöket. Népies hangnemű vagy tárgyú művekkel egy lélegzetvételre írt ezekkel homlokegyenest ellenkező szemléletű, bonyolultan műköltői, nyugat-európai ritmusú verseket. Ösztönösen s öntudatosan is törekedett a két ritmuselv egybejátszatására; nyugat-európai strófaszerkezetek, műfajok magyarrá ötvözésére. Amivel a naiv-népies stílust folytatta, felfogás és előadásmód tekintetében egyformán szűkebb, zártabb lett a két *Toldi*-nál. Nyilván a kitörés szándékával is írta az idilli népábrázolás teljes fonákját mutató *Bolond Istók* első énekét. De ugyanakkor romantikus történeti beszélyekkel is kísérletezett – sőt az ezek jambusaival keresztezett lebegő-játékos modern ősi nyolcasba, e romantikus költői beszélyek görögtüzes látomásvilágába akarta áttenni a *Rózsa és Ibolya* népmesei idilljét is. Híven, nemegyszer görcsösen ragaszkodott a népköltészeti mintákhoz, de kedves klasszikusai közül mégsem Homéroszhoz tért vissza, hanem Ossziánhoz s még inkább Shakespeare-hez, aki mellé ekkor kezdtek felnyomulni a nagy olasz epikusok: Dante, Ariosto, Tasso. Izgatott érdeklődéssel fordult a modernek, különösen az angolok felé; az ír szabadságharc költője: Moore, a vele oly sokban rokon skót Petőfi: Burns, de mindezeknél inkább a romantikus-szarkasztikus világfájdalom s a lobogó, oldottan személyes történelmi beszély mestere: Byron felé. Lírájának hangnemét is folyton váltogatta: a tiszta, dalszerű egyszerűség egy tőről fakadt verseiben fonódik össze a sajátságos, nehezen követhető, a romantikus túlfeszítettséget nemegyszer a modern expresszionisták képzettársításaival kifejező merészséggel. A *Hölgyfutár* sértett kritikusa nem minden indokoltság nélkül írta, hogy azokból a különösségekből, amiket Arany kipellengérezett szatíráiban, sok minden megtalálható, bár „javított készítéssel" Aranynál is, a *Kisebb Költemények*-ben.

Mindez arra mutat, hogy a magatartásnak és szerepnek, a hajlamnak és céltudatnak az a boldog összhangja, amely a *Toldi* költőjének munkásságát táplálta, felbomlott. Az ötvenes évek derekának termése ezért is olyan sokrétű s olyan nehezen körülhatárolható. Nem egy megcsukló hang csak a következő korszakban halkul el vagy hal ki végleg. De sok minden fel is tűnik már itt, ami a következő korszakot készíti elő, ott kapja meg végső jelentőségét vagy ott bomlik ki teljes gazdagságában. Amit a magát kifejezni vágyó alkotóösztön, a formákkal való játékos, céltudatos vagy ingerült bíbelődés, a nyelv s a szerkesztés lehetőségeit feszegető-próbálgató kísérletező kedv, a politikai

indulat s az óvatos okosság, a költészet szabadságát és erkölcsi komolyságát egyaránt féltő és érvényesítő szenvedély a költő gyakorlatában létrehozott: mindez kezdettől fogva „tüzetes stúdium" tárgya is lett. A költői elmélet és gyakorlat elvi és módszerbeli kérdéseinek vizsgálata azonban már a következő korszak egyik legfontosabb területe: – az „éneklőből énektanárrá" alakult költő tanulmányait s a bennük kifejtett nézeteket ott kell együttesen áttekintenünk.

Balladáinak előfutárai is feltűnnek már legkorábbi verseiben; az első „nagy ballada évkör" – 1853–56 – időben a most lezáródó korszakhoz tartozik. De a balladák teszik költeményeinek azt az egyik fő csoportját, amelyre következő korszakának közéleti értékelése támaszkodik; ott kapják meg ezek szerepüket az életmű egységében; ott kell tehát elrendeznünk s méltatnunk őket. Ott bontakozik ki a történelmi tárgyak igazi jelentősége is. Arany történelemszemlélete, ezen belül a magyar történelemről kialakult felfogása akkor nyer határozott formát. A történelem ihlete s a magyar történelem költőjének feladatköre döntően befolyásolja Arany költői hivatáseszméjének, kötelességtudatának átalakulását. A hunn trilógia első terveit, tétova kezdeteit, az út, a hang keresésének első remekléseit megfigyelhettük már. Töredékeinek képe csonka lett volna e motívumok nélkül, itt kellett tehát szólnunk valamennyiről: ezen a területen is elmosódnak, egybekuszálódnak a határok. Láthattuk, hogyan tűnik fel – főképpen a *Dante*-óda körében – ugyanakkor, amikor a nép költőjének tágas, magas eszménye szinte széthullik, s a költő az „elég, ha nekem világol" bensőséges, de nagyon is szűk, magánemberi kuckójába húzódik vissza – az a másik eszmény, amelyet elfogadhatónak, követésre méltónak ítélhetett: a nagy látomások költőjének, az egész magyar műveltség építőjének, őrzőjének s az emberi végzet ábrázolójának eszménye.

Az új korszak készülődik a külső körülmények változásának néhány lényeges mozzanatában is.

A főként Pestről Nagykőrösre látogató tisztelők, barátok, szövetségest kereső társak megszaporodnak; Csengery Antal már 1854-től egyre határozottabb arculatot ad annak a csoportnak, amely majd magva lesz az „irodalmi Deák-párt"-nak; 1857-ben indítja meg ennek vezérorgánumát, a felújított *Budapesti Szemlé*-t. 1855-ben meghal Vörösmarty, s „a nemzet költőjé"-nek helye üresen marad. A barátok Aranyt művei kiadására biztatják. 1854-ben, bár szokott csügge-

tegségével kiadja a *Toldi*-t, a *Toldi estéjé*-t s ugyanabban az évben a két *Toldi*-t együtt is. Ő maga Kőrösön nem tudja: „De minek? de kinek." – Pesten azonban tudják már az irodalmi élet újraszervezői, hogy szükség van rá. 1854-ben teszi közzé Kemény Zsigmond a *Divatcsarnok* négy számában alapos tanulmányát a *Toldi*-ról: Arany, amellett, hogy ismét komoly érdeklődést láthat, „tanul; büszkeséget, a jövőre kitartást, kedvet merithet". A *Toldi estéje* is komoly sikert arat. 1854–55-ben határozott formát ölt a *Kisebb Költemények* kiadásának terve, s elkészül a kötet nyomdába szánt kézirata: – „tüzzel-vassal", több kéz másolatában.

Sok nyugtalanság, komoly vívódások közt készül.

A gondok egyik fő forrása a teljesség igénye és lehetősége közt megmutatkozó ellentmondás volt. A kiadás tervét 1853-ban megpendítő Tompának Arany 54 februárjában még ezt válaszolta: „Kevés jó van azok között." Aztán mégis hozzáfogott összegyűjtésükhöz. Mint az a hajótörött, akihez verseiben s leveleiben is nemegyszer hasonlította magát, megpróbálta „összeszedni vagyona csekély romjait". 55 júniusában, egy pesti utazásból hazatérve némi vidámsággal ezt írta Tompának: „Elkezdtem összeiratni verseimet, a munka foly tüzzel-vassal – eladom, aki veszi. Ez a gyűjtés unalmas dolog; régibb versein az ember látja, hogy itt vagy ott foldozni, tatarozni kellene, itt vagy ott a ráspoly hasznos volna – de röstelli, vagy nem tudja. Az ember megszokta azok hangját, szavait, ha változtat rajtok, a folt úgy kirí, mintha ócska dolmányt új posztóval foldana meg; ezért, ha már ki akarja adni (s denique bolond volna, ha ezt nem tenné, mert halála után más ugyis összeszedi s nyerészkedik rajtok) jobb hagyni úgy, amint vannak. Ez eljárást követem én is, kivéve, hol a hiba nagyon szemsértő és könnyen igazítható."

Élesedő önbírálatát nemcsak az ellensúlyozta, hogy szerette volna összeszedni „hulladék rongyaiból egyszer-másszor írt fűzfaverseit", ahogy – Kohári szavait ironikus büszkeséggel magára vonatkoztatva – írta, hanem az is, hogy költői tekintélyének növekedését személyes találkozások alkalmával lépten-nyomon tapasztalhatta. Érdemes egy idevágó epizód leírását idézni: ugyanabból a Tompának írt levélből, amelyben a versek összegyűjtéséről beszámolt.

Szilágyi Sándor – Arany 1855 pünkösdjén Pesten járván – el akarta kérni a költő egyik szép versét, de azt már Kemény foglalta le. „Rop-

pant zsurnalisztikai mozgalom van ott! – kiált fel a levélíró – Török a bécsi *Magyar Kurir*-t, akarám mondani *Sajtó*-t fogja szerkeszteni, s engem, az ő szokott modorában rútul lefülelt. Tomori páholyában, hova látogatni fölmentem – »Ki az, ki ül?« Ki más, mint T. János druszám. Meglapított, megölt. Hogy őneki már volt szerencséje, ő ismer, ő így, amúgy tisztel stb. »Emlékszem, felelék, volt szerencsém a Komlóban – s bocsánatot kérek, hogy be nem válthattam ottani ígéretemet...« »Ah kérem, semmi, semmi, hisz ugyis most lapot indítok meg a magyar nemzet dicsőségére, Bécsben – annak igen válogatott irodalmi tárcája is lesz – remélem.« – »Nem merek ígérni – eddigi ígéreteimet sem vagyok képes beváltani, lusta vagyok, nem dolgozom stb.« – »De kérem így s így« – »Igen szép dallam ez a Hugenottákban – Ki az? Hollósy?« – »Csak egyet az első számba, ígérje meg – (fogdosás, tapogatás...)« »Add a csövedet Tomori!« – »No kérem – lehet szerencsém a lapot megküldeni, s ottan-ottan valamely vidéki tudósítást is szívesen fogadnék.« – »A lapot nem kérem, míg érdemet nem adok rá.« – »No, de az csekélység, én tiszteletből is megküldöm – csak egy verset, csak egyet, ugye, lesz oly jó?« – »Nem ígérhetek semmit, ha lesz, nem mondom, hogy nem küldök.« – S másnap Lisznyai, ki jelen volt, mint hamis tanu hirdeti és mondja szemembe, hogy lekötöttem magamat Török Jánosnak dolgozótársul."

Az elevenen felidézett s a kor irodalomszervező módjait oly jól jellemző jelenetre is rávetül az a zavarból s örömből, óvatosságból s a bátor kezdeményezés vágyából összevegyült fény, amely ezután már minden megnyilatkozásán ott érezhető. Örül, hogy műveiért versengenek, de tart a következményektől: nem viszi-e jégre Török s nem ferdítik-e el szavait mások is, nemcsak Lisznyai. A levél végén dodonai mentegetődzés olvasható: „Azt tudod, minő véleménnyel vagyok verseid és a magaméi felől s nem hiszlek oly elfogultnak, hogy valaki hibája miatt rám is kiterjeszd neheztelésedet." Tompa sürgetésére, hogy „fejtse ki magát", 55. júl. 1-én kiderül aztán, hogy Gyulai *Szemléjé*-ről van szó, amelyben „mások s velök én is, azt hiszik, hogy Gy. irányodban igen szigorú: de ezen felül *én még azt is hittem*, hogy irányomban nagyon engedékeny... mintegy *bűnös*nek érzém magamat, s féltem, hogy *rám*, a túlmagasztaltra, *te*, a nem eléggé méltatott, meg fogsz neheztelni." Aki ilyen féltő aggodalommal volt tekintettel irodalompolitikai elhelyezkedésére s baráti kapcsolataira, nyílván még kínosabb gonddal mérlegelte verseinek, helyének, szerepének poli-

tikai vonatkozásait. Nemcsak a minőségre kellett tehát tekintenie rostálgatás közben, hanem a politikai lehetőségekre és „opportunitásra" is. Ez utóbbiról természetesen nincs szó a barátokhoz írt levelekben. A töprengések nyoma és eredménye azonban ott van a fennmaradt kéziratokban s a *Kisebb Költemények* két kötetén.

Az Akadémia Kézirattára őriz egy *Kéziratok Arany Jánostól* címmel ellátott kötetet. Ez Voinovich Géza közvetítésével került az Aranyhagyatékból mai helyére. A *Kisebb Költemények* összemásolására tett első kísérlet emléke. Első „*Régiebb versek tisztázata*" című részének elején „*Alanyi költemények*" találhatók; a már itt – mint majd a kötetekben is – a versek élére emelt *Télben*-től az 1854-ben keletkezett *Reg és est*-ig; azután üres lapok között magányosan a *Rákócziné*, *Ballada* (1848). A második rész címe „*Vegyes tisztázatok, iratási időrendben*" (1855); az utolsó vers itt a *Néma bú* (Márc. 1856). A kötet végén olvasható egy „*Megjelent munkák jegyzéke*", ugyanebből az időkörből. Ebben a jegyzetben fel vannak ugyan sorolva az *Életképek*-ben, a *Nép barátjá*-ban megjelent versek, a másolatok közül azonban hiányzik ezek nagy része. S éppen ott, ahol ezek a másolatok lehettek, több, nemegyszer 6–7 lapnyi kivágás helye látható a kéziratos kötetben. A Kézirattár idevágó magyarázata: „Az itt hiányzó részeket – Voinovich Géza közlése szerint – a költő maga vágta ki azért, hogy egyik-másik tisztelőjét eredeti kézirataival ajándékozza meg." A magyarázat második fele nem valószínű. Ellene szól a kivágások helye, tömbszerűsége, bizonyos mértékű következetessége, s az a körülmény, hogy a kivágott lapokból eddig semmi sem került elő, pedig az ilyesmit megbecsülte, aki kapta. Az *Aranyaimhoz* (1847) másolatának hátlapján a vers után következő rövidebb verset úgy vágta ki a költő, hogy megcsonkította az *Aranyaimhoz*-t. A lapok kinyesőjét tehát nyilván nem az ajándékozás alkalmi ingere vezette.

Tudni kell, hogy Arany 1853-ban újra a „lét és nemlét" veszélyétől rettegett; megkezdődtek a civilhatóság zaklatásai. 1854-ben tanártársaival együtt „újabb és kimerítőbb életrajzot" kellett írnia, s ebben ilyen mondatokat: „A forradalom előtti, alatti és utáni írói pályámról előbbi életrajzomban azért nem tettem említést, mert a felsőbb helyről érkezett kérdő pontokban ez nem kívántatott"... „A forradalmi időszak alatt csupán még az *Életképek*-be adtam mindössze 3–4 verset. Ezekben és a *Nép barátjá*-ban közlött verseim némelyikében, nem tagadom, hogy lehetnek itt-ott olyan célzások, melyek

Axmann József rézkarca Barabás kőrajza nyomán, 1856.

mostani szempontból tekintve forradalmiaknak bélyegeztethetnek: de tekintve az akkori körülményeket és még azt, hogy én egyszerű falusi ember egész a forradalom leküzdéséig oly helyen éltem mintegy elszigetelve, hol a cs. k. hadseregek egyszer is meg nem fordultak, hova semmi hirdetmény, proklamació vagy más egész 1849-ik évi augusztusig teljességgel nem jutott... egyedül csendes, higgadt kedélyemnek köszönhetem, hogy a forradalom árjától százszorta jobban el nem ragadtattam, és ez idő alatt kelt verseimben is megelégedtem némi elfátyolozott célzásokkal nem az uralkodóház ellen, hanem bizonyos alkotmányos féltékenységből eredettekkel akkor és ott amikor és ahol merészebb fellépések tapsokkal jutalmaztattak volna."

1855-ben még szakmai vizsgára készült, hogy megmaradhasson állásában; s neki kellett megírnia, okosan, az oktatási nyelv teljes germanizálását elhárítani hivatott felterjesztést a taktikázó egyháztanács helyett. Voltak értesülései azokról a büntetésekről, amelyek még rejtve tartott versekért is kijártak, ha ezek ellenséges kézbe kerültek. Érthető tehát óvatossága a politikailag kényes versek kezelésében, amelyeket elpusztítani nem akart, de rejtegetni kényszerült. A „kimerítőbb életrajz" írása idején vághatta ki a kötetből a veszélyes verseket, hogy jobban eltegye őket. Lehet, hogy sietve-kapkodva; mert hiszen az üres lapok közt meglapuló *Rákócziné* a helyén felejtődött. Amit lehetett, okos álcázással felvett azért mindent az 56-os majd főképpen az 1867-es kiadásba; bár többnek – köztük a *Rákócziné*-nak – közzétételét még akkor sem tartotta – ahogy az *Elegyes darabok* előszavában megjegyezte – „opportunusnak".

A szabadságharc idején írt politikai színű verseit mind elhagyta a *Kisebb költemények* kiadásából. *A szegény jobbágy* alatt ott a távolító alcím: „Életkép a múltból." Évszámmal az ebből a körből felvett versek közül csak a *Czakó sirján*-t (1848) és a *Karácson éjszakán*-t (1849) látta el: e két vers között a következőket helyezte el: *Az Alföld népéhez*, *A rab gólya*, *A szegény jobbágy*, *Szőke Panni*, *Aranyaimhoz*, *Szent László füve*, *A tudós macskája*, *A méh románca*. Aki csak távolabbról s csak töredékesen ismerte is addigi munkásságát, észrevehette tehát, hogy hallgatásával szólni is kíván. A *Karácson éjszakán*-ra *A lantos*, a *Névnapi gondolatok* s a *Fiamnak* következik. A kötet szerkezetében is valami rejtettebb mondanivalót kifejezésre juttató szerkesztésmódot azonban csak a 67-es kiadásban alakította ki igazán.

Egyelőre nagyjában megelégedett azzal, amit Tompának is írt „Csak változatosságot ajánlok, vígra szomorú – jobbra gyengébb." S talán még arra figyelt, amit a kedélyélet komorságát kifogásoló Erdélyinek így magyarázott meg: „Ha nincs is meg minden versben az engesztelődés, az egész gyüjteményben megvan ez, s a kötet vége felé már nyugodtan zengem a balladákat." Az első kötet záróverse *A dalnok búja*, a másodiké azonban *A tetétleni halmon*-ra s a *Zách Klárá*-ra következő *Szibinyáni Jank*. A kötetekbe felvette már néhány jellemző műfordítását s összes kisebb költői beszélyét is: így lett a kiadvány „31 kis octáv ív".

Heckenast a kor ízlésének is megfelelő puritán formában nyomtattatta a köteteket, s Axmannak azzal a Barabás kőrajza nyomán készült rézmetszetével díszítette, amelynek rejtettebb utalásait e fejezet elején már elemeztem. A kiadványra – ahogy Bérczy Károly feljegyezte – 364 előfizető gyűlt össze; de, úgy látszik, lassan mégis elfogyott; 1860-ban megjelent a második kiadás is. A szakma szinte fenntartás nélküli elismeréssel fogadta: a kor tekintélyes bírálói közül olyanok írtak róla alapos, elemző méltatásokat, mint Greguss Ágost, Bérczy Károly, Salamon Ferenc, Erdélyi János. Az újraéledt Akadémia – miután 1858-ban a *Toldi estéjé*-nek nyújtotta át a Marczibányi-jutalmat – 1861-ben a *Kisebb Költemény*-eket tüntette ki nagyjutalmával. Erdélyi János – aki az összes bírálók közt legtöbb fenntartással élt –, így értékelte Aranyt 56-ban: „Ő az újabb magyar líra azon képviselője, kiben határozottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete. Addig-addig szürkült, hogy megvilágosodott."

De mi világosodott meg?

Erdélyi János a XIX. század derekán a század magyar irodalmának egész fejlődését áttekintő összefoglalásában így jelölte ki Arany helyét: „A szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajló korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván, új költői világnézletet alapít meg... Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégzettnek, ha a fölvett művészi népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőknél már öntudatig nem volna víve; ha nem állna a korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője."

Arany fejlődéstörténeti helyének ez a kijelölése hosszú időn át

érvényben maradt; némi változtatással-árnyalással annyiszor ismételték, hogy közhelyként hat. A maguk korában azonban igen új és fontos megállapítások voltak ezek. A szellemi életünk irányítását éppen az ötvenes években magához ragadó csoport véleményét a kotéria-érdekeken felülemelkedve, elvi magasságban, alapos tárgyismerettel, határozott ítélőerővel fogalmazták meg. Bérczy Károly, aki maga is igen tanulságos, részletekbe menő elemzést írt 1856-ban Aranyról, nyíltan meg is mondta, hogy a *Pesti Napló* szerkesztője, Kemény Zsigmond, fontosnak és kívánatosnak tartja a költő alapos és sokoldalú méltatását. A tiszteletadás nem volt indokolatlan: alapjául annak az évtizednek sem terjedelemre, sem művészi értékre nem megvetendő alkotó munkája szolgált, amelyben Arany költészetének fontos remekei s legérdekesebb kísérletei sarjadtak fel.

Szándékkal beszélek csak költészetéről. Prózai munkát ebben a korszakban keveset írt, inkább csak alkalmi érdekből; nagyrészt minden művészi becsvágy nélkül. Ezeket az írásait nem sokra tartotta; s valóban, inkább csak dokumentumokként érdekesek. Szándékkal használom a felsarjadást is. 56 jún.-ban így jellemezte költői módszerét Csengerynek írt levelében: „Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam, mit beszélek és miért." De, bár kezdettől fogva így írt s bár egyre erősebb lett hajlama, hogy ihletének sugalmait tudatosan is megmérje, vagy legalábbis átvilágítsa: a pálya építésének, a művészi stílus kialakításának az a folyamatos erélye és céltudatossága, amely például Petőfire oly jellemző, nála sokkal rejtettebb, szakadozottabb. S bár sokszor legérdekesebb kezdeményezéseit, lehetőségeit feláldozva kerítette el, zárta túlságosan is szűkre művészi országának határait, képességei mindegyre áttörtek ezeken a határokon; a tehetségnek az a korlátozottsága is, amely például Tompát jellemezte, hiányzott belőle. Az ötvenes évek derekának méltatói, bírálói, emellett, sok mindent nem is olvashattak még Arany műveiből; főként a töredékeket s a csak magának írott verseket. Amit közreadott, abban sem mindig saját kedve, ízlése szerint válogatott: a remekművek közt sok mindent elrendezett abból, aminek ő maga is inkább csak történeti értéket tulajdonított.

Érthető tehát, hogy az Aranyt az ötvenes években mintegy törvénybe iktató, céltudatosan megnövelt tanulmányok gyakran olyan általánosságokban mozogtak, amelyeket a korszak irodalompolitikája sugalmazott. Hibáival, hiányaival együtt általában az egész mű-

vet magasztalták; nemegyszer viszont értetlenül álltak szakmai értékeivel szemben. Annyira, hogy a túlzottnak érzett magasztalások a költőt is feszélyezték; a gáncsok közül pedig nem egyet bosszantóan kisszerűnek vagy tévesnek kellett minősítenie. „A kor csúcsára hágott, melyen, ha a jelek nem csalnak, első rangját meg is fogja tartani": ismerte el primátusát némi, az ízlés fordulásán, az idők múlásán eltűnődő bánattal Toldy Ferenc; s alig vette észre, mennyi mélyáram, mily erős rokonság köti össze Arany művét – az egészet! – azzal az „antik s nemzeti klasszicizmus"-nak minősített korai és nagyromantikával, amely – úgy érezte és tanította – „megszünt nemesitő hatást gyakorolni az irodalomra, s a teljesen modern Kisfaludyak utódai végül is a népiest emelték a művészet fölibe".

De hogyan is lehetett volna, anélkül hogy általánosságoknál sokkal többet mondjanak, vagy hogy a részleteket esetleg félreismerjék, egyetlen költői világ rendjébe foglalni olyan ellentétes műveket, mint *Az elveszett alkotmány* meg a *Toldi*, a *Murány ostroma* meg *A nagyidai cigányok*, a *Rózsa és Ibolya* meg a *Katalin*, *A Jóka ördöge* meg a *Keveháza*, a *Daliás idők* meg a *Bolond Istók* töredékei, *A tudós macskája* meg az *Ősszel*, *A nyalka huszár* meg a *Mint egy alélt vándor?* A kor földrengései, a körülmények óriási változásai s az ízlés fordulói, a költő személyiségének válságai, első szerepének kétségessé válása s az új kialakulatlansága – láttuk – sok mindenre magyarázatot ad, amit a költő maga, e korszakára visszatekintve, a sziklával elzárt patak homéroszi hasonlattá szélesített-mélyített képével jellemzett. A mai magyarázó is könnyen abba a kísértésbe kerülhet azonban, s azt a hibát követheti el, hogy a műveket pusztán a kor és a személyiség történetének emlékeiként figyeli, s elhanyagolja ezek ízléstörténeti vonatkozásait, művészi értékeit. A kivételes emberre s a kivételes korra veti a hangsúlyt az alkotó művész, a nemzeti műveltséget műveivel befolyásoló költő helyett. Pedig az, amit Arany ösztönösen vagy tudatos szándékkal ebben az első alkotó korszakában mind a költői nyelv és a formák, mind a tárgyvilág és az ábrázolásmód: egyszóval az irodalom szorosabban szakmai területein elkezdett vagy elért, egészében is korszakos jelentőségű.

Az egykorú irodalmi közvélemény azt értékelte legnagyobbra Arany első korszakának végeredményeként, hogy a népköltészet értékeit a maga egyéniségének szűrőin megtisztítva, s a klasszikusok példaadó műveit is követve, a nemzeti költészet magasságába emelte. Az ötve-

nes-hatvanas évek kritikai irodalma ehhez az eszményhez formálta Petőfi költészetét is. A népiesség fogalma ez eszmény kialakulása idején eléggé erős romantikaellenes töltést kapott: egyszerűségét a túlbonyolítottság, realizmusát a fellengzős elvontság, magyaros hangsúlyrendű, dalszerű formáit az idegen ritmusok s a csak beavatottaknak hozzáférhető műfajok, természetes, közérthető nyelvét a mesterkélt, dagályos „hoch-stilus" ellen vetették harcba. A népiesség elméletírói és költői a nemzeti klasszicitás lehetőségeit látták a maguk útján kibontakozni. A népköltészet tárgy és érzésvilágában az általános emberi vonásokat, a nép nyelvében az ősi, romlatlan nemzeti elemet, naiv művészetében a tartalom és forma, a tárgy és a kifejezés, a személyes líraiság és a mindenki által átélhető jelképiség eszményi összhangját értékelték. Mindazt tehát, ami ez ízlés hódolói számára – személyesen is felidézhetőnek vélt költőként – első rangon Homéroszban testesült meg. Hogy a görög nép isteni énekesének varázsa milyen tévedésekre vezette még a legképzettebb elméket is, bizonyíthatja, hogy Erdélyi János valóságos homéroszi helyeket fedezett fel – a *Katalin*-ban; s hogy a homéroszi-naiv költő mítosza mily mértékben uralkodott az Aranyról kialakult egykorú képen, bizonyíthatja, hogy Salamon Ferenc viszont „tehetsége talányá"-nak nevezte ugyanezt a költeményt.

A homéroszi ihletésű klasszicitásra Arany valóban maga is törekedett: nem egy művében meg is valósította azt. Homérosz „tejjel mézzel folyó" költeményeiből merített élményt s igazolást, amikor a költészetben „a lét édes harmóniáját", a „való eszményi tükörképét" kereste s akarta megvalósítani. Már ekkor többször jellemezte alkotásmódját úgy, ahogy azt a klasszikus ízlés esztétikusai is előírják: az érzéseket, élményeket csak bizonyos távolságból, mintegy tárgyiasítva tudja – vagy inkább: szereti – formába önteni. Jellegzetesen klaszszikus eszményeket fogalmazott meg – egyelőre még inkább csak szándékait magyarázandó – abban a fontos levélben, amelyet következő korszaka nagy sugalmazójának: Csengery Antalnak írt 1856. jún. 23-án. „Az én érdemem ama – félig sikerült – törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk, tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok... Minél jobban tágult látköröm, minél több műremekkel ismerkedtem meg a világirodalomban: annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma – nem jambus

és trocheus – hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Érezni kezdtem, mi az, miben a mesterek – Homértól Béranger-ig – *egyeznek:* bár külsőleg – kor- nemzetiségi viszonyok szerint – oly különbözők. Ezt a *valamit* megfogni, magyar viszonyaink közt reprodukálni vala törekvésem." Ilyesmiket írt már jóval előbb Szilágyi Istvánnak, Petőfinek, Lévaynak, Gyulainak, s főként, újra meg újra Tompának: „Az egészet s nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel." A népköltészet is ebben a klasszicitásban volt mintaképe: a benne élő és ható, főképpen a mi századunkban felfedezett s bizonyos mértékben éppen az Arany példájára építő népnemzeti klasszikus realizmus ellen fordított „népi szürrealizmust", ha ismerte is, csak nagyon módjával követte.

Népnek, népköltészetnek s ezek nemzeti szerepének, jelentőségének megítélésében Arany is igen nagymértékben annak az áramlatnak sodrában állt, amely Herder műveiben gyűlt össze, mint óriás duzzasztóban, s onnan fejtette ki századokra szóló s kultúrák újjászületését elősegítő hatását. S ez az áramlat – láttuk – másutt is, de nálunk főképpen: egy rendkívül mély és széles körű nemzeti romantikát táplált. Arany még sokkal inkább elképzelhetetlen Kölcsey, Vörösmarty, Széchenyi, a forradalom és szabadságharc nélkül, mint Petőfi. Az a szakadék, amely őt Petőfivel együtt a romantikának főként a XIX. század elején utat tört, az almanachokban s utódaikban divatossá majd uralkodóvá lett, külsőséges, görögtüzes-irreális válfajától elválasztotta, túlságosan is elterelte a figyelmet azokról a mélyebb rétegekről, amelyek mindkettőjük költészetét az egész század irodalmának jellegét döntően meghatározó nemzeti romantikával összekötik. Ne feledjük el: Homérosznál nagyobb s főként sokkal tartósabb hatást tett Aranyra Shakespeare, akit ugyan szintén joggal sorolt a „népköltők" közé, de akinek műveiben semmiképpen sem kereste volna a lét édes harmóniáját, az antik derűt, szép tárgy és szép idom klasszikus egyensúlyát. S ne feledjük főként Byronnak Arany első alkotó korszakára oly döntő hatását! Éppen elégszer láttuk a költő egyéniségében, életében is a gúzsba kényszerített romantikus erők hánytorgását, s megfigyelhettük, hogyan öntik el a felszínre törő romantika tüzes lávafolyamai újra meg újra költészetét is; főként a levert szabadságharc után, a Petőfi nélküli magányban.

A romantikus indításokra a maga romantikus hangoltságával is visszhangzott. Hogyan eluralkodott rajt egy-egy költeménye – s nem-

csak egészen személyes lírai versei – esetében a lázas, a képeket, kifejezéseket a maguk valóságos jelentésén messzire túllökő-fokozó ihletettség! A német romantikusok alkották meg a verseik zenei fogantatására utaló „Stimmung" – hangulat-szót: Arany többször is utal műveinek erre a forrásvidékére. Nemcsak ritmusképleteit formálta a fülében csengő dallamok mintájára: „Kevés számu lirai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, amelyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejlett eszmém lett volna – ugyhogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat", írta Szemere Pálnak. Ugyanezt mondta balladáiról, hangulatteremtő remekei legjaváról is. De rendkívül sok elemét találhatjuk meg verseiben annak a byronias, romantikus iróniának is, amelyben a költő önmaga s műve fölé emelkedve, játékba oldja az alkotás kínját s pátoszát. Ha van példa a romantikus iróniára irodalmunkban, a *Bolond Istók* első éneke az.

Erdélyi észrevette alkotó egyéniségének egyik legjellemzőbb – s legmodernebb – vonását is. Abban, hogy Arany „hajlandó a mélységre, gondolati bensőségre", különös értéket látott, főképpen a mi költészetünkben, melynek „a bölcsészeti hajlam legérezhetőbb hiánya". De veszélyesnek tartotta, „hogy e komolyság nemcsak a gondolatok, hanem a kedély hangján" nyilvánul meg, s Aranyt – mint már Berzsenyit is – megrótta a dúlt kedélyállapotból táplálkozó pesszimizmusa miatt. A költő védekezésében ott olvashatjuk a „művészi nyitottság" jellegzetesen romantikus érvét: „Kérdem: a kesergő szerelem minden dala vagy Petrarca minden szonettje meghozza-e a művészi kibékülést?" S teljes szabadsággal szólaltatta meg ezután is gondolatait „a kedély hangján". Itt bukkanhatunk rá költészetének egyik legmélyebb erére, személyisége s alkotásmódja egyik legjellemzőbb vonására. Érdemes megfigyelni, mint térnek vissza verseiben mind mélyebb kedélyrétegekben megmerülve, emlékekkel, élményekkel gazdagodva, a legjobb kifejezésért folyó állandó küzdelem emlékeiként a szinte minden lényeges elemükben azonos vezérmotívumok. Nemcsak Toldi alakja, nemcsak az útfélen nyíló kis virág szerény szépsége, nemcsak a mostoha körülmények közt elkallódó tehetség problematikája s nemcsak a színészkaland emléke kísérte végig alkotó pályáján, hanem az élmények, érzések, sebek, visszanyelt szavak sokasága. A verseiben újra meg újra kifejezést kereső mondanivalók némi árnyalatkülönbséggel feltűnnek a versek környezetében írt vagy ezeket megelőző, esetleg sokkal később követő levelekben is. Ihletének

azt a mély lélektárnákig, emlékrétegekig lehatoló gazdag személyességét, amelyet már első ránk maradt fordítása, *Az új görög dalnok* elemzése közben megfigyelhettünk, az *Őszikék*-ig nyomon követhetjük. Mint a nagy romantikusok műveiben, az övéiben is az ő élete folytatódik, teljesedik ki vagy csonkul meg.

Mai ízlésünk, esztétikánk a romantikán nevelődött: romantikus elemek nélkül szinte nem is tudunk jelentős költészetet elképzelni. Arany életművét azonban nemcsak az effajta, még manapság is „örök"-nek tartott romantikus vonások jellemzik. Valami hasonló ismétlődött meg az ő esetében is, mint amit Horváth János Berzsenyi művében mutatott meg. Arany kivételes érzékenységű, sorsa és körülményei folytán erősen romantikus színezetet nyert kedélye mintegy művészi kiegészülésként, biztos támasztékként, nyersen, zilálton kibontakozó alkotóerőit fegyelmező s ezzel felfokozó, célra irányító korlátként kereste és fogadta el azt a mértéket, arányt, törvényt, amelyet élő, termékenyítő valóságként tapasztalt meg a nép s a klasszikusok költészetének „tanulmányos" átélése közben. Nem indokolatlanul kereste tehát költészete ismerőinek és tisztelőinek egy része Arany életművében valamilyen magyar nemzeti klasszika szándékait, álmait és megvalósulását. De bizonyos, hogy ennek a klasszikának gyökerei mély romantikus rétegekbe ágaznak szét, hogy lombjában – mint *Az utolsó magyar* roppant diófájának koronájában – a romantika viharai zúgnak.

Nem valamilyen egyeztető, szinkretizmusra hajló iskolamesteri tudákosság, nem a megtorpant felelősségű lélek alkukészsége tette tehát Aranyt alkalmassá arra a szerepre, amit Erdélyi úgy jellemzett, mint a „rendetlenségre hajló korszak" rendteremtőjéét. Az a képessége, hogy mindent meg tudott tanulni s mindent meg mert kísérelni, csak az eszközöket juttatta birtokába. Hogy a korszak minden lényeges magyar irodalmi törekvésének az ő műve lehetett töredékességében, szakadékosságában is legteljesebb összefoglalása: alkatának, költői természetének, ízlésének említett kettősségéből következik. Romantikus szenvedély és klasszikus fegyelem, dúlt kedély és arányt kereső-tartó öntudat, a lehetetlent megkísértő, túlhabzó szenvedély s a lehetőség határait, a „való" törvényét bár forrongva, de mégis elfogadó erkölcsiség: nemcsak őt, de kora minden felelősségtudó vezetőemberét jellemezte. Így, ilyen távolabbi összefüggéseiben válik teljessé az az igazság, amit Bérczy Károly írt Aranyról 1856-

ban: „Szubjektivitása nem egyéni, hanem szolidáris – a kor eseményeinek folyamától nyerte idomát."

Már Petőfinek küldött első levelében ott van az egységes magyar irodalomnak – egyébként a Szilágyi Istvánnal folyó beszélgetésekben s levelezésben előkészített – az a koncepciója, amelynek csak egy, bár alapvető s a végső célokat is meghatározó eleme a nép világa: nyelve, élete, boldogulása, költészete. Az évek múltával, főként a szabadságharc leverése, a jobbágytörvény életbe léptetése, az abszolutizmus rendszerének uralma idején: Arany irodalomszemléletének, hivatástudatának ez az „össznemzeti" irányultsága mindjobban megerősödött. Salamon Ferencnek az a némileg ingerült megjegyzése, amely *Arany János és a népiesség* c. tanulmányában, a *Budapesti Hirlap* 1856 júliusi számai egyikében volt olvasható, hogy ti. nem lehet Aranyt és Petőfit főként népies költőknek nevezni, s így „két legnagyobb költőnknek mintegy alsóbb helyet mutatni ki az irodalomban", nemcsak a kialakuló Deák-párt véleményét fejezte ki, de a lényegről is szólt. Ha csak a költő legfontosabb eredményeit, szándékait vesszük is számba, ez a tény igazolódik.

Idéztem már azt a megjegyzését, hogy kétszer tanult meg magyarul; azt hiszem, ezt a számot még növelhetnénk is. Csak a történeti távlat s az összefoglalás lehetőségének kényszere egyszerűsíti két nyelvrétegre azt, ami Arany első korszakának idején Magyarországon az emberek nyelvén, de még az irodalomban is élt, forgott. A régi s vidéki nyelvek egymásba vegyülő rétegein a megismétlődő nyelvújítások és nyelvtisztítások egymást szorosan követő hullámai csaptak át. Ebben az összevisszaságban Arany az irodalmi nyelvnek olyan összegezésére törekedett, amelynek legfőbb szabályát – valamivel később s éppen egy Shakespeare-fordítással kapcsolatban – ilyenformán fogalmazta meg: az irodalom, a költészet nyelve a nemzeti élet és műveltség nyelve legyen. Olyan nyelv tehát, amely a felhalmozódott nyelvi kifejező-készletekből mindent magába foglal, ami az élet teljes, művészileg felfokozott s elrendezett gazdagságát a nemzet minden tagja, rétege számára elérhetővé, megérthetővé teszi. A népnyelvből tehát azt, amit több nyelvjárásban is használnak, vagy ami különös kifejezőerővel bír, az egyéni nyelvújítások eredményeiből azt, amire az idegen szavak helyett szükség van, amit az ép magyar nyelvérzék általánosan elfogadhatónak érez, a régiségből azt, ami századok élményeit, ízeit őrzi, anélkül hogy valamilyen mesterkélt régiesség fi-

togtatott eszközévé lenne. E nyelvi program megvalósításában igen nagy súlyt vetett Arany a közérthetőségre; ezért még szinte iskolamesteri szerepet is vállalt: innen a verseit kísérő magyarázó lábjegyzetek sokasága. De az élő nyelv sodrát soha nem rendelte alá valamilyen nyelvújító vagy nyelvtisztító elmélet dogmatizmusának. A maga gyakorlatában pedig szabadon engedte érvényesülni a nyelv szellemének ihletét; költészete legmagasabbra szárnyaló helyein: „a nyelv beszél a költő szájával."

Bírálói s méltatói azonnal kiemelték műve jelentőségét a formák – s nemcsak a „belső idomok", hanem a ritmusfajták, a rímelés stb. – területén. „Egyike azoknak, akik a rimek korlátoltságát megtörték": ismerte el Erdélyi János. Arany itt is a szabad változatokban megnyilatkozó új szabályosságot kereste: az asszonánc legszélső határáig elment, de már 56-ban ezt írta Erdélyinek: „E szabadságot, ahelyett hogy kiebb terjeszteném, egy idő óta mind összébb szorítom." A ritmikában is a szabadság rendjét kereste. Amikor fellépett, a hagyományos hangsúlyos magyar verselés megszokott formáit provinciálisnak érezték azok a finnyásabbak, akik a népi költészetet ezért is egynek vették a póriassal. Az idegen, mértékes-rímes modern, vagy rímtelen-mértékes antik formák viszont csupán a műveltebbek szűk körében váltak, s válhattak egyáltalán népszerűvé, divatossá: a „nép" mit sem kezdhetett zenéjükkel, amelynek szabályait nem ismerte. Arany, mindkét ritmusrend szuverén birtokában volt, ismerte mindkettő művészi hatáslehetőségeit, s kölcsönösen engedte őket egymásra hatni. A nemzeti versidomnak nemcsak szabályait fogalmazta meg, nemcsak igen változatos sémáit gyűjtötte össze, hanem az időmérték átjátszásával veretesebbé, összetettebbé formálta látszólagos egyhangúságát; az idegen mértékeket pedig úgy használta, hogy megkereste s megtalálta bennük a magyar nyelv természetes lejtésének lehetőségeit, s így megszüntette a mértékre szabott versekben mindig érezhető mesterkéltséget, feszességet. Az esetek nagy részében itt is az ihlet vezette tollát: legszebb verseiben a kétfajta mérték együtt hat, mert együvéfonódik abban a zeneiségben, amelyről maga is tudta: ott van már e versek fogantatásának pillanatában.

Forma és tárgy összhangja: így jellemezte klasszikus igényű, de romantikus színezetű költői realizmusának legfőbb eszményét. A „való" nemegyszer ijesztő „szkeleton"-ként meredt elébe, de mindig volt, így bizonyította maga is némi önirónával, verseiben „valami vaskos,

reális". Ezért teltek meg műveinek képei azzal a mélyebb, jelképi értelemmel, amely minden igazi költészet varázsának fő eleme. Az egykorú magyar élet teljességének ábrázolására tett kísérletei azért maradtak töredékesek, mert töredékes volt az a tapasztalat is, amelyre építhetett. De szándékai közt első alkotó korszakában még főhelyen állt a nemzeti élet egészének költői megörökítése. Salamon Ferenc, említettem, ilyen teljes körkép körvonalait sejtette meg a *Bolond Istók* terveiben. Az „össznemzeti" koncepcióba beletartozott azonban a múlt is: a nemzeti történelem olyan felidézése, amelyet „a nép vérré tanulhasson". Ábrázolásmódjában is arra a közérthető gazdagságra törekedett tehát, amire nyelvhasználatában, ritmikájában.

Mindezt azonban nagyobbrészt ösztönösen érte el: öntudatos programmá, a részletekben is érvényesülő elvrendszerré csak később fejlesztette. Péterfy megfigyelte, hogyan használta fel Arany nagy epikai építményeinek anyagaként – szinte már „történelmi hitellel" megerősített részletekként – korábbi töredékeinek darabjait. Valami hasonló történik művészetelméleti eszmélkedésében is. Amikor a költészet gyakorlati és elvi kérdéseiről, a nemzeti élet egészében játszott szerepéről ír: nagyrészt a maga gyakorlatának eredményeire támaszkodik, s a maga ifjúi eszményeit fogalmazza meg a sokat csalódott, tapasztalt lélek hívő rezignációjával. Akkor is figyel, persze, a nemzeti közvélemény fórumain történő dolgokra: arra is, amit közvetlen környezete mond. Így hát sok minden töredékben marad első alkotó korának fontos kezdeményeiből; sok minden kiülepedik ezeknek az éveknek termékeny zűrzavarából. Az életmű növekszik ugyan, de az „énektanárrá" lett költő nem egy termékeny, gazdagon sarjadó ágát lenyesi; vélt kötelességből vagy természetének nehézkedését követve: öncsonkító elszántsággal.

De mindez már a következő korszak drámájához tartozik.

UTÓSZÓ

Ez a könyv annak a munkának első része, amelyben Arany János pályájának képét szeretném felidézni. Arany lassú, habozva tájékozódó, ki-kitörő s vissza-visszahulló felkészülésének három, azután első alkotó korszakának egy évtizedéről szól. Mivel azonban igyekszik feltárni az Arany életét és műveit egységbe foglaló kötőerőket, az egész pályán végigvonuló motívumokat is, s mivel ezek legtöbbje és legfontosabbja már a költő életének első négy évtizedében megmutatkozik: az olvasó ebben az első kötetben is megtalálja Arany egyéniségének és életművének vázlatát. A későbbi évtizedek eredményei itt készülnek elő; sok minden, ami ott fogalmazódik meg végérvényesen, ide is visszaveti megvilágító sugarait.

A kötet lassan és sok vívódással készült. Ennek oka csak részben a műfaj szokatlansága; sokkal inkább a tárgy nehézsége. Arany egyike legösszetettebb, ha úgy tetszik, legellentmondásosabb alkotóinknak. Műve és a kor is, amelyben s amellyel együtt ez a mű létrejött, sok vonatkozásban felderítetlen még, sok vonatkozásban makacs félreértések fény-árnyékában tűnik elénk. Nem éreztem feladatomnak, hogy a munkám közben, a műhely csendjében szükségképpen elvégzett vitákat e könyvben is folytassam: nem vitairatot akartam írni az Arany-problémákról. Munka közben világos lett az is: nem az a dolgom most, hogy erről a tárgyról szabályszerű tudományos monográfiát írjak, az apparátus ismeretének és használatában való jártasságomnak megcsillogtatásával. Arra törekedtem, hogy a kort, az egyéniséget és közösségét s főként, hogy a művet szólaltassam meg. A szakember tudni fogja, hogy ilyen munkát csak az idevágó teljes anyag számbavételével lehet elvégezni; a költőre, korára és művére kíváncsi olvasót pedig nyilván jobban fogják érdekelni maguk a források. Idézeteim legnagyobb részét ezekből merítettem tehát.

Az Aranyról s műve értelmezéséről szóló irodalom ismertetése, története, eredményeinek megvitatása és áttekintése külön könyv feladata lehet. Az idevágó legfontosabb tudnivalókat pályaképének lezárulása után, a második kötet végén szeretném majd összefoglalni. Itt is hálával emlékezem meg azonban egykori mesterem, Horváth

János értékes indításairól, amelyeket tőle személyes beszélgetésekben s Arannyal foglalkozó munkáinak olvasása közben kaptam. Nagy hasznomra volt Voinovich Géza alapos, körültekintő, óriási kortörténeti anyagot feltáró s összegyűjtő Arany-monográfiája. Adalékainak sokaságát értékesen egészítették ki az Akadémiai Kiadónál megjelenő, befejezéséhez közeledő, kritikai kiadás kötetei.

Külön is szeretnék köszönetet mondani itt a Szépirodalmi Kiadónak, először is a kiadó irodalmi vezetőjének, Illés Endrének türelméért és baráti gondoskodásáért, amivel munkámat kísérte, és Szauder Józsefnek, aki nagy tárgyszeretettel és éleselméjűséggel vitatta meg velem e könyv problémáit.

Budapest, 1966. szeptember 6. Keresztury Dezső

TARTALOM

I.

„Lenni közönséges ember"

1817-1846 7
Nagyszalonta 12
A kitörés első kísérletei 32
„A közönséges ember" 51
„A meglódult világ" 76
Az első kísérletek és az első mű 96
„A szent hazának képe" 124

II.

„Egy népi sarjadék"

1846-1856 137
Toldi 149
Petőfi jobbján 182
„Az egyszerű verselő" 203
Forradalom és szabadságharc 232
„Így lettem én... szubjektív költő" 262
Nagyida vagy világcsoda 289
Epikai kísérletek 310
Összekuszált határok közt 346
Utószó 365

Felelős kiadó a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója · Felelős szerkesztő Szász Imre · Műszaki vezető Jánosa István · Művészeti vezető Kass János · Műszaki szerkesztő Pólya Lajosné · A burkoló-, kötésterv és tipográfia Haiman György munkája · A burkolón levő kép Barabás Miklós festményének másolata · Megjelent 7000 példányban, 18,8 A/5 ív terjedelemben · Készült az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint · Sz 796—I—6768 · 67.188.1.
Alföldi Nyomda, Debrecen

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

KERESZTURY DEZSŐ

„S mi vagyok én...”

41563/1